

รูปแบบและคติความเชื่อของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ แบบ 1.1 ระดับปริญญาตรีบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2566

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

รูปแบบและคติความเชื่อของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ แบบ 1.1 ระดับปริญญาตรีบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2566

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

STYLE AND FAITH OF THE BUDDHA'S FOOTPRINT IN THAILAND

By
MR. Thanaphat LIMHASANAİKUL

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy Art History
Department of Art History
Academic Year 2023
Copyright of Silpakorn University

61107801 : ประวัติศาสตร์ศิลปะ แบบ 1.1 ระดับปริญญาตรีบัณฑิต

นาย ธนภัทร์ ลิ้มหัตถ์กุล: รูปแบบและคติความเชื่อของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : ศาสตราจารย์ ดร. เชษฐ ติงส์กุลลี

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษารอยพระพุทธรบาทในศิลปะไทยอย่างรอบด้านในทุกแง่มุม ทั้งในด้านรูปแบบและพัฒนาการของรอยพระพุทธรบาทจำลอง รูปแบบ พัฒนาการและลักษณะทางประติมานวิทยาของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาท รูปแบบอาคารและลักษณะการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท รวมถึงคัมภีร์ทางศาสนาและเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาททั้งในด้านการสถาปนารอยพระพุทธรบาทและลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

จากการศึกษาพบว่าแนวความคิดการสร้างรอยพระพุทธรบาทในศิลปะไทยนั้นมีที่มาจากศรีลังกา แต่ในด้านรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทนั้นมีที่มาจากศิลปะพม่า ก่อนจะพัฒนาจนเกิดเป็นรูปแบบเฉพาะของตัวเองทั้งในด้านลักษณะของรอยพระพุทธรบาทหรือการจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรบาท ในขณะที่ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทนั้นพบว่าส่วนใหญ่เป็นภาพรอยพระพุทธรบาทจากชุดรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่ถูกยกย่องว่าศักดิ์สิทธิ์มากกว่ารอยพระพุทธรบาทแห่งอื่นๆ โดยแต่ละที่จะมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่แตกต่างกันออกไป

นอกจากนี้ยังพบว่ารูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทในศิลปะไทยนั้นนิยมประดิษฐานภายในมณฑปมากกว่าอาคารประเภทอื่น และบางครั้งมีการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนกูฏและเขาสุวรรณบรรพตเพื่อที่ผู้คนจะได้สามารถเดินทางไปนมัสการได้เสมือนได้นมัสการ ณ สถานที่จริง ในขณะที่การประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทนั้นอาจประดิษฐานอาจประดิษฐานเป็นประธานของอาคาร ประดิษฐานร่วมกับพระพุทธรูปประธาน หรือ ประดิษฐานในฐานะส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรมก็ได้

61107801 : Major Art History

MR. Thanaphat LIMHASANAİKUL : Style and Faith of the Buddha's footprint in Thailand Thesis advisor : Professor Chedha Tingsanchali, Ph.D.

The objective of this thesis were to study Buddha's footprint in Thai art in every aspect; style and development of Buddha's footprint, style, development and iconography of Buddha's footprint in mural painting, style and enshrinement of Buddha's footprint in Thai art. This thesis also study about the manuscripts and historical records that mention about the establishment of the Buddha's footprints and the auspicious symbol on the footprints.

The study revealed that the idea of Buddha's footprints in Thai art were inspired by Sri Lanka but the style of Buddha's footprints were inspired by Burmese Art until they develop their style in both the shape of the footprints and the arrangement of 108 auspicious symbols on the footprints. While the Buddha's footprints in mural paintings were mostly focused on 5 sacred Buddha's footprints which was praised by people to be more sacred than other Buddha's footprint and each of the sacred footprints have their own iconography to separate each of them apart.

In addition, the Buddha's footprints were mostly found inside mondop-type architecture more than other types of architectures and some of them were constructed to represent the sacred Buddha's footprint from Adam's peak and Suvarnapabbata so people can pay respect here instead of the original sacred Buddha's footprint. While the enshrinement of the Buddha's footprint can be found as main worshipping object, enshrined with the Buddha's image or as a part of the architecture.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงมาได้ด้วยความร่วมมือและช่วยเหลือจากหลายภาคส่วน ผู้วิจัยขอขอบพระคุณเจ้าอาวาสจากวัดทุกวัดที่เก็บรักษารอยพระพุทธรบาทเอาไว้รวมถึงอนุญาตให้ผู้วิจัยเข้าเก็บข้อมูลได้อย่างสะดวก ขอบพระคุณโรงหล่อพัฒนาช่างที่ให้ข้อมูลและกรุณาให้ชมแม่พิมพ์สำหรับหล่อรอยพระพุทธรบาท รวมถึงขอบพระคุณเจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑ์ทุกแห่งที่ช่วยเก็บรักษาและช่วยอำนวยความสะดวกในการเข้าเก็บข้อมูลรอยพระพุทธรบาทที่เก็บรักษาและจัดแสดงเอาไว้

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ศิลปะให้แก่ผู้วิจัยมาตลอดตั้งแต่ระดับชั้นปริญญาตรีจนถึงปริญญาเอก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศ. ดร. เชษฐ ติงสฤษดิ์ ผู้เป็นทั้งอาจารย์และอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ให้ทั้งความรู้ คำแนะนำ คำสั่งสอน รวมถึงข้อเสนอแนะที่ช่วยพัฒนาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ รวมถึงผู้วิจัยให้ดีขึ้นในทุกๆด้านด้วยความวิริยะและอุตสาหะอย่างยิ่ง และขอขอบพระคุณนักวิชาการทุกท่านที่ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวพระพุทธรบาทในหลากแง่มุมที่ได้กลายเป็นพื้นฐานให้ผู้วิจัยได้ใช้ในการต่อยอดความรู้และการศึกษาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น

ผู้วิจัยยังขอขอบพระคุณผู้มีพระคุณและกัลยาณมิตรหลายท่าน ทั้งคุณนันทนา ชูติวงศ์ ผู้เขียนหนังสือรอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ที่เป็นจุดเริ่มต้นให้ผู้วิจัยสนใจเรื่องราวของรอยพระพุทธรบาท คุณศิริพร กวินสุพร ผู้ทำหน้าที่พิสูจน์อักษรและให้คำแนะนำในการพัฒนางานเขียนของผู้วิจัย คุณธนภฤต ลอสุวรรณ คุณสิปปวิชัย บุญยพรภวิชัยและคิดอย่างสตูดิโอ ผู้ให้คำแนะนำและกรุณาให้ยืมภาพถ่ายเพื่อใช้ในการศึกษา และขอขอบคุณมิตรสหายทุกท่านที่ไม่ได้เอ่ยนามแต่ช่วยเหลือผู้วิจัยทั้งการแบ่งปันข้อมูล แลกเปลี่ยนความคิดเห็นรวมถึงอำนวยความสะดวกเวลาผู้วิจัยลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูล

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณครอบครัวลี้มัทสนัยกุลที่เป็นทั้งแรงผลักดันและแรงสนับสนุนที่ดีที่สุดของผู้วิจัยตลอดมา ทั้งคุณพ่อที่เป็นผู้ขับรถพาผู้วิจัยลงพื้นที่สำรวจเก็บข้อมูลและยังให้ข้อเสนอแนะรวมถึงมุมมองที่น่าสนใจ ทั้งคุณแม่ที่เป็นคนคอยดูแลเรื่องราวต่างๆที่ช่วยให้ผู้วิจัยสามารถทำงานได้อย่างราบรื่น รวมถึงสมาชิกในครอบครัวทุกท่านที่คอยเป็นกำลังใจและไถ่ถามสารทุกข์สุขดิบกันเสมอมา

ธนภัทร์ ลี้มัทสนัยกุล

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ.....	ฑ
บทที่ 1 บทนำ.....	42
2.ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์การศึกษา.....	48
3.สมมติฐานการศึกษา.....	48
5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	49
บทที่ 2 แนวคิดเรื่องลวดลายมงคลบนผ้าพระบาทและรอยพระพุทธรูปสำคัญ.....	50
2.1 คัมภีร์ว่าด้วยลักษณะของพระพุทธรูปและลวดลายมงคล.....	50
2.1.1 คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในอินเดียและศรีลังกา.....	51
2.1.2 คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	61
2.2 พัฒนาการของคติเรื่องรอยพระพุทธรูปสำคัญ.....	89
2.2.1 รอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา.....	89
2.2.1.1 คัมภีร์ปัญจสุทนีในฐานะต้นเค้าของความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา.....	89
2.2.1.2 ความรับรู้และการสถาปนารอยพระพุทธรูปในประเทศไทยในฐานะรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์.....	93
2.2.2. รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภู.....	107
2.2.2.1. คัมภีร์และหลักฐานฝ่ายลังกาที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภู... ..	107

2.2.2.2. หลักฐานเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูจากเอกสารของต่างชาติ...	111
2.2.2.3 ความรับรู้และการสถาปนารอยพระพุทธรูปบาทในประเทศไทยในฐานะรอยพระ พุทธรูปบาทบนเขาสุมนภู.....	112
2.2.3 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิก.....	121
2.2.3.1 รอยพระพุทธรูปบาทรอยที่ 2 บนเกาะลังกาในเอกสารชาวต่างชาติ	121
2.2.3.2 รอยพระพุทธรูปบาทรอยที่ 2 บนเกาะลังกาในเอกสารฝ่ายไทย.....	122
2.2.4. รอยพระพุทธรูปบาทสี่รอยที่เขาไร่รุ่ง.....	125
2.2.4.1. รอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวและรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย	125
2.2.4.2 รอยพระพุทธรูปบาทสี่รอยที่เขาไร่รุ่งในเอกสารล้านนา	128
2.2.4.3 การรวบรวมรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาไร่รุ่งกับรอยพระพุทธรูปบาทที่เมืองหาง	132
2.2.4.4 การรวบรวมรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาไร่รุ่งกับรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยที่วัด พระพุทธรูปบาทสี่รอย จังหวัดเชียงใหม่	134
2.2.5 แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง	137
บทที่ 3 พัฒนาการรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทย.....	144
3.1 แนวความคิดเรื่องการสร้างรอยพระพุทธรูปบาท.....	144
3.2 รอยพระพุทธรูปบาทสมัยทวารวดี	145
3.3. รอยพระพุทธรูปบาทสมัยสุโขทัย.....	148
3.3.1 รูปแบบรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะสุโขทัย.....	152
3.3.1.1 รอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1	152
3.3.1.2 รอยพระพุทธรูปบาทหลังรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1	170
3.4 รอยพระพุทธรูปบาทสมัยล้านนา.....	187
3.4.1 รูปแบบรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะล้านนา	189
3.4.1.1. รอยพระพุทธรูปบาทจำลอง	189
3.4.1.2. รอยพระพุทธรูปบาทบนประติมากรรม	210

3.6.1.3.3 รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ.....	365
3.6.1.3.4 รอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างเหมือนรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณ บรรพต.....	368
3.6.1.4 รอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างขึ้นหลังรัชกาลที่ 5	374
บทที่ 4 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังไทย	392
4.1 ที่มาของแนวความคิดในการเขียนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทย	392
4.2 การแสดงภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทย	395
4.2.1 จำนวนรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏภายในภาพเล่าเรื่อง	395
4.3.รูปแบบรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่อง	396
4.3.1 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ.....	396
4.3.1.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมัยอยุธยา	396
4.3.1.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมัยรัตนโกสินทร์.....	418
4.3.1.2.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏแบบไทยประเพณี	419
4.3.1.2.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏแบบสมจริง	448
4.3.2 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต	454
4.3.2.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตในสมัยอยุธยา	454
4.3.2.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตในสมัยรัตนโกสินทร์..	458
4.3.3 รอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทา.....	483
4.3.3.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาในสมัยอยุธยา	483
4.3.3.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาในสมัยรัตนโกสินทร์.....	488
4.3.4 รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยจากเมืองโยนก.....	492
4.3.4.1 รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยจากเมืองโยนกในจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา	492
4.3.4.2 รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยจากเมืองโยนกในภาพเล่าเรื่องสมัยรัตนโกสินทร์.	498
4.3.5 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลีก	506

4.3.5.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลีกในสมัยอยุธยา.....	506
4.3.5.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลีกในสมัยอยุธยาและธนบุรี	509
4.4 รอยพระพุทธรูปอื่นๆที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องในศิลปะไทย	512
4.4.1. รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสัจจพันธคีรี	512
4.4.2. รอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริง	514
4.4.2.1. รอยพระพุทธรูปบาทแก้วข้าว	514
4.4.2.2 รอยพระพุทธรูปบาทเมืองตะนาว	517
บทที่ 5 การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทย	524
5.1 การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทย	524
5.1.1 การประดิษฐานภายในงานสถาปัตยกรรม.....	524
5.1.1.1 มณฑป	526
5.1.1.1.1 มณฑปพระพุทธรูปบาทที่เป็นบริโศกเจดีย์.....	528
5.1.1.1.2 มณฑปพระพุทธรูปบาทที่เป็นบริโศกเจดีย์จำลอง	531
5.1.1.1.3 มณฑปพระพุทธรูปบาทที่เป็นอุเทสิกเจดีย์.....	565
5.1.1.2 วิหาร.....	573
5.1.1.2.1. วิหารพระพุทธรูปบาท	573
5.1.1.2.2. การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทร่วมกับพระประธาน	587
5.1.1.3. เจดีย์.....	600
5.1.1.4. ศาลา.....	603
5.1.2 การประดิษฐานร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม	605
5.1.2.1 การประดิษฐานบนเพดานอาคาร.....	605
5.1.2.2 การประดิษฐานเหนือประตูทางเข้า	610
5.1.2.3 ประดิษฐานบนผนังอาคาร	614

5.1.2.4 ประดิษฐานภายในซุ้ม.....	618
สรุป.....	622
รายการอ้างอิง.....	627
ภาคผนวก.....	636
ประวัติผู้เขียน.....	637

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 ลวดลายมงคล 108 ประการในคัมภีร์ต่างๆ	71
ตารางที่ 2 ตารางการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป.....	384

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 รอยพระพุทธรูปคู้ โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี.....	145
ภาพที่ 2 รอยพระพุทธรูปคู้ ศิลปะลังกาสัยอนุราชปุระ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ โคลัมโบ ประเทศศรีลังกา.....	147
ภาพที่ 3 รอยพระพุทธรูปเดี่ยวบนหินธรรมชาติ วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี.....	148
ภาพที่ 4 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย	153
ภาพที่ 5 ลายเส้นรอยพระพุทธรูป วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย.....	153
ภาพที่ 6 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเขานางทอง จังหวัดกำแพงเพชร	154
ภาพที่ 7 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดวรรณถาวรพรต จังหวัดนครสวรรค์.....	154
ภาพที่ 8 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย.....	155
ภาพที่ 9 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง จังหวัดสุโขทัย	156
ภาพที่ 10 ภาพสลักเทวดายืนแทน รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง	157
ภาพที่ 11 ปูนปั้นเทวดา วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย.....	158
ภาพที่ 12 ปูนปั้นเทวดา (จำลอง) วัดตระพังทองกลาง จังหวัดสุโขทัย จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ รามคำแหง	158
ภาพที่ 13 ปูนปั้นเทวดา วิหารติวังกะ ศิลปะโปลอนนารูวะ เมืองโปลอนนารูวะ ประเทศศรีลังกา.....	159
ภาพที่ 14 ประติมากรรมบุคคล ศิลปะโกฏฏู.....	160
ภาพที่ 15 ลายเส้นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวศิลปะพุกาม โลกะนันทะ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พุกาม ประเทศเมียนมา	161
ภาพที่ 16 ลายมงคลดอกไม้ 5 ลาย รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง	162
ภาพที่ 17 ลายมงคล 5 ลายระหว่างสระน้ำใหญ่ 7 สระและเขาไกรลาส รอยพระพุทธรูปเดี่ยว ..	163
ภาพที่ 18 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง	164
ภาพที่ 19 ขุนเขา 7 ทิว รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง	164

ภาพที่ 20 พรหมโลก 16 ชั้น รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดตระพังทอง	165
ภาพที่ 21 รายละเอียดลวดลายมงคล ลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทศิลปะพุกาม โลกะนั้นนทะเล จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พุกาม ประเทศเมียนมา.....	165
ภาพที่ 22 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง.....	166
ภาพที่ 23 พรหมโลก 16 ชั้น รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง.....	166
ภาพที่ 24 ลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	167
ภาพที่ 25 ภาพขยายจากลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม	168
ภาพที่ 26 ชิ้นส่วนรอยพระพุทธรูปบาทเดียวจากวิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย	169
ภาพที่ 27 ลายเส้นชิ้นส่วนรอยพระพุทธรูปบาทเดียวจากวิหารน้อย วัดศรีชุม	169
ภาพที่ 28 รอยพระยุกุลาบาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ.....	171
ภาพที่ 29 รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย.....	171
ภาพที่ 30 แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	172
ภาพที่ 31 นิ้วพระบาท รอยพระยุกุลาบาท วัดบวรนิเวศวิหาร	172
ภาพที่ 32 นิ้วพระบาท แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปบาท วัดเสด็จ.....	173
ภาพที่ 33 แฉกพระสาวก รอยพระยุกุลาบาท วัดบวรนิเวศวิหาร.....	174
ภาพที่ 34 งานตกแต่งบริเวณขอบ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปบาท วัดเสด็จ	174
ภาพที่ 35 ท้าวขัตติคาม แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปบาท วัดเสด็จ.....	175
ภาพที่ 36 ภาพเทพนม จารึกวัดสรศักดิ์ จังหวัดสุโขทัย	175
ภาพที่ 37 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว อาลิวินัย เมืองมะตะเล ประเทศศรีลังกา	177
ภาพที่ 38 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว ยอดเขาสุมนภูฏ ประเทศศรีลังกา.....	178
ภาพที่ 39 ลายดอกไม้ รอยพระยุกุลาบาท วัดบวรนิเวศวิหาร.....	179
ภาพที่ 40 ลายดอกบัว รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย	179
ภาพที่ 41 ลวดลายมงคล 108 ประการ รอยพระยุกุลาบาท วัดบวรนิเวศวิหาร	180
ภาพที่ 42 ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย.....	181

ภาพที่ 43 ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ	181
ภาพที่ 44 ลวดลายมงคลรูปมหาสมุทรและขุนเขา รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร.....	182
ภาพที่ 45 เสวตฉัตร รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดตระพังทอง	182
ภาพที่ 46 เสวตฉัตร รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร	183
ภาพที่ 47 ช้างเอราวัณ รอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง	183
ภาพที่ 48 ช้างเอราวัณ รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร.....	183
ภาพที่ 49 เทวโลก รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร.....	184
ภาพที่ 50 พรหมโลก รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร	184
ภาพที่ 51 ช้างเอราวัณ แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ	185
ภาพที่ 52 เสวตฉัตร แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ	185
ภาพที่ 53 เทวโลกและพรหมโลก แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ	185
ภาพที่ 54 รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา	190
ภาพที่ 55 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทข้างซ้าย วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา.....	190
ภาพที่ 56 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่	191
ภาพที่ 57 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง	192
ภาพที่ 58 นิ้วพระบาท รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ	193
ภาพที่ 59 พรหม รอยพระพุทธรบาท วัดศรีโคมคำ.....	194
ภาพที่ 60 เทวดาเหาะ รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ.....	194
ภาพที่ 61 เทพนม รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ	195
ภาพที่ 62 ภาพสลักชาดก วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร. 196	
ภาพที่ 63 ภาพสลักเทวดาประดับผนังวิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่	196
ภาพที่ 64 ภาพสลักเทวดาประดับผนังวิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม	197
ภาพที่ 65 ลวดลายมงคลดอกไม้ 5 ดอก รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ	198

ภาพที่ 66 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรูปหาคู่ วัดศรีโคมคำ.....	199
ภาพที่ 67 ทิวเขาใหญ่ 7 ทิว รอยพระพุทธรูปหาคู่ วัดศรีโคมคำ.....	199
ภาพที่ 68 ปราสาทหลังคาซ้อน 2 ชั้น รอยพระพุทธรูปหาคู่ วัดศรีโคมคำ.....	200
ภาพที่ 69 ปราสาทหลังซ้อนชั้นเดียว รอยพระพุทธรูปหาคู่ วัดศรีโคมคำ.....	200
ภาพที่ 70 พระพรหม เจตยวิหารนันปยะ เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา.....	201
ภาพที่ 71 จารึกพระนามพระอดีตพุทธเจ้า 3 องค์ รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	202
ภาพที่ 72 ลวดลายมงคลพร้อมจารึกชื่อลวดลาย รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	203
ภาพที่ 73 พรหมโลก รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	204
ภาพที่ 74 พญาครุฑ รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	204
ภาพที่ 75 พญาครุฑ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดตระพังทอง.....	204
ภาพที่ 76 หนึ่งในทวีปทั้ง 4 รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	205
ภาพที่ 77 ดอกปทุมและดอกกุบล รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	205
ภาพที่ 78 เทวดาบนเทวโลก รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์.....	206
ภาพที่ 80 ดอกไม้ปูนปั้น วิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม.....	207
ภาพที่ 81 ภาพลายเส้น รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง.....	208
ภาพที่ 82 เทวดายืนและดอกไม้ รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง.....	209
ภาพที่ 83 ภาพลายเส้นดอกไม้ รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง.....	209
ภาพที่ 84 ดอกไม้ปูนปั้น วิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม.....	210
ภาพที่ 85 การตกแต่งฝาพระบาท พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะบาปวน จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	210
ภาพที่ 86 หลวงพ่อนาก จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	211
ภาพที่ 87 พระพุทธรูปปางกตประทับรอยพระพุทธรูป จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	211
ภาพที่ 88 ฝาพระบาทขวา หลวงพ่อนาก.....	212

ภาพที่ 89 ฝาพระบาทซ้าย หลวงพ่อนาก.....	213
ภาพที่ 90 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย ฐานพระพุทธรูปปางกตประทับรอยพระพุทธรบาท	214
ภาพที่ 91 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย ฐานพระพุทธรูปปางกตประทับรอยพระพุทธรบาท	215
ภาพที่ 92 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	219
ภาพที่ 93 ลายก้นหอยและลายกระหนก รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	220
ภาพที่ 94 ลายมงคล 5 ลายระหว่างสระน้ำใหญ่ 7 สระและเขาไกรลาส รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	221
ภาพที่ 95 เสวตฉัตร รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	222
ภาพที่ 96 เทวโลก รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	222
ภาพที่ 97 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	223
ภาพที่ 98 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม	223
ภาพที่ 99 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม.....	224
ภาพที่ 100 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา.....	225
ภาพที่ 101 หม้อใส่น้ำเต็ม รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม.....	225
ภาพที่ 102 ขาลิงห์ วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	226
ภาพที่ 103 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี	227
ภาพที่ 104 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเขาท่าพระ จังหวัดชัยนาท	227
ภาพที่ 105 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดชมพู่เวก จังหวัดนนทบุรี	228
ภาพที่ 106 ลวดลายมงคลภายในดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเขาท่าพระ	229
ภาพที่ 107 ลวดลายมงคลภายในดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระรูป.....	229
ภาพที่ 108 ท้าวจตุโลกบาล รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระรูป	230
ภาพที่ 109 ทวารบาล กรูพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	231
ภาพที่ 110 ท้าววิรุฬหกและท้าวธตรฐ แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเสด็จ	231

ภาพที่ 111 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระรูป.....	232
ภาพที่ 112 เต่าทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระรูป	233
ภาพที่ 113 พรหมสีหน้าและเรือทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระรูป.....	233
ภาพที่ 114 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์.....	234
ภาพที่ 115 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย	235
ภาพที่ 116 รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง จังหวัดเพชรบุรี.....	235
ภาพที่ 117 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ.....	237
ภาพที่ 118 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ.....	237
ภาพที่ 119 หม้อใส่น้ำเต็ม รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ.....	238
ภาพที่ 120 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี.....	239
ภาพที่ 121 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี.....	240
ภาพที่ 122 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี	240
ภาพที่ 123 พรหมสีหน้าและสำเภาทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี.....	241
ภาพที่ 124 พรหมสีหน้า แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ.....	241
ภาพที่ 125 สำเภาทอง แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ.....	241
ภาพที่ 126 หม้อใส่เครื่องสังเวท รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี	242
ภาพที่ 127 ฐานรอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง.....	243
ภาพที่ 128 ลายกลีบบัว เจดีย์ราย วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	243
ภาพที่ 129 ลายกลีบบัวและลายหน้ากระดาน เจดีย์ประธาน วัดมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี.....	243
ภาพที่ 130 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง.....	244
ภาพที่ 131 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง	244
ภาพที่ 132 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง.....	245
ภาพที่ 133 เทวโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง.....	245
ภาพที่ 134 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง.....	246

ภาพที่ 135 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	246
ภาพที่ 136 ฐานรอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์.....	247
ภาพที่ 137 ลายกรวยเชิง ปรากฏประธาน วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก	248
ภาพที่ 138 ลายกรวยเชิง เจดีย์ทรงปราสาท วัดวรเขตุเทพบำรุง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	248
ภาพที่ 139 ขุนเขา รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์.....	249
ภาพที่ 140 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์	250
ภาพที่ 141 ปราสาททรงปรากฏ รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์.....	250
ภาพที่ 142 ปราสาทยอดเจดีย์ รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดวรโพธิ์.....	251
ภาพที่ 143 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว ปราสาทบาแค็ง ประเทศกัมพูชา.....	252
ภาพที่ 144 รอยพระพุทธรูปบาท ปราสาทนครวัด ประเทศกัมพูชา.....	253
ภาพที่ 145 ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระพุทธรูปโกลนนิพเพียน เขาพระราชทรัพย์ ประเทศ กัมพูชา.....	253
ภาพที่ 146 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	254
ภาพที่ 147 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดเขาตีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี.....	254
ภาพที่ 148 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาท วัดเขาตีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี.....	255
ภาพที่ 149 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรูปบาท วัดศาลาปูน	256
ภาพที่ 150 เขาพระสุเมรุบริเวณสันพระบาท รอยพระพุทธรูปบาท วัดศาลาปูน	257
ภาพที่ 151 เทวโลก รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดศาลาปูน	258
ภาพที่ 152 พรหมโลก รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดศาลาปูน	258
ภาพที่ 153 ลวดลายมงคล 2 ลายในช่องเดียว รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดศาลาปูน.....	259
ภาพที่ 154 แกวพรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาท วัดเขาตีสลัก	260
ภาพที่ 155 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทในพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว ประเทศศรีลังกา.....	261
ภาพที่ 156 แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปบาท วัดพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรี	262
ภาพที่ 157 รอยพระพุทธรูปบาทไม้ประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี.....	263

ภาพที่ 158 พรหมโลก เทวโลกและเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	265
ภาพที่ 159 พรหมโลก เทวโลกและเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	265
ภาพที่ 160 เขาพระสุเมรุ พระอาทิตย์ พระจันทร์และจตุโลกบาล รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	266
ภาพที่ 161 เขาพระสุเมรุ พระอาทิตย์ พระจันทร์ และจตุโลกบาล รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	266
ภาพที่ 162 โลกมนุษย์ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	267
ภาพที่ 163 โลกมนุษย์ รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	267
ภาพที่ 164 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	268
ภาพที่ 165 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	268
ภาพที่ 166 เต่าทอง รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	269
ภาพที่ 167 เต่าทอง รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	269
ภาพที่ 168 จามรทอง พัดใบตาลและบาตร รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	270
ภาพที่ 169 จามรทอง พัดใบตาลและบาตร รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	270
ภาพที่ 170 พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	271
ภาพที่ 171 พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	272
ภาพที่ 172 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรูปบาท วัดเชิงคีรี.....	272
ภาพที่ 173 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	273
ภาพที่ 174 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	273
ภาพที่ 175 ขุนเขาและสระน้ำ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	274
ภาพที่ 176 ขุนเขาและสระน้ำ รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง.....	274
ภาพที่ 177 สระน้ำ รอยพระพุทธรูปบาท วัดพระราม.....	275
ภาพที่ 178 มหาสมุทรและปลาทองคู่ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว.....	276

ภาพที่ 179	มหาสมุทรและปลาทองคำ รอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระแท่นดงรัง	276
ภาพที่ 180	เขาพระสุเมรุและดาวนักษัตร รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว	277
ภาพที่ 181	เขาพระสุเมรุและดาวนักษัตร รอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระแท่นดงรัง	277
ภาพที่ 182	บาตร รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว	278
ภาพที่ 183	บาตร รอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระแท่นดงรัง	278
ภาพที่ 184	ฐานเจดีย์ทรงเครื่องในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี	279
ภาพที่ 185	สระน้ำ 7 สระ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี.....	280
ภาพที่ 186	ปลาทองคำ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี.....	280
ภาพที่ 187	พระซรรค์แก้ว แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี.....	281
ภาพที่ 188	รอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	282
ภาพที่ 189	ลายเส้น รอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	282
ภาพที่ 190	รอยพระพุทธรูป วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	283
ภาพที่ 191	ฐานรอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม	284
ภาพที่ 192	พระจันทร์ รอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม	285
ภาพที่ 193	พรหมโลก รอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม.....	285
ภาพที่ 194	สระน้ำ รอยพระพุทธรูป วัดไถ่เตี้ยพุดธาราม.....	286
ภาพที่ 195	การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง รอยพระพุทธรูปหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร.....	287
ภาพที่ 196	เทวโลก รอยพระพุทธรูปหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร	287
ภาพที่ 197	สระน้ำ รอยพระพุทธรูปหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร.....	288
ภาพที่ 198	รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ	292
ภาพที่ 199	พระบฏรอยพระพุทธรูปผืนที่ 1 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง	292
ภาพที่ 200	พระบฏรอยพระพุทธรูปผืนที่ 2 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง	293
ภาพที่ 201	พระบฏเล่าเรื่องพุทธประวัติมีจารึกระบุ พ.ศ. 2345 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง	294

ภาพที่ 202 พรหมโลกและเทวโลก พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย.....	295
ภาพที่ 203 ทรีปทั้ง 4 (ช่องที่ 1,2,5,6) พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย.....	295
ภาพที่ 204 พระอินทร์ประทับบนฐานสิงห์ พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย.....	296
ภาพที่ 205 พระอินทร์ประทับบนฐานสิงห์ พระบฏผืนที่ 2 วัดหัวเตย.....	296
ภาพที่ 206 สระอโนดาต พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย.....	296
ภาพที่ 207 สระอโนดาต พระบฏผืนที่ 2 วัดหัวเตย.....	297
ภาพที่ 208 ผ้าไตร พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย.....	297
ภาพที่ 209 ผ้าไตร พระบฏผืนที่ 2 วัดหัวเตย.....	298
ภาพที่ 210 ภาพถ่ายรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	299
ภาพที่ 211 พระอินทร์ประทับบนฐานรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	300
ภาพที่ 212 ผ้าไตร รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	300
ภาพที่ 213 สระอโนดาต รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	301
ภาพที่ 214 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ.....	303
ภาพที่ 215 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ.....	304
ภาพที่ 216 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ.....	304
ภาพที่ 217 ลายสระน้ำ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอรุณราชวราราม.....	306
ภาพที่ 218 ลายผ้าไตร รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอรุณราชวราราม.....	306
ภาพที่ 219 ลายพรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอรุณราชวราราม.....	307
ภาพที่ 220 ลายสระน้ำ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ.....	307
ภาพที่ 221 ลายปิ่นปักผม รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม.....	308
ภาพที่ 222 ลายผ้าไตร รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม.....	308
ภาพที่ 223 ลายสิริวัจไฉ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม.....	309
ภาพที่ 224 ลายพรหมโลก พระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม.....	309

ภาพที่ 225	เขาพระสุเมรุและระอโนดาต รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	311
ภาพที่ 226	พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	312
ภาพที่ 227	บัลลังก์แก้ว รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	312
ภาพที่ 228	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	313
ภาพที่ 229	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม.....	314
ภาพที่ 230	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม.....	314
ภาพที่ 231	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพฯ.....	315
ภาพที่ 232	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระพุทธรบาท 4 รอย จังหวัดเชียงใหม่.....	316
ภาพที่ 233	รอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อม.....	317
ภาพที่ 234	รอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 ในรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง.....	318
ภาพที่ 235	ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม.....	319
ภาพที่ 236	ลายบัลลังก์แก้ว วัดบางกะพ้อม.....	320
ภาพที่ 237	วิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม.....	320
ภาพที่ 238	รอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 รอยพระพุทธรบาท 4 รอยวัดพิชยญาติการาม.....	321
ภาพที่ 239	พระพุทธรไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ.....	322
ภาพที่ 240	พระพุทธรไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	322
ภาพที่ 241	พระพุทธรไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	323
ภาพที่ 242	ลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาท พระพุทธรไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	325
ภาพที่ 243	เขาพระสุเมรุและสรอโนดาตบนฝ่าพระบาท พระพุทธรไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม	326
ภาพที่ 244	เขาไกรลาสบนฝ่าพระบาท พระพุทธรไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	326
ภาพที่ 245	ลายมงคลเทวโลกบนฝ่าพระบาท พระพุทธรไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	327
ภาพที่ 246	ลายมงคลบนฝ่าพระบาท พระพุทธรไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	328

ภาพที่ 247	เขาพระสุเมรุ สระอโนดาตและเขาพระสุเมรุบนฝ่าพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	329
ภาพที่ 248	ลายพรหมโลกบนฝ่าพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	329
ภาพที่ 249	พระเจ้าจักรพรรดิและรัตนทั้ง 7 บนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	330
ภาพที่ 250	ลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม.....	331
ภาพที่ 251	ลายเขาพระสุเมรุบนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม.....	331
ภาพที่ 252	ลายสระอโนดาตและพระเจ้าจักรพรรดิกับรัตนทั้ง 7 บนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม.....	332
ภาพที่ 253	ลายเขาไกรลาสและรัตนทั้ง 7 บนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม....	332
ภาพที่ 254	ภาพเล่าเรื่องวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี วัดกก กรุงเทพมหานคร.....	333
ภาพที่ 255	ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม333	
ภาพที่ 256	ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม334	
ภาพที่ 257	รอยพระพุทธรบาทบนเพดาน วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี.....	334
ภาพที่ 258	จิตรกรรมพระพุทธรเจ้าตอนปรินิพพาน วัดบางอ้อยช้าง.....	336
ภาพที่ 259	รอยพระพุทธรบาทบนผนัง วัดกก.....	336
ภาพที่ 260	ลาย 12 นักษัตริบนรอยพระพุทธรบาทบนผนัง วัดกก.....	337
ภาพที่ 261	ลาย 12 นักษัตริบนรอยพระพุทธรบาทบนผนัง วัดโปรดเกศเชษฐาราม.....	338
ภาพที่ 262	ลายราหูอมจันทร์บนรอยพระพุทธรบาทบนผนัง วัดกก.....	338
ภาพที่ 263	รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ วัดบางกะพ้อม.....	339
ภาพที่ 264	รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต วัดบางกะพ้อม.....	339
ภาพที่ 265	ลายเขาพระสุเมรุและดอกบนรอยพระพุทธรบาท วัดบางอ้อยช้าง.....	340
ภาพที่ 266	ลายฉลองพระบาทบนรอยพระพุทธรบาท วัดบางอ้อยช้าง.....	341
ภาพที่ 267	ลายสระอโนดาตและลวดลายรอบๆบนรอยพระพุทธรบาท วัดบางอ้อยช้าง.....	341
ภาพที่ 268	ตุ้ลายทอง กท. 56 จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นารายณ์ราชนิเวศน์.....	342

ภาพที่ 269 รอยพระพุทธรบาทบนตู้ลายทอง กท. 56	343
ภาพที่ 270 ลายทวิปทั้ง 4 และพระเจ้าจักรพรรดิบนตู้ลายทอง กท. 56	344
ภาพที่ 271 ลายอมรโคยานทวิปบนตู้ลายทอง ฝาพระบาทพระพุทธรไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมัง คลาราม	344
ภาพที่ 272 การสลัปดาห์แห่งของลายสิริวิจิตรและลายสุวรรณมัจฉยกุล 2 ช่องบนตู้ลายทอง กท. 56	345
ภาพที่ 273 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเชิงท่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	346
ภาพที่ 274 ลายเส้นรอยพระพุทธรบาทในบทความของเจมส์ โลว	347
ภาพที่ 275 ลายรามสูร – มณีเมขลาบนรอยพระพุทธรบาทในบทความของเจมส์ โลว	349
ภาพที่ 275 ลายเส้นรอยพระพุทธรบาทในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์.....	350
ภาพที่ 277 ลายมงคลรูปผ้าไตรบนรอยพระพุทธรบาทในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์.....	352
ภาพที่ 278 ลายมงคลรูปกวางบนรอยพระพุทธรบาทในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์.....	352
ภาพที่ 279 แบบแผนการสร้างรอยพระพุทธรบาทในสมุดไทย	354
ภาพที่ 280 แม่พิมพ์ลวดลายมงคล โรงหล่อพัฒนช่าง	356
ภาพที่ 281 แม่พิมพ์ลวดลายตกแต่งฐาน โรงหล่อพัฒนช่าง.....	357
ภาพที่ 282 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	358
ภาพที่ 283 เขาพระสุเมรุและสระอโนดาต รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก ..	359
ภาพที่ 284 ลายบัลลังก์แก้ว รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก.....	359
ภาพที่ 285 พรหมโลกและเทวโลก พระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก	360
ภาพที่ 286 ลายมงคลรูปกระต่าย รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก	360
ภาพที่ 287 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี.....	361
ภาพที่ 288 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดยาง จังหวัดสุพรรณบุรี.....	361
ภาพที่ 289 ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดอุโปสถาราม	363
ภาพที่ 290 แถวลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดอุโปสถาราม.....	363

ภาพที่ 291	ลายพระอินทร์และเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอุโปสถาราม	364
ภาพที่ 292	ลายพรหมโลกบนรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอุโปสถาราม	364
ภาพที่ 293	ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดยาง	365
ภาพที่ 294	ลายทวิปทั้ง 4 บนรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดยาง	365
ภาพที่ 295	พระภูมอรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี	366
ภาพที่ 296	ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 พระภูม วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี....	367
ภาพที่ 297	ลายราหูบนรอยพระพุทธรบาทบนพระภูม วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี	367
ภาพที่ 298	ลายคชสีห์ รอยพระพุทธรบาทบนพระภูม วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี	368
ภาพที่ 299	รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดโบสถ์กาฬาร้อง จังหวัดนครนายก	369
ภาพที่ 300	รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม	369
ภาพที่ 301	ช้างเอราวัณ พระอินทร์และเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬาร้อง	370
ภาพที่ 302	ขบวนคนและเกวียน ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬาร้อง	371
ภาพที่ 303	ขบวนคนและขบวนเรือ ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬาร้อง	371
ภาพที่ 304	ขบวนเกวียน ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว	372
ภาพที่ 305	กลุ่มคนและขบวนช้าง ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว	372
ภาพที่ 306	ภาพวัดพระพุทธรบาท สระบุรี ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว	373
ภาพที่ 306	วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี	374
ภาพที่ 307	รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระพุทธรบาทพนมดิน จังหวัดสุรินทร์	375
ภาพที่ 308	พระอินทร์และเขาพระสุเมรุรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระพุทธรบาทพนมดิน	376
ภาพที่ 309	รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดสันติวนาราม จังหวัดเลย	377
ภาพที่ 310	ช้างเอราวัณ พระอินทร์ เขาพระสุเมรุ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดสันติวนาราม	377
ภาพที่ 311	พระอินทร์ ช้างเอราวัณและเขาพระสุเมรุรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดคูหาสวรรค์	378
ภาพที่ 312	รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง	378
ภาพที่ 313	รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดทองนพคุณ กรุงเทพฯ	379

ภาพที่ 314 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี.....	380
ภาพที่ 315 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดดอนบุปผาราม จังหวัดสุพรรณบุรี.....	380
ภาพที่ 316 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดน้อยชมภู จังหวัดสุพรรณบุรี.....	381
ภาพที่ 317: ปรารงค์ประธาน วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	397
ภาพที่ 318 ภายในกรุพระปรารงค์ วัดราชบูรณะ.....	398
ภาพที่ 319 จิตรกรรมฝาผนังภายในกรุทิศเหนือ วัดราชบูรณะ.....	399
ภาพที่ 320 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏจิตรกรรมฝาผนังภายในกรุทิศเหนือ วัดราชบูรณะ ...	399
ภาพที่ 321 ภาพอนิเมสเจดีย์ กรุพระปรารงค์ วัดราชบูรณะ.....	400
ภาพที่ 322 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5	401
ภาพที่ 323 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6	402
ภาพที่ 324 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8	403
ภาพที่ 325 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7	404
ภาพที่ 326 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9	405
ภาพที่ 327 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9	405
ภาพที่ 328 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ? สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7.....	406
ภาพที่ 329 พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	407
ภาพที่ 330 ผนังจิตรกรรมฝาผนัง พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา.....	408
ภาพที่ 331 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์.....	409
ภาพที่ 332 จิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์	409
ภาพที่ 333 จิตรกรรมฝาผนังรูปบันไดสายโซ่สำหรับขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์	410
ภาพที่ 334 อุโบสถ วัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี	411
ภาพที่ 335 ปูนปั้นภายในห้องทำยวิหาร วัดไผ่ล้อม	412

ภาพที่ 336	ปูนปั้นรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม.....	412
ภาพที่ 337	ปูนปั้นรูปใช้สำหรับขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ห้องทำอุโบสถ .	413
ภาพที่ 338	ปูนปั้นรูปถ้ำทิวาคูหา ห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม.....	414
ภาพที่ 339	ปูนปั้นรูปโลหะปราสาทห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม.....	414
ภาพที่ 340	ปูนปั้นรูปเรือ 2 ลำ ห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม.....	415
ภาพที่ 341	เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1	416
ภาพที่ 342	รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ? สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1	417
ภาพที่ 343	เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก	418
ภาพที่ 344	พระอุโบสถ วัดดุสิตาราม กรุงเทพมหานคร	420
ภาพที่ 345	จิตรกรรมฝาผนังฉากไตรภูมิบนผนังสกัดหลังภายในพระอุโบสถ วัดดุสิตาราม	420
ภาพที่ 346	จิตรกรรมฝาผนังรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏภายในพระอุโบสถ วัดดุสิตาราม	421
ภาพที่ 347	พระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ กรุงเทพมหานคร.....	422
ภาพที่ 348	จิตรกรรมฝาผนังฉากไตรภูมิบนผนังสกัดหลังภายในพระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ	422
ภาพที่ 349	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในพระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ	423
ภาพที่ 350	พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร	424
ภาพที่ 351	จิตรกรรมฝาผนังบนเสาศิลาพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม	424
ภาพที่ 352	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในพระวิหารหลวง	425
ภาพที่ 353	วิหารวัดม่วง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	426
ภาพที่ 354	จิตรกรรมฝาผนังฉากไตรภูมิบนผนังสกัดหลัง วิหารวัดม่วง.....	426
ภาพที่ 355	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ วิหารวัดม่วง	427
ภาพที่ 356	ด้านหลังรอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่.....	428
ภาพที่ 357	ลายคำรูปเขาสุมนกูฏ ด้านหลังรอยพระพุทธรูปประทับมุก	429

ภาพที่ 358	บันไดสายโซ่บนเขาสุมนกูฏ ด้านหลังรอยพระพุทธรบาทประดับมุก วัดพระสิงห์.....	429
ภาพที่ 359	ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 79.1	430
ภาพที่ 360	ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 222	431
ภาพที่ 361	ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 79.1.....	432
ภาพที่ 362	ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 222.....	433
ภาพที่ 363	หอพระไตรปิฎก วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	434
ภาพที่ 364	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในหอพระไตรปิฎก วัดบวร นิเวศวิหาร.....	434
ภาพที่ 365	ศิลาจารึก หน้าอุโบสถ วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี.....	435
ภาพที่ 366	อุโบสถ วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี.....	436
ภาพที่ 367	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในอุโบสถ วัดเสม็ด	437
ภาพที่ 368	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในอุโบสถ วัดเสม็ด	437
ภาพที่ 369	จิตรกรรมฝาผนังรูปเกาะลังกา วัดบวรสถานสุทธารวาส กรุงเทพฯ.....	438
ภาพที่ 370	วิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม	439
ภาพที่ 371	ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม	439
ภาพที่ 372	ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท.....	440
ภาพที่ 373	ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14	441
ภาพที่ 374	ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑป ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14.....	441
ภาพที่ 375	สิมวัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา	443
ภาพที่ 376	จิตรกรรมฝาผนังที่ผนังสกัดหลัง สิมวัดหน้าพระธาตุ.....	443
ภาพที่ 377	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ สิมวัดหน้าพระธาตุ	444
ภาพที่ 378	อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม จังหวัดสมุทรสงคราม.....	445
ภาพที่ 379	รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม	446
ภาพที่ 380	อุโบสถ วัดบึง จังหวัดนครราชสีมา.....	446

ภาพที่ 381 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทศกดิ์สิทธิ์ 3 แห่ง ภายในอุโบสถ วัดบึง	447
ภาพที่ 382 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในอุโบสถ วัดบึง	448
ภาพที่ 383 พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี.....	450
ภาพที่ 384 จิตรกรรมฝาผนังรูปเกาะลังกาที่ผนังสกัดหลัง ภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม..	451
ภาพที่ 385 จิตรกรรมฝาผนังรูปเขาสุมนกูฏ ภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม.....	451
ภาพที่ 386 พระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม กรุงเทพมหานคร.....	452
ภาพที่ 387 จิตรกรรมบนผนังสกัดหลัง พระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม.....	453
ภาพที่ 388 จิตรกรรมฝาผนังรูปเขาสุมนกูฏ ภายในพระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม.....	453
ภาพที่ 389 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรี อยุธยา เลขที่ 6.....	454
ภาพที่ 390 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก.....	455
ภาพที่ 391 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรย์	456
ภาพที่ 392 จิตรกรรมฝาผนังรูปบุษบกประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต พระ ตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรย์	457
ภาพที่ 393 จิตรกรรมฝาผนังรูปกำแพงแก้วล้อมรอบมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขา สุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรย์	457
ภาพที่ 394 จิตรกรรมฝาผนังรูปถ้ำฤๅษี ทางมุมซ้ายของกำแพงแก้วล้อมรอบมณฑปประดิษฐานรอย พระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรย์.....	458
ภาพที่ 395 อุโบสถวัดกก กรุงเทพมหานคร	459
ภาพที่ 396 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ภายใน อุโบสถ วัดกก.....	459
ภาพที่ 397 จิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัด สระบุรี ภายในอุโบสถ วัดกก	460

ภาพที่ 398 จิตรกรรมฝาผนังรูปอาคารโดยรอบมณฑลประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท อุโบสถ วัดกก	460
.....	
ภาพที่ 399 จิตรกรรมฝาผนังรูปพระสงฆ์กำลังเทศนาสั่งสอนชาวบ้าน อุโบสถ วัดกก	461
ภาพที่ 400 ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	463
ภาพที่ 401 ลายรดน้ำรูปมณฑลประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	463
ภาพที่ 402 ลายรดน้ำรูปวิหารพระศรีอารีย์ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	464
ภาพที่ 403 ลายรดน้ำรูปบันไดนาคขึ้นมณฑลประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	464
.....	
ภาพที่ 404 ลายรดน้ำรูปศาลาสัจจพันธฤๅษี ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	465
ภาพที่ 405 ลายรดน้ำรูปยักษ์ทวารบาลขนบขุ่มประตู่ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	465
ภาพที่ 406 ลายรดน้ำรูปท่าจอดเรือที่สำหรับเปลี่ยนพาหนะขึ้นช้าง ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	466
ภาพที่ 407 ลายรดน้ำรูปศาลเจ้าพ่อเขาคอก ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78	466
ภาพที่ 408 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ตู้พระธรรม วัดหนองไฉ้ จังหวัดสุโขทัย	467
.....	
ภาพที่ 409 ลายรดน้ำรูปมณฑลประดิษฐานพระพุทธรบาท ตู้พระธรรม วัดหนองไฉ้	468
ภาพที่ 410 ลายรดน้ำรูปถ้ำสัจจพันธฤๅษี ตู้พระธรรม วัดหนองไฉ้	468
ภาพที่ 411 ปูนปั้นเขียนสีเรื่องรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม	469
.....	
ภาพที่ 412 ปูนปั้นเขียนสีพธำฤๅษีสัจจพันธ์ ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม	470
ภาพที่ 413 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในสิม วัดหน้าพระธาตุ	470
.....	
ภาพที่ 414 จิตรกรรมฝาผนังรูปพระพุทธรบาทและพระพุทธรบาย ภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม	471
.....	
ภาพที่ 415 จิตรกรรมฝาผนังรูปวัดพระพุทธรบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี ภายในพระอุโบสถ	472
ภาพที่ 416 พระวิหาร วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี	473

ภาพที่ 417 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพต ผนังด้านนอกพระวิหาร. 474

ภาพที่ 418 จิตรกรรมฝาผนังรูปถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ ผนังด้านนอกพระวิหาร วัดอุโปสถาราม 474

ภาพที่ 419 จิตรกรรมฝาผนังรูปยักษ์ทวารบาลประตูทางเข้า ผนังด้านนอกพระวิหาร วัดอุโปสถาราม
..... 475

ภาพที่ 420 พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพมหานคร 476

ภาพที่ 421 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในพระที่นั่งทรงผนวช
วัดเบญจมบพิตร 477

ภาพที่ 422 อุโบสถ วัดภาวนาภริตาราม กรุงเทพมหานคร 478

ภาพที่ 423 จิตรกรรมฝาผนังรูปภาพรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในอุโบสถ 479

ภาพที่ 424 มณฑปพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพต อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม 479

ภาพที่ 425 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุมนภู อุโบสถ วัดบึง 480

ภาพที่ 426 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพต ภาพภายในกรอบในศาลา
การเปรียญ วัดขนอนใต้ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 481

ภาพที่ 427 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบภายในมณฑป ภายในวิหาร วัดกวีรัตน์ จังหวัดแพร่
..... 481

ภาพที่ 428 จิตรกรรมในกรอบกระจก เรื่องวัดพระพุทธรูปทาบมหาวิหาร ภายในพระอุโบสถ วัด
ระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร 482

ภาพที่ 429 อุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี 484

ภาพที่ 430 จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม 484

ภาพที่ 431 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทา อุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม 485

ภาพที่ 432 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทาและรอยพระพุทธรูป 4 รอย 485

ภาพที่ 433 รอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6..... 487

ภาพที่ 434 รอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8..... 487

ภาพที่ 435 รอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก..... 488

ภาพที่ 436 ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรูปทาบที่ริมแม่น้ำนัมมทา ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป... 488

ภาพที่ 437	ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา คู่พระธรรมเลขที่ กท. 14	489
ภาพที่ 438	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา สิม วัดหน้าพระธาตุ	490
ภาพที่ 439	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา ภายในพระอุโบสถ.....	491
ภาพที่ 440	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา ภายในอุโบสถ วัดเกษมสรณาราม	491
ภาพที่ 441	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา ภายในอุโบสถ วัดบึง	492
ภาพที่ 442	รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย เขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์.....	493
ภาพที่ 443	รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง.....	494
ภาพที่ 444	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทาและรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย	495
ภาพที่ 445	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยที่เมืองโยนก พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์	496
ภาพที่ 446	รอยพระพุทธรูปบาทที่มีข้อความกำกับว่าเขารังรุ้ง สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6	497
ภาพที่ 447	รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย มีข้อความกำกับว่าเขารังรุ้ง สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก	498
ภาพที่ 448	ปูนปั้นเขียนสีรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับรอยพระพุทธรูปบาทที่เมืองโยนก ภายในวิหารรอยพระพุทธรูปบาท วัดบางกะพ้อม	499
ภาพที่ 449	ภาพปูนปั้นเขียนสี พระพุทธรูปเจ้าทรงอิฐฐานฝ่าพระบาท ศาลาการเปรียญ วัดทองนพคุณ	499
ภาพที่ 450	ลายรดน้ำรูปบ้านเรือนบนเกาะลังกา คู่พระธรรม เลขที่ 79.1	500
ภาพที่ 451	ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยใต้ฉัตร คู่พระธรรม วัดหนองไฉน	501
ภาพที่ 452	รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย เมืองโยนก คู่พระธรรม วัดหนองไฉน	501
ภาพที่ 453	ลายรดน้ำรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยจากเมืองโยนก คู่พระธรรมเลขที่ กท. 14.....	502
ภาพที่ 454	จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทที่เมืองโยนก สิม วัดหน้าพระธาตุ	503
ภาพที่ 455	จารึก “เมืองโยนก” ใกล้กับรอยพระพุทธรูปบาทที่เมืองโยนก สิม วัดหน้าพระธาตุ.....	503

ภาพที่ 456 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปเมืองโยนก อุโบสถ วัดบึง.....	504
ภาพที่ 457 รอยพระพุทธรูป 4 รอย เมืองโยนก อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม.....	505
ภาพที่ 458 จิตรกรรมในกรอบกระจก ภาพพระบาทสี่รอย ภายในพระอุโบสถ วัดระฆังโฆสิตาราม	505
ภาพที่ 459 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6	507
ภาพที่ 460 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8	508
ภาพที่ 461 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก	508
ภาพที่ 462 ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป วัดบางกะพ้อม	509
ภาพที่ 463 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก สิม วัดหน้าพระธาตุ.....	510
ภาพที่ 464 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก ภายในอุโบสถ วัดบึง.....	510
ภาพที่ 465 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม	511
ภาพที่ 466 : จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต อุโบสถ.....	512
ภาพที่ 467 ภาพปูนปั้นเขียนสีในกรอบตอนทรงอิฐฐานฝาพระบาทสี่ตื้น ศาลาการเปรียญ	513
ภาพที่ 468 รอยพระพุทธรูปแก้วขาว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6	515
ภาพที่ 469 รอยพระพุทธรูปแก้วขาว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8	515
ภาพที่ 470 รอยพระพุทธรูปแก้วขาว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก.....	516
ภาพที่ 471 วิหารรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูปแก้วขาว เมืองฮอด จังหวัดเชียงใหม่.....	516
ภาพที่ 472 รอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูปแก้วขาว เมืองฮอด จังหวัดเชียงใหม่	517
ภาพที่ 473 รอยพระพุทธรูปเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6	518
ภาพที่ 474 รอยพระพุทธรูปเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8	518
ภาพที่ 475 รอยพระพุทธรูปเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก.....	519
ภาพที่ 476 รอยพระพุทธรูปเลดองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า	519
ภาพที่ 477 รอยพระพุทธรูปเลดองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า	520

ภาพที่ 478 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสีรทุกข แดนปัดจัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา.....	521
ภาพที่ 479 รอยพระพุทธรบาทบนเขาสีรทุกข แดนปัดจัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี.....	521
ภาพที่ 480 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท เขาสุมณภูฏ ประเทศศรีลังกา	525
ภาพที่ 481 รอยพระพุทธรบาทจำลองภายในอาคาร โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี	526
ภาพที่ 482 แผ่นฝังวัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร	527
ภาพที่ 483 แผ่นฝังวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี.....	527
ภาพที่ 484 มณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี.....	529
ภาพที่ 485 มณฑปน้อย วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี	529
ภาพที่ 486 รอยพระพุทธรบาทภายในมณฑป วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี.....	530
ภาพที่ 487 วิหารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท วัดเขาพระบาทใหญ่ จังหวัดสุโขทัย.....	532
ภาพที่ 488 มณฑปพระพุทธรบาท วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพมหานคร	533
ภาพที่ 489 รอยพระพุทธรบาทภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดอรุณราชวราราม	534
ภาพที่ 490 พระพุทธรบาย วัดพระพุทธรบาย จังหวัดสระบุรี	537
ภาพที่ 491 มณฑปพระพุทธรบาท วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก.....	539
ภาพที่ 492 รอยพระพุทธรบาทภายในมณฑป วัดจุฬามณี.....	540
ภาพที่ 493 มณฑปพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร	541
ภาพที่ 494 มณฑปพระพุทธรบาท วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร	541
ภาพที่ 495 มณฑปพระพุทธรบาท วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร	542
ภาพที่ 496 มณฑปพระพุทธรบาท วัดราชนั้ดคาราม กรุงเทพมหานคร.....	542
ภาพที่ 497 พระพุทธรบาทและพระพุทธรบายภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์	544
ภาพที่ 498 จิตรกรรมดอกไม้ร่วงและหงส์ภายในพระวิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพมหานคร	545
ภาพที่ 499 บันไดพญานาคทางขึ้นมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี	546
ภาพที่ 500 ประติมากรรมยักษ์ขนานทางเข้า วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี	546
ภาพที่ 501 วิหารฤๅษีสี่จพันธุ์ วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี	547

ภาพที่ 502	บันไดพญานาคทางขึ้นมณฑปพระพุทธรูป วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร.....	547
ภาพที่ 503	ประติมากรรมยักษ์ขนาดทางขึ้นมณฑปพระพุทธรูป วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร .	548
ภาพที่ 504	ศาลาฤๅษีสัจจพันธ์ วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร.....	548
ภาพที่ 505	เขาล้างล้างมณฑปพระพุทธรูป วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร.....	549
ภาพที่ 506	ชานต์ วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี.....	549
ภาพที่ 507	ถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร	551
ภาพที่ 508	ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร	551
ภาพที่ 509	พระพุทธรูป วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร.....	552
ภาพที่ 510	ถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร	554
ภาพที่ 511	ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร.....	554
ภาพที่ 512	เขาพระพุทธรูป วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร	555
ภาพที่ 513	รอยพระพุทธรูปล้างล้างภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดราชันต์ดาราม กรุงเทพมหานคร	556
ภาพที่ 514	พระพุทธรูป วัดราชันต์ดาราม กรุงเทพมหานคร.....	557
ภาพที่ 515	มณฑปพระพุทธรูป วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร.....	558
ภาพที่ 516	ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร.....	559
ภาพที่ 517	มณฑปพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม.....	560
ภาพที่ 518	มณฑปพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายก.....	560
ภาพที่ 519	ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม.....	561
ภาพที่ 520	รายละเอียดของฐานรอยพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม.....	562
ภาพที่ 521	รายละเอียดของฐานรอยพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม.....	562
ภาพที่ 522	ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายก.....	563
ภาพที่ 523	จิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายก	564

ภาพที่ 524 จิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ์้อง จังหวัดนครนายก	564
ภาพที่ 525 จิตรกรรมฝาผนังรูปวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี? วัดโบสถ์การ์้อง จังหวัดนครนายก	565
ภาพที่ 526 มณฑปพระพุทธรูป วัดอนงคาราม กรุงเทพมหานคร	566
ภาพที่ 527 มณฑปพระพุทธรูป วัดบ้านค่าย จังหวัดระยอง	566
ภาพที่ 528 มณฑปพระพุทธรูป วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	567
ภาพที่ 529 มณฑปพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี	568
ภาพที่ 530 มณฑปพระพุทธรูป วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรี	568
ภาพที่ 531 มณฑปพระพุทธรูป วัดกลางวรวิหาร จังหวัดสมุทรปราการ	569
ภาพที่ 532 มณฑปพระพุทธรูป วัดพระงาม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	570
ภาพที่ 533 ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	571
ภาพที่ 534 ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดพระงาม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	571
ภาพที่ 535 ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรี	572
ภาพที่ 536 ภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี	572
ภาพที่ 537 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูป โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี	574
ภาพที่ 538 วิหารประดิษฐานพระพุทธรูป วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย	575
ภาพที่ 539 วิหาร วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม	576
ภาพที่ 540 วิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม	576
ภาพที่ 541 วิหาร วัดตรีจันทาวัดนาราม จังหวัดสมุทรสงคราม	576
ภาพที่ 542 ภายในวิหาร วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม	577
ภาพที่ 543 ภายในวิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม	578
ภาพที่ 544 จิตรกรรมรูปพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม	578
ภาพที่ 545 ภายในวิหาร วัดตรีจันทาวัดนาราม จังหวัดสมุทรสงคราม	579

ภาพที่ 546	วิหารพระพุทธรูป วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี	580
ภาพที่ 547	ภายในวิหารพระพุทธรูป วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี	580
ภาพที่ 548	จิตรกรรมพุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะปลงพระเกศาภายในวิหารพระพุทธรูป วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี	581
ภาพที่ 549	พระพุทธรูป วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี	581
ภาพที่ 550	วิหารพระพุทธรูป วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	582
ภาพที่ 551	ภายในวิหารพระพุทธรูป วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	582
ภาพที่ 552	วิหารพระพุทธรูป วัดพยัคฆอินทาราม จังหวัดฉะเชิงเทรา	583
ภาพที่ 553	รอยพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดพยัคฆอินทาราม จังหวัดฉะเชิงเทรา	583
ภาพที่ 554	วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร	584
ภาพที่ 555	ภายในวิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร	585
ภาพที่ 556	ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปเหนือรอยพระพุทธรูปภายในวิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร	586
ภาพที่ 557	ภาพจิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร	586
ภาพที่ 558	ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปเครื่องตั้ง วิหารน้อยหลังที่ 1 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร	587
ภาพที่ 559	: วิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่	588
ภาพที่ 560	ภาพถ่ายเก่าภายในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ ถ่ายโดย ดร. โจเซฟ เอฟ. ร็อด เมื่อปี พ.ศ. 2464	589
ภาพที่ 561	วิหารทรงธรรม วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม	590
ภาพที่ 562	ภายในวิหารทรงธรรม วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม	590
ภาพที่ 563	วิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี	591
ภาพที่ 564	บานหน้าต่างวิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี	592
ภาพที่ 565	มณฑปน้อย วิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี	593
ภาพที่ 566	วิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม	594

ภาพที่ 567 หลวงพ่อปากแดง พระประธานในวิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม.....	594
ภาพที่ 568 ศาลาน้อยเหนือรอยพระพุทธรบาทภายในวิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม.....	595
ภาพที่ 569 วิหาร วัดทรงธรรม จังหวัดสมุทรปราการ.....	595
ภาพที่ 570 วิหาร วัดบางมะฝ่อ จังหวัดนครสวรรค์	596
ภาพที่ 571 วิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร	596
ภาพที่ 572 ภายในพระวิหาร วัดทรงธรรม จังหวัดสมุทรปราการ.....	597
ภาพที่ 573 ภายในวิหาร วัดบางมะฝ่อ จังหวัดนครสวรรค์	598
ภาพที่ 574 รอยพระพุทธรบาทภายในวิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร.....	599
ภาพที่ 575 พระพุทธรไสยาสน์ภายในวิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร.....	599
ภาพที่ 576 พุทธปรารงค์ วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร.....	601
ภาพที่ 577 รอยพระพุทธรบาท 4 รอยภายในปรารงค์ทิศตะวันตก วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร	602
ภาพที่ 578 เจดีย์ราย 28 องค์รอบพระอุโบสถ วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร.....	603
ภาพที่ 579 พระพุทธรูป 28 พระองค์ วัดอัปสรสวรรค์ กรุงเทพมหานคร.....	603
ภาพที่ 580 ศาลารอยพระพุทธรบาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	604
ภาพที่ 581 รอยพระพุทธรบาทภายในศาลารอยพระพุทธรบาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	605
ภาพที่ 582 รอยพระพุทธรบาทบนเพดานเหนือทางเข้าเจดีย์วิหาร เมืองพุกาม ประเทศพม่า.....	606
ภาพที่ 583 รอยพระพุทธรบาทบนเพดาน ถ้ำติโลกครุ เมืองสะกาย ประเทศพม่า	607
ภาพที่ 584 รอยพระพุทธรบาทบนเพดาน เจดีย์สถานเจ้าตอจี เมืองอมรปุระ ประเทศพม่า	607
ภาพที่ 585 รอยพระพุทธรบาทบนเพดานทางเดินในมณฑป วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย	608
ภาพที่ 586 รอยพระพุทธรบาทบนเพดาน ศาลาการเปรียญ วัดถนนสุทธาราม จังหวัดอ่างทอง.....	609
ภาพที่ 587 รอยพระพุทธรบาทบนเพดาน ศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี.....	609
ภาพที่ 588 รอยพระพุทธรบาทเหนือประตู วิหารพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี	612

ภาพที่ 589 รอยพระพุทธรบาทเหนือประตู วิหาร วัดเกาะหงส์ จังหวัดนครสวรรค์ 612

ภาพที่ 590 ซุ้มประตู วัดใหญ่ท่ากษิณาราม จังหวัดนครนายก..... 613

ภาพที่ 591 รอยพระพุทธรบาทเหนือซุ้มประตู วัดใหญ่ท่ากษิณาราม จังหวัดนครนายก 614

ภาพที่ 592 รอยพระพุทธรบาทขนาบทางเดิน พระปรารงค์ประธาน วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา..... 615

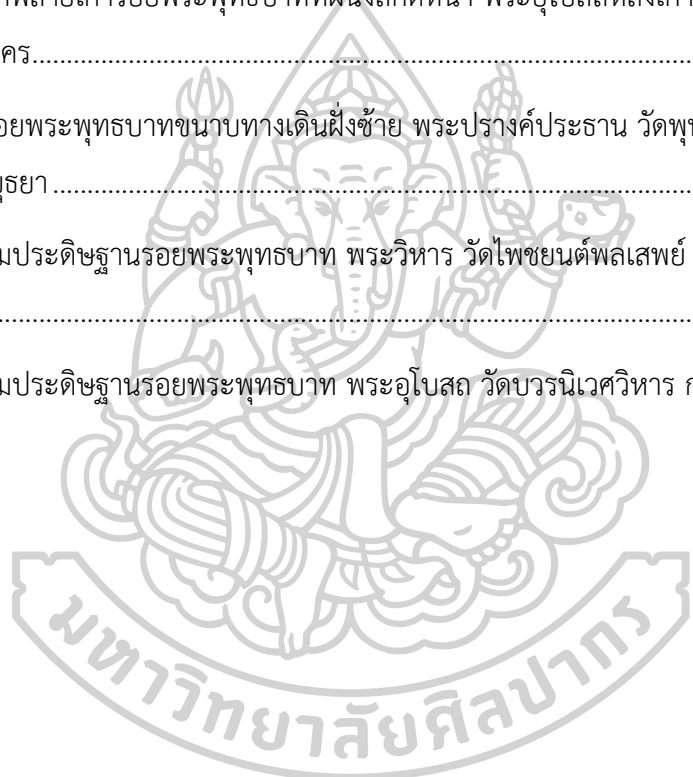
ภาพที่ 593 รอยพระพุทธรบาทที่ผนังสกัดหน้า อุโบสถ วัดค้ำคาว จังหวัดนนทบุรี..... 615

ภาพที่ 594 ภาพถ่ายเก้ารอยพระพุทธรบาทที่ผนังสกัดหน้า พระอุโบสถหลังเก่า วัดสัมพันธวงศ์
กรุงเทพมหานคร..... 616

ภาพที่ 595 รอยพระพุทธรบาทขนาบทางเดินฝั่งซ้าย พระปรารงค์ประธาน วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา 617

ภาพที่ 596 ซุ้มประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท พระวิหาร วัดไพชยนต์พลเสพย์ จังหวัดสมุทรปราการ
..... 619

ภาพที่ 597 ซุ้มประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.... 619

บทที่ 1

บทนำ

1.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

รอยพระพุทธรูปคือสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้า ถือเป็นบริโศกเจดีย์ประเภทหนึ่ง และเป็นเครื่องหมายแสดงการเสด็จเยือนสถานที่นั้นๆของพระองค์ และต่อมาได้กลายเป็นสถานที่สำคัญหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่พุทธศาสนิกชนกราบไหว้แทนองค์พระพุทธรูป ซึ่งการปรากฏขึ้นรอยพระพุทธรูปยังแผ่ไปด้วยความหมายทั้งทางโลก คือ การประกาศชัยชนะ การมีอำนาจเหนือดินแดน แสดงถึงการเสด็จไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังสถานที่ต่างๆ และทางธรรม คือ การประทับคำสอนของพระพุทธรูปให้ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคลและตัวเลขที่บ่งบอกถึงหลักธรรมและคำสอนที่แผ่เอาไว้เพื่อให้บรรลุถึงการปฏิบัติอันนำไปสู่มรรคผลนิพพานในที่สุด¹ รอยพระพุทธรูปยังสามารถแบ่งออกเป็นรอยพระพุทธรูปที่เป็นบริโศกเจดีย์ คือ รอยที่เกิดจากธรรมชาติที่พบบนภูเขา หิน หรือพื้นที่ยื่นๆซึ่งมีผู้เชื่อว่าเป็นรอยที่พระพุทธรูปได้มาประทับไว้ ณ ที่แห่งนั้น รอยพระพุทธรูปที่เป็นบริโศกเจดีย์จำลองซึ่งเป็นรอยที่มนุษย์สร้างขึ้นบนวัสดุต่างๆเพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าได้ทรงประทับไว้ และรอยพระพุทธรูปที่เป็นอุเทสิกเจดีย์อันเป็นรอยที่มนุษย์สร้างขึ้นบนวัสดุต่างๆเช่นกันแต่ไม่ได้มีจุดประสงค์เพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าทรงประทับไว้ ทว่าสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเจ้าหรือระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้า²

รอยพระพุทธรูปเริ่มปรากฏครั้งแรกในศิลปะอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3 แต่ในระยะแรกรอยพระพุทธรูปถูกใช้ในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติในฐานะสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเช่นเดียวกับบัลลังก์เปล้า ธรรมจักรและต้นโพธิ์ จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 5 – 6 จึงเริ่มมีการสร้างรอยพระพุทธรูปสำหรับสักการบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะคันธาระ พบทั้งรอยพระพุทธรูปเดี่ยวและรอยพระพุทธรูปคู่ และยังพบรอยพระพุทธรูปที่มีจารึกระบุว่า เป็นรอยพระบาทของพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี รอยพระพุทธรูปในศิลปะคันธาระเริ่มปรากฏลวดลายมงคลบางประการ เช่น ตรีรัตน์ะ สวีสติกะ ดอกบัว ก่อนที่จำนวนลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปจะเพิ่มขึ้น

¹ อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (กรุงเทพฯ: เสงศักดิ์มั่นคง, 2559), 5.

² นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), 10.

ในศิลปะอมราวดี บ้างมี 8 มงคลตามคติอักษรมงคล บ้างมีมากกว่านั้น ก่อนที่ความนิยมจะค่อยๆ ลดลงจนในสมัยปาละ รอยพระพุทธรูปบาทถูกแกะสลักเอาไว้บริเวณด้านตัดของหินทรงเครื่องวงกลมที่เคยเป็นเป็นองค์ระฆังของสถูปหินขนาดเล็ก³

แม้จะไม่ได้รับความนิยมในศิลปะอินเดียแต่รอยพระพุทธรูปแบบนี้กลับได้รับความนิยมอย่างมากในศิลปะลังกา โดยพบมาตลอดช่วงเวลาตั้งแต่สมัยอนุราชปุระเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันเนื่องจากความเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าเคสตีเจมายังเกาะลังกาและประทับรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะลังกานั้นพบทั้งรอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวและรอยพระพุทธรูปบาทคู่ ซึ่งรอยพระพุทธรูปบาทคู่นั้นได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี ในขณะที่รอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นบริโศกเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ⁴

ด้วยความนิยมของรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะลังกา ประกอบกับการรับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ทำให้รอยพระพุทธรูปบาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นได้รับอิทธิพลจากลังกาทั้งในด้านศิลปกรรมและคัมภีร์ ทั้งในประเทศพม่าและประเทศไทย ในกรณีของพม่านั้นมีความเชื่อว่าด้วยรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 3 แห่งได้แก่รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏและรอยพระพุทธรูปบาท 2 รอยที่ขเวเสตต่อ ขณะที่รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพม่านั้นพบตั้งแต่ในศิลปะพุททามราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพม่านั้นเป็นรอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวที่มีการตกแต่งด้วยลวดลายมงคล 108 ประการที่มีที่มาจากคัมภีร์ชินาลังกาฐีกาซึ่งแต่งในลังกา ก่อนที่ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 22 ด้วยอิทธิพลจากรอยพระพุทธรูปบาทที่ขเวเสตต่อทำให้เกิดการสร้างพญานาคล้อมรอบรอยพระพุทธรูปบาท⁵

ในขณะที่ประเทศไทยนั้น ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทมาตั้งแต่สมัยทวารวดีที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรีและชาดช่วงไปในระยะเวลาหนึ่ง ก่อนจะกลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งในสมัยสุโขทัยและปรากฏสืบเนื่องมาในศิลปะล้านนา อโยธยา รัตนโกสินทร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน โดยแนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทยเป็นการผสมผสานทั้งรูปแบบและคัมภีร์จากลังกา พม่า ก่อนจะพัฒนาจนเกิดรูปแบบของตัวเองขึ้นและมีพัฒนาการในด้านรูปแบบของตัวเองขึ้นมา⁶

³ เรื่องเดียวกัน 11 – 19.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 20 – 30.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 31 – 35.

⁶ อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปบาทในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร, 11 – 18.

บุคคลแรกที่บุกเบิกการศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ที่ทรงพระนิพนธ์บทความในวารสารวชิรญาณ ปี พ.ศ. 2435⁷ ก่อนที่พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์จะทรงพระนิพนธ์บทความในวารสารสยามสมาคม ปี พ.ศ. 2477⁸ หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏการศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปนานถึง 43 ปี จนเมื่อผศ. สิ้นชัย กระบวนแสง ได้ศึกษาเรื่องรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยและตีพิมพ์ในวารสารมหาวิทยาลัยศิลปากรเมื่อปี พ.ศ. 2520⁹ หลังจากนั้นก็ปรากฏงานศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยเรื่อยมา ทั้งในรูปแบบของบทความ หนังสือและงานวิจัย โดยงานศึกษาในอดีตส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาในด้านรูปแบบของรอยพระพุทธรูป ซึ่งมีทั้งการศึกษาแบบเรียงลำดับยุคสมัยที่มีทั้งงานรุ่นเก่า เช่น นันทนา ชุตินวงศ์¹⁰ หรืองานรุ่นหลัง เช่น Virginia Mckeen Di Crocco¹¹ หรือการศึกษาที่เน้นการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป ซึ่งมีทั้งงานรุ่นเก่า เช่น รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล¹² หรือ งานรุ่นหลัง เช่น วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์¹³ ยังมีรวมงานศึกษาเชิงเปรียบเทียบ เช่น การเปรียบเทียบจิตรกรรมกับประติมากรรมของอำพล คมขำ¹⁴

⁷ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, "ลายลักษณะพระบาท," *เมืองโบราณ* 22, no. 3 (2539).

⁸ Bidyalankarna, H.R.H. Prince, "The Buddha's Footprint" *JSS*, Vol.28, 1935.

⁹ สิ้นชัย กระบวนแสง, "รอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย" *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2522).

¹⁰ นันทนา ชุตินวงศ์, *รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์*.

¹¹ Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แพล, *รอยพระพุทธรูปพระพุทธรเจ้า 5 พระองค์ในภัทท์กับปี่ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555).

¹² รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมากรวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี, 2539).

¹³ วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์, "ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24" *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2552.

¹⁴ อำพล คมขำ, "แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย" *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2548.

การศึกษาเรื่องเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มักจะเป็นการศึกษาในเชิงรูปแบบ โดยอาจจะแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ การศึกษาพัฒนาการวางลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป และ การศึกษาภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป

การศึกษาพัฒนาการวางลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปถือเป็นรูปแบบการศึกษาที่ได้รับความนิยมมากที่สุด โดยงานศึกษาเล่มสำคัญเล่มแรกๆคือ “รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์” ของ นันทนา ชุตินวงศ์ ซึ่งเป็นการศึกษารอยพระพุทธรูปแบบภาพรวมและได้มีการศึกษาในเชิงเปรียบเทียบพัฒนาการของรอยพระพุทธรูปในแต่ละยุคแบบภาพรวม และยังมีกล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 4 รอยเอาไว้บ้างแล้ว¹⁵ ก่อนจะมีการศึกษาอย่างลงลึกรายละเอียดมากขึ้นใน “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย” ของ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล¹⁶ ซึ่งมีการศึกษารอยพระพุทธรูปในประเทศไทยโดยยกเอารอยพระพุทธรูปสำคัญในแต่ละช่วงเวลาออกมาศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการรอยพระพุทธรูปในแต่ละช่วงอย่างชัดเจนขึ้น ผ่านการศึกษาพัฒนาการของการจัดเรียงลวดลายมงคลและพัฒนาการของลวดลายมงคลบางลาย นอกจากนี้ งานศึกษานี้ยังมีการศึกษาเชื่อมโยงรอยพระพุทธรูปแนวความคิดการสร้างรอยพระพุทธรูปในไทยที่เชื่อมโยงทั้งในมิติของศาสนาและการเมืองอีกด้วย ซึ่งแนวความคิดในการศึกษาเกี่ยวกับการจัดวางลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนี้ยังได้มีการศึกษาตรวจสอบเพิ่มเติมอีกใน “ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24” โดย วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์¹⁷

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปอีกแนวหนึ่งที่ตีความรอยพระพุทธรูปที่มีการศึกษามาแล้วใหม่และมีการกำหนดอายุที่แตกต่างจากการศึกษาเดิม คือ “Footprints of the Buddha of this era in Thailand and the Indian subcontinent, Sri Lanka, Myanmar” โดย Virginia Mckeen Di Crocco¹⁸ งานศึกษานี้ถือเป็นงานศึกษาที่มีการใช้หลักฐานรอยพระพุทธรูปมากที่สุดชิ้นหนึ่งเท่าที่เคยมีการศึกษามาและยังศึกษามาจนถึงรอยพระพุทธรูปในศิลปะรัตนโกสินทร์ที่ไม่ค่อยถูกพูดถึงเท่าใดนักในการศึกษาก่อนหน้านี้ จุดที่น่าสนใจของ

¹⁵ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์.

¹⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย.

¹⁷ วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์, “ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

¹⁸ Virginia Mckeen Di Crocco, “Footprints of the Buddhas of this era in Thailand and the Indian subcontinent, Sri Lanka, Myanmar” (Bangkok: Siam Society, 2004).

งานศึกษานี้ถือการตีความรอยพระพุทธรูปกลุ่มที่เคยมีการศึกษาว่าเป็นงานที่สร้างในสมัยสุโขทัยและอยุธยาตอนต้น โดยตีความรอยพระพุทธรูปกลุ่มนี้ทั้งหมดว่าเป็นรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลายโดยอ้างอิงงานเขียนของพิริยะ ไกรฤกษ์ และงานศึกษานี้ยังมีการแจกแจงรอยพระพุทธรูปแบบแยกช่วงเวลาอย่างชัดเจน เช่น รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 1 รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งต่างจากการศึกษาในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ที่มักจะมองแบบภาพรวมมากกว่า

การศึกษาภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปถือเป็นการศึกษาในระยะหลังลงมาที่มีการศึกษาแนวความคิดของภาพจิตรกรรมที่เล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป โดยมีงานศึกษาชิ้นสำคัญได้แก่ “พระพุทธรูปสองรอยในจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม” โดย เชษฐ ติงส์ญชลี¹⁹ และ “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย” โดย อ่ำพล คมขำ²⁰ ซึ่งมีการนำเอาภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทั้งงานจิตรกรรมและงานปูนปั้นมาตรวจสอบตีความโดยอ้างอิงข้อความในคัมภีร์เพื่อที่จะได้ทราบว่า รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องนั้นเป็นรอยพระพุทธรูปรอยใดในคัมภีร์และช่วยให้ทราบความสำคัญของรอยพระพุทธรูปนั้นต่อคนในช่วงเวลาดังกล่าว

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยพบว่ายังมีประเด็นสำคัญหลายประเด็นที่ควรจะได้รับการศึกษาย่างละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่พบทั้งการกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยและอยุธยาที่มีการเสนอการกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปขึ้นเดียวกันแต่อยู่ในเวลาที่แตกต่างกันมาก เช่น รอยพระพุทธรูป วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย ที่รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุลกำหนดอายุให้อยู่ในสมัยสุโขทัย²¹ แต่ Virginia Mckeen Di Crocco กำหนดอายุให้อยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย การศึกษารอยพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ที่มักจะพูดถึงเฉพาะรอยพระพุทธรูปในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น วิทยานิพนธ์ของวิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์²² หรือ งานศึกษาของ

¹⁹ เชษฐ ติงส์ญชลี, “พระพุทธรูปสองรอยในจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม,” *เมืองโบราณ*. 28, 4 (ต.ค. – ธ.ค. 2545): 113 – 117.

²⁰ อ่ำพล คมขำ, “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

²¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี, 2539).

²² วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์, “ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมณฑลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552, 72 – 74.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล²³ หรือการศึกษารอยพระพุทธรูป 4 รอยที่มักจะพูดเฉพาะศิลปะล้านนาหรือ ศิลปะรัตนโกสินทร์บางช่วงเท่านั้น เช่น งานศึกษาของนันทนา ชุตินวงศ์²⁴ หรือ Virginia Mckeen Di Crocco²⁵ แต่ยังไม่มีการวิจัยชิ้นใดที่ศึกษาภาพรวม พัฒนาการ และรูปแบบของรอยพระพุทธรูป 4 รอยอย่างเป็นระบบ

รวมถึงการศึกษาเกี่ยวกับงานจิตรกรรมที่เขียนเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปทั้งบนฝาผนัง บนตู้ พระธรรม หรือ สมุดภาพไตรภูมิที่มักจะถูกศึกษาแยกออกจากกัน เช่น ศึกษาเฉพาะงานในสมัยอยุธยา²⁶ หรือ ศึกษาเฉพาะวัดเพียงบางแห่ง เช่น วัดบางกะพ้อม²⁷ ยังไม่ปรากฏงานที่ศึกษารอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมแบบองค์รวมที่อาจสามารถเชื่อมโยงให้ความสัมพันธ์และอิทธิพลที่ส่งให้แก่กัน หรือการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่พบทั้งการประดิษฐานภายในอาคาร เช่น วิหาร มณฑป หรือ การประดิษฐานไว้หน้าอาคาร ซึ่งการประดิษฐานมีทั้งที่ตั้งเป็นประธานของอาคาร ประดิษฐานร่วมกับ พระพุทธรูปประธานภายในอาคาร บนผนังอาคาร และหน้าอาคาร ซึ่งยังเป็นประเด็นที่ยังไม่ถูก กล่าวถึงมากนักในงานศึกษาที่ผ่านมา

นอกจากนี้ ประเด็นสำคัญประการเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่ยังไม่พบการศึกษาอย่าง ลະเอียด เช่น การจำลองแบบรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่ปรากฏชัดเจนว่า แม้จะไม่เกิดขึ้นกับ รอยพระพุทธรูปทุกชิ้น แต่ก็มีรอยพระพุทธรูปจำนวนหนึ่งที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ เช่น รอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุเมณภูฏ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต หรือ รอยพระพุทธรูป 4 รอย ไว้ในดินแดนของตนด้วยเหตุทั้งในเรื่องการเมือง และ ความเชื่อ ซึ่งแม้ จะมีการพูดถึงมาแล้วบ้าง เช่น งานศึกษาของรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล²⁸ แต่ก็ยังไม่ได้ครอบคลุมทุก ช่วงเวลาและรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทุกแห่ง

²³ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*.

²⁴ นันทนา ชุตินวงศ์, *รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์*, 42 – 44, 60 – 63.

²⁵ Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, *รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ใน ภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล – สยาม* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย , 2555).

²⁶ อ่ำพล คมขำ, “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงาน ประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2548.

²⁷ ชัยณรงค์ วิรุฬห์พัฒน์, “ภาพปูนปั้นบนฝาผนังในพระวิหารวัดบางกะพ้อม อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม,” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาทัศนศิลป์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2554.

²⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*.

จุดประสงค์ของการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่งานประติมากรรมและงานจิตรกรรม โดยตรวจสอบแนวความคิดเกี่ยวกับการกำหนดอายุและการแบ่งยุคสมัยของรอยพระพุทธรูปให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยใช้ทั้งหลักฐานที่ถูกกล่าวถึงมาก่อนแล้วร่วมกับหลักฐานใหม่และหลักฐานอื่นๆ รวมไปถึงศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับประเด็นปัญหาที่ยังไม่เคยได้รับการศึกษามาก่อนหรือประเด็นที่ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้งเพื่อให้องค์ความรู้เกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยใช้ข้อมูลทั้งด้านประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ วรรณกรรมและการสัมภาษณ์เข้ามาประกอบกัน ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจถึงแนวความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยมีความชัดเจน สมบูรณ์และครอบคลุมมากยิ่งขึ้น แต่การศึกษาในครั้งนี้ในส่วนของรอยพระพุทธรูปที่เป็นงานประติมากรรมจะขอศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นเท่านั้น ไม่ได้ศึกษารอยพระพุทธรูปธรรมชาติและศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปกระแสดลก็ตามนั้น จะขอไม่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปพื้นบ้านในการศึกษาครั้งนี้

2. ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์การศึกษา

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในประเทศไทยตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษามูลเหตุและแนวความคิดของการสร้างประติมากรรมและจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย
3. เพื่อศึกษาประติมานวิทยาและการแสดงออกในงานศิลปกรรมของรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ทั้งประติมากรรมและจิตรกรรม
4. เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับการจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในศิลปะไทย

3. สมมติฐานการศึกษา

1. คติการสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยเกิดจากแรงบันดาลใจจากลังกา ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยทวารวดี ก่อนจะหายไปและปรากฏขึ้นอีกครั้งในสมัยสุโขทัยและปรากฏมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน โดยได้มีการสร้างและพัฒนาทั้งรูปแบบรอยพระพุทธรูปและลวดลายมงคลขึ้นในแต่ละยุคสมัยและส่งต่อไปยังยุคสมัยต่อมา

2. การจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ภายในรอยพระพุทธรูปที่มีทั้งรูปแบบที่รับมาจากภายนอกคือ พุทกัม และรูปแบบที่เกิดขึ้นภายใน ซึ่งรูปแบบทั้งหมดล้วนส่งอิทธิพลให้แก่กันก่อนที่รูปแบบจะ

คงที่ในสมัยปัจจุบัน โดยรูปแบบของลายมงคลบางประการที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องจะมีพัฒนาการตามยุคสมัย

3. งานจิตรกรรมเรื่องรอยพระพุทธรูปมักจะวาดรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ลงไป โดยอาจเขียนเพียงบางแห่งหรือเขียนครบทั้ง 5 แห่งก็ได้ โดยลักษณะการแสดงออกไม่ปรากฏความแตกต่างกันมากนัก โดยบางครั้งช่างจะเขียนภาพพระพุทธรูปฉายร่วมด้วย

4. การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปสามารถประดิษฐานได้ทั้งในมณฑป ในวิหาร หรือหน้าวิหาร และสามารถประดิษฐานเป็นประธานในอาคาร หรือ ประดิษฐานร่วมกับพระพุทธรูปก็ได้ โดยบางครั้งจะมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปร่วมด้วย

4. ขอบเขตการศึกษา

1. รอยพระพุทธรูปจำลองที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยเน้นไปที่รอยพระพุทธรูปกระแสดลั๊ก
2. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ทั้งวิหาร มณฑป เจดีย์และศาลา
3. ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทั้งงานจิตรกรรมและประติมากรรมเล่าเรื่อง

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงทางด้านคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูป ทั้งคัมภีร์ว่าด้วยลักษณะของพระบาท คัมภีร์ว่าด้วยลวดลายมงคล และคัมภีร์ว่าด้วยการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป
2. ทราบถึงพัฒนาการด้านรูปแบบของรอยพระพุทธรูปจำลองในศิลปะไทยรวมถึงรูปแบบวิธีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในอาคาร
3. ทราบถึงวิธีการแสดงภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทั้งจิตรกรรมฝาผนัง จิตรกรรมในสมุดไทย หรือ จิตรกรรมบนตู้ลายทอง

บทที่ 2

แนวคิดเรื่องลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทและรอยพระพุทธรบาทสำคัญ

ความเชื่อเรื่องการประทับรอยเท้าเป็นความเชื่อสากลที่พบอยู่ในเกือบทุกอารยธรรมบนโลกใบนี้ เป็นสิ่งที่ปรากฏลงบนโลกโดยการสัมผัสของเทพเจ้า ผู้ศักดิ์สิทธิ์ หรือเป็นเครื่องหมายที่บรรพบุรุษได้ทิ้งไว้เพื่อเป็นแนวทางให้แก่คนรุ่นหลัง²⁹ ซึ่งความเชื่อเรื่องรอยเท้าหรือการก้าวอย่างของอันเป็นเหตุให้เกิดรอยเท้านั้น หมายรวมถึง การปรากฏอันเป็นนิรันดร์ของเทพเจ้าและปุชนิยมบุคคล และยังเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะเหนือสถานที่หรือบุคคลในสถานที่นั้นๆด้วย³⁰ ปรากฏในอวตารลำดับที่ 5 ของพระวิษณุหรือพระนารายณ์ที่เรียกว่า “วามานาวตาร” หรือ “ตรีวิกรม” ที่พระนารายณ์ได้อวตารเป็นพราหมณ์เตี้ยวามนและได้ขอที่ดิน 3 ก้าวจากอสูรพลี ก่อนจะทำการก้าว 3 ก้าวจนกินอาณาเขตทั้ง 3 ภพ คือ โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล³¹ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อการบูชารอยเท้าซึ่งแสดงถึงการเคารพสูงสุด เช่น ศิวบาท หรือ วิษณุบาท ซึ่งความเชื่อนี้ปรากฏอยู่ในศาสนาคริสต์และอิสลามด้วย³² และรวมไปถึงรอยพระพุทธรบาทในศาสนาพุทธเช่นกัน

ข้อมูลเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาทนั้นปรากฏอยู่ในคัมภีร์หลายฉบับซึ่งมีทั้งลักษณะและลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทและการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาที่ผ่านมามักจะหยิบยกเพียงคัมภีร์บางเล่มขึ้นมากล่าวถึงเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์ที่ว่าด้วยลักษณะและลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท ยังไม่ปรากฏการนำเอาคัมภีร์ทั้งหมดออกมาเปรียบเทียบ ในบทนี้จึงจะมีการศึกษาโดยรวบรวมคัมภีร์ที่กล่าวถึงลวดลายมงคลนำมาศึกษา ซึ่งนอกจากคัมภีร์ทางศาสนาแล้วยังรวมไปถึงจารึกที่กล่าวถึงเนื้อหาทั้งลวดลายมงคล การประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทรวมถึงแนวคิดเรื่องรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏขึ้นด้วย

2.1 คัมภีร์ว่าด้วยลักษณะของพระพุทธรบาทและลวดลายมงคล

เนื้อหาในคัมภีร์ที่ว่าด้วยลักษณะของพระบาทของพระพุทธเจ้ารวมถึงลวดลายมงคลที่ปรากฏบนฝ่าพระบาทนั้นพบหลักฐานมาตั้งแต่ในอินเดียและศรีลังกา ซึ่งเนื้อหาเหล่านี้จะส่งอิทธิพลให้กับคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในชั้นหลังทั้งในประเทศพม่าและประเทศไทยในเวลาต่อมา ดังนั้น คัมภีร์ที่กล่าวถึง

²⁹ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 9.

³⁰ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 9.

³¹ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, ทัพยนียายจากปราสาทหิน (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555), 111.

³² บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่องการศึกษาพระพุทธรบาทจากลัทธิวิปโนดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, 2553), 210.

ลักษณะของพระพุทธรูปและลวดลายมงคลจึงสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในอินเดียและศรีลังกา และ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2.1.1 คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในอินเดียและศรีลังกา

หลักฐานที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงลักษณะของพระบาทของพระพุทธรูปเจ้าคือคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก ได้แก่ มหาปทานสูตรของทีฆนิกาย มหาวรรค ลักษณะสูตรของทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค และพรหมายสูตรของมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ซึ่งเนื้อหาที่กล่าวถึงก็เป็นมหาบุรุษ 32 ประการเช่นเดียวกับที่ปรากฏในมหาวัสตุอวทานซึ่งเป็นพระสูตรฝ่ายมหายาน โดยทั้ง 3 พระสูตรกล่าวตรงกันถึงความในมหาปทานสูตรว่า

“ถ้าเสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันต์ล้มมาแล้วมีพุทธเจ้าของมหาบุรุษนั้น คือพระราชา कुमारนี้

1. มีฝ่าบาทราบเสมอกัน ข้อที่พระราชา कुमारมีฝ่าพระบาทราบเสมอกันนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น
2. พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของพระราชา कुमारนี้ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ 1,000 ซี่ มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง ข้อที่พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของพระราชา कुमारนี้ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ 1,000 ซี่ มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น
3. มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป ข้อที่พระราชา कुमारมีสันพระบาทยื่นยาวออกไปนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น
4. มีพระองค์คู้ยาว ข้อที่พระราชา कुमारมีพระองค์คู้ยาวนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น
5. มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม ข้อที่พระราชา कुमारมีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่มนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น
6. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองค์คู้จดกันเป็นรูปดาข้าย ข้อที่พระราชา कुमारมีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองค์คู้จดกันเป็นรูปดาข้าย เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น

7. มีข้อพระบาทสูง ข้อที่พระราชกุมารมีข้อพระบาทสูง เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น³³”

คำอธิบายเรื่องพระพุทธรูปในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกนั้นหากตัดเรื่องลักษณะของพระบาทออกไปจะมีคำอธิบายสำคัญ 2 ประการที่ส่งผลต่อการสร้างรอยพระพุทธรูป คือรูปจักรบนฝ่าพระบาทและฝ่าพระบาทมีลายจุดตาข่าย ซึ่งรูปจักรถือเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่พบในรอยพระพุทธรูปตั้งแต่ในระยะแรกๆ ในขณะที่ลายจุดตาข่ายนั้นน่าจะส่งผลให้เกิดการทำตารางบนรอยพระพุทธรูปเพื่อบรรจุลวดลายมงคลในรอยพระพุทธรูปชั้นหลัง

นอกจากนี้ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกยังมีพระสูตรที่กล่าวถึงลวดลายมงคลเอาไว้อยู่หลายประการ เช่น ความใน มหาปชาบดีโคตมีเถรีอปทาน สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ที่กล่าวว่า

“ข้าแต่พระลูกเจ้า ขอพระองค์โปรดเหยียบพระยุคลบาทอันประเสริฐ ที่เคลื่อนกล่นไปด้วยลายจักร ขอช้าง และธงชัยอันละเอียดอ่อนเหมือนดอกบัวเกิด หม่อมฉันจะกระทำความนอบน้อมแด่พระองค์³⁴”

หรือความในอนาคตวงศ์ สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ที่กล่าวว่า

“ทวยเทพเปล่งเสียงขบร้อง ย่อมประค้อมประมื่อพ้อนรำและโปรยดอกมณฑารพ 5 ลีอันเจือด้วยจุมจันท์ประกาศว่าข้าแต่พระมหาวีรเจ้า ลายกงจักรที่พระบาทยุคลของพระองค์ ประดับด้วยธงชัย แก้ววิเชียร ธงผืนผ้า ถ้วยใส่เครื่องสังเวย และขอช้าง ย่อมมงดงาม³⁵”

พระสูตรทั้งสองได้เริ่มให้คำอธิบายบางประการถึงลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปบางประการอื่นที่นอกเหนือจากรูปจักร ได้แก่ ขอช้าง ธงชัย แก้ววิเชียร ธงผืนผ้า และถ้วยใส่เครื่องสังเวย ซึ่งต่อมาจะไปปรากฏเป็นส่วนหนึ่งของลวดลายมงคลในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาในเวลาต่อมารวมถึงไปปรากฏอยู่ในรอยพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียด้วย

ในขณะที่คัมภีร์ฝ่ายมหายานที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงลักษณะของพระบาทของพระพุทธเจ้าและลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทนั้นคือลลิตวิสตระซึ่งแต่งขึ้นก่อนปี พ.ศ. 851 เนื่องจากหลักฐานคัมภีร์

³³ มหาปทานสูตร, เข้าถึงเมื่อ 17 พฤศจิกายน 2563, เข้าถึงได้จาก

<https://84000.org/tipitaka/read/bypage.php?book=10&page=16&pages=1&pagebreak=0&x=6&y=8>.

³⁴ มหาปชาบดีโคตมีเถรีอปทานัง, เข้าถึงเมื่อ 25 กุมภาพันธ์ 2564 เข้าถึงได้จาก

https://84000.org/tipitaka/read/pali_read.php?B=33&A=5647

³⁵ พุทธวงศ์, เข้าถึงเมื่อวันที่ 5 มีนาคม 2564 เข้าถึงได้จาก

https://84000.org/tipitaka/read/pali_read.php?B=33&A=8274

ลลิตวิสตรระฉบับแปลภาษาจีนที่เก่าที่สุดแปลโดยพระธรรมรักษ์ในปีดังกล่าว³⁶ โดยปรากฏความอยู่ในอรรถาธิบายที่ 26 ว่า

“เรียกว่า ผู้มีพระบาทประดับด้วยจักรซึ่งมีก่า (ซึ่งจักร) พันหนึ่งเวียนขวาเป็นรูปสวัสดิกะงาม เพราะสมาทานการบริจาค คีล ประพฤติดีบะ พรหมจรรย์มั่นคงไม่อ่อนแอไม่คลอนแคลน เรียกว่าผู้มี สันพระบาทยาว เพราะรักษาเลี้ยงดูมารดา บิดา ศรณะ พรหมณ์ ครู และผู้ตั้งอยู่ในธรรมซึ่งเป็น ทักขิณียบุคคล และเสียดลให้แก่อุ้งถึงครณะ (ผู้รับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง) ทั้งหลาย เรียกว่า ผู้มีนิ้ว ยาว เพราะงดเว้นปาณาติบาตตลอดกาลนาน เรียกว่า ผู้มีพระบาทลาดขึ้นเป็นอันมาก เพราะงดเว้น ปาณาติบาต และให้ผู้อื่นงดเว้นด้วยตลอดกาลนาน เรียกว่า ผู้มีพระหัตถ์และพระบาทมีรูปตาข่าย เพราะเข้าไปประทับบำรุ่งมารดา บิดา ศรณะ พรหมณ์ ครู ทักขิณียบุคคลด้วยการอาบน้ำให้ทาแป้ง ขโลมเนย ขโลมน้ำมัน นวดพื้นร่างกายด้วยมือตนเองตลอดกาลนาน เรียกว่า ผู้มีฝ่าพระบาทสูง เพราะศึกษาดีแล้ว ซึ่งความฉลาดในการลงเคราะห์สัตว์ทั้งหลายด้วยข่ายคือสังครหวัสตุ ได้แก่ ทาน (การให้) ปริยวิทย์ดา (ความเป็นผู้เจรจารัก) อรรถกริยา (ทำประโยชน์) สมานารถดา (ความเป็นผู้มี ประโยชน์สม่ำเสมอ) ตลอดกาลนาน³⁷”

ข้อความที่ปรากฏในลลิตวิสตระนั้นแสดงถึงอิทธิพลที่ได้จากคัมภีร์ในชั้นพระไตรปิฎกอย่าง ชัดเจนแต่ได้มีการเพิ่มเติมถึงลักษณะของจักรว่าเวียนขวาเป็นรูปสวัสดิกะ ซึ่งถือเป็นคัมภีร์แรกที่มีการ อธิบายถึงลักษณะของจักรบนฝ่าพระบาท อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้ไม่ได้เอ่ยถึงฝ่าพระบาทที่มีเส้นที่ข้อ พระองค์ลี้ดกันเป็นรูปตาข่ายเหมือนที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกแต่อย่างใด

ในขณะที่มหาวัสตุดาวาน ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8 และมีการ เพิ่มเติมอีกหลายครั้งจนถึงพุทธศตวรรษที่ 9³⁸ ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปและลวดลายไว้ว่า

“พื้นพระบาทของพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลายประดับประดาด้วยจักร และ สวัสดิกะ ที่หัว แม่เท้าประดับด้วย นันทยวารตะ³⁹”

³⁶ แสง มนวิฑูร, คัมภีร์ลลิตวิสตร พระพุทธรประวัติฝ่ายมหายาน ภาคภาษาไทย (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2558), (45) – (46).

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 485.

³⁸ สำเนียง เลื่อมใส, มหาวัสตุดาวาน เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์, 2553), 5.

³⁹ Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ นกัททกัปปนี้ตามกรอบคิดแบบสิงหล – สยาม, 17.

ในกรณีของคัมภีร์มหาวิสดุอาทานก็เช่นเดียวกับกับคัมภีร์ลลิตวิสตระที่ไม่ปรากฏการเอ่ยถึงฝ่าพระบาทที่มีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปดาชาย ในขณะที่คัมภีร์มหาวิสดุอาทานกล่าวถึงลายสวัสดิกะ ซึ่งน่าจะได้แรงบันดาลใจมาจากคัมภีร์ลลิตวิสตระ และ นันทายาวรตะ หรือ ดอกพุดบนนิ้วพระบาท ซึ่งทั้งสองจะไปปรากฏในฐานะลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในเวลาต่อมา

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถานั้น มีคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปและลวดลายมงคลอยู่ 4 คัมภีร์ ได้แก่ สุมังคลวิลาสินี อรรถกถา महाปทานสูตร ปัญจสุทนี อรรถกถาพรหมายสุตฺต สมัตถัททิกา และสารัตถทีปนีฎีกา สำหรับปัญจสุทนีและสุมังคลวิลาสินีนี้นั้นแต่งขึ้นพระพุทธโฆษาจารย์ในราวพุทธศตวรรษที่ 10⁴⁰ ซึ่งคัมภีร์ทั้งสองเล่มให้ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับพระพุทธรูปและลวดลายมงคลตรงกับที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก แต่ได้มีการเพิ่มเติมลวดลายมงคลเข้ามาอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีมีดังนี้

“บทว่า จุกกานี ท่านกล่าวไว้ในบาลีว่า ณ พื้นพระบาททั้ง ๒ มีจักร ๒ เกิดขึ้น จักรเหล่านั้นมีซี่มีกงและดุม ก็พึงทราบความวิเศษนี้ด้วยบทนี้ว่าบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ได้ยินว่า ดุมของจักรเหล่านั้นปรากฏ ณ ท่ามกลางพื้นพระบาท ลวดลายวงกลมกำหนดด้วยดุมย่อมปรากฏ วงกลมล้อมหน้าดุมปรากฏ ท่อน้ำปรากฏ ซี่ปรากฏ ลวดลายวงกลมในซี่ทั้งหลายปรากฏ กงปรากฏงกแก้วมณีปรากฏนี้มาในบาลีก่อนแล้ว

แต่สัมพัทวาระยังไม่มา สัมพัทวาระนั้น พึงทราบอย่างนี้ รูปหอก รูปแว่นส่องพระฉาย รูปดอกพุดซ้อน รูปสายสร้อย รูปสังวาล รูปถาดทอง รูปมัจฉาคู รูปตั้ง รูปขอ รูปปราสาท รูปเสาระเนียด รูปเศวตฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดใบตาล รูปหางนกยูง รูปพัทวาลวิชนี รูปมงกุฏ รูปแก้วมณี รูปบาตร รูปพวงดอกมะลิ รูปดอกบัวขาบ รูปดอกบัวแดง รูปดอกบัวขาว รูปดอกปทุม รูปดอกบุณฑริก รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ รูปถาดเต็มด้วยน้ำ รูปมหาสมุทร รูปเขากักรวาล รูปป่าหิมพานต์ รูปเขาลีเนรุ รูปพระจันทร์พระอาทิตย์ รูปดาวนักษัตร รูปทวีปใหญ่ทั้ง ๔ รูปทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทั้งหมด โดยที่สุตหมายถึงบริวารของพระเจ้าจักรพรรดิด้วย เป็นบริวารของจักรลักษณะนั่นเอง.⁴¹”

ในขณะที่ลวดลายมงคลในปัญจสุทนีนั้นแม้จะมีจำนวนเท่ากันแต่ก็มีลวดลายบางอย่างที่ต่างกับที่ปรากฏในสุมังคลวิลาสินี ตามความดังนี้

⁴⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 15 (กรุงเทพฯ: จันทรเพ็ญ, 2550), 200. และ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, 459.

⁴¹ อรรถกถา มหาปทานสูตร, เข้าถึงเมื่อ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2564, เข้าถึงได้จาก https://th.wikisource.org/wiki/อรรถกถา_มหาปทานสูตร.

“บทว่า จกฺกานี คือ ที่พระบาททั้ง ๒ ได้มีลายจักรข้างละ 1 ลายจักร ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ที่จักรนั้นมีกำ กง ดุม ก็และด้วยบทว่า บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง นี้พึงทราบความต่างกันดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า จักรเหล่านั้น ย่อมปรากฏลายดุมตรงกลางพื้นพระบาท ปรากฏลายเขียนวงกลมรอบดุม ที่ปากดุมก็ปรากฏวงกลม ปรากฏเป็นปากช่อง. ปรากฏเป็นซี่กำ ปรากฏเป็นลวดลายกลมที่กำทั้งหลาย ปรากฏเป็นกง ปรากฏเป็นกงแก้ว นี้มาตามพระบาลีก่อนทีเดียว

แต่ว่าระส่วนมากมิได้มาแล้ว ก็ว่าระนั้น พึงทราบดังนี้ รูปหอก 1 รูปโคขวิญญู 1 รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1 รูปสังข์ทักษิณาวินิจฉัย 1 รูปดอกพุดซ้อน 1 รูปเทริด 1 รูปปลาทั้งคู่ 1 รูปแก้วอี 1 รูปปราสาท 1 รูปเสาค่าย 1 รูปเศวตฉัตร 1 รูปพระขรรค์ 1 รูปพัดใบตาล 1 รูปพัดหางนกยูง 1 รูปพัดหางนก 1 รูปกรอบพระพักตร์ 1 รูปธงชายผ้า 1 รูปพวงดอกไม้ 1 รูปดอกบัวเขียว 1 รูปดอกบัวขาว 1 รูปดอกบัวแดง 1 รูปดอกบัวหลวง 1 รูปดอกบุณฑริก 1 รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1 รูปถาดเต็มด้วยน้ำ 1 รูปสมุทร 1 รูปเขาจักรวาล 1 รูปป่าหิมพานต์ 1 รูปเขาลิเนรุ 1 รูปพระจันทร์ 1 รูปพระอาทิตย์ 1 รูปหมู่ดาวนักษัตร 1 รูปมหาทวีปทั้งสี่ ทวีปน้อย ๒ พัน 1. โดยที่สุคตบริวารแห่งจักรลักษณะทั้งสิ้น หมายเอาบริษัทของพระเจ้าจักรพรรดิ⁴²”

คัมภีร์ทั้งสองเล่มนี้ คือ ปปัญจสุทนี และ สุมังคลวิลาสินีจึงถือเป็นคัมภีร์ที่เริ่มให้รายละเอียดและระบุถึงลวดลายมงคลบางประการที่ต่อมาจะกลายเป็นส่วนหนึ่งลวดลายมงคล 108 ประการ ซึ่งหากเทียบกับลวดลายมงคลที่พบในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก ลวดลายทั้งหมดล้วนปรากฏในคัมภีร์ทั้งสองเล่มนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์เช่นเดียวกัน แต่ลวดลายมงคลกลับมีทั้งจำนวนที่ไม่เท่ากันและลวดลายมงคลที่มีไม่ตรงกัน ลวดลายมงคลในสุมังคลวิลาสินีมีทั้งสิ้น 39 ประการและมีรูปสายสร้อย สังวาล ถาดทอง ขอ พักวาลวิชนี มงกุฎ แก้วมณี บาตร ที่ต่างจากอีกคัมภีร์หนึ่ง แต่ปปัญจสุทนีมี 37 ประการและมีรูปโค สังข์ พัดหางนก ธงชายผ้า ที่ไม่พบคัมภีร์อีกเล่มหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ลวดลายเหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระบารมีรวมถึงสิริมงคลของพระพุทธองค์ต่อผู้ที่มีพระองค์เป็นที่พึ่งเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการปรากฏลวดลายมงคลขึ้นเป็นจำนวนมากแต่ลวดลายเหล่านี้กลับไม่พบอยู่ในรอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างขึ้นในศิลปะลังกาที่ยังคงสืบทอดขนบการทำรอยพระพุทธรูปบาทมาจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดีเช่นเดิม

⁴² อรรถกถา พรหมายุสสุต, เข้าถึงเมื่อ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2564, เข้าถึงได้จาก https://th.wikisource.org/wiki/อรรถกถา_พรหมายุสสุต.

ตั้งทอง รูปขอช้าง รูปปราสาท รูปเสาระเนียด รูปเศวตฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดใบตาล รูปหางนกยูง รูปกรอบหน้า รูปบาตร รูปแก้วมณี รูปพวงดอกมะลิ รูปดอกปทุม รูปดอกบัวแดง รูปดอกบัวขาว รูปดอกบัวขาว รูปดอกบุญชริกสีแดง รูปดอกบุญชริกสีขาว รูปหม้อใส่น้ำเต็ม รูปถ้วยใส่น้ำเต็ม รูปมหาสมุทร รูปเขากัจจรวาล รูปเขาทิมพานต์ รูปเขาลีเนรุ รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงจันทร์ รูปดาวนักษัตร รูปทวีปใหญ่ทั้ง 4 และรูปทวีปน้อย รูปพระจักรพรรดิและบริวาร รูปสังข์เวียนขวา รูปปลาทองคำ รูปกงจักร รูปแม่น้ำใหญ่ 7 สาย รูปขุนเขา 7 ลูก รูปสระน้ำใหญ่ 7 แห่ง รูปพญาครุฑ รูปจระเข้ รูปธงชัย และธงพื้นผ้า รูปวอแก้ว รูปแจ่มทอง รูปภูเขาไกรลาส รูปพญาราชสีห์ รูปพญาเสือโคร่ง รูปม้าพลาหก รูปพญาช้างอุโบสถและพญาช้างฉัททันต์ รูปพญานาคवासูกิ รูปพญาหงส์ รูปพญาวัว รูปพญาช้างเอราวัณ รูปมังกรทอง รูปลำเภาทองสี่หน้า รูปแม่โคนม รูปกนิษฐ รูปกนิษฐี รูปนกกการเวก รูปพญานกยูง รูปพญานกกระเรียน รูปพญานกจากพราก รูปพญานกโพรดก รูปเทวโลก 6 ชั้น และรูปพรหมโลก 16 ชั้น

โดยประการดังนี้ มงคล 108 จักเกิดขึ้น ความมีบริวารเป็นอันมากเป็นอันสงส์ของการให้ทานพร้อมด้วยบริวารนั้น⁴⁶”

ลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตภัททิยานี้เป็นการนำลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อนหน้า เช่น ปปัญจสุทนี และ สุมังคลวิลาสินีมาขยายและเพิ่มเติมลวดลายมงคลให้มากยิ่งขึ้นซึ่งจำนวนลวดลายมงคลที่เพิ่มขึ้นมายังเป็นเครื่องแสดงความสมบูรณ์รอบด้านของพระพุทธองค์เช่นเดิมเพราะลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการนั้นประกอบขึ้นด้วยมงคล 3 ประเภท ได้แก่ มงคลอันเป็นสัญลักษณ์ของโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ มงคลอันเป็นเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ และมงคลอันเป็นส่วนประกอบของสุคติภูมิทั้งรูปธรรมและนามธรรม⁴⁷

คัมภีร์เล่มนี้ยังถือเป็นต้นแบบของคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับมงคลทั้ง 108 ประการในสมัยหลังต่อมาอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ไม่เคยปรากฏรอยพระพุทธบาทที่มีลวดลายมงคล 108 ในศิลปะลังกาจนกระทั่งรับอิทธิพลย้อนกลับจากศิลปะอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 23 แต่กลับไปปรากฏเป็นครั้งแรกในศิลปะพม่าทั้งในรูปของงานศิลปกรรมและงานวรรณกรรม

⁴⁶ พระพุทธอภัยปิยะ, แต่ง, พระคันธसारากวีวงศ์, แปล, ปัชชมธุ คัมภีร์พรรณนาความอัศจรรย์และพุทธลักษณะ (กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์, 2550), 124 – 125.

⁴⁷ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 16 – 18.

คัมภีร์ที่กล่าวถึงมงคลทั้ง 108 ที่แต่งขึ้นในลังกาเป็นลำดับถัดมาคือชินาลังการฎีกา ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระพุทธรัชกิตแห่งบ้านโรหนะในศรีลังกาเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 17⁴⁸ โดยน่าจะได้แรงบันดาลใจมาจากคัมภีร์สมันตภัททิกา มีใจความดังนี้

“คำว่า ลายกงจักรเกิดแล้วที่ฝ่าพระบาทเบื้องล่าง หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าจักรลักษณะเป็นกงจักรในฝ่าพระบาททั้งสอง ซึ่งกำในกงจักรแต่ละข้างประกอประกกันไว้พันหนึ่ง ริมกงมีสีทอง ดุมมีสีเหมือนแก้วอินทนิล มีลวดลายวงกลมในท่ามกลางกงจักร ขอบดุม และปากดุม มีรูตรงกลาง ในภายนอกดุมที่สุดของกงจักรมีสัญลักษณ์มงคลอันงามเลิศเหล่านี้ปรากฏเพียงเท่านั้น คือ รูปหอก รูปเรื่อนยอด รูปดอกพุดซ้อน รูปสวัสดิเกะ รูปดอกไม้กรองบนศิระษะ รูปถ้วยใส่เครื่องสังเวศ รูปตั้งทอง รูปขอช้าง รูปปราสาท รูปเสาระเนียด รูปเศวตฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดใบตาล รูปพัดหางนก รูปแส้จามร รูปกรอบหน้า รูปบาตร รูปแก้วมณี รูปพวงดอกมะลิ รูปดอกบัวขาบ รูปดอกบัวแดง รูปดอกปทุมแดง รูปดอกปทุมขาว รูปดอกบุณฑริก รูปดอกบุณฑริกขาว รูปหม้อใส่น้ำเต็ม รูปถ้วยใส่น้ำเต็ม รูปมหาสมุทร รูปเขากัจจราวาล รูปเขาทิมพานต์ รูปเขาลีเนรุ รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงจันทร์ รูปดาวนักษัตร รูปทวีปใหญ่ทั้ง 4 และทวีปน้อย รูปพระเจ้าจักรพรรดิและบริวาร รูปสังข์ขาวเวียงขวา รูปปลาทองคู่ รูปกงจักร รูปแม่น้ำใหญ่ 7 สาย รูปขุนเขา 7 ทิว รูปแม่น้ำสีทันดร 7 สาย รูปพญาครุฑ รูปจระเข้ รูปธงชัยและธงผืนผ้า รูปวอทอง รูปแส้จามรทอง รูปภูเขาไกรลาส รูปพญาราชสีห์ รูปพญาเสือโคร่ง รูปพญาม้าลาหก รูปพญาช้างอุโบสถและรูปพญาช้างฉัททันต์ รูปพญานาคवासูกิ รูปพญาหงส์ รูปพญาวัว รูปพญาช้างเอราวัณ รูปลำเภาทองสีหน้า รูปแม่โคนม รูปกนิษฐ รูปกนิษฐี รูปนกการเวก รูปพญานกยูง รูปพญานกกระเรียน รูปพญานกจากพราภ รูปพญานกโพรตก รูปเทวโลก 6 ชั้น และรูปพรหมโลก 16 ชั้น⁴⁹”

หากเปรียบเทียบลวดลายมงคลที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทั้งสองเล่ม คือ สมันตภัททิกา และ ชินาลังการฎีกาจะพบว่า ลวดลายมงคลส่วนใหญ่ตรงกัน แต่มีอยู่หนึ่งจุดที่ต่างกันอยู่ 3 ประการ ประการแรกในคัมภีร์สมันตภัททิกามีการกล่าวถึงลวดลายมงคลที่เป็นดอกบัว 6 จำพวก ได้แก่ ดอกปทุม ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกบัวขาบ ดอกบุณฑริกสีแดง และดอกบุณฑริกสีขาว ในขณะที่คัมภีร์ชินาลังการฎีกากล่าวถึง 6 จำพวกเช่นกัน ได้แก่ ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกปทุมสีแดง ดอกปทุมขาว ดอกบุณฑริก และ ดอกบุณฑริกขาว พอลองมาเปรียบเทียบกันก็จะเห็นว่ามีการกล่าวถึงชื่อดอกบัวที่ตรงกันอยู่ 2 ดอก สมันตภัททิกากล่าวถึงดอกปทุมและดอกบุณฑริกสีแดง

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁹ พระพุทธธัมมปิยะ, แต่ง, พระคัมภีร์สาราณิกวงศ์, แปล, ปชชมธู คัมภีร์พรรณนาความอัศจรรย์และพุทธลักษณะ,

ในขณะที่ชินาลัง-การฎีกากล่าวถึงดอกปทุมสีแดงและดอกบุณฑริก ประการที่สอง คัมภีร์ทั้งสองฉบับเอ่ยถึง “วอ” เหมือนกัน แต่ในคัมภีร์สมันตภัททิยากล่าววอแก้ว ในขณะที่ชินาลังการฎีกากล่าวถึงวอทอง และประการสุดท้ายมีลายมงคล 1 ลายที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ในคัมภีร์สมันตภัททิยากมีการกล่าวถึงมังกรทอง ในขณะที่คัมภีร์ชินาลังการฎีกากล่าวถึงแฉ้จามร

ความแตกต่างทั้ง 3 ประการที่กล่าวมานี้น่าจะเกิดการจดจารอักษรที่ผิดพลาดเพราะแม้จะมีจุดที่ต่างกันถึง 3 ประการแต่ก็เป็นเพียงความผิดพลาดเล็กน้อยที่ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อภาพใหญ่ของลวดลายมงคลแต่อย่างใด และคัมภีร์ทั้งสองฉบับนี้น่าจะเข้าไปยังประเทศพม่าและส่งผลให้เกิดการรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคล 108 ประการเป็นครั้งแรกและเกิดคัมภีร์ที่กล่าวถึงลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการในพม่าเวลาต่อมา

คัมภีร์อีกเล่มที่แต่งขึ้นในลังกาและกล่าวถึงลวดลายมงคล 108 คือคัมภีร์ปชชมธุ ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นโดยพระพุทธรูปปิยะราวพุทธศตวรรษที่ 18 เนื่องจากในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปชชมธุซึ่งเขียนโดยพระเทวมิตตะได้กล่าวว่า

“พระพุทธรูปปิยะผู้แต่งคัมภีร์ปชชมธุเป็นเจ้าอาวาสวัดทักษิณาราม ซึ่งพระเจ้าลิริลังฆปรากรมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช 1703 เป็นผู้สร้างถวาย”

ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์สารสังคหะของพระสิริธัตถะ ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธรูปปิยะ⁵⁰ โดยคัมภีร์ฉบับนี้มีการกล่าวถึงมงคลทั้ง 108 ประการบนฝ่าพระบาทไว้ตั้งแต่พระคาถาที่ 11 – 38 พร้อมอธิบายความหมายของลายมงคลเหล่านั้น

ลวดลายมงคลที่ปรากฏคัมภีร์นี้ประกอบไปด้วย เรือนยอด สวัสดิเกะ ดอกพุดซ้อน ดอกไม้กรองบนศิระชะ ตังทอง ถ้วยใส่เครื่องสังเวย หม้อใส่น้ำเต็ม ถ้วยน้ำ เสวตฉัตร พระขรรค์ พัดใบตาล พัดหางนกยูง ขอช้าง ปราสาท เครื่องบรรณาการ ดอกมะลิ กรอบหน้า ดอกอุบล แก้วมณี ดอกปทุมมหาสมุทรา เขาพระสุเมรุ เขาจักรวาล ทวีปใหญ่ทั้ง 4 และทวีปบริวารสองพัน ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว กงจักร ธงชัย พระเจ้าจักรพรรดิทรงแวดล้อมด้วยบริวาร สังข์ ปลาตะเพียนทองคำ จระเข้ สระบัว แม่น้ำ 7 สาย สระน้ำ 7 แห่ง สัตตบริภัณฑ์ 7 ทิว ธงผืนผ้า วอทอง พัดหางจามรี เสาระเนียด พญาราชสีห์ พญาครุฑ พญาเสือโคร่ง พญาม้าลาหก พญาช้างฉัตพันต์ พญาช้างอุโบสถ ภูเขาไกรลาส พญาหงส์ พญาช้างเอราวัณ พญานาคवासูกิ นกยูงทอง สำเภาทองสีหน้า เขานิรมิตนการเวก นก

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, [13].

จากพราภ มังกร นกกระเรียน นกโพระดก กิณนร กิณนรี พญาวัว แม่โคนม เทวโลก 6 ชั้น พรหมโลก 16 ชั้น⁵¹

ลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์ปชชมรฐนี้แสดงถึงอิทธิพลจากคัมภีร์สมันตภัททิกาและชินาลังกาฎีกาอย่างชัดเจนเพราะลายมงคลส่วนใหญ่เป็นลายมงคลเดียวกันกับที่ปรากฏในคัมภีร์ทั้งสอง อย่างไรก็ตาม มีลายมงคลบางประการเพียงปรากฏเป็นครั้งแรกในคัมภีร์นี้เช่นกัน เช่น เครื่องบรรณาการ ดอกอุบล และมีลวดลายมงคลบางประการที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตภัททิกาและชินาลังกาฎีกาแต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์เล่มนี้ เช่น หอก ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกบัวขาบ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการตีความลวดลายมงคลที่ปรากฏใช้มาแต่เดิมและปรับเปลี่ยนลวดลายมงคลบางประการโดยยังคงความหมายของลายมงคลทั้ง 108 ประการเอาไว้ และคัมภีร์นี้น่าจะส่งอิทธิพลต่อไปยังคัมภีร์ในชั้นหลังต่อไปเช่นเดียวกับคัมภีร์ 2 เล่มก่อนหน้า

และคัมภีร์เล่มสุดท้ายที่กล่าวถึงลวดลายมงคลที่แต่งขึ้นในลังกาก็คือคัมภีร์สมันตภูฏวณณา ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระเวทเทเถระโดยแต่งขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 19⁵² โดยคัมภีร์นี้เริ่มจากบทนมัสการพระรัตนตรัยและเขาสมันตภูฏก่อนจะเล่าพุทธประวัติโดยไปสุดที่การเดินทางมายังเกาะลังกาของพระพุทธเจ้าและพรรณนารอยพระพุทธรูปบาทก่อนจะปิดท้ายประวัติของพระเวทเทเถระเอง ซึ่งเนื้อหาในส่วนที่กล่าวถึงสัญลักษณ์มงคลนั้นอยู่ในตอนที่สมนเทพกล่าวสรรเสริญพระบาทของพระพุทธเจ้าเพื่อนิมนต์ให้พระองค์ประทับรอยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์เอาไว้บนยอดเขาสมันตภูฏ มีใจความว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งพระภิกษุ แท้จริงแล้ว ที่ฝ่าพระบาททั้งสองข้างของพระองค์ มีกงจักรอันประเสริฐสูงใหญ่ซึ่งมีค่า 1,000 ชี จัดทรวดทรงไว้ อย่างดีด้วยถ้องแถวแห่งดุม (เพลาล้อ) กงและลิ่มสลัก ปรากฏอยู่

รูปเรือนยอด รูปสวัสดิเกะ รูปดอกไม้กรองบนคิระชะ รูปปราสาท รูปตั้งทองคำ รูปถ้วยใส่น้ำเต็ม รูปเศวตฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดหางนกยูง รูปดอกบัวมีดอกนิลบลเป็นต้น รูปเขาพระสุเมรุ รูปภูเขาตัดตบริภณต์ รูปมหาสมุทร รูปแม่น้ำสายใหญ่ 7 สาย รูปสระน้ำสี่พันตรทั้ง 7 สระ รูปภูเขาหิมพานต์ รูปภูเขาจักรวาล รูปดวงจันทร์ รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงดาว รูปเทวโลก 6 ชั้น รูปพรหมโลก 16 ชั้น รูปมนุษยโลก รูปสำเภาทอง รูปวอทอง รูปสังข์ รูปภูเขาไกรลาส รูปธงชัย รูปชุ้มประตู รูปแก้ว

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 11 - 38.

⁵² พระมหากวีศักดิ์ วาปีกุลเศรษฐ์, “วรรณกรรมบาลีเรื่องสมันตภูฏวณณา : การศึกษาวรรณศิลป์และสังคม,” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2563, 23 - 26.

จินตามณี รูปกรอบหน้า (มงกุฎ) รูปแม่โคนมที่มีลูกโค รูปปลาคู่ รูปพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมกับเหล่าเสนา รูปพญา ราชสีห์ รูปพญาม้า รูปพญาช้าง รูปพญาเสือโคร่ง รูปพญาหงส์ รูปพญาวัว รูป กิณนร รูปพญานกยูง รูปพญานกกระเรียน รูปพญาช้างเอราวัณ รูปพญานกจากพรากร และรูปมกรเป็นต้น เหล่านี้ เป็นลักษณะมหามงคลนาประการ ล้อมรอบลายกจักรนั้นนั้นแล สองประกายรุ่งเรืองอยู่ เนื่องนิตย⁵³”

จำนวนลวดลายมงคลที่ปรากฏในสมันตกุฎวัณณามีอยู่ 85 ประการซึ่งมีความน่าสนใจ เพราะก่อนหน้าคัมภีร์เล่มนี้ มีคัมภีร์อย่างน้อย 3 เล่มที่ระบุถึงลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการเอาไว้แล้ว ไม่ว่าจะเป็นสมันตภททิกา ชินาลังการฎีกา หรือปชชมธู แสดงว่าผู้แต่งคัมภีร์สมันตกุฎวัณณานี้ อาจจะได้สนใจที่จะระบุให้ครบเพราะมีการจบประโยคด้วยคำว่า “มกราทโย” ซึ่งแปลว่า “มกรเป็นต้น⁵⁴” อีกทั้งชื่อลายมงคลทั้ง 85 ประการที่ปรากฏในคัมภีร์นี้ก็พบตรงกันกับในคัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อนหน้าแทบทั้งสิ้น โดยเพิ่มมาเพียงแค่ มนุษย์โลก ประการเดียว

อนึ่ง ผู้แต่งคัมภีร์เรื่องนี้ น่าจะได้แรงบันดาลใจสำคัญมาจากคัมภีร์ปชชมธูเป็นสำคัญ เพราะมีเพียงแค่ปชชมธูและสมันตกุฎวัณณาที่เริ่มต้นมงคลแรกด้วยสิริวิจิ (เรือนยอด) ในขณะที่สมันตภททิกาและชินาลังการฎีกาเริ่มต้นด้วยสัตติ (หอก)

2.1.2 คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

คัมภีร์ที่กล่าวถึงลวดลายมงคลที่เก่าที่สุดที่แต่งนอกอินเดียและลังกาเกิดขึ้นในประเทศพม่า คือคัมภีร์คัมภีร์ปาวันทนา คัมภีร์นี้แต่งขึ้นโดยมหาอำมาตย์ศรีจตุรงค์พลในรัชกาลของพระเจ้าสีหสูร หรือ พระเจ้าจ่อชวา (พ.ศ. 1894 - 1904)⁵⁵ โดยน่าจะอาศัยข้อความจากคัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อนหน้า โดยเนื้อความในคัมภีร์นี้จะต่างจากคัมภีร์ 2 เล่มก่อนหน้า เพราะปาวันทนาแต่งในรูปของคำประพันธ์ 12 บท ในขณะที่คัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อน เช่น คัมภีร์สมันตภททิกา หรือ คัมภีร์ชินาลังการฎีกา แต่งในรูปของคาถา โดยใจความของคัมภีร์ปาวันทนาที่กล่าวถึงลวดลายมงคล 108 ประการอยู่ในคาถานอบน้อมพระพุทธเจ้า มีใจความดังนี้

“ลายกจักรทั้งสองอันสมบุรณ์ด้วยลักษณะต่างๆ ปรากฏแล้วด้วยกรรมของตน ในฝ่าพระบาทของพระมหาบุรุษพระองค์ใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระมหาบุรุษของคัมภีร์นั้น รูปหอก รูปเรือนยอด รูปดอกพุดซ้อน รูปสวัสดิเกะ รูปดอกไม้กรอบบนศรัทธะ รูปถ้วยใส่เครื่องสังเวศ รูปตั้งทอง รูปขอช้าง รูป

⁵³ เรื่องเดียวกัน, 490.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, 234.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, 117.

ปราสาท รูปเสาระเนียด รูปฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดใบตาล รูปพัดหางนกยูง รูปกรอบหน้า รูปแก้วมณี รูปบาตร รูปพวงดอกไม้ รูปดอกบัวขาบ รูปดอกบัวแดง รูปดอกบัวขาว รูปดอกปทุม รูปดอกบุญทรริก รูปหม้อใส่น้ำเต็ม รูปถ้วยใส่น้ำเต็ม รูปมหาสมุทร รูปเขากัจจราวาล รูปเขาสินธู รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงจันทร์ รูปดาวนักษัตร รูปทวีปใหญ่ทั้ง 4 และรูปทวีปน้อย 2,000 รูปพระเจ้าจักรพรรดิ รูปสังข์ขาว รูปปลาคู่ รูปกงจักร รูปแม่น้ำใหญ่ 7 สาย รูปขุนเขา 7 ทิว รูปสระน้ำใหญ่ 7 สระ รูปพญาครุฑ รูปพญาจรเข้ รูปธงชัย รูปธงพื้นผ้า รูปวอ รูปแส้จามร รูปภูเขากไรลาต รูปพญาราชสีห์ รูปพญาเลื้อย โคตรง รูปม้าลาหก รูปช้างอุโบสถ รูปพญานาคवासูกิ รูปหงส์ รูปพญาวิ่ว รูปช้างเอราวัณ รูปมังกร รูปลำภาทองสีหน้า รูปแม่โคนม รูปกนิษฐ รูปกนิษฐิ รูปนกกการเวก รูปนกยูง รูปพญานกกระเรียน รูปนกจากพราก รูปนกโพรตท เทวโลก 6 ชั้น รูปพรหมโลก 16 ชั้น ลักษณะ 108 เหล่านี้ ย่อมปรากฏในฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุรุษสูงสุดพระองค์นั้น⁵⁶”

จากข้อความในคัมภีร์ปาหวันทนาข้างต้นจะพบว่า แม้จะมีลวดลายมงคล 108 ประการ เท่ากับที่แต่ขึ้นในลังกา แต่ลวดลายมงคลบางอย่างมีความแตกต่างกัน ประการแรกคือจำนวนประเภทของดอกบัว ในคัมภีร์สมันตภัททิกาและชินาลังการฎีกามีการระบุถึงดอกบัว 6 ประเภทแม้จะมีความแตกต่างกันในรายละเอียดก็ตาม แต่ในคัมภีร์ปาหวันทนามีการระบุถึงดอกบัวเพียง 5 ประเภทเท่านั้น ได้แก่ ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกปทุม และดอกบุญทรริก ซึ่งจำนวนดอกบัว 5 ประเภทนี้ตรงกับข้อความในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา คือ สุ่มังคลวิลาสินีและปัญจสุทนี แสดงให้เห็นว่า นอกจากคัมภีร์ 2 เล่มนี้แล้ว พม่าน่าจะรู้จักคัมภีร์ชั้นอรรถกถาทั้งสองเล่มนี้ด้วยเช่นกัน ซึ่งจะส่งผลต่อขนบการนมัสการรอยพระพุทธรูปของพม่าในเวลาต่อมาด้วย

อีกประการหนึ่ง ในคัมภีร์ปาหวันทนามีการแยกธงชัยและธงพื้นผ้าออกจากกันในขณะที่คัมภีร์สมันตภัททิกาและชินาลังการฎีกาได้รวมมงคลทั้งสองเป็นมงคลเดียว ทำให้จำนวนมงคลออกมา มี 108 เท่ากัน และประการสุดท้าย ในคัมภีร์ทั้งสองฉบับข้างต้นมีการกล่าวถึงพญาช้างอุโบสถและพญาช้างฉัททันต์เป็นมงคลเดียวกัน ในขณะที่คัมภีร์ปาหวันทนามีการกล่าวถึงเพียงพญาช้างอุโบสถเท่านั้น เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์ปาหวันทนานี้ได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรมที่กล่าวถึงลวดลายมงคลทั้งในชั้นอรรถกถาและคัมภีร์ในชั้นหลัง และคัมภีร์ฉบับนี้ต่อมาน่าจะเป็นคัมภีร์อีกชุดหนึ่งที่เดินทางเข้ามายังประเทศไทยและส่งอิทธิพลให้กับการสร้างรอยพระพุทธรูปและการแต่งคัมภีร์เกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในไทย เช่น พุทธปาทลक्षणะ ต่อไป

⁵⁶ พระพุทธอัปปิยะ, แต่ง, พระคันธสาราภิวังศ์, แปล, ปัชชมธู คัมภีร์พรรณนาความอัศจรรย์และพุทธลักษณะ,

ในประเทศไทย หลักฐานที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงลวดลายมงคล 108 ประการคือจารึกป้านางคำเยียหรือจารึกเขาไกรลาสซึ่งทำขึ้นโดยป้านางคำเยีย จารึกหลักนี้ยังมีการระบุศักราชว่า มหาศักราช 1301 และ จุลศักราช 741 ซึ่งตรงกับพุทธศักราช 1922 ในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 2 ปัจจุบัน จารึกหลักนี้ถูกเก็บรักษาเอาไว้ในคูหาใต้เขาไกรลาส ในสวนซ้ายภายในเขตพระราชฐานชั้นในพระบรมมหาราชวัง ปัจจุบันจารึกดังกล่าวก็ยังคงอยู่ที่เขาไกรลาส⁵⁷ โดยจารึกหลักนี้มีทั้งสิ้น 2 ด้านซึ่งด้านหนึ่งได้พรรณนาถึงลวดลายที่ปรากฏในพระบาททั้งสองของพระพุทธรูปเจ้าเอาไว้ดังนี้

“พระมเหสี (พระพุทธรูป) มีจักรเกิดขึ้นในพระบาททั้งสอง ในจักรนี้แต่ละจักรมีซี่ฟันซี่พร้อมด้วยกงสมบุรณ์ด้วยอาการทั้งปวง มีตุ่มมันคง และในพื้นพระบาทของพระมเหสีนั้น มีสิ่งเหล่านี้ คือ ลีริวัจ โฉ นางฟ้า (บางท่านแปลว่าแว่นส่องหน้า บางท่านแปลว่านางฟ้า ส่องแว่น) โสวตถิ นนทิวัญญ รูป สวัสดิทิกะเวียนชวา วฏฺงสกั ดอกไม้กรองบนศีรษะ องกุโส ขอช้าง ปาสาโท ปราสาท ชิว นกพริก วุฑธ มานกั ดอกพุดซ้อน เสดดตต ร่มขาว ชกุโค มีดหรือพระขรรค์ไชยศรี ตาลวณฺญู ขี้ลูกตาลหรือลูกตาล ทั้งขี้ วิชนี พัด โมรหตถกั หางนกยูงมัดเป็นกำ อุนฺหสิฬั ผ้าโพกศีรษะหรือมกุฏ ปตโต บาตรหรือภาชนะ ทามมณี เชือกแก้ว อุลลั ดอกบัวสาย นิลั ดอกบัวเขียว รตตั ดอกบัวแดง ปทุมมึ ดอกบัวหลวง สมุทโท ทะเล ปุณฺณปาติ ภาชนะใส่น้ำเต็ม ปุณฺณขุณฺโณ หม้อใส่น้ำเต็ม หิมวา ป่าหิมพานต์ จกกวาพา ลูกโลก นกขตตา ดาว เมรุ ภูเขาเมรุ สุริโย ดวงอาทิตย์ จันทิมา ดวงจันทร์ จรุโร มหาที่ป่า มหาทวีป ทั้ง 4 ทวีปสปรตตกา มีทวีปน้อยสองพัน ทกขิมาวาฏฺญสงฺโข สังข์ทักษิณาวัญ สปริโส จกกวัดติ พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมทั้งบริวาร ยมกั เหมมจจ ปลาทองทั้งคู่ จกกั จักร ธชชั ธงชัย กุมภิลโธ จระเข้ สดตคจคา แม่น้ำ 7 สาย(ในอินเดีย) มหาเสลา ภูเขาใหญ่ 7 ภูเขา(ในอินเดีย) ตถา และ สดตมทาสรา สระ 7 สระ(ในอินเดีย) ปฎาโก ธงปฎาก สสุ ปลาฉลาม ปาฏฺงกั แก้วอี สุวณฺณวาลพิชนะนี้ พัดทองขนหางสัตว์ สุวณฺณสิโห ราชสีห์ทอง พยคุโธ และเสื่อ วลาทโก อสโส ม้าวลาทก อุลลโธ วารโณ จ และ ข้างตระกูลอุโปสถ (ทั้งหมดเหล่านี้ล้วนเรียกด้วยราชาศัพท์)

เกลาสปพพโต ภูเขาไกรลาส หงโส หงส์ จากวาโก จ และนกกจากพราว วาสุกี พระยานาค เอ รราวโณ ช้างเอราวัณ กรวิโก นกการเวก สุวณฺณภมโร แมลงภูทอง กุกกุสุโร ไก่เถื่อน โกลฺโยจ นก กระเรียน หรินาวา เรือทอง จตุมมุชา รูปมหาพรหม 4 หน้า กิณโร กิณนโร กิณนริภกชิ นางกิณนรี ชิวญชิวกนามกา นกชื่อนกกระทาดง ฉกามวจรโลกา เทวโลก 6 ชั้น โสฬสพรหมโลกา จ และพรหม

⁵⁷ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, “จารึกป้านางคำเยีย” ใน *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548), 384 – 385.

โลก 16 ชั้น มงคลทั้งหลายนี้ รวมเป็น 108 ข้าพเจ้าขอนมัสการที่มีรูปจักรของพระพุทธนั้น และ
บริวารทั้งหลายของจักรนั้น ฯ⁵⁸”

จารึกหลักนี้แม้จะมีส่วนที่ชำรุดไปบ้างแต่ข้อความหลักเกี่ยวกับมงคลทั้ง 108 ประการยัง
ปรากฏอยู่มากถึง 105 มงคล และจากการที่จารึกหลักนี้จัดทำด้วยการนมัสการรอยพระพุทธรูป
แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลจากคัมภีร์ปาหันทนอย่างชัดเจน รวมถึงลายมงคลที่ปรากฏเพียงครั้งเดียวใน
คัมภีร์ปชชมรุธอย่าง ดอกบัวสาย(อุปล) อย่างไรก็ตาม ลวดลายมงคลบางอย่างที่ปรากฏในจารึกหลักนี้
กลับแตกต่างจากคัมภีร์ในชั้นก่อนๆ เช่น ปาหันทนอยู่หลายประการ เช่น ไม่ปรากฏรูปดอก ถ้วยใส่
เครื่องสังเวย ตั่งทอง เสาระเนียด แก้วมณี พัดหางนกยูง พวงดอกไม้ ดอกบัวขาว ดอกบุณฑริก วอ
พญาวัว พญามังกร สำเภาทองสีหน้า โคนม นกยูง

นอกจากนี้ ในจารึกบ้านางคำเขียวยังมีการเพิ่มลวดลายมงคลบางประการที่ไม่เคยปรากฏมา
ก่อนในคัมภีร์รุ่นเก่า ได้แก่ นกพริก(ซีวี) ขั้วลูกตาล(ตาลฉนวน) เชือกแก้ว(ทามมณี) แก้อี้(ปาฏงกิ)
แมลงภูทอง(สุวรรณภมโร) ไก่เถื่อน(กุกกุสุโร) เรือทอง(หรินาวา) รูปมหาพรหมสีหน้า(จตุมมุขา) ซึ่งหาก
เทียบลวดลายมงคลที่มีอยู่แต่เดิมกับลวดลายมงคลที่เพิ่มขึ้นใหม่จะพบลวดลายมงคลบางประการที่
พอจะสามารถทดแทนกันได้ เช่น ดอกบัวสายและดอกบัวขาวหรือดอกบุณฑริก วอและแก้อี้ และมี
ลายมงคลลายหนึ่งที่แตกต่างจากลายมงคลเดิมออกเป็นสอง คือ ลายสำเภาทองสีหน้าซึ่งน่าจะแตก
ออกเป็นเรือทองและมหาพรหมสีหน้า

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในจารึกบ้านางคำเขียวนี้อาจเกิดขึ้นจากการรับคัมภีร์มาไม่สมบูรณ์
ทำให้ความรับรู้ที่ผิดพลาดหรืออาจเกิดจากการตีความใหม่ก็ได้ และรูปแบบของลวดลายมงคลเหล่านี้
ต่อมาได้ส่งอิทธิพลไปยังลวดลายมงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธรูปที่พบในศิลปะไทยซึ่งจะไม่ปรากฏ
ในศิลปะก่อนหน้า เช่น ลายไก่ ลายแมลงภู เป็นต้น

ในสมัยอยุธยา หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พูดถึงพระพุทธรูปและลวดลายมงคลคือจารึกมงคลบน
รอยพระพุทธรูป ซึ่งไม่ปรากฏว่าถูกพบที่ไหนและเมื่อไหร่ แต่ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระนคร กรุงเทพมหานคร แต่สามารถกำหนดอายุจากตัวอักษรได้อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 20 โดยเทียบกับ
จารึกวัดส่องคบ 1 ซึ่งระบุศักราช จ.ศ. 770 ตรงกับ พ.ศ. 1951 ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามา
ราชาธิราช⁵⁹ โดยข้อความที่ปรากฏในจารึกมีดังนี้

⁵⁸ จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2526), 309 – 318.

⁵⁹ “จารึกมงคลบนรอยพระพุทธรูป,” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษ
ที่ 19 – 24, 120 – 121.

“(มงคลเหล่านี้ คือ) หญิงที่มีความซื่อสัตย์ 1 นางฟ้า 1 รูป บนสวรรค์ 1 ดอกไม้กรองบน ศีรษะ 1 ดอกพุดซ้อน 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา พระแท่นอาสนะ 1 ปราสาท 1 ขอช้าง 1 ไตมร (หอก) 1 เศวตฉัตร 1 พระขรรค์ 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา กำหางนกงู 1 ผ้าโพกศีรษะ 1 เชือกแก้ว 1 พัดขนทรายแก้วมณี 1

ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา พวงดอกมะลิ 1 บัวหลวง 1 บัวแดง 1 บัว เขียว 1 บัวขาว 1 บัวเผื่อน 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา หม้อใส่น้ำ 1 ภาชนะ ใส่น้ำ 1 (มหา) สมุทรรังสี 1 จักรวาล 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา ป่าหิม พานต์ 1 ภูเขาลิเนรุ 1 พระอาทิตย์ 1 พระจันทร์ 1 ดวงดาว 1 ทวีปใหญ่ 4 ทวีป 1

ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา พระเจ้าจักรพรรดิมหाराชทรงแวดล้อม ด้วยเสนา 1 ลังขั้ทักษิณาวัตร 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา คู่แห่งปลาทอง 1 จักร (คู่) 1 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย 1 ภูเขาใหญ่ 7 เทือก 1 สระ 1

ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา สัตว์จำพวกตระกูลใหญ่ ตระกูลที่มีกำลัง 1 พระยาปักชี (สัตว์มีปีก) ตระกูลสูง 1 พระยาจรเข้ 1 บัลลังก์แก้ว 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาท ของพระศาสดา ธงชัย 1 แก้วแก้ว 1 ภูเขาไกรลาส 1 พระยาเนื้อทราย 1 พระยาสีหราช 1 พระยา เสือโคร่ง 1 ย่อมปรากฏ บน (รอย) พระบาทของพระศาสดา⁶⁰”

แม้จะปรากฏชื่อลวดลายมงคลเพียง 84 มงคลจาก 108 มงคลเนื่องจากจารึกนี้ปรากฏ ข้อความเพียงแค่ 11 คาถาเท่านั้นและน่าจะมีส่วนอื่นอีกที่จะทำให้ข้อความนี้สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ลวดลายมงคลที่ปรากฏในจารึกชิ้นนี้เป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งต่อจารึกบ้านางคำเยี่ยที่แสดงให้เห็นถึง ระบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีความแตกต่างจากคัมภีร์รุ่นเก่าจาก ทั้งอินเดีย ลังกาและพม่าเพราะในจารึกหลักนี้ปรากฏลวดลายมงคลบางอย่างที่เพิ่งปรากฏครั้งแรกใน จารึกบ้านางคำเยี่ย ได้แก่ กำหางนกงู เชือกแก้ว และมีลวดลายบางลายที่มีการให้รายละเอียดที่มาก ขึ้นกว่าในจารึกบ้านางคำเยี่ย คือ แก้วเป็นแก้วแก้ว พัดเป็นพัดขนทรายแก้วมณี รวมถึงบางลายที่ ระบุไว้ต่างกัน คือ ธงปฎัก(ธงแผ่นผ้า)กับธงชัยและธงแผ่นผ้า และมีลวดลายมงคลบางประการที่ เพิ่มเติมขึ้นมาจากในจารึกบ้านางคำเยี่ย ได้แก่ หญิงที่มีความซื่อสัตย์ พระแท่นอาสนะ ไตมร และพระ ยาเนื้อทราย ซึ่งลวดลายที่ต่างกันนี้อาจเกิดจากการตีความลวดลายมงคลใหม่ก็ได้

นอกจากนี้จารึกหลักนี้ยังแสดงให้เห็นถึงความสับสนของการรับรู้เรื่องลวดลายมงคล เพราะ ลวดลายมงคลแรกๆที่ปรากฏในจารึกหลักนี้คือ หญิงที่มีความซื่อสัตย์(สติ) ในขณะที่ลวดลายมงคลแรก

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 121 – 123.

ที่ปรากฏในคัมภีร์รุ่นเก่าคือหอก(สตัด) ซึ่งหากดูตัวสะกดแบบบาลีจะพบว่ามีความคล้ายคลึงกันอย่างมาก ดังนั้นจึงอาจเป็นความเข้าใจผิดของผู้จารหรืออาจเกิดจากต้นฉบับคัมภีร์ที่มีความไม่สมบูรณ์ทำให้เกิดการสะกดผิดของคำจารึกนี้ก็เป็นได้

อีกทั้งในจารึกหลักนี้ยังมีการใช้คำว่า สัตว์จำพวกใหญ่ตระกูลที่มีกำลัง และ พระยาปักซีตระกูลสูง ซึ่งมีคำกล่าวเรียกแบบรวมๆถึงกลุ่มสัตว์โดยไม่มีการเจาะจงชนิดของสัตว์ลงไปซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในคัมภีร์หรือจารึกเกี่ยวกับพระพุทธบาทและลวดลายมงคลซึ่งไม่ทราบถึงเหตุผลเบื้องหลังว่าเหตุใดผู้จารจึงกระทำเช่นนั้น เพราะหากตรวจสอบจากหลักฐานรุ่นเก่าและเทียบกับชนิดสัตว์ที่ยังไม่ปรากฏในจารึกหลักนี้ คำสองคำนี้สามารถตีความถึงสัตว์ได้หลายชนิด สัตว์จำพวกใหญ่ตระกูลที่มีกำลังอาจหมายถึงพระยาช้างอุโบสถ พระยาช้างฉัตตันต์ พระยาม้าลาหก เป็นต้น ในขณะที่พระยาปักซีตระกูลสูงอาจหมายถึงพระยาครุฑ พระยาหงส์ หรือพระยานกกระเรียน เป็นต้น

ในสมัยอยุธยาปรากฏคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทอยู่อีก 1 เล่มคือคัมภีร์พุทธบาทมงคล ซึ่งแม่อยู่ชลิ ปันรอตจะวิเคราะห์ว่าน่าจะแต่งขึ้นในล้านนาราวพุทธศตวรรษที่ 23⁶¹ แต่สุภาพรณ ฦ บางข้างเสนอว่าคตินิยมเรื่องรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยนั้นปรากฏความนิยมในภาคกลางมากกว่าโดยน่าจะแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20⁶² ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับแนวความคิดหลังมากกว่าเพราะเมื่อเทียบทั้งปริมาณคัมภีร์และงานศิลปกรรมรอยพระพุทธบาทจำลองในดินแดนล้านนากับในภาคกลางของประเทศไทยจะพบว่า ภาคกลางพบมากกว่าล้านนามากพอสมควร โดยคัมภีร์นี้มีการแบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ตอนใหญ่ๆ ตอนที่ 1 เป็นการแสดงรายชื่อลวดลายมงคลก่อนจะต่อไปยังตอนที่ 2 ที่มีการวิเคราะห์ถึงความหมายของลายมงคลแต่ละลายและส่งไปยังตอนจบ โดยเนื้อความที่กล่าวถึงลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการมีดังนี้

“บุคคลพึงระลึกถึงมงคล 108 อย่างนี้ ณ พื้นภายใต้ฝ่าพระพุทธบาททั้งสองของพระผู้มีพระภาค มีจักรเกิดขึ้น มีซี่ก้าข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง มงคล 108 เหล่านี้คือ หอก ลูกว้ามีลิริ(แว่นส่องพระพักตร์) ดอกพุดซ้อน สวัสดิเกะ ดอกไม้กรองบนศิรัษะ ถาดทอง ภัทรปิฐู(พระแท่นอาสนะ) ปราสาท ขอ ชุ่มประตู่(เสาระเนียด) เศวตฉัตร พระขรรค์แก้ว กำหามนงกูย มงกุฎ สายสร้อยแก้ว(เชือกแก้ว) พัดมณีवालวิชนี พวงดอกมะลิ ดอกอุบลแดง ดอกอุบลขาว ดอกปทุม ดอกบุณฑริก หม้อเต็มไปด้วยน้ำ ถาดเต็มไปด้วยน้ำ สมุทรรทั้ง 4 จักรวาล ป่าหิมพานต์ ภูเขาสิเนรุ ดวง

⁶¹ อยู่ชลิ ปันรอต, “คัมภีร์พุทธบาทมงคล : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 14 – 16.

⁶² สุภาพรณ ฦ บางข้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุดต้นตอที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), 281 – 286.

อาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวนักษัตร ทวีปใหญ่ทั้ง 4 บริวารคือทวีปน้อยสองพันทวีป พระจักรพรรดิพร้อมด้วยบริวาร หอยสังข์ขาวเวียนขวา ปลาทองทั้งคู่ แม่น้ำใหญ่ 7 สาย สระใหญ่ 7 สระ ภูเขาใหญ่ 7 ลูก พญาครุฑ พญาจระเข้ ธงชัยและธงปฏิภาณ แก้วอี้แก้ว จามรทอง ภูเขาไกรลาส พญาราชสีห์ พญาเสือโคร่ง พญาเสือดาว พญาม้าพลาคท พญาช้างอุโบสถ พญาช้างฉัตพันต์ พญาवासูกิ พญาหงส์ โคอุสุภราชผู้มีหนอกที่ทรงพลัง พญาช้างเอราวัณ มังกรทอง จระเข้ทอง มหาพรหม 4 หน้า เรือทอง รัตนบัลลังก์ พัดใบตาล เต่าทอง(พญาแมลงภูทอง) แม่โคลูกอ่อน กิณนร กิณนรี นกการเวก พญานกยูง พญานกกระเรียน พญานกจากพราว พญานกพริก(พญานกกระทาดง) ฉกามพจรเทวโลก มหาพรหมโลก 16 ชั้น ย่อมปรากฏที่ฝ่าพระบาททั้งสองของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น⁶³”

คัมภีร์เล่มนี้ถือเป็นคัมภีร์เล่มแรกที่มีการกล่าวถึงจำนวนมงคลเกิน 108 ประการเพราะมีทั้งสิ้น 114 ประการ ซึ่งในลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์นี้ ส่วนใหญ่เป็นลวดลายที่ปรากฏมาก่อนแล้วในจารึกป้านางคำเย็บและจารึกลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป บางลายปรากฏเฉพาะในจารึกลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป ได้แก่ ธงชัยและธงปฏิภาณ(ธงผืนผ้า) และภัทรบิฐ และบางลายที่เพิ่งปรากฏเป็นครั้งแรกในไทย ได้แก่ โคอุสุภราชผู้มีหนอกที่ทรงพลังและจระเข้ทอง รวมไปถึงลายมงคลบางลายที่เคยปรากฏมาก่อนในคัมภีร์รุ่นเก่าและเพิ่งกลับมาปรากฏในคัมภีร์เล่มนี้ คือ เสาระเนียดและดอกปทุมทริก นอกจากนี้ยังมีลวดลายมงคลบางลายที่เคยปรากฏมาก่อนในจารึกสองหลักก่อนหน้าแต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์นี้ เช่น นกพริก บาดร

ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของคัมภีร์พุทธบาทมงคลที่มีการนำลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์รุ่นเก่า เช่น คัมภีร์ชั้นอรรถกถา มารวมกับลวดลายมงคลที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในประเทศไทยเข้าไว้ด้วยกันและแนวความคิดนี้จะส่งผลต่อรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยา รวมถึงคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในสมัยหลังลงไปอีก เช่น พระปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระปฐมอุทิศชินโรส

คัมภีร์อีกฉบับที่พูดถึงลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการคือคัมภีร์พุทธบาทลักษณะซึ่งแม้จะไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งหรือสมัยที่แต่ง แต่หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับโบราณ อักษรขอมภาษาบาลี จารขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2292 ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ⁶⁴ ดังนั้นจึงพออนุมานได้ว่าคัมภีร์นี้น่าจะแต่งขึ้นในประเทศไทยในสมัยอยุธยา โดยเนื้อหาของคัมภีร์นี้จะกล่าวถึงมงคลทั้ง 108 ประการพร้อมคาถานอบน้อมพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ การแต่งเช่นนี้น่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก

⁶³ อัญชลี ปันรอด, “คัมภีร์พุทธบาทมงคล : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 133 – 135.

⁶⁴ อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร, 29.

คัมภีร์ปาหันทนาที่แต่งในประเทศพม่าก็ได้ โดยเนื้อหาที่กล่าวถึงมงคลทั้ง 108 ประการมีใจความดังนี้

“บุคคลพึงทราบมงคล 108 อย่างนี้ ณ พื่นภายใต้ฝ่าพระบาททั้งสองของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใด มีกัจจกรอันบริบูรณ์เพียบพร้อมด้วยอาการต่างๆ โดยมีความงดงามประณีตละเอียดอ่อน เกิดขึ้นแล้ว

ข้าพเจ้า ขอนมัสการกราบไหว้ บูชา รอยพระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นอุดมมงคลอย่างสูงสุดพระองค์นั้น

(มงคลเหล่านี้) คือ รูปหอก 1 รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1 รูปดอกพุดซ้อน 1 รูปสายสร้อย 1 รูปเครื่องประดับकरण 1 รูปดอกไม้เป็นเครื่องประดับ 1 รูปภาตทอง 1 รูปปราสาท 1 รูปขอช้าง 1 รูปเสาระเนียด 1 รูปเศวตฉัตร 1 รูปพระขรรค์แก้ว 1 รูปพัดใบตาล 1 รูปพัดขนหางนกยูง 1 รูปมงกุฎ 1 รูปบาตร 1 รูปพวงดอกมะลิ 1 รูปดอกกุบลีเขียว 1 รูปดอกกุบลีแดง 1 รูปดอกกุบลีขาว 1 รูปดอกบัวหลวง 1 รูปดอกบัวเผื่อน 1 รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1 รูปภาตเต็มด้วยน้ำ 1 รูปมหาสมุทร 1 รูปจักรวาล 1 รูปป่าหิมพานต์ 1 รูปเขาลีเนรุ 1 รูปพระอาทิตย์ 1 รูปพระจันทร์ 1 รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1 รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่ 1 รูปทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร 1 รูปบรมจักรพรรดิพร้อมด้วยข้าราชการบริพาร 1 รูปสังข์ทักษิณาวินิจฉัย 1 รูปสุวรรณมัจฉา 1 รูปจักรคู่ 1 รูปมหาคงคาทั้งเจ็ด 1 รูปภูเขาศรีรัตนทั้งเจ็ด 1 รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด 1 รูปพระยาครุฑ 1 รูปจระเข้ 1 รูปงาช้าง 1 รูปงาช้างเผ่น 1 รูปพระแท่นที่ประทับ 1 รูปพัทวาลวิชนี 1 รูปภูเขากโรลาศ 1 รูปพระยาสิหราช 1 รูปพระยาเสือโคร่ง 1 รูปพระยาม้าลาห 1 รูปพระยาช้างอุโบสถ 1 รูปพระยาช้างฉัตพันต์ 1 รูปพระยาสุกรีนาคราช 1 รูปพระยาหงส์ 1 รูปโคอุสุภราช 1 รูปพระยาช้างเอราวัณ 1 รูปมัจฉาทอง 1 รูปพระยาผึ้ง 1 รูปรัตนบัลลังก์ 1 รูปเต้าทอง 1 รูปเรือทอง 1 รูปมหาพรหมทั้ง 4 1 รูปแม่โคพร้อมทั้งลูกโค 1 รูปกนิษฐ 1 รูปนางกนิษฐ 1 รูปพระยานกการเวก 1 รูปพระยานกยูง 1 รูปพระยานกกระเรียน 1 รูปพระยานกจากพราศ 1 รูปพระยานกพริก 1 รูปเทวดาชั้นกามาพจรหกชั้น 1 รูปมหาพรหมสิบหกชั้น 1

สิ่งอันเป็นอุดมมงคล 108 ประการนี้ ปรากฏเป็นนิมิต ณ รอยฝ่าพระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ใด⁶⁵”

⁶⁵ สมาน วงศ์ไพกรรณ์, “พุทธปาหณฑน” ใน พุทธปาหณฑนและรอยพระบาทในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: บริษัท พิริสเกล จำกัด, 2536), 40.

หากดูจากข้อความในพุทธบาทลักษณะจะพบว่าแม้จะได้รับแรงบันดาลใจจากคัมภีร์ปาท-
วันทนาอย่างชัดเจนเพราะมีเนื้อความที่ตรงกันเป็นอย่างมาก แต่ก็บางส่วนที่ต่างกันส่งผลให้ลวดลาย
มงคลที่ปรากฏในคัมภีร์นี้มีความต่างจากคัมภีร์ต้นฉบับและกลายเป็นลายมงคลแบบที่พบในประเทศไทย
ไทยแล้ว เพราะมีลวดลายที่ไม่พบในคัมภีร์ปาทวันทนา ได้แก่ พระยาช้างฉัตพันต์ พระยาฝั่ง รัตน
บัลลังก์ เต่าทอง และพุทธบาทลักษณะยังเป็นคัมภีร์แรกที่ปรากฏคำว่า พระยาฝั่ง(ภมโร) ซึ่งไม่เคย
ปรากฏในคัมภีร์หรือจารึกใดๆมาก่อน รวมถึงปรากฏคำว่า สุวรรณมัจฉา และ จักรคู่ ขึ้นเป็นครั้งแรก
เช่นกัน ซึ่งหากเทียบกับลายมงคลที่ปรากฏขึ้นมาก่อนหน้านี้ จะพบแต่ปลาคู่และจักร ซึ่งอาจเกิดจาก
การตีความใหม่ของผู้รจนาคัมภีร์โดยใช้พื้นความรู้เรื่องลวดลายมงคลที่มีอยู่เดิมในการปรับเนื้อหาใน
คัมภีร์ก็เป็นได้ ซึ่งจะส่งต่อไปยังคัมภีร์ชั้นหลังอย่างพระปฐมสมโพธิกถาในเวลาต่อมา

คัมภีร์ชั้นหลังสุดในประเทศไทยที่กล่าวถึงเรื่องลายมงคล 108 ประการนี้คือ พระปฐมสมโพธิ
กถาฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.
2388 พระนิพนธ์เรื่องนี้ถือเป็นคัมภีร์สายพุทธประวัติเล่มแรกที่มีการกล่าวถึงลายมงคล 108 ประการ
โดยมีการกล่าวถึงลักษณะของพระบาทเอาไว้เช่นกัน โดยมีอยู่ 7 ประการเช่นเดียวกับที่ปรากฏมาก่อน
หน้านี้ตั้งแต่ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกแต่ได้มีการเพิ่มคำอธิบายเกี่ยวกับลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการ
ที่ประดับอยู่ภายนอกกรอบกัจจกรที่ฝ่าพระบาทเพิ่มเติมขึ้นมา ดังความว่า

“พระราชกุมารนี้มีพื้นฝ่าพระบาททั้งสอง ประกอบด้วยลายลักษณกัจจกรข้างละอัน ใน
ท่ามกลางฝ่าพระบาท แลจักรนั้นมีกำ 1000 ประกอบด้วยกงแลดุมบริบูรณด้วยอาการทั้งปวง แล
ภายนอกกรอบกัจจกรนั้นประดับไปด้วยรอยรูปอัฐตระกูลระสตะมงคล 108 ประการ คือรูปหอก 1 รูป
แวนส่องพระพักตร์ 1 รูปดอกพุดซ้อน 1 รูปสายสร้อย 1 รูปสังวาล 1 รูปเถาทอง 1 รูปตั้ง 1 รูปมัจฉา
ทั้งคู่ 1 รูปปราสาท 1 รูปขอ 1 รูปเสาด้าย 1 รูปเสวตรฉัตร 1 รูปพระขรรค์ 1 รูปพัดใบตาล 1 รูปพัด
ทางนกงู 1 รูปพัดวาลวิชนี 1 รูปมงกุฎ 1 รูปบาตร 1 รูปพวงดอกมลิ 1 รูปดอกนิลอุบล 1 รูปดอก
อุบลขาว 1 รูปดอกอุบลแดง 1 รูปดอกบัวแดง 1 รูปดอกบัวขาว 1 รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1 รูปเถาเต็ม
ด้วยน้ำ 1 รูปมหาสมุทรทั้งสี่ 1 รูปเขากัจจรวาฬ 1 รูปป่าหิมพานต์ 1 รูปเขาพระสุเมรุ 1 รูปพระจันทร์
1 รูปพระอาทิตย์ 1 รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1 รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่รูปทวีปน้อยทั้งสองพื้น 1 รูปบรมจักร
พัตติกับทั้งราชบริวาร 1 รูปสังขทักขินาวิภู 1 รูปสุวรรณมัจฉา 1 รูปจักรทั้งคู่ 1 รูปคองคางทั้งเจ็ด 1 รูป
สัตว์ใหญ่ทั้งเจ็ด 1 รูปเขาปริกัณททั้งเจ็ด 1 รูปพระยาครุฑ 1 รูปจรเข้ 1 รูปธงชายผ้าทั้งสี่ 1 รูปรัตน
บัลลังก์ 1 รูปแก้ว 1 รูปเขาไกรลาส 1 รูปพระยาราชสีห์ 1 รูปพยัคฆราช 1 รูปช้างเอราวัณ 1 รูป
พระยาม้าพลาหก 1 รูปพระยาพาสูกรินาครราช 1 รูปพระยาหงษ์ 1 รูปไก่อ้วน 1 รูปอุศุภราช 1 รูป
พระยาช้างอุโบสถ 1 รูปพระยาช้างฉัตพันต์ 1 รูปมังกรทอง 1 รูปมหาพรหม ๔ นำ 1 รูปเรือทอง 1
รูปเต่าทอง 1 รูปแม่โคกับทั้งบุตร 1 รูปกนิษฐ 1 รูปนางกนิษฐ 1 รูปนกกการะเวก 1 รูปนกกะเรียน 1 รูป

นกยูง 1 รูปนกจากพราภ 1 รูปนกพริก 1 รูปฉลามาพจรเทวโลกทั้ง 6 ชั้น 1 รูปโลฬคมหาพรหมทั้ง 16 ชั้น 1 ลิริเพนรอยรูปมงคล 108 ประการ เปนบริวารล้อมงจักรใหญ่ในท่ามกลางฝ่าพระบาททั้งสองซ้ายขวาด้วยกัน อันนี้จัดเปนมหาบุรุษลักษณะ⁶⁶”

นอกจากนี้ ยังมีกรกล่าวถึงฝ่าพระบาทที่มีลายมงคล 108 ประการนี้ปรากฏอยู่ในตอนที่ทรงเดินทางไปโปรดปัญจวคคีย์ ความว่า

“...เมื่อทรงพระพุทธรจินตนาดังนี้แล้ว ก็ย่างเหยียบแผ่นดินภูมิกาศด้วยฝ่าพระบาทยุคพิจิตรไปด้วยลายลักษณณ์อัฐุตรสตรสมมามงคลทั้ง 108 ประการ มีรอยจักรลักษณะเป็นอาทิ...⁶⁷”

ลายมงคลทั้ง 108 ประการที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถานี้เป็นแบบที่ได้รับความนิยมจากคัมภีร์ที่กล่าวถึงลายมงคลในสมัยอยุธยาอย่างชัดเจนดังจะปรากฏลายมงคลที่ไม่พบนอกประเทศไทย เช่น รัตนบัลลังก์ มหาพรหมสี่หน้า เรือทอง เต่าทอง แต่ความสำคัญของคัมภีร์เล่มนี้ก็คือการปรากฏขึ้นของรูปไก่เถื่อนซึ่งไม่ปรากฏพบในคัมภีร์สมัยอยุธยาเลยแต่กลับไปปรากฏลายมงคลที่เกี่ยวข้องกับไก่อยู่ในจารึกบ้านางคำเยยซึ่งเป็นจารึกสมัยสุโขทัย ดังนั้น การที่พบลายมงคลรูปไก่เถื่อนนั้นอาจเกิดจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้เคยเห็นจารึกหลักนี้ซึ่งแต่เดิมเก็บรักษาอยู่ที่ภูเขาไกรลาสภายในสวนซ้ายของพระบรมมหาราชวัง หรือ อาจมีคัมภีร์ที่ว่าด้วยลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการฉบับอื่นที่สูญหายไปและไม่ตกมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก็ได้

จะเห็นว่า แม้ลักษณะของพระพุทธรบาทที่ปรากฏในคัมภีร์จะไม่เปลี่ยนแปลงไปเลยตั้งแต่คัมภีร์ในชั้นพระไตรปิฎก แต่ลวดลายมงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธรบาทกลับมีวิวัฒนาการขึ้นอย่างต่อเนื่องและเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆจนมาลงตัวกับจำนวน 108 แต่แม้จำนวนจะลงตัวแล้ว ลวดลายมงคลที่ปรากฏกลับมีความแตกต่างกันออกไป มีการเลือกลวดลายมงคลบางประการเข้ามาและนำลวดลายบางประการออกไป ซึ่งอาจเกิดจากความรับรู้หรือการตีความของผู้รจนาคัมภีร์แต่ละคน รวมถึงความสมบูรณ์ของคัมภีร์ต้นฉบับที่ได้รับมาก็ได้ ซึ่งทั้งหมดได้ถูกถ่ายทอดลงไปยังรอยพระพุทธรบาทในงานศิลปกรรมจนทำให้เกิดรูปแบบที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละประเทศ อย่างไรก็ตามวรรณกรรมหรือคัมภีร์ที่พุทธศาสนาที่กล่าวถึงลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการนั้นล้วนแล้วแต่เป็นคัมภีร์ในฝ่ายเถรวาททั้งสิ้น ไม่ปรากฏคัมภีร์ฝ่ายมหายานที่กล่าวถึงลวดลายมงคลในปริมาณที่มากเช่นนี้

⁶⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ปฐมสมโพธิกถา** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2540), 35 -37.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 115.

ตารางที่ 1 ลวดลายมงคล 108 ประकारในคัมภีร์ต่างๆ

ลำดับ	ลุ่มงคล วิลาสินี	บปญจ สุทนี	สมันต ภักทิกา	ชินาลัง การฎีกา	ปชขมรุ	สมันต ภูมัวฒณณ นา	บาท วันทนา	จาริกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลาตลา มมงคล	จาริก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิกถา
สัตติ	สัตติ	สัตติ	สัตติ	สัตติ			สัตติ	สัตติ	สัตติ	สัตติ	สัตติ/สัตติ	ทอก
สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	สิริวงไณ	แวนสอง พระพักตร์
นันทียาวัตต	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิวตติ	นันทิ ยาวุณี แมว	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	นันทิ ยาวุณี	ดอกพุด ซ้อน
โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	โล้วตติโก	
วัญงสก	วัญงสก	วัญงสก	วัญงสก	วัญงสก	วตโสโก	วัญงสก	วัญงสก	วัญงสก	วัญงสก	วตตสก	วัญงโส	สายสร้อย, สังวาล

ลำดับ	สุ่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภทพิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชชมรุ	สมันต ภูฎวัฒน์ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลาวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถกถา
ข้าค	ขคโค	ขคโค	ขคคั	ขคคั	ขคโค	อลิ	ขคโค	ขคโค	ขคคย	รัตนขคโค	ขคโค	พระขรรค์
ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	ตาลวัฒน์	พิโตใบตาล
โมระหัตถ	โมระหัตถโก	โมระหัตถ โก	โมระหัตถ	โมระหัตถ	โมระหัตถ	มยุระหัตถ	โมระหัตถ พิชนี	โมระหัตถ กั	โมระหัตถ	โมระหัตถ	เทรบิฐูก วิชชณี/ โมระปิยชก วิชชณี	พิตทาง นกกยง
จามร				จามร	จาม				จามร	สุวรรณ จามร		

ลำดับ	สุ่มงคล วิลาสินี	บปญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชขมรุ	สมันต ภูววัฒน นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยี่ย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิกถา
อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	อุณทิส	มงกุฎ
มณี	มณี	มณี	มณี	มณี	มณี	จินตามณี	มณี					
ปตตะ	ปตโต	ปตโต	ปตต	ปตต	ปาดู	ปตตย	ปตโต	ปตโต			ปตโต	บาตร
สุนทามะ	สุนทาม	กุสุมทาม	สุน ทาม	สุนทาม	ทาม	ทาม	ทาม	สุนทาม	สุนทาม	สุนทาม	ทาม	พวงดอก มะลิ
ทามณี								ทามณี	รัตนลลิต โย	รัตนลลิต		
ปทุม	ปทุม	ปทุม	ปทุม		ปทุม	กมล	ปทุม	ปทุม	ปทุม	ปทุม	ปทุม	
อุปล		อุปล			อุปล			อุปล				

ลำดับ	สุ่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชขมรุ	สมันต ภูฏวัชฌณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถกกา
รัตนปุนชริก			รัตน ปุนชริก									
ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	เสต ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	ปุนชริก	
ปุนกาลศ	ปุนณชโฆ	ปุนณช โฆ	ปุนณช โฆ	ปุนณ กตส์	ปุนณกุม โฆ	ปุนณชโฆ	ปุนณชโฆ	ปุนณช โฆ	ปุนณชโฆ	ปุนณช โฆ	ปุนณชโฆ	ทม้อเต็มไป ด้วยน้ำ
ปุนณปัตต	ปุนณปาติ	ปุนณปา ติ	ปุนณปา ติ	ปุนณบต ต	ปุนณบต ต/ ปุนณบต โต	ปุนณปาติ	ปุนณปาติ	ปุนณปา ติ	ปุนณจาติ	ปุนณ ปาติ	ปุนณปาติ	เถตเต็มไป ด้วยน้ำ

ลำดับ	คู่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การุญิกา	บชขมรุ	สมันต กัญจฒณณ นา	บาท วันทนา	จาริกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จาริก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถกกา
สุริยะ			สุริย ยมณฑล	สุริ ยมณฑล	สุโร	อกก	อกก	สุริย	สุริย	สุริย	สุริย	พระอาทิตย์
จันทร์			จันทร์ ยมณฑล	จันทร์ ยมณฑล	จันทร์	จันทร์	จันทร์	จันทร์	จันทร์	จันทร์	จันทร์	พระจันทร์
นักษัตร	นักษัตรานี	นักษัตร นี	นักษัตร	นักษัตร	นักษัตร	ดารา	นักษัตร	นักษัตร	นักษัตร	นักษัตร	นักษัตร	หมู่ดาว นักษัตร ฤกษ์
สปรวารจร มหาทวีป	จตโร มหาทวีป ทวี ปริตตสห	จตโร มหาทวีป ทวี ปริตตสห	จตโร มหาทวีป ปริตตที ปา	สปรวาร จตุมที ปา	จตโร-ท วิสหสข ททา		จตโร ท วิสหสขปริ ตกา	จตโร มหาทวีป ท วิสหสข	จตโร มหาทวีป ทวิสห สา	จตโร มหาทวีป ทวิสห สา	จตโร ปา เทวสห ปริตตกา	ทวีปใหญ่ ทั้งสี่ ทวีป น้อยทั้งสอง พื้น

ลำดับ	สู่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชชมรุ	สมันต ภูวฑฒณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิกถา
สุวรรณมัจฉ ยุค	มจจยุค	มจจยุค	สุวรรณม จยุค	สุวรรณม จยุค	โสวณณม จยุค	มีนาทว ยยุค	มจจ ยยุค	ยม เหมมจ	สุวรรณม จยุค	สุวรรณม จยุค	มจจ ยุค	มัจฉา สุวรรณ มัจฉา
จักกา วสุ			จัก	จักกา วสุ	จัก	จัก	จัก	จัก	จัก			จักร ทั้ง
สัตต คา			สัตต มหา คา	สัตต มหา คา	สัตต คา	สัตต คา	สัตต คา	สัตต คา	สัตต คา	สัตต คา	สัตต คา	คต คต
สัตต กุปัพพ			สัตต มหา เสลา	สัตต กต ปพพ ตา	สัตต เสลา	สัตต ทท	สัตต มหา เสลา	สัตต เสลา		สัตต มหา เสลา	สัตต มหา เสลา/ส ตมหา เสลา	เขา บริ กต

ลำดับ	คู่มือ วิเทศศึกษา	ปัญหา คู่มือ	สมันต์ ภททิกา	ชินาลัง การศึกษากา	บิชมรุ วิทชุนต	สมันต์ ภูววัฒน นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เอียด	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิศึกษา
สัตตสิท สาคร			สัตต มหาสรา	สัตตสี ทนต์ ครา	สัตต วิทชุนต	สัตตมหา สรา	สัตต มหาสรา	สัตตม ทาสรา	สัตตมหา สรา	สัตตม ทาสรา	สัตตมหา สรา	
สุบรสา			สุบร สา	สุบร สา	สุบร สา	สุบร สา	สุบร สา			สุบร สา	สุบร สา	พระยาค รุช
สุบร			สุบร โก	สุบร โร	สุบร โร	สุบร โร	สุบร โร	สุบร โร, ส สุ	สุบร	สุบร โร, ส สุ, ส วณ กุบ โร	สุบร โร	จระ เช้
ธชป ภา		ธช, ป ภา	ธชป ภา	ธชป ภา	ธช, ป ภา	ธช	ธช ป ภา	ธช, ป ภา	ธช, ป ภา	ธชป ภา กา	ธชป ภา	ธชช ย ผ้า ท ง ฝ น

ลำดับ	ศุมนังคัล วิลาสินี	บปีญจ สุทนี	สมันต ภัททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บ่ชขมรุ	สมันต กุฎวัชฌณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระบรม สมโพธิเถกธา
สุวัณณสิวิกา				สุวัณณ สิวิกา		สิวิกา						
รัตนปาฎังกี			รัตน ปาฎังกี		ปาฎังกี		ปาฎังกี	ปาฎังกี	รัตน ปาฎังกี	รัตน ปาฎังกี	ปาฎังกี	รัตนบัลลังก์
สุวัณณวาท วิชนี		วาลวิชนี	สุวัณณ วาลพิชนี	สุวัณณ วาลพิชนี	วาลวิชนี	วาลวิชนี	สุวัณณ วาลพิชนี	มณิพาล วิชนี	มณิพาล วิชนี	มณิพาล วิชนี	วาลวิชนี	พัทวาลวิชนี
เก ลาตบัพพต			เก ลาตบัพ พโต	เก ลาตบัพพ โต	เกลาส เสลภูมิ มา	เกลาสเสล	เก ลาตบัพพ โต	เก ลาตบัพ พโต	เกลาโส	เก ลาตบัพพ โต	เกณสบบพ พโต/เก ลาตบัพพ โต	เขาไกรลาส

ลำดับ	ศุมนังคค วิลลาสิณี	บปีญจ สุทนี	สมันต ภัททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บ่ชขมรุ	สมันต ภูฎว้ฒณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิถึกถา
มหากุลพ ลาตดา									มหากุลพ ลาตดา			
บ่กขิราชา									บ่กขิราชา			
สีทราชา			สีทราชา	สีทราชา	สีทริก กมบ่ท	สีท	สีทราชา	สุวรรณ สีโท	สีทราช	สีทราชา	สีทราชา	พระยา ราชสีห์
พยัคฆราชา			พยัคฆราชา ชา	พยัคฆราชา ชา	พยัคฆาธิ โป	วียคฆราชา	พยัคฆราชา ชา	พยัคโฆ	พยัคฆราชา โษ	พยัคฆราชา ชา	พยัคฆราชา ชา	พยัคฆราชา
ทปีราชา										ทปีราชา		

ลำดับ	ศุภมงคล วิลาสินี	บปีญจ สุทนี	สมันต ภัททิกา	ชินาลัง การุฎิกา	บัชชมรุ วาลา	สมันต ภูฏวฒณณ นา	บาท วันทนา	จาริกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จาริก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถกถา
วลาทกอิสสุ ราชา			วลาทโก อศสรธา ชา	วลาทกอ ศสรธา	วลา ทอสสบัติ	ออส วลาทโก	วลาทโก ออสโต			พลาทโก อศสรธา	วณทโก/ วลาทโก	พระยาม้า พลาทก
อุโปสถ ฉัททันต ราชา			อุโปสถ วารณ ราชา ฉัททันต หตถี	อุโปสถ ฉัททันต ตติราชา	อุ โปสถทต ติราชา, ฉัททันต	มาตงค อุโปสถโก	อุโปสถโก วารณ	อุโปสถโก วารณ ราชา, ฉัททันต วารณ ราชา		อุโปสถโก วารณ ราชา, ฉัททันต วารณ ราชา	อุโปสถ, ฉัททันต	พระยาช้าง อุโปสถ พระยาช้าง ฉัททันต
วาสุกีนาค ราชา			วาสุกී อุครธา ชา	วาสุกී นาคา ราชา	วาสุกී นาค ราชา	วาสุกී นาค ราชา	วาสุกී	วาสุกී		วาสุกีกุอรค คราชา	วาสุกีนาค โค	พระยา พาสูกี นาค ราชา

ลำดับ	คู่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บัชชมรุ	สมันต ภูฏฉมณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยี้ย	คัมภีร์ ลาวดลายน มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถิกถา
หังสราชา	หังสราชา		หังสราชา	หังสราชา	หังส	หังส	หังส	หังส		หังสราชา	หังส	พระยาหงษ
อุสุภราชา	อุสม ราชา	อุสม ราชา	อุสม ราชา	อุสม ราชา	อุสม ราชา	อุสม	อุสม ราชา	อุสม ราชา		อุสมราชา	อุสม	อุสุภราชา
เอราวินหัต ราชา	เอราว โณ นาค ราชา	เอราว โณ นาค ราชา	เอ รวานหต ธิดาชา	เอราว โณ	เอราว โณ	เอราว โณ ธิดาชา	เอราว โณ	เอราว โณ		เอราว โณ	เอราว โณ	ช้างเอ รวารณ
สุวรรณมกร	สุวรรณ มกร	สุวรรณ มกร	สุวรรณ มกร	สุวรรณ มกร	มกร	มกร	มกร				มกร	มกรทอง
จตุมนาวา ราชา	จตุมน โสภา นาวา	จตุมน โสภา นาวา	จตุมน สุวรรณ นาวา	จตุมน สุวรรณ นาวา	จตุมน เทพา นาวา	สุวรรณ นาวา	จตุมน นาวา	หริณาวา, จตุมน		สุวรรณ นาวา, จตุ มนาวา	หริณาวา, จตุมน	มหาพรหม 4 น้า เรือทอง

ลำดับ	สู่มงคล วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชชมรุ	สมันต ภูฏวัตถณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิกถา
กรวิก			กรวิโค	กรวิก	กรวิก		กรวิก	กรวิก		กรวิก	กรวิก	นกกการเวก
สุวรรณมมาร							สุวรรณ ภมโร				ภมโร	
กุกกุสุโร							กุกกุสุโร			พลกุกกุฎ		ไถเถื่อน
มยุรราชา			มยุรราชา	มยุรราชา	โมรราชา	มยุโร	มยุโร			มยุรราชา	มยุโร	นกยูง
โกญจราชา			โกญจราชา ชา	โกญจราชา ชา	โกญจ ชรวล	โกญจ	โกญจ ชา	โกญจ		โกญจ ชา	โกญจ ชา	นก กระเรียน
จ๊กกวาง ราชา			จ๊กกวาง ราชา	จ๊กกวาง ราชา	จ๊กกวาง	จ๊กกวาง	จ๊กกวาง โซ	จ๊กกวาง		จ๊กก วากราชา	จ๊กกวาง	นก จากพราก

ลำดับ	สมังคต วิลาสินี	บปัญจ สุทนี	สมันต ภททิกา	ชินาลัง การฎีกา	บชชมรุ	สมันต กุฎวฒณณ นา	บาท วันทนา	จารึกป่า นางคำ เยีย	คัมภีร์ ลวดลาย มงคล	จารึก พุทธบาท มงคล	พุทธบาท ลักษณะ	พระปฐม สมโพธิเถกถา
ชีวชีวกรราชา			ชีวชีวกร ราชา	ชีว ทูปกชีย			ชีวชีวกร นามกา, ชีว	ชีวชีวกร ราชา		ชีวชีวกร ราชา	ชีวชีวกร นามกา	นกรพริก
ฉททวโลก			ฉ ทว โลกา	ฉ กามสค คา	ฉ ทวโลกา	ฉ ทวโลกา	ฉ กามวจร เทวา	ฉ กามวจร เทวา		ฉ กามวจร เทวโลกา	ฉ กามวจร เทวา	ฉกามาพจร เทวโลกท้ง 6 ชั้น
โสฬสพรหม โลก			โสฬส พ รหม โลกาติ	โสฬส ธาตุธามา	ปิตามทา วาส	พรหม โลกา จ โสฬส	โสฬสพ รหม โลกา	โสฬสสม ทาพรหม โลกา		โสฬสสม ทาพรหม โลกา	พรหม โลกา จ โสฬส	โสฬสศมหา พรหมท้ง 16
มมนุษย์โลก					มนุสสุโลก							

2.2 พัฒนาการของคติเรื่องรอยพระพุทธรูปสำคัญ

คติเรื่องรอยพระพุทธรูปปรากฏอยู่อย่างแพร่หลายในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เห็นได้จากการบุชารอยคล้ายรอยเท้ามนุษย์ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติในฐานะรอยพระพุทธรูป และการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองในฐานะปูชนียวัตถุ ทั้งนี้ คติเรื่องรอยพระพุทธรูปได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งที่แต่งในอินเดียและลังกาซึ่งกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปสำคัญ ๓ รอย ได้แก่ รอยพระพุทธรูปบนเขาสิจจพันธ์ซึ่งกล่าวควบคู่ไปกับรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา และรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกฎ และคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในท้องถิ่นซึ่งล้วนส่งผลต่อการสถาปนารอยพระพุทธรูปสำคัญทั้งในประเทศไทยและดินแดนใกล้เคียงทั้งสิ้น ดังนี้

2.2.1 รอยพระพุทธรูปบนเขาสิจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา

2.2.1.1 คัมภีร์ปัญจสุทนีในฐานะต้นเค้าของความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสิจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา

รอยพระพุทธรูปบนเขาสิจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทาเป็นรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญจสุทนี คัมภีร์ชั้นอรรถกถาของปุณโณวาทสูตร มัชฌิมนิคาयที่แต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 10 โดยพระพุทธโฆษาจารย์เพื่อขยายความในปุณโณวาทสูตรซึ่งเรียกชื่อตามนามพระสาวก คือ พระปุลณะ ผู้ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อสดับพระพุทธโอวาทก่อนจะจาริกไปโปรดชาวบ้านในแคว้นสุนาปรันตะ⁶⁸ มีเนื้อความปรากฏเพิ่มเติมในคัมภีร์ปัญจสุทนีโดยสังเขปดังนี้

พระปุลณะที่มีน้องชายชื่ออุพปุลณะ ทั้งสองได้บรรพทุกเกวียน 500 เล่มพร้อมกับบริวารไปค้าขายยังเมืองสาวตถิ ในขณะที่พักผ่อนกับบริวารใกล้วัดเชตวัน ได้เห็นชาวเมืองถือดอกไม้ของหอมไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงพาบริวารไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า หลังจากฟังพระธรรมคำสอนแล้วจึงได้อาราธนาพระพุทธเจ้าและพระสาวกเพื่อเสวยพระกระยาหารในรุ่งขึ้นก่อนที่จะยกทรัพย์สมบัติให้น้องชายและออกบวชก่อนจะเดินทางกลับไปยังแคว้นสุนาปรันตะ ใช้เวลาเพียง 1 ปีก็บรรลุอรหัตต์และสร้างศาลาไม้จันทน์แดงขึ้นที่วัดมกุฏกักรามถวายพระพุทธเจ้า เมื่อสร้างศาลาเสร็จจึงได้อาราธนาพระพุทธเจ้าให้มาโปรดที่แคว้นสุนาปรันตะ

⁶⁸ “ปุณโณวาทสูตร” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์* (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 209 - 213.

เมื่อพระพุทธเจ้ารับอาราธนาพระปุลณะก็ได้เสด็จมาพร้อมพระอรหันต์ 499 รูปโดยเรือยนต์ที่พระวิศวกรรมนิมิตให้เพื่อไปโปรดชาวเมืองสุนาปรันตะโดยทรงเดินทางไปโปรดสักัจพันธ์ฤษีก่อน เมื่อฤษีหันมานับถือและบวชด้วยวิธีเอธิกิกขุอุปสัมปทาแล้วจึงเดินทางไปโปรดชาวเมืองสุนาปรันตะเป็นระยะเวลา 2 - 3 วัน ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จกลับได้โปรดให้พระปุลณะ พระสงฆ์ชาวสุนาปรันตะอยู่ ณ เมืองสุนาปรันตะต่อไป จากนั้นพระพุทธองค์จึงเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานาคราชได้ถวายการต้อนรับและทูลเสด็จสู่ภพนาถ พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปตามนั้น ก่อนกลับพญานาคได้ทูลขอสิ่งสำหรับสักการบูชา พระพุทธเจ้าจึงได้ประทับรอยพระพุทธบาทเอาไว้ริมฝั่งแม่น้ำ ต่อมาเมื่อเสด็จถึงเขาสัจพันธ์ ได้ตรัสกับพระสัจพันธ์ว่าให้อยู่เทศนาผู้คนต่อไป พระสัจพันธ์ได้ทูลขอสิ่งสำหรับสักการบูชา พระพุทธองค์จึงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ก่อนจะเสด็จกลับไปยังเขตวันวิหาร⁶⁹ โดยเหตุการณ์ที่ทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ในนั้นปรากฏความในคัมภีร์ปัญญาสุทนีวว่า

“...ในระหว่างทางมีแม่น้ำชื่อนิมมทา ได้เสด็จไปถึงฝั่งของแม่น้ำนั้น นิมมทานาคราชถวายการต้อนรับพระศาสดา ทูลเสด็จเข้าสู่ภพนาถได้กระทำสักการะพระรัตนตรัยแล้ว พระศาสดาทรงแสดงธรรมแก่นาคราชนั้นแล้ว ก็เสด็จออกจากภพนาถ นาคราชนั้นกราบทูลขอว่าได้โปรดประทานสิ่งทีฟังบำเรอแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงบทเจดีย์ รอยพระพุทธบาท ไว้ที่ฝั่งแม่น้ำนิมมทา. รอยพระบาทนั้น เมื่อคลื่นซัดมาก็ถูกปิด เมื่อคลื่นเลยไปแล้วก็ถูกเปิด กลายเป็นรอยพระบาทที่ถึงสักการะอย่างใหญ่. เมื่อพระศาสดาทรงออกจากริมฝั่งแล้วเสด็จถึงภูเขาสัจพันธ์ ตรัสกับพระสัจพันธ์ว่า มหาชนถูกเธอทำให้จมลงในทางอบาย เธอต้องอยู่ในที่นี้แหละ แก่ลัทธิของพวกคนเหล่านี้เสีย แล้วให้พวกเขาดำรงอยู่ในทางพระนิพพาน แม้ท่านพระสัจพันธ์นั้นก็ทูลขอสิ่งทีจะต้องบำรุง พระศาสดาก็ทรงแสดงรอยพระบาทไว้บนหลังแผ่นหินทิบ เหมือนประทับตราไว้บนก้อนดินเหนียวสดๆ ฉะนั้น ต่อจากนั้นก็เสด็จไปถึงพระเชตะวันทีเดียว...”⁷⁰

คัมภีร์ปัญญาสุทนีจึงเป็นคัมภีร์แรกทีกล่าวถึงรอยพระพุทธบาททีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ประทับด้วยเอง รวมถึงการนมัสการหรือการบูชารอยพระพุทธบาทด้วย แม้แนวความคิดเรื่องการเคารพบุคคลทีฟังเคารพบูชาด้วยการเอามือแตะที่เท้าหรือละองเท้าของคนผู้นั้นจะเป็นแนวคิดทีมีในอินเดีย

⁶⁹ “อรรถกถาปุณโณวาทสูตร” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์* (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 214 - 219.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, 219.

มาแต่เดิมแล้ว⁷¹ แต่ยังไม่ปรากฏในพระสุตโรหนที่กล่าวถึงการนมัสการหรือการกราบไหว้รอยพระพุทธรูปมาก่อน อรรถกถานี้จึงอาจเป็นต้นเค้าของคติการสมมติสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเนื่องด้วยรอยพระพุทธรูปที่เก่าที่สุดในคัมภีร์อรรถกถาลังกา

หลักฐานการเข้ามาของคัมภีร์ปัญจสุทนีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏหลักฐานเก่าสุดในสมัยพุกาม แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานคัมภีร์ในสมัยพุกามหลงเหลือมาถึงปัจจุบัน แต่ปรากฏหลักฐานจิตรกรรมที่มีเนื้อหาจากคัมภีร์ปัญจสุทนีภายในเจดีย์วิหารสมัยพุกามตอนปลาย เช่น เจดีย์วิหารหมายเลข 585 ซึ่งสันนิษฐานว่าวาดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 โดยพบเป็นส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ⁷² แม้จะเป็นเพียงส่วนเล็กน้อยในจิตรกรรมฝาผนังแต่ก็แสดงว่าเรื่องราวในคัมภีร์คงพอจะเป็นที่รับรู้ในสังคมพม่า ณ เวลานั้นแล้ว

ในขณะที่รอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของพมานั้นคือรอยพระพุทธรูปที่ชเวเสตต่อซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูป 2 รอย รอยหนึ่งตั้งอยู่บนภูเขาถูกเรียกว่ารอยพระพุทธรูปทบน อีกรอยหนึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำมานถูกเรียกว่ารอยพระพุทธรูปทล่าง ตำนานท้องถิ่นกล่าวว่ารอยพระพุทธรูปที่ชเวเสตต่อนี้ได้รับการบูชามาแล้วตั้งแต่สมัยพุกามราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ต่อเนื่องมาถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างน้อยก่อนจะถูกทิ้งร้างและพบใหม่ใน พ.ศ. 2181 ในรัชกาลพระเจ้าสะลุน⁷³ ปรากฏหลักฐานในยาสะวินจ่อ มีเนื้อความโดยย่อว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าสะลุน พระองค์ได้ส่งคน 500 คน และพระภิกษุผู้ใหญ่ 4 รูปจากเมืองอังวะเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2181 เพื่อค้นหารอยพระพุทธรูปที่หายสาบสูญ ก่อนที่คณะสำรวจจะเดินทางกลับมายังราชสำนักพร้อมกับความสำเร็จและได้นำเส้นด้ายผูกกับรอยพระพุทธรูปรอยหนึ่งเอาไว้ ทว่าต่อมาเส้นด้ายเหล่านั้นกลับเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างน่า

⁷¹ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 11, 90.

⁷² เสมอชัย พูลสุวรรณ, จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), 129. และ เสมอชัย พูลสุวรรณ, จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), L – L1.

⁷³ Mya, U, "A Note on the Buddha's Foot-Prints in Burma," ASIAR, 1930 – 1934, 321 – 322. อ้างใน นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), 31.

อัครจริยจนกระทั่งมีปรากฏไปทั่วรัฐฉาน⁷⁴ อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธรูปทั้ง 2 แห่งนี้แม้จะมีลักษณะตรงตามความในคัมภีร์ปัญญาสุทนีแต่น่าจะยังไม่เกิดการควมรวมรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ปัญญาสุทนีเข้ากับรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงในรัชกาลนี้ เพราะเนื้อความในยาสะวินจ่อไม่ได้เอ่ยชื่อเขาสัจจพันธ์บรรพตหรือแม่น้ำนันทมา

ต่อมาในพงศาวดารฉบับหอแก้วหรือมานาน มหยาสะวินต่อจีซึ่งแต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2372 ในรัชกาลของพระเจ้าพิจิต⁷⁵ ปรากฏหลักฐานการควมรวมระหว่างรอยพระพุทธรูป 2 แห่งในคัมภีร์ปัญญาสุทนีเข้ากับรอยพระพุทธรูปที่ขเวเสตต่อ โดยเริ่มจากการกล่าวถึงเหตุการณ์ในพรรษาที่ 5 ของพระพุทธเจ้า เมื่อสองพี่น้องชื่อนามพินและจุลพินจากหมู่บ้านพ่อค้าในฝั่งตะวันตกชื่อแลโกล์ได้สร้างจากไม้จันทน์หอม พระพุทธเจ้าทรงรู้ด้วยพระญาณว่าศาสนาของพระองค์จะตั้งมั่นในพม่า จึงเสด็จมาพร้อมพระอรหันต์ 500 รูปด้วยปราสาทหะมายังวัดที่สร้างจากไม้จันทน์หอมจนกระทั่งวัดสร้างเสร็จ หลังจากนั้นพระองค์ก็ได้ออกบิณฑบาต บำเพ็ญสมณธรรมและแสดงพระธรรมเทศนาเป็นเวลา 7 วัน เป็นเหตุให้มีผู้ศรัทธาออกบวชเป็นพระภิกษุและภิกษุณีอย่างละ 500 รูป และฆราวาสอีกกว่า 4000 คนบรรลุนิเวศน์ ข้างฝ่ายฤๅษีสัจจพันธ์เองก็บรรลุมรรคผลด้วยเช่นกัน นอกจากนี้พระองค์ยังได้ประทับรอยพระพุทธรูปที่บนยอดเขาสัจจพันธ์เพื่อประทานแก่ฤๅษีสัจจพันธ์รอยหนึ่งและที่ใกล้เคียง ๆ แม่น้ำมานแก่นันตาเพื่อประทานแก่พญามันตานาคราชาอีกรอยหนึ่ง ทั้งยังทรงมีพุทธพยากรณ์ว่าดินแดนแถบนี้จะเป็นสถานที่ตั้งมั่นของพุทธศาสนา⁷⁶ เนื้อความในพงศาวดารฉบับหอแก้วได้อธิบายเหตุการณ์ตอนนี้ว่า

“พระพุทธองค์ยังได้เทศนาฤๅษีสัจจพันธ์และได้ประทับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ลงบนก้อนหิน บนยอดของเขาสัจจพันธ์สำหรับสัจจพันธ์ฤๅษีแห่งหนึ่ง และริมฝั่งแม่น้ำมานสำหรับราชานาคมนัน

⁷⁴ Than Htut, “State Sangha and Laity during the Nyaungyan Period” in **Myanmar Two Millenia**, Pt. 3 (Yangon: Universities Historical Research Centre, 2000), 80. อ้างใน Donald Stadner, **Sacred Sites in Burma : myth and folklore in an evolving spiritual realm** (Bangkok: River Books, 2011), 196.

⁷⁵ Pe Maung Tin and G. H. Luce, translate, **The Glass palace chronicle of the kings of Burma** (Rangoon: Rangoon University, 1960), I.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, 6 – 7.

ทา และยังได้มีพุทธพยากรณ์ว่า ในแผ่นดินพม่า ชนบทตะวันตกและลังกา ศาสนาของพระองค์จะตั้งมั่นอย่างแข็งแรง⁷⁷”

ดังนั้น จากหลักฐานในพงศาวดารฉบับหอแก้วจึงยืนยันได้ว่า แม้การพรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 แห่งที่เขเวเสตตอนนี้จะมีมานานแล้ว แต่การกำหนดว่ารอยพระพุทธรูปทั้ง 2 แห่งนี้คือรอยพระพุทธรูปตามความในคัมภีร์ปัญญาสุทนีน่าจะเพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าพดด้วงเท่านั้น

2.2.1.2 ความรับรู้และการสถาปนารอยพระพุทธรูปในประเทศไทยในฐานะรอยพระพุทธรูปบนเขาสังขพันธ์

แม้ในประเทศไทยไม่ปรากฏหลักฐานว่าคัมภีร์ปัญญาสุทนีเป็นที่รับรู้มาตั้งแต่เมื่อใด แต่รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ในพื้นที่ของวัดพระพุทธรูปราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี กลับได้รับการกล่าวถึงในฐานะรอยพระพุทธรูปบนเขาสังขพันธ์

รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตยังเป็นรอยพระพุทธรูปเดียวกันกับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารอยุธยาหลายฉบับ โดยเนื้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารแต่ละฉบับให้ข้อมูลตรงกันว่ารอยพระพุทธรูปนี้ถูกพบโดยพราหมณ์เมื่อ พ.ศ. 2149 ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มูลเหตุการค้นหารอยพระพุทธรูปนี้สืบเนื่องจากพระภิกษุอยู่ธยาได้เดินทางไปยังลังกาเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภู พระสงฆ์ลังกาจึงถามว่าที่สยามประเทศก็มีรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งพระพุทธรูปเจ้าประทานไว้ให้เช่นกัน ทำไมไม่บูชารอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปในที่แห่งนั้น เมื่อพระภิกษุเหล่านั้นกลับมาจึงนำความขึ้นทูลพระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดให้บรรดาหัวเมืองค้นหา⁷⁸ ซึ่งการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศว่า

“ศักราช 968 ปีมะเมียศก (พ.ศ. 2149) ทรงพระกรุณาให้ขุนดินพระวิหารกลับ ไว้เป็นที่สำหรับถวายพระเพลิง

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, 7.

⁷⁸ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าฟ้า, “อธิบายเรื่องพระบาท” ใน **ตำนานพระพุทธรูป อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และลิลิตทศพร**, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ พระภิกษุवास พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ์ และนางมา พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ์ วันที่ 8 เมษายน 2511 (พระนคร: กรมศิลปากร, 2511), 24.

ในปีนั้นเมืองสระบุรีบอกมาว่า พรานขุนพรอยทำอันใหญ่บนไหล่เขาเป็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย เสด็จด้วยพระที่นั่งชัยพยุหยาตรา พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาสามนตราชดาชดาโดยชลมารคคนที่ธารประทับท่าเรือ รุ่งขึ้นเสด็จทรงพระที่นั่งสุวรรณภูษาพร้อมด้วยคเชนทรเสนางคนิกรเป็นอันมาก

ครั้งนั้นยังมีได้มีทางสถลมารค พรานขุนเป็นมคฺคเทศก์นำลัดตัดตงไปเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแท่งเป็น รอยพระบรมพุทบาทมีลายลักษณ์ก่งจักร ประกอบด้วยอัญมณีรัตนมางค 108 ประการสมด้วยพระบาลี แล้วต้งกับเมืองลังกาบอกเข้ามาว่า กรุงศรีอยุธยา มีรอยพระพุทบาทเหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต ก็ทรงพระโสมนัสปริดาปราโมทย์ ถวายทักษ์นัยเหนืออุตุมางคลิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็นหลายครา กระทำสักการบูชาด้วยรูปเทียนคันธรสลงนบมิได้ ทั้งท้าวพระยาเสนาบดีกรวีราชนักปราชญ์บัณฑิตชาติทั้งหลาย ก็ถวายวันทนประณามน้อมเกล้าด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ต่างคนต่างมีจิตใจโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนัก กระทำสักการบูชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายสนาสนมภ์เป็นบริเวณออกไปโยชน์หนึ่งโดยรอบแล้ว ทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ช่างจับการสถาปนาเป็นมณฑปสวมพระบรมพุทบาท แล้วสร้างพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญ ตึกแก้วานกุฎิสงฆ์เป็นอนเกประการแล้ว ให้ฝรั่งล่องกลองตัดทางสถลมารคกว้าง 10 วาตรงตลอดถึงท่าเรือให้แผ้วถางทุกปราบให้รื้อราบเป็นถนนหลวงเสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงท่าเรือ ทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศน์ตำหนักพากตะวันออก ให้ชื่อพระตำหนักท่าเจ้าสนุก

ขณะนั้นผีพายเอาดอกเลาผูกปัดวีเรือชัย ทอดพระเนตรเห็นตรัสว่างามดีอยู่ ครั้นเสด็จกลับถึงกรุง สั่งให้แปลงปัดวีเรือชัยเป็นเรือกิง

ทรงพระกรุณาให้ช่างสร้างมณฑปพระพุทบาท และอาวาสบริเวณทั้งปวง 4 ปีจึงสำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปกระทำการฉลอง มังงานมทรสพสมโภช 7 วันแล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร⁷⁹”

จากเนื้อความในปรากฏในพระราชพงศาวดารอยุธยาแสดงให้เห็นว่าในสมัยพระเจ้าทรงธรรมรอยพระพุทบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนี้ น่าจะยังไม่ถูกควรวรมเข้ากับรอยพระพุทบาทตามคัมภีร์บัญญัติสุทฺธิในรัชกาลนี้ ดังนั้น ชื่อของภูเขาภูนี้ที่ถูกกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารจึงเป็นเขาสุวรรณบรรพตซึ่งอาจเป็นชื่อเดิมของภูเขาภูนี้ แต่ความสำคัญของรอยพระพุทบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนี้

⁷⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553), 263 – 264.

ยังมีอย่างต่อเนื่อง เช่นในรัชกาลของพระเจ้าปราสาททองที่พระองค์โปรดเกล้าฯให้สร้างพระตำหนักขึ้นที่ธารทองแดงนั้นสำหรับเป็นที่ประทับแรมในเวลาที่เสด็จมาทรงนมัสการรอยพระพุทธรูปที่ขึ้นหลายหลังและให้ขุดบ่อน้ำทำศาลารายและให้ขุดบ่อน้ำสร้างศาลาตลอดทางจากท่าเรือถึงพระพุทธรูป ก่อนที่พระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปใน ปี พ.ศ. 2176⁸⁰ หรือในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่เสด็จไปนมัสการถึง 2 ครั้งในปี พ.ศ. 2282⁸¹ และในปี พ.ศ. 2293⁸² ยิ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตต่อราชสำนักอยุธยา

ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพตนี้ยังปรากฏในบันทึกของนิโกลาส์ แซร์แวงส นักเดินทางชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังสยามพร้อมกับคณะเผยแผ่ศาสนาในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในระหว่างปี พ.ศ. 2224 – 2229 ซึ่งแม้จะไม่เอ่ยชื่อสถานที่แต่ก็มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาใกล้กับเมืองลพบุรี ดังความในประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยามว่า

“พระเดชาณุภาพและพระการุณยภาพของพระองค์ได้ปรากฏออกมาโดยปาฏิหาริย์ต่างๆ ชาวสยามยังกล่าวกันอยู่ว่า วันหนึ่งพระองค์ได้เสด็จมาที่ภูเขาสูงหนึ่งใกล้เมืองลพบุรี แล้วทรงโดดรอดเดียวถึงภูเขาอีกลูกหนึ่งในราชอาณาจักรลังกา ซึ่งโดยธรรมดาแล้วจะต้องใช้เวลาเดินทางถึง 3 ปีกว่าจะถึง และตอนที่ขึ้นโดดไปนั้น พระองค์ได้ประทับรอยบาทไว้ในเนื้อหิน เรียกกันในภาษาบาลีว่า พระบาทา ซึ่งหมายความว่าเท้าอันศักดิ์สิทธิ์ รอยลักษณะนั้นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ มีรูปพรรณคล้ายรอยเท้ามนุษย์ แต่ยาวสักหนึ่งศอกเห็นจะได้ เขาได้ปิดไว้ด้วยแผ่นทองคำ และทับไว้อีกชั้นหนึ่งด้วยแผ่นโลหะเนื้อเดียวกัน จะเปิดออกก็เฉพาะในโอกาสวันฉลองสมโภชเท่านั้น หรือเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปนมัสการ ที่บริเวณใกล้ภูเขาที่ประทับรอยบาทพระสมณโคดมนี้ เขาได้สร้างโบสถ์และอาราม

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 274 – 276.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, 360.

⁸² เรื่องเดียวกัน, 364.

ขึ้น พระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงสยามทุกรัชกาลทรงมีพระราชครุฑธำรงเกล้า ให้ตกแต่งประดับประดา เลี้ยสวยงามตลอดมา และเสด็จไปนมัสการทุกปีในเดือนมีนาคม⁸³”

บันทึกของนิโกลาส์ แชร์แวนนอกจากจะให้รายละเอียดเรื่องการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังมีการให้รายละเอียดความสำคัญหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์จะต้องเดินทางมานมัสการทุกเดือนมีนาคม ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับเทศกาลนมัสการพระบาทที่กระทำกันมาจนถึงปัจจุบัน รวมถึงการมีรอยพระพุทธรูปบาทจำลองครอบบนรอยพระพุทธรูปบาทที่เชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าประดิษฐาน ซึ่งยังมีหลักฐานอยู่ที่วัดพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรี มาจนถึงปัจจุบัน

หลักฐานที่แสดงถึงการรวมกันระหว่างรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสวรรณบรรพตนั้นเพิ่งปรากฏชัดเจนในปฐมโณวาทคำฉันท์ที่พระมหากษัตริย์ วัดท่าทรายแต่งขึ้น สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในราวปี พ.ศ. 2293 – 2301 ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ⁸⁴ โดยเนื้อหาของปฐมโณวาทคำฉันท์นั้นเริ่มด้วยคำนมัสการพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์และเทพเจ้าสำคัญและกษัตริย์อยุธยา และกล่าวว่าจะขอเล่าเรื่องตามปฐมโณวาทสูตร ตามความปรากฏว่า

“จักกล่าวนิพนธ์ประพาศฉันท์- ทแต่ตามอนุमान

แสดงโดยอดีตคนดำนาน บุณโณวาทสูตรา ๆ”

จากนั้น เนื้อหาในปฐมโณวาทคำฉันท์จะเล่าถึงพระมหากษัตริย์ของอยุธยาทรงสร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธรูปบาทและเล่าถึงการเสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปบาทของพระมหากษัตริย์พร้อมบริวารรายงานมหรสพสมโภชพระพุทธรูปบาทก่อนจะปิดท้ายด้วยปณิธานของผู้แต่ง ซึ่งเนื้อความในส่วนแรกนั้นกล่าวถึงการเสด็จมายังเขาสวรรณบรรพตของพระพุทธเจ้า โดยได้แรงบันดาลใจจากคัมภีร์ปัญจสุทนีซึ่งเป็นอรรถกถาของปฐมโณวาทสูตรอย่างชัดเจน และได้เล่าถึงการประทับรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธเจ้าว่า

⁸³ นิโกลาส์ แชร์แวน, ผู้เขียน, สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม : ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พระนคร: ก้าวหน้า, 2506), 164 – 165.

⁸⁴ “ปฐมโณวาทคำฉันท์” ใน ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูปบาท (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2556), 13.

นิคมชนบทบุรุษ⁸⁵”

เนื้อความของปุลโณวาทคำฉันท์นี้กล่าวถึงเฉพาะรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังขพันธ์ที่ พระพุทธเจ้าประทานให้กับสังขพันธ์ฤๅษี ซึ่งในวรรณกรรมเรื่องนี้เรียกว่าเขาสุวรรณบรรพตโดยปฏิเสธ ที่จะกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำ สอดรับกับภูมิศาสตร์จริงของเขาสุวรรณบรรพตที่มีเฉพาะ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาเท่านั้น และยังเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่า แม้จะไม่ได้เรียกด้วยชื่อ เดียวกันกับที่ปรากฏในอรรถกถापुलโณวาทสูตร แต่รอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้ถูกสถาปนาให้เป็นรอย พระพุทธรูปบาทเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังขพันธ์แล้ว

ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตยังปรากฏในจดหมายเหตุระยะทาง ราชทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์สยามซึ่งเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2293 ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศ โดยพระมหากษัตริย์ลังกานามพระเจ้ากัรติราชสิงหะส่งสามเณรสรณังกร และราชทูต 5 คน พร้อมพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในครั้งนั้นได้ มีการพาราชทูตไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ความว่า

“ถึง ณ วันอาทิตย์ที่ 11 เดือนสุริยคติ ตุลาคม (คม) มีข้าราชการไทย 3 คนมารับทูตานุทูต แจ้ง ความว่า มีกระแสน้ำสั่งให้พาไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาท ณ เขาสุวรรณบรรพต พวกทูตานุทูตที่ สมัครไป 3 คน คือ เอลโลโปลา โมโหมฎาละ อุฑุตคน 1 วิลลภาเคทะระ ทูตที่ 4 คน 1 เอตตลียัทเท ทูตที่ 5 คน 1 กับบ่าวไพร่พอสมควร พร้อมกันลงเรือไปกับข้าราชการไทย พายไปวันกับคืน 1 รุ่งเช้า ถึงท่าเรือ ขึ้นช้างพังผูกลั้บคั้บเดินบกต่อไปถึงพระพุทธรูปบาทในเวลาบ่ายวันนั้น ไปพักอยู่ที่กุฎิพระ อยู่ที่ พระพุทธรูปบาท 3 วัน จึงกลับลงมายังกรุงศรีอยุธยา⁸⁶”

เนื้อความจากจดหมายเหตุระยะทางราชทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์สยามนี้แสดงให้เห็นถึง ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตที่นอกจากจะสำคัญจะสำคัญต่อ ราชอาณาจักรแล้ว ยังเป็นสถานที่พำนักของแขกบ้านแขกเมืองอีกด้วย และยังแสดงให้เห็นว่าคนใน

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, 21 – 22.

⁸⁶ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามในลังกาทวีป (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 145.

รัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศน่าจะทราบถึงความศรัทธาของชาวลังกาที่มีต่อรอยพระพุทธรบาทจึงพา
 อาคันตุกะจากลังกาเหล่านี้ไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ของราชอาณาจักรด้วย

ความสำคัญของเขาสุวรรณบรรพตยังถูกขยายขึ้นในคำให้การชาวกรุงเก่าที่มีการกล่าวถึง
 ตำนานการมาประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตพร้อมกับกล่าวถึงพุทธทำนายของ
 พระพุทธเจ้าว่าแพะที่พระองค์พบจะได้เป็นพระมหากษัตริย์ในอนาคต โดยเนื้อความดังกล่าวระบุว่า

“ในลำดับนั้น พระองค์จึงเสด็จไปยังเขาสุวรรณบรรพต ทรงประทับยืนอยู่ ณ แผ่นศิลาบน
 ยอดเขานั้น ในขณะนั้นมีนายเนสารทพรานเนื้อคนหนึ่งชื่อว่า ลัจพันธ์ เทียวพเนจรล่าเนื้อในป่าเป็น
 อาหาร มาได้เห็นสมเด็จพระพุทธรองค์ ผู้เปล่งฉัพพรรณรังสีงามโอภาส ประกอบด้วยพระทนต์ดั่งสมหา
 บุรุษลักษณะใหญ่ 32 ประการ และพระอสีตยานุพยัญชนะ พระลักษณะน้อยๆ มี 80 ประการ งาม
 พิศิตรน่าพิศวงหาที่จะอุปมามิได้ นายพรานก็บังเกิดความศรัทธาเลื่อมใสเป็นอันมาก จึงน้อมกายลง
 ถวายอภิวาท และกระทำการสักการบูชาด้วยดอกบุปผชาติในป่า แล้วกราบทูลอาราธนา ขอให้พระ
 พุทธรองค์ทรงพระกรุณา เหยียบรอยพระพุทธรบาทไว้ ณ แผ่นศิลา เหนื่อยอดเขาสุวรรณบรรพตนั้น
 เพื่อเป็นที่ไหว้ที่สักการบูชาของเทพตามนุษย์สืบไปในภายหน้าสิ้นกาลช้านาน สมเด็จพระผู้มีพระ
 ภาด ก็ทรงพระมหากรุณาโปรดประทานเทศนาพระไตรสรณคมและศีลห้าได้แล้ว จึงทรงเหยียบรอย
 พระพุทธรบาทเบื้องขวา ให้ประดิษฐานอยู่เหนือแผ่นศิลานั้น สันพระบาทนั้นอยู่ทางทิศตะวันออก
 ปลายพระบาทนั้นอยู่ทางทิศตะวันตก ยาว 3 ศอก กว้าง 1 ศอกกับ 8 นิ้ว ลึก 4 นิ้ว ในรอยพระพุทธร
 บาทนั้นมีรอยลักษณะ 108 ประการครบบริบูรณ์

ครั้นแล้วพระองค์เสด็จจากเขาสุวรรณบรรพต ไปยังตำบลบ้านพ่อแฉ่งในข้างทิศตะวันตก
 ตำบลนั้นมีบึงใหญ่แห่งหนึ่ง ใกล้บึงนั้นมีพฤษชาติใหญ่ต้นหนึ่ง มีกิ่งก้านใบอันสมบูรณ์ สมเด็จพระ
 พุทธรองค์ก็ทรงกระทำปาฏิหาริย์อยู่เหนื่อยอดพฤษชาตินั้น คือทรงนั่ง ทรงไลยาสน์ ทรงพระดำเนิน
 จงกรมและทรงยืนบนยอดกิ่งไม้ใหญ่ มีพระอิริยาบถทั้งสิ้นเป็นปรกติมิได้หวั่นไหวในขณะนั้น ฝ่ายพฤษ
 เทพดาทั้งหลายได้เห็นพระปาฏิหาริย์ของพระองค์เป็นมหัศจรรย์ดังนั้น ก็บังเกิดปรดิโสมนัสเลื่อมใส
 ในพระคุณของพระองค์ จึงนำผลสมอติงและผลสมอไทยอันเป็นเทพโอสถ มากระทำอภิวาท น้อมเข้า
 ไปถวายแด่พระพุทธองค์ ในขณะนั้นพระองค์ทอดพระเนตรเห็นแพะเล็กตัวหนึ่งอยู่ในที่ใกล้ ก็ทรงแยม
 พระโอษฐ์ ฝ่ายพระอานนทเถรพุทธอนุชาเห็นพระองค์ทรงแยมพระโอษฐ์ให้ปรากฏดังนั้น จึงกราบทูล

ถามถึงเหตุแห่งการแย้มพระโอษฐ์ว่า ไปในอนาคตกาลเบื้องหน้า แปะเล็กตัวนี้จะได้บังเกิดเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในประเทศนี้ จะมีเดชนาภาพมาก และจะได้ทำนุบำรุงบวหลวงลัญจอันเป็นรอยพระบาทกับรูปฉายาปฏิมากรของเราตลาคดลึไป⁸⁷”

ในคำให้การชาวกรุงเก่ายังได้จัดรอยพระพุทธรูปเขาสุวรรณบรรพตเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มรอยพระพุทธรูป 5 แห่งที่พระพุทธเจ้าประดิษฐานเอาไว้ ซึ่งในกลุ่มนี้มีรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนันทมาทที่เป็นรอยพระพุทธรูปตามความในคัมภีร์ปัญญาสุทนีรวมอยู่ด้วย ตามความในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า

“...สุวรรณปพพเต รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุวรรณบรรพต (ในสยามประเทศนี้) แห่งหนึ่ง...

...นทมทาย นทียา รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในแม่น้ำนันทมาทที่แห่งหนึ่ง...⁸⁸”

จากหลักฐานทั้งที่ปรากฏในจดหมายเหตุระยะทางราชทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์สยามและในคำให้การชาวกรุงเก่าแสดงให้เห็นว่า แม้จะมีการรวบรวมรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตเข้ากับรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธแล้ว แต่ชื่อเรียกยังคงใช้รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตเช่นเดิมซึ่งน่าจะเกิดจากความเคยชินที่เรียกมานานและยังเป็นชื่อที่เรียกขานกันสืบไปในสมัยรัตนโกสินทร์

ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตยังคงมีอย่างต่อเนื่องถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช คือ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปสร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปขึ้นใหม่ตามความในพระราชพงศาวดารว่า

“จึงมีพระราชโองการดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปเป็นแม่การยกพระมณฑปพระพุทธรูป สมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทาง

⁸⁷ คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 440 – 441.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, 605.

ชลมารคถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้เกณฑ์ข้าราชการนายไพร่ชนตัวไม้เครื่องบนมณฑปขึ้นไปยังเขาพระพุทธรบาท ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระอุตสาหะด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาท ทรงยกตัวลำยองเครื่องบนพระมณฑปตัว 1 ด้วยพระหัตถ์ขึ้นประดิษฐานเหนือพระอังศา ทรงแลกด้วยพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปตามทาง ให้ตั้งขาหยั่ง และพลับพลาที่ประทับไปตามระยะมรรคา เสด็จไปถึงที่ประทับที่ใด ก็ทรงวางตัวไม้ไว้บนขาหยั่ง เสด็จหยุดประทับบนพลับพลาที่นั่นพอหายเหนื่อยแล้ว ก็ทรงแบกตัวไม้ขึ้นเสด็จพระราชดำเนินต่อไป แต่ครั้งนี้จนถึงเขาพระพุทธรบาท ด้วยอำนาจกำลังพระราชศรัทธา ทรงพระมหาอุตสาหะ มิได้คิดแก่ลำบากพระกายหมายจะให้เป็นบุญกุศลพระราชกุศลอย่างยิ่ง และจะให้เป็นที่เกียรติดียศเพื่อจะให้เห็นว่า พระกำลังทั้ง 2 ประการปรากฏไปในแผ่นดิน จึงให้ช่างยกเครื่องบนพระมณฑปและยอดเสร็จแล้ว ให้จัดการลงรักปิดทองประดับกระจก แล้วให้ทำพระมณฑปน้อยกั้นรอยพระพุทธรบาท ภายในพระมณฑปใหญ่เสათัง 4 กั้นทั้งเครื่องบนและยอดล้วนแผ่นทองคำหุ้มทั้งสิ้น และการพระมณฑปใหญ่น้อยก็สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กราบทูลถวายพระราชกุศลซึ่งเสด็จขึ้นไปสถาปนาพระมณฑปพระพุทธรบาทใหม่แล้วสำเร็จบริบูรณ์⁸⁹”

ในรัชกาลเดียวกันยังมีเอกสารอีกฉบับ คือ คำให้การขุนโชนซึ่งในบานแพนกระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 2327 เป็นคำให้การของขุนนางที่เคยรับราชการที่พระพุทธรบาทตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ความสำคัญของเอกสารฉบับนี้ได้แก่ไม่เพียงแต่เล่าเรื่องราวการค้นพบรอยพระพุทธรบาทในสมัยพระเจ้าทรงธรรมเท่านั้น แต่ยังมีการเพิ่มเติมรายละเอียดซึ่งไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ตามความดังนี้

“เมื่อจะพบฝ่าพระบาทครั้งนั้น ท้าวอภัยทศราชได้เสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร พระสงฆ์ไปไหว้พระบาทเมืองลังกา จึงมีลายเข้ามาว่า มีพระพุทธรบาทอยู่ ณ กรุงเทพมหานครอยู่ในเขาล้างพันธบรรพต ในแคว้นแคว้นปรีตปะนนครราชธานี ไปจากปรีตปะนนครนั้น หนทางประมาณ 300 เส้น ครั้นพระสงฆ์กลับเข้ามาแต่เมืองลังกาจึงถวายพระ (พร) แก่พระมหากษัตริราชเจ้าจึงให้ไปหาบนยอดเขาล้างพันธ (ดรับ) เรื่องราวแต่นายพราน (บุญ) ซึ่งพบฝ่าพระพุทธรบาท (ว่า) มีศิลา

⁸⁹ ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 4 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2555), 181 - 182.

เป็นล้นถอดปิดอยู่มีน้ำขังอยู่ในรอยแต่พอเนื่อนกกินได้ ครั้นนายพรานยิงเนื้อถูกเข้าลำบาก เนื้อนั้นก็วิ่งไปถึงฝ่าพระพุทธรบาทได้กินน้ำในรอยก็หายดีไปนายพรานนั้นเห็นเหตุประหลาดอยู่ เข้าไปดูเห็นศิลา ล้นถอดมีน้ำขังอยู่ นายพรานจึงตักน้ำนั้นมากิน นายพรานเป็นเกลื่อนกลากก็หายหมด นายพรานจึง วิตน้ำเสียให้แห้งแล้ว จึงเห็นพระลักษณะสำคัญว่ารอยคนโบราณ นายพรานก็นิ่งความไว้ ครั้นพระสงฆ์ ถวายพระพร นายพรานนั้นนำไปจึงพบฝ่าพระพุทธรบาทท่านจึงให้ก่อเป็นผนังทำเป็นหลังคามุง กระเบื้องไว้อย่างวัดเจ้าพนังเชิง ท่านจึงให้ตั้งขุนหมื่นไว้ให้รักษาพระพุทธรบาทเอานามพระสังข์พันธคีรี ตั้งจะตั้งเป็นพระก็ได้ จะตั้งเป็นหลวงก็ได้ ด้วยท่านได้อรหัตแล้ว จึงตั้งเป็นขุนสังข์พันธคีรี⁹⁰”

คำให้การขุนโชนจึงถือเป็นเอกสารสำคัญเพราะเป็นเอกสารชิ้นแรกทีกล่าวถึงมูลเหตุการณ์ ตามหารอยพระพุทธรบาทที่เขาสังข์พันธคีรีว่ามีที่มาจากพระภิกษุที่เดินทางไปลังกาและได้ทราบเรื่องรอย พระพุทธรบาทบนเขาสังข์พันธคีรีอยู่ที่ประเทศไทย ด้วยว่าในเอกสารฉบับอื่นจะกล่าวแต่เฉพาะการพบ รอยพระพุทธรบาทโดยพรานบุญเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้น เอกสารฉบับนี้ยังเป็นเอกสารไม่กี่ฉบับที่ไม่เรียกรอยพระพุทธรบาทที่จังหวัดสระบุรีว่ารอยพระพุทธรบาทบนเขาสวรรณบรรพต ทว่าเรียกว่ารอยพระพุทธรบาทบนสังข์พันธคีรีโดยตลอดเนื้อความ

ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทบนเขาสวรรณบรรพตอยู่ในจารึกบนผนังพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามร่วมกับรอยพระพุทธรบาทสำคัญแห่งอื่นๆที่พระพุทเจ้าประดิษฐาน โดยเนื้อความที่ปรากฏในจารึกบนผนังพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมีใจความดังนี้

“สุวณฺณปพฺพเต คือพระพุทธรบาทหยอดเขาสังข์พันธบรรพต มีเนื้อความในมัชฌิมนิกายปุณฺโณ วาทสูตรว่า มีพาดิขสองคนพี่น้องอยู่ในสุนาปรันตคามริมฝั่งสมุทร พี่ชายชื่อมหาบุญ น้องชื่อจุลบุญ ครั้งหนึ่งมหาบุญคุมเกวียน 500 ไปค้าเมืองสาวัตถี ได้ฟังเทศนาในสำนักพระพุทธเจ้าก็บรรพชาเป็นภิกษุได้สำเร็จอรหัตต์ แล้วกลับไปสู่บ้านเทศนาสั่งสอนชาวบ้านปรันตคามอันหยาบช้า ในเมื่อหมดพยศอันร้ายกาจแล้ว ผู้เป็นเจ้าของก็เข้าอยู่ในถ้ำเขาอัมพหัญบรรพต ฝ่ายจุลบุญผู้น้องก็ออกไปปฏิบัติเป็นนิตย

⁹⁰ “คำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธรบาท” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5 (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), 198

ครั้งหนึ่งพาดิษ 500 ชาวบ้านปรินตคามลงลำเภาก็จะไปค้าในประเทศอื่น เมื่อวันจะลงเรือไป พอดูบุญ
มาณพินมิตต์พระมหาเถระมาฉัน ณ เรือพาดิษทั้ง 500 ก็ได้รับศีล 5 ในสำนักพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า

เรื่อง สุวณฺณปพฺพเต สีลาจาริก 2 ใจความว่า เมื่อพาดิษ 500 รับศีลในสำนักพระมหาบุญเถระ
แล้วลงเรือไปในกลางมหาสมุทรถึงเกาะแห่งหนึ่งเป็นป่าไม้จันทน์แดง ก็ตัดขนลงลำเภามาเป็นอันมาก
เมื่อแล่นเรือมาปศิจซึ่งสิงในเกาะนั้นตามมาทำอาณูภาพในเรือต้องพายุหนัก แล้วทำรูปอันพิภกหลอก
หลอนต่างๆ พาดิษยั้งปวงก็บนแก่เทพารักษ์ แต่น้องชายพระมหาเถระนั้นระลึกถึงพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าให้
มาช่วย พระมหาเถระก็เหาะมาลอยอยู่บนอากาศ หม่อมมนุษย์ก็กลัวหนีไป แล้วพระมหาเถระก็บันดาล
ให้ลำเภามาถึงบ้านได้โดยสะดวก พาดิษยั้งปวงก็นับถือพระมหาเถระยิ่งนัก ถวายตัวเป็นโยม
อุปฐากแก่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า⁹¹”

แม้เนื้อหาที่ปรากฏในจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจะไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์การ
ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท แต่เนื้อหานี้ที่ปรากฏคัดลอกมาจากเนื้อหาช่วงแรกในคัมภีร์ปปัญจ-
สุทนีอันเป็นคัมภีร์อรรถกถาของปณฺโณวาทสูตร และในตอนต้นมีการกล่าวว่ารอยพระพุทธรบาทบนเขา
สุวรรณบรรพต คือรอยพระพุทธรบาทบนเขาสัจจพันธ์ จารึกนี้จึงยืนยันว่าคนในสมัยรัตนโกสินทร์รับรู้
ว่ารอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต คือ รอยพระพุทธรบาทบนเขาสัจจพันธ์เช่นเดียวกับใน
เอกสารสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมถึงยังเชื่ออีกว่ารอยพระพุทธรบาทแห่งนี้ตั้งอยู่ที่เมืองปรินตะ ทว่า
ด้วยความเคยชินจึงไม่มีการเปลี่ยนชื่อเรียก ซึ่งตรงกับเนื้อความในพระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ว่า

“พระพุทธรบาทที่เมืองปรินตะปะนั้น พระมณฑปชั้นในไฟไหม้ โปรดให้พระยาพิชัยสงคราม
(เพ็ชร์) ขึ้นไปทำใหม่ ทั้งมณฑปชั้นนอกซ่อมแซมด้วยสถาปนาขึ้นให้งามดีดังเก่า⁹²”

ในรัชกาลต่อมา พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีก็ยังเสด็จมายังเขาสุวรรณบรรพตอย่าง
ต่อเนื่องทุกรัชกาล ทั้งเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรบาทหรือทำนุบำรุงและบูรณปฏิสังขรณ์เสนาสนะ

⁹¹ นิยะดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2544), 129

⁹² ทิวากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), เจ้าพระยา, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3** (กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์, 2560), 341.

ต่างๆรวมถึงสร้างสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติม เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างมณฑลพินนังเจดีย์ขึ้นบนลานมณฑลพระพุทธรูปและเสด็จไปทรงยกยอกและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเมื่อ พ.ศ. 2404⁹³

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงพระนิพนธ์โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2456 เพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว⁹⁴ โดยระบุว่านำเนื้อหาจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตรฉบับลังกาเป็นต้นแบบ โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูปนี้เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนจะต่อด้วยรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง แล้วจึงกล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปตามความในอรรถกถาปุณโณวาทสูตร และต่อด้วยการค้นพบรอยพระพุทธรูปและการปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธรูปแห่งนี้ในอดีตก่อนจะปิดท้ายด้วยบทวินิจฉัยเรื่องรอยพระพุทธรูปและประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูป โดยเนื้อความที่ระบุว่ามามีที่มาจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตรที่กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป มีใจความว่า

“ พนมเพ็ญมาฆะมาคไถ่ ธรรมะสุร
 จกกประวาศวนาสัมถ์ นันทไชร
 จึงพระสจจะพันธูล อาราธ นานา
 ประดิษฐ์บาทพระไว้ไหว ต่างองค์ ๆ
 เขาสุวรรณะบรรพตนั้น สูงนกก
 โยชน์หนึ่งถึงเมฆวง แหวกฟ้า
 พระแผลงพุทธรูประจักษ์ ตาโลก แลแฮ

⁹³ ทิทาการวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2548), 155.

⁹⁴ “โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรูป” ใน ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2556), 277.

เหยยบบบาททวาให้ล้า	ต่ำลง ๆๆ
มอมบมหาบุญอีกทั้ง	สจจะพัน์ พระเอย
อุภัยภิกษวารหันต์สงฆ์	ศิษย์ให้
โปรดลั้ววัรัชฐะสุนาปรันต์	เลอมรรค ผลแฮ
สมประสาทบาทไว้ไหว	สืบมา ๆๆ ⁹⁵

หากสังเกตจากเนื้อความในโคลงต้นจะเห็นว่า เนื้อหาที่กล่าวอ้างอิงมาจากอรรถกถาปุณโณวาทสูตรนั้นกลับดูคล้ายกับปุณโณวาทคำฉันท์ซึ่งเป็นเอกสารสมัยอยุธยามากกว่า เพราะถึงแม้ว่าจะกล่าวถึงหมู่บ้านสุนาปรันตะเหมือนกัน แต่ชื่อสถานที่ประดิษฐานที่ปรากฏในโคลงต้นนี้คือเขาสุวรรณบรรพต ไม่ได้กล่าวถึงเขาสัจพัน์ ยิ่งย้าให้เห็นถึงความเชื่อว่าเขาสุวรรณบรรพตคือเขาสัจพัน์ซึ่งสืบทอดต่อมาจากสมัยอยุธยาได้เป็นอย่างดี รวมถึงการไม่ปรากฏเนื้อความที่พูดถึงรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาอีกประการหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าที่มาของเนื้อความในส่วนนี้น่าจะมาจากปุณโณวาทคำฉันท์มากกว่าอรรถกถาปุณโณวาทสูตรตามที่กล่าวไว้ และในโคลงต้นฉบับนี้ยังมีการกล่าวถึงความรับรู้เรื่องรอยพระพุทธรูปบาทตามความปุณโณวาทสูตรว่าทั้งไทยและพม่าต่างรับรู้และถึรอยพระพุทธรูปบาทในดินแดนของตนว่าเป็นรอยพระพุทธรูปบาทในคัมภีร์ด้วยกันทั้งคู่ ดังความว่า

“ บุณโณวาทสูตรเนื้ออ	บาฬี ฉะนีนอ
เร่องประดิษณ์พุทธรูปบาทสถาน	เงยบถ้อย
ตามพทธธัธรรธกะถาฎี	กาต่อ เตอมแฮ
ตามเหตุเลศคถ้อยข้อ	คิดไฉน
สุนาปรันต์ปจันตเทศนี้	ต่างเห็น
ไทยก็ว่ากรุงไทย	ถีนั่นน

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, 293 – 294.

พม่าว่าถิ่นพม่าเป็น

ปรินตเทศ เกยยงแฮ

ต่างอยู่บุรพ์เบอ้องซันน

โชตไผท⁹⁶”

เนื้อความที่กล่าวไปข้างต้นเมื่อนำมารวมกับเนื้อความในส่วนของบทวินิจฉัยเรื่องรอยพระพุทธรูปทำให้ทราบว่าผู้ทรงพระนิพนธ์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องรอยพระพุทธรูปอย่างมาก ทรงทราบถึงความรับรู้เรื่องรอยพระพุทธรูปในพม่าและสามารถวินิจฉัยความเป็นเหตุเป็นผลในเรื่องพระพุทธรูปโดยไม่ได้กล่าวเฉพาะเรื่องความเชื่อเพียงอย่างเดียว

ดังนั้นแม้ว่าในด้านข้อบรรณาการปูณโณวาทสูตรนั้นจะกล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 2 แห่ง คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และริมแม่น้ำนัมมทา แต่ในประเทศไทยนั้นปรากฏเพียงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งถูกสถาปนาเสมือนรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์โดยไม่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำ ต่างจากในพม่าที่พูดถึงรอยพระพุทธรูปครบทั้ง 2 แห่ง สาเหตุที่ในประเทศไทยไม่ปรากฏความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำนั้นอาจเกิดจากการที่ในทางภูมิศาสตร์ บริเวณที่ตั้งรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตที่ถูกสถาปนาเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์นั้นไม่มีรอยพระพุทธรูปอยู่ริมแม่น้ำ และยังไม่ปรากฏสถานที่ใดที่มีรอยพระพุทธรูปบนเขาและรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำเหมือนรอยพระพุทธรูปที่ชเวสเดตอ ประเทศพม่า ประกอบกับหลักฐานในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาตอนปลายที่มีการระบุถึงรอยพระพุทธรูปแห่งหนึ่งในประเทศพม่าที่ถูกบูชาโดยพญานาคโดยตั้งอยู่ระหว่างเมืองพุกามและเมืองสะแกงพร้อมมีข้อความกำกับกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าประดิษฐานไว้ในแม่น้ำนัมมทาที่สุนาปรินตประเทศ⁹⁷ แสดงว่าในความรับรู้ของคนตั้งแต่ในสมัยอยุธยาเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำนัมมทานั้นอยู่ที่ประเทศพม่ามาตั้งแต่แรกอยู่แล้ว

รอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำนัมมทาถือเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญาสุทนีและกลายเป็นต้นแบบของความคิดในการสถาปนารอยพระพุทธรูปธรรมชาติให้กลายเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา ทั้งรอยพระ

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 299.

⁹⁷ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับธนบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 94.

พุทธบาทที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายลังกาหรือคัมภีร์ที่แต่งขึ้นนอกภูมิภาคเอเชียใต้ซึ่งอาจรวมถึงรอยพระ
พุทธบาทที่เกิดขึ้นในสมัยหลังด้วย

2.2.2. รอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏ

2.2.2.1. คัมภีร์และหลักฐานฝ่ายลังกาที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏ

รอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏถือเป็นรอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่สุดในเกาะลังกา ทว่าใน
คัมภีร์ที่ปวงศ์ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในหลังรัชสมัยของพระเจ้ามหาเสนถึงสมัยของพระเจ้าธาตุเสน
ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 9 – ปลายพุทธศตวรรษที่ 10⁹⁸ นั้นกล่าวถึงเขาสุมนภูฏในภานวารที่ 17 ว่า
ด้วยการประดิษฐานพระพุทธรูปในภทรกัปปีในลังกา เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงภูมิศาสตร์ของลังกา
ก่อนจะกล่าวถึงทิวที่ทั้ง 4 อุบัติหวัหวัทั้ง 4 เมืองหลวงทั้ง 4 พระธาตุเจดีย์ของพระอดีตพุทธเจ้าทั้ง 4
อารามทั้ง 4 ภูเขาทั้ง 4 และอุทยานทั้ง 4 แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในคัมภีร์กลับไม่ได้พูดถึงรอยพระพุท
บาทแต่อย่างใด ทั้งนี้ ชื่อของสุมนภูฏถูกกล่าวถึงในฐานะ 1 ในภูเขาทั้ง 4 ตามความในคัมภีร์ที่ปวงศ์ว่า

“...ภูเขากี่มี 4 คือ ภูเขาเทวภูฏ 1 สุมนภูฏ 1 มหาศาล 1 ติลภูฏ 1...”

คัมภีร์เล่มแรกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏในฐานะของรอยพระพุทธบาทที่
พระพุทธรูปมาประทับด้วยพระองค์เองคือคัมภีร์มหาวงศ์ที่แต่งขึ้นโดยพระมหานามในราวพุทธ
ศตวรรษที่ 9 - 10⁹⁹ แต่น่าจะแต่งขึ้นหลังจากคัมภีร์ที่ปวงศ์เพราะมีการกล่าวถึงพระเจ้าธาตุเสนได้
โปรดเกล้าฯให้อ่านคัมภีร์ที่ปวงศ์ในงานฉลองพระมหินทรเถระ และพระพุทธรูปโสมสะได้อย่างถึงคัมภีร์ที่ป
วงศ์ตลอดจนคัดข้อความมาจากคัมภีร์นี้เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบคำอธิบายหลายครั้ง กล่าวถึงการ
เสด็จเยือนลังกาครั้งที่ 3 ตามคำทูลเชิญของอักษิกนาคราชผู้อาศัยในแม่น้ำกัลยาณีและได้ประทับรอย
พระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนภูฏเพื่อประทานให้กับเทพเจ้าท้องถิ่นและสัตว์ทั้งปวง ดังความในคัมภีร์
ว่า

“...พระพุทธรูปองค์ที่ตรัสพระธรรมเทศนาให้เป็นสุขประโยชน์แก่นาคอันเข้ามานั่งในมณฑปแก้ว
ว่า ดูกรฝูงนาคทั้งหลายท่านจงมีน้ำจิตชื่นชมยินดีปรีดาปราโมทย์ให้ปราศจากโทษแผ่เมตตริจิตร์ในสัตว์

⁹⁸ พระคัมภีร์ที่ปวงศ์ : ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธรูปในลังกาทิวปี (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรม
และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2557), (13) – (14).

⁹⁹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง “เจดีย์สถานกลุ่มโสฬสมหาสถานของศรีลังกาในสมุทภาพไตรภูมิไทยสมัยอยุธยาถึง
รัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์* (กรุงเทพฯ: คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 68.

ทั้งหลายจงเป็นนิตยในสันดานท่านเถิด จบแล้วก็เสด็จเหาะขึ้นไปในอากาศกับพระภิกษุสงฆ์ ลงใน เบื้องบนยอดเขาสุมณภูฏบรรพต จึงสำแดงพระบาทรอยเจดีย์ไว้ในที่นั้น...¹⁰⁰”

สันนิษฐานว่าแนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูฏน่าจะได้แรงบันดาลใจจาก คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถาของปุณฺณวาทสูตรเนื่องจากการกล่าวถึงพระสุมนเทพที่สถิตย์บนเขาสุมณภูฏได้เล่าถึงรอยพระพุทธรูปบาททั้ง 2 เพื่อขอให้พระพุทธรูปเจ้าประทับรอยพระบาทของพระองค์ไว้ให้เป็นที่สักการบูชา ตามความในคัมภีร์ว่า

“ในระหว่างมีแม่น้ำชื่อ นิมมทา ได้เสด็จไปถึงฝั่งของแม่น้ำนั้น นิมมทานาคราชถวายการต้อนรับพระศาสดา ทูลเสด็จเข้าสู่ภพภาค นาคราชนั้นกราบทูลขอว่า ได้โปรดประทานสิ่งทีพึงบำเรอแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคจึงแสดงบทเจดีย์ รอยพระบาท ไว้ที่ฝั่งแม่น้ำนิมมทา รอยพระบาทนั้น เมื่อกลื่นซัดมาก็ถูกปิด เมื่อกลื่นเลยไปแล้วก็ถูกเปิด กลายเป็นรอยพระบาทที่ถึงสักการอย่างใหญ่ เมื่อพระศาสดาทรงออกจากริมฝั่งแล้วก็เสด็จถึงภูเขาสัจจพันธ์ ตรัสกับพระสัจจพันธ์ว่า มหาชนถูกเธอทำให้จมลงในทางอบาย เธอต้องอยู่ในที่นี้แหละ แก่ลัทธิของพวกคนเหล่านี้เสีย และให้พวกเขาดำรงอยู่ในทางพระนิพพาน¹⁰¹”

ในช่วงเวลาเดียวกันกับคัมภีร์มหาวงศ์ ยังมีคัมภีร์ท้าวธาตุงศ์ ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 845 ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ากิตติสิริเมฆวรรณ¹⁰² อีกเล่มหนึ่งที่กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูฏของพระพุทธเจ้า โดยมีเนื้อความที่ไม่ได้แตกต่างอะไรมากนักเมื่อเทียบกับคัมภีร์มหาวงศ์ ดังนี้

“ในปีที่ 8 นับแต่ตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าได้รับคำทูลอาราธนาจากมณีอักษิกนาคราชเจ้าสำนักกัลยาณินที ให้เสด็จไปลังกาทวีป ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 อีก

พระพุทธเจ้าผู้ทรงองอาจกว่านรชนพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ 500 รูป เสด็จไปกัลป์ยานินทีที่พญานาคมณีอักษิกะ จัดเตรียมไว้อย่างดี พระองค์ประทับนั่งเหนือบัลลังก์ ในรัตนมณฑปที่สร้างไว้ใกล้กัลยาณินเจดีย์สถาน

พญานาคมณีอักษิกะ มีหมู่่นาคห้อมล้อม พวกมันถวายของขบเคี้ยวและของฉันอันเป็นทิพย์แด่พระพุทธเจ้าผู้ทรงนำสัตว์โลก พร้อมกับภิกษุสงฆ์ พอฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว พระองค์ทรงแสดงธรรม

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, 49.

¹⁰¹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง “อรรถกถापुณฺณวาทสูตร” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์*, 219.

¹⁰² พระธรรมกิตติ, *คัมภีร์ท้าวธาตุงศ์* (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2544), 1.

อันเป็นทางไปสวรรค์ และเป็นเหตุนำมาซึ่งความสุขแล้ว จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ตรงยอดเขา
สุมนภูฏ”

หลังจากนั้นแนวคิดดังกล่าวก็ยังปรากฏในคัมภีร์สมันตภูฏวิณณาซึ่งแต่งขึ้นราวปลายพุทธ
ศตวรรษที่ 18 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาทูที่ 2 ซึ่งแม้เนื้อความ
โดยรวมจะคล้ายกับคัมภีร์ก่อนหน้า คือ คัมภีร์มหาวงศ์และคัมภีร์ท้าวธาตุงศ์ แต่คัมภีร์สมันตภูฏ-
วิณณาเป็นคัมภีร์เล่มแรกที่ระบุว่า รอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏเป็นรอยพระพุทธรบาทข้างซ้าย
ตามความในคัมภีร์ว่า

“พระนางเจ้า ครั้นลัดบ่ถ้อยคำนิมนต์ของเทพบุตรนั้นแล้ว ทรงเล็งเห็นความเจริญอย่าง
ยิ่งใหญ่ของชาวโลกในอนาคตกาล ผู้อันชาวโลกทั้งหลายสรรเสริญแล้ว จึงได้ประทับรอยไว้ด้วยพระ
บาทเบื้องซ้าย

ในเวลากลางวัน ในวันเพ็ญ 15 ค่ำ เดือนวิสาขะ ในปีที 8 นับแต่การตรัสรู้ พระมุนีเจ้าก็ได้
ทรงทำเครื่องหมายแห่งการระลึกถึงรอยพระพุทธรบาทไว้ ในขณะที่สุมนเทพพร้อมเหล่าเทวดาและ
สมณะพากันสรรเสริญ¹⁰³”

คัมภีร์ทั้ง 3 เล่มซึ่งแต่งขึ้นในลังกานี้จึงเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของรอยพระพุทธร
บาทบนเขาสุมนภูฏที่มีต่อลังกา ซึ่งความสำคัญของรอยพระพุทธรบาทนี้ยังถูกเน้นย้ำในคัมภีร์จุลวงศ์ซึ่ง
เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นโดยพระภิกษุหลายรูปตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 10 - 24 เนื่องจากเนื้อหาในคัมภีร์
จุลวงศ์นี้เริ่มในรัชกาลของพระเจ้าสิริเมฆวรรณในพุทธศตวรรษที่ 10 และไปจบรัชกาลของพระเจ้า
กิตติวิกรมราชสิงหะในพุทธศตวรรษที่ 24¹⁰⁴ ในคัมภีร์เล่มนี้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ลังกาหลาย
พระองค์ที่ได้เดินทางไปนมัสการ โดยพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ระบุในคัมภีร์จุลวงศ์ว่าเสด็จไป
นมัสการรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏด้วยพระองค์เองคือพระเจ้าวิชัยพาทูที่ 1 ปฐมกษัตริย์ของ
โปลลอนารุวะ เนื้อความในคัมภีร์กล่าวถึงการบูรณะทางขึ้นไปยังสุมนภูฏและสร้างที่พักริมทางระหว่าง
ทางขึ้นไปดังนี้ว่า

¹⁰³ พระมหากวีศักดิ์ วาปีกุลเศรษฐ์, “วรรณกรรมบาลีเรื่องสมันตภูฏวิณณา : การศึกษาวรรณศิลป์และสังคม,”
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2563, 491.

¹⁰⁴ Wilhelm Geiger, translate, *Culavamsa: being the more recent of the Mahavamsa*, Vol.2
(New Delhi: Asian Educational Services, 1992), XI – XV.

“จากคำขอของประชาชนผู้เดินไปบนถนนอันลำบากเพื่อไปนมัสการรอยพระพุทธรูปของ พระศาสดาบนเขาสุมณภูฏอาจจะไม่ได้เห็นดีเหนี่ยวนัก พระองค์ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้กระจาย ของขวัญ ๓ หมาบ้านนามกิริมาเลซึ่งมีหุ้งนอยู่มาก ได้โปรดให้สร้างบ้านพักบนถนนที่ผ่านกทลิตาม และบนถนนจากจังหวัดหฺวะมายังที่นี้¹⁰⁵”

ส่วนพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูฏด้วย พระองค์เองก็คือพระเจ้านิสสังกมลละ ในคัมภีร์จุลวงศ์กล่าวว่า

“ด้วยกองทัพทั้งสิ้นเหล่า พระมหากษัตริย์ผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยความเลื่อมใสศรัทธาได้เสด็จไปยัง เขาสุมณภูฏและได้แสดงความศรัทธาของพระองค์ ณ ที่แห่งนั้น¹⁰⁶”

นอกจากนี้ก็ยังพระมหากษัตริย์บางพระองค์ เช่น พระเจ้าวิมลธรรมสุริเยที่ 2 ที่นอกจากจะ เสด็จไปนมัสการแล้วยังได้สร้างฉัตรเงินถวายรอยพระพุทธรูป ตามความในคัมภีร์จุลวงศ์ว่า

“หลังจากที่ทรงนึกถึงการบุญอันยิ่งใหญ่ที่เคยกระทำกันมาแต่ก่อน พระองค์จึงเสด็จไปยังเขาสุมณภูฏและเฉลิมฉลองด้วยอัญมณี มุก เครื่องบูชาต่างๆที่สร้างจากทองและหินมีค่า รวมถึงสิ่งของต่างๆ พร้อมกับได้จัดงานสมโภชยาว 7 วัน พระองค์ยังได้ถวายฉัตรเงินแด่รอยพระพุทธรูปของพระศาสดาที่ประดิษฐานไว้บนเขาสุมณภูฏ¹⁰⁷”

แม้แต่ในรัชกาลสุดท้ายที่ปรากฏในคัมภีร์จุลวงศ์อย่างพระเจ้ากิริติราชสิงหะก็ยังมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นนั่นคือการทวงคืนเขาสุมณภูฏจากอินเดียที่ยึดครองพื้นที่แห่งนี้มากกว่า 200 ปีและถวายคืนแก่ภิกษุ ซึ่งในคัมภีร์จุลวงศ์ได้ให้รายละเอียดเอาไว้ดังนี้

“กษัตริย์ผู้ชั่วร้ายนามราชสีหะผู้ศรัทธาในเหล่าสาวกผู้มีความเชื่อผิดๆและมีพระราชโองการให้เรียกรับรายได้ทั้งหมดจากการนมัสการรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้าบนเขาสุมณภูฏ นับแต่นั้นเหล่าสาวกผู้มีความเชื่อผิดๆได้ทำลายทุกสิ่งทุกอย่างบนนั้น เมื่อกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้มีชื่อเสียง

¹⁰⁵ Wilhelm Geiger, translate, **Culavamsa: being the more recent of the Mahavamsa**, Vol.1 (New Delhi: Asian Educational Services, 1990), 220 – 221.

¹⁰⁶ Wilhelm Geiger, translate, **Culavamsa: being the more recent of the Mahavamsa**, Vol.2, 128.

¹⁰⁷ Wilhelm Geiger and C. Mabel Rickmers, translate, **Culavamsa: being the more recent of the Mahavamsa** Vol.2, 240.

ทราบ พระองค์ทรงสำนึกในพระกรุณาธิคุณของพระผู้ตรัสรู้ว่สิ่งนี้ไม่สมควร พระองค์มีพระราชโองการให้เหล่าสาวกผู้มีความเชื่อผิดๆไม่ให้กระทำเช่นนั้นอีก และให้ศาสนทายาทของพระพุทธเจ้านำประกอบพิธีบวงสรวงที่ถูกต้องกลับมา พระองค์ได้อุทิศหมู่บ้านขนาดใหญ่ที่เฟื่องฟูและมีผู้คนอาศัยอยู่มากนามกุตตาปติแด่รอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์และเพื่อปกป้องจากความร้อนของพระอาทิตย์ พระองค์ทรงสร้างมณฑปด้วยผ้าม่านที่ประดับด้วยฉัตรและอุกยัตด้วยโซ่เหล็กเพื่อลี้ภัยจากความร้อนจากการเฉลิมฉลองในพิธีบวงสรวง ส่วนรายได้ทั้งหมดพระองค์ได้มอบให้กับพระภิกษุสงฆ์¹⁰⁸”

จากหลักฐานเอกสารทั้งหมดจะพบว่า นับตั้งแต่การแต่งคัมภีร์มหาวงศ์ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 9 ความสำคัญของเขาสุมนภูฏได้พัฒนาจากการเป็นหนึ่งในภูเขาสำคัญกลายเป็นพุทธสถานที่สำคัญที่สุดบนเกาะลังกาที่ได้รับการอุปถัมภ์อย่างต่อเนื่องตลอดช่วงเวลาว่า 1000 ปีในฐานะสถานที่สำคัญในโสฬสมหาสถานและหนึ่งในสถานที่แสวงบุญของลังกา ทั้งการปรับปรุงเส้นทางขึ้นไปนมัสการ การสร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท หรือแม้แต่การทวงคืนพื้นที่กลับมาจากพวกฮินดูก็ล้วนแล้วแต่เป็นการเน้นย้ำให้เห็นความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้ได้อย่างชัดเจน

2.2.2.2. หลักฐานเรื่องรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏจากเอกสารของต่างชาติ

นอกจากเอกสารฝ่ายลังกาแล้ว รอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏยังปรากฏในบันทึกของชาวต่างชาติ เช่น บันทึกของหลวงจีนฟาเหียนที่เดินทางไปยังอินเดียและลังกาในพุทธศตวรรษที่ 10 และได้เล่าถึงรอยพระพุทธบาท 2 แห่งบนเกาะลังกาเอาไว้ดังนี้

“เมื่อครั้งพระพุทธองค์เสด็จมาถึงนครนี้ ทรงปรารถนาจะกระทำการแปลงร่างพระยานาคร้ายตนหนึ่ง, ด้วยอำนาจอิทธิฤทธิ์อันเหนือธรรมดาของพระองค์, พระองค์ได้ทรงเหยียบพระบาทข้างหนึ่งลง ณ ที่เหนือนครหลวง, และอีกข้างหนึ่งทรงเหยียบลงบนยอดภูเขา ทั้ง 2 ข้างห่างจากกันถึง 15 โยชน์ เบื้องบนแห่งพระพุทธบาทที่เหนือนครนั้น พระราชาได้ทรงสร้างพระสถูปขนาดใหญ่และสูงถึง 400 คอกไว้องค์หนึ่ง ประดับประดาด้วยทองและเงินเป็นที่สง่างาม และสำเร็จแล้วลั่นไปด้วยการรวบรวมไว้ซึ่งสิ่งสำคัญอันมีค่าประเสริฐทั้งหลาย ที่ข้างพระสถูปด้านหนึ่งมีอารามที่ได้สร้างมาแต่เดิมด้วยแห่งหนึ่งเรียกว่าอภัยคีรี¹⁰⁹”

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, 292.

¹⁰⁹ พระภิกษุฟาเหียน, เขียน, พระยาสุรินทรฤชัย, แปล, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร, 146 – 147.

เรื่องราวของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏายังปรากฏในมณีเมขลา มหาภาพของทมิฬ ซึ่งกฤษณะสวามีสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 9¹¹⁰ ซึ่งเป็นช่วงเดียวกันกับที่รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏาปรากฏในเอกสารฝ่ายลังกา เช่น คัมภีร์มหาวงศ์ และ คัมภีร์ท้าวธาตุงศ์ โดยกล่าวถึงในบทที่ 11 เมื่อนางมณีเมขลาถูกพาตัวมายังเกาะมณีปัลลวัมโดยนางมณีเมขลา ความว่า

“สตรีนางนั้นตอบกลับว่า ใกล้กับเกาะนี้ยังมีอีกเกาะหนึ่งชื่อรัตนทวีป บนยอดสุดของเขาสุมนภูฏามีรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธเจ้าซึ่งเธอเคยเดินทางมาเพื่อนมัสการเมื่อนานมาแล้ว หลังจากนั้นฉันก็ได้สถิตย์อยู่เพื่อปกป้องธรรมบัลลังก์ตามคำสั่งของพระอินทร์ ชื่อของฉันคือทวิปติลิก¹¹¹”

ในหนังสือประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดียโดยพระภิกษุชาวธิเบตชื่อตาราณาทซึ่งเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2151 ได้มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏาด้วยเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าความรู้เรื่องรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้เป็นที่รู้จักแม้แต่ในทิเบตด้วยเช่นกัน ตามความในหนังสือประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดียว่า

“ในประเทศเล็กๆเช่นสิงคละทวีป ภูเขาได้แพร่ไปในยุคแรกและยังคงอยู่อย่างแพร่หลายจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะมีพวกรมหายานอยู่บ้างในสิงคละทวีป พระภิกษุส่วนใหญ่ก็ยังเป็นสาวกยาน แม้แต่ในตอนนี้ พระภิกษุมากกว่า 12,000 รูปมาชุมนุมในเทศกาลศรีปาทุกะ พิธีสักการะรอยพระพุทธรูปบาทของศาสดา¹¹²”

2.2.2.3 ความรู้และการสถาปนารอยพระพุทธรูปบาทในประเทศไทยในฐานะรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏา

ขณะที่ในประเทศไทย หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พูดถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏาปรากฏในสมัยสุโขทัยในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 มีอยู่ทั้งสิ้น 4 หลัก หลักแรกคือจารึกวัดศรีชุมที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 หรือพระมหาธรรมราชาลิไท เนื่องจากใน

¹¹⁰ Rao Bahadur Krishnaswami Aiyangar S, **Manimekhalai in Its Historical Setting** (London: Luzac and company, 1928), xxvi – xxix.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, 137 – 138.

¹¹² Taranatha, **History of Buddhism in India** (Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1970), vii – ix.

เนื้อความมีการออกพระนามของพระมหากษัตริย์ที่ 1 ในจารึกด้านที่ 1¹¹³ แต่เล่าย้อนหลังกลับไปสรรเสริญพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี บุตรของพระยาคำแหงพระรามซึ่งเล่าทั้งการทำุทธชาติ ออกผนวช เสด็จไปแสวงบุญยังเกาะลังกา สร้างถาวรวัตถุต่างๆ ฯลฯ โดยเนื้อความเมื่อครั้งเสด็จไปยังลังกานั้นมีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏดังนี้

“กลางหาวชาวสีหเห็นแก่ตามีศรัทธาลง...เขา...มาห.รูปพระมหาเถร ศรีศรัทธาราชจุฬามณีไว้เหนือจอมเขาสุมนกูฏกระทำปูน.ว...บูชา.....น...บพ...อันหนึ่งก่อฉลักด้วยหิน...แห่งเทภูรายสร้างไว้...ภิ...ส...น...มาวลิกคงไว้ก่อทำพระเจดีย์....คีนมาฉพรังสี....ขึ้น...นช....ทุกเมื่อฉัพ.....รักษา...แห่งพระศรีราชจุฬามณี....เขาสุมนกูฏ.....¹¹⁴”

ความในจารึกวัดศรีชุมนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้ทราบว่าการเดินทางไปแสวงบุญยังโสฬสมหาสถาน 16 แห่งแล้วในช่วงเวลาดังกล่าว เพราะนอกจากเขาสุมนกูฏซึ่งเป็น 1 ในโสฬสมหาสถานปรากฏในจารึกหลักนี้แล้ว ยังมีหิยังคณะ และตีสสมหารามเจดีย์ ซึ่งในกรณีของตีสสมหารามเจดีย์ไม่ได้เอ่ยถึงตรงๆ แต่กล่าวถึงพระนลาฏธาตุซึ่งประดิษฐานไว้ในเจดีย์องค์นี้¹¹⁵

ในขณะที่อีก 3 หลักที่เหลือที่สร้างในรัชกาลเดียวกันแต่มีเนื้อหาต่างกัน เพราะกล่าวถึงการจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของลังกามาไว้ในราชอาณาจักร หลักแรกคือจารึกนครชุมซึ่งน่าจะสร้างขึ้นพุทธศักราช 1900 ตามปีที่ระบุในจารึก โดยในด้านที่ 2 ของจารึกหลักนี้กล่าวถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปที่พระมหากษัตริย์ที่ 1 โปรดให้สร้างตามอย่างรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ มีใจความว่า

“พระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยดิน...พระเป็นเจ้าเอ็งสิ่งหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนกูฏบรรพต¹¹⁶”

เนื้อความที่ปรากฏในจารึกนครชุมนี้ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่นอกจากจะกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนกูฏแล้ว ยังกล่าวถึงการจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนกูฏ และน่าจะเป็นต้นเค้ารวมถึงส่งอิทธิพลให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้งรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนกูฏรวมถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่นๆในเวลาต่อมา

¹¹³ ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) : ฉบับผลการสัมมนา พุทธศักราช 2523 (กรุงเทพฯ: กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2527), 1 – 49.

¹¹⁴ กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกวัดศรีชุม,” ใน จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 78.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 58 – 79.

¹¹⁶ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548), 69 – 70.

ในขณะที่จารึกอีกหลักหนึ่งที่กำลังถึงการจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนกูฏอีกหลักหนึ่ง คือ จารึกเขาสุมนกูฏนั้นซึ่งระบุพุทธศักราช 1911 โดยข้อความสำคัญจะอยู่ที่ด้านที่ 1 ซึ่งกล่าวถึงคำสั่งรณเสริญรอยพระพุทธรูปที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 ได้ประดิษฐานบนยอดเขาสุมนกูฏความว่า

“เขานันนี้ชื่อสุมนกูฏบรรพต...เรียกชื่อดังอัน เพื่อไปพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธรูปเจ้าเราอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนกูฏ...ในลังกาทวีปพื้น มาประดิษฐานไว้เหนือจอมเขานันนี้แล้วให้คนทั้งหลายได้เห็นรอยฝ่าตีนพระพุทธรูปเป็นเจ้าเรา มีลายคันไ้ร้อยแปดสีล่อง¹¹⁷”

ข้อความที่ปรากฏในจารึกนี้เป็นเหมือนส่วนขยายของศิลาจารึกนครชุมที่นอกจากจะกล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้า และการจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังมีการสถาปนาภูเขาให้มีชื่อเดียวกันกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์บนเกาะลังกาอีกด้วย จารึกหลักนี้ยังกล่าวถึงลวดลายมณฑลบนรอยพระพุทธรูปว่ามีอยู่ 108 ประการด้วย แม้ว่ารอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏนั้นจะเป็นรอยพระพุทธรูปธรรมดาที่ไม่ปรากฏลวดลายใดๆก็ตาม ในจารึกหลักเดียวกันนี้ยังมีข้อความที่น่าสนใจอีก ทั้งข้อความในด้านที่ 2 ที่กล่าวถึงการแห่รอยพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานบนยอดเขาและการเสด็จไปมีสักการะรอยพระพุทธรูปนี้ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 และชาวเมืองต่างๆด้วย¹¹⁸

เนื้อความในลักษณะของการสถาปนาภูเขาที่ภูมิศาสตร์จริงให้กลายเป็นเขาสุมนกูฏยังปรากฏในจารึกเขากบซึ่งพบที่เขากบ จังหวัดนครสวรรค์ แม้จารึกหลักนี้จะไม่ปรากฏศักราชที่สร้าง แต่ประเสริฐ ญ นคร สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 1900 – 1904¹¹⁹ เนื้อความที่ปรากฏในด้านที่ 1 ของจารึกเขากบนี้กล่าวถึงการสถาปนาเขากบให้กลายเป็นเขาสุมนกูฏพร้อมกับการสถาปนาวัดขึ้นบนเขาลูกนี้ โดยใจความในจารึกระบุว่า

“แล้วจึงกระทำ...กษณะนี้ให้หม่นหมองก่อเจดีย์...มหาโพธิ์ไว้เหนือจอมเขาสุมนกูฏ...กลางเวียงไชร์ให้ก่อรามเจดีย์รามวิหาร...พุทธปฏิมา¹²⁰”

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 91 – 92.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁹ ประเสริฐ ญ นคร, การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย (นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2547), 54.

¹²⁰ กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกเขากบ,” ใน จารึกสมัยสุโขทัย, 184.

ต่อมาในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 4 พระสิริสุขเมธังกรสังฆนายกได้สร้างพระยกุลบาท รอยพระพุทธรูปที่ซึ่งมีจารึกระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 1970 เนื้อความในจารึกบนรอยพระยกุลบาทบาทนี้กล่าวถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปเพื่อจำลองบนเขาสุมนภูฏ มีใจความว่า

“ให้จำลองรอยพระบาททั้งคู่อันประดิษฐานไว้ซิดกัน ของสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ อันบริบูรณ์ไปด้วยบรมมงคลร้อยแปดประการ รุ่งเรืองไปด้วยพระจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมีประการต่างๆ ทำความเป็นที่พึงใจเป็นอย่างยิ่ง ปานกันกับประมาณแห่งบทรัตนเจดีย์ที่สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงลำแดงไว้แล้วเหนือยอดเขาสมันตภูฏ อันเป็นรัตนมงกุฎแห่งลังกาทวีป อันเป็นที่อภิรมย์แห่งจิต ในศิลาแผ่นหนึ่ง¹²¹”

จากเนื้อความในจารึกบนรอยพระพุทธรูปยกุลบาทนี้แสดงให้เห็นว่า รอยพระยกุลบาทนี้ถูกสร้างขึ้นเพื่อจำลองความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏมา อาจกล่าวว่าเป็นการจำลองรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏเพียงในนามเท่านั้น ต่างจากรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาทั้ง 4 ลูกที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ที่สร้างขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏจริงๆ ดังนั้นรูปแบบของรอยพระยกุลบาทนี้จึงแตกต่างจากรอยพระพุทธรูปบาทจริงบนเขาสุมนภูฏซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปบาทเดียวที่ไม่มีลายมงคล และจารึกบนรอยพระยกุลบาทนี้ยังเป็นหลักฐานเพียงชิ้นเดียวที่ออกชื่อเขาสุมนภูฏว่าเขาสมันตภูฏ สกตแบบเดียวกับคัมภีร์สมันตภูฏวณณา

ขณะที่ในตำนานหลักฐานที่เก่าที่สุดในไทยที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏพบในตำนานมูลศาสนาซึ่งแต่งขึ้นโดยพระพุทธรักขิตหรือพระพุทธรุณในราวพุทธศตวรรษที่ 21¹²² เนื้อหาในคัมภีร์นี้น่าจะได้แรงบันดาลใจจากคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเริ่มต้นด้วยการเล่าเรื่องของพระพุทธรูปเจ้าก่อนจะกล่าวถึงพระราชพงศาวดาร โดยเนื้อความในตำนานมูลศาสนาที่พูดถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏมี 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงนิมิตฝันของพระเจ้ากือนา ความว่า

“เห็นนิมิตฝันดังนี้ คือ ฝันเห็นเทวดาตนมีฤทธิ์มากนัก อันอยู่รักษาป่าทวลัญชะเหนือจอมเขาลิธิมุนภูฏ อันพระพุทธรูปเจ้าหากเหยียบในลังกาทวีปโพ้น¹²³”

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, 265 – 268.

¹²² ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มินตรี และ ธนิกานต์ วรรณมานนท์, “วิเคราะห์ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก,” *วิจิตรศิลป์*, ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2560), 137.

¹²³ *ตำนานมูลศาสนา* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2519), 207.

และส่วนที่สองปรากฏในส่วนท้ายโดยเป็นการสาธยายเกี่ยวกับการเดินทางไปเกาะลังกาทั้ง 3 ครั้งของพระพุทธเจ้า โดยการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเกิดขึ้นในครั้งที่ 3 ความว่า

“พระพุทธเจ้าก็กระทำตามโมทนาแก่ท่านมณีอัคนีคราชนั้น แล้วเสด็จขึ้นไปลำแดงรอยดินไว้เหนือจอมเขาสุมณภูฏ ซ้อนภายในรอยดินพระพุทธเจ้า 3 ตน คือพระกกุสนธ์ 1 พระโกนาคมะ 1 พระพุทธกัสสปเจ้า 1 หากเหยียบไว้แต่ก่อนนั้น

อธิบายว่า เมื่อใดพระพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดมาในโลกนี้แล้ว อันว่าทวีปทั้ง 2 คือชมพูทวีปและลังกาทวีปนี้ ย่อมเป็นที่จรดเดินไปมา และเป็นที่ไว้ศาสนาและธาตุแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นธรรมดาตามาแล เหตุตั้งนั้น ในภัททกัลป์อันนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดมา 5 พระองค์ แม่องค์ใดองค์หนึ่ง ก็ดี ก็ย่อมไปสงเคราะห์สัตว์โลกทั้งหลาย แล้วย่อมขึ้นไปเหยียบรอยดินไว้เหนือจอมเขาสุมณภูฏนั้นทุกพระองค์แล หากเป็นที่ไว้ศาสนาเป็นธรรมดาแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาแต่ก่อน เหตุตั้งนั้น พระพุทธเจ้ากกุสนธ์เจ้าเหยียบไว้ก่อน ถัดนั้นพระโกนาคมะเจ้า ถัดนั้นพระพุทธกัสสปเจ้า ถัดนั้นพระโคตมเจ้าเหยียบซ้อนภายหลังมาแล้ว ครั้นพระเมตไตรยเจ้าจักมาเหยียบซ้อนรอยพระพุทธบาททั้ง 4 นี้ เหตุเจ้ากุตตจักมาภายหลังใหญ่แก่นักแท้ไซ้ เหตุเป็นธรรมดาแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น พระพุทธเจ้าก็ขึ้นเหยียบไว้เพื่อให้รู้ว่าลังกาทวีปเป็นที่บริโศคแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายแล บิไซ้เป็นที่บริโศคแห่งสัตว์ทั้งหลายฝูงอื่นเลย อันจอมเขาสุมณภูฏนี้เป็นที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหยียบรอยดินไว้ นั้นกว้างขวางนัก มีประมาณเท่าลานข้าวแห่งคนทั้งหลายนี้แล¹²⁴”

ดังนั้น แม้ว่าจะปรากฏการกล่าวถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมณภูฏนี้ในจารึกสมัยสุโขทัยมาก่อน แต่ตำนานมูลศาสนานี้ถือเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในประเทศไทยฉบับแรกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมณภูฏนี้ และยังเป็นคัมภีร์แรกที่กล่าวว่ารอยพระพุทธบาทนี้เป็นรอยพระพุทธบาท 4 รอยซึ่งน่าจะส่งอิทธิพลให้กับแนวคิดเรื่องรอยพระพุทธบาท 4 รอยในเวลาต่อมา ตำนานมูลศาสนายังเป็นหลักฐานเพียงชิ้นเดียวที่พบในประเทศไทยที่ออกชื่อเขาสุมณภูฏว่าสิริมนภูฏอีกด้วยซึ่งพบร่วมกับคำว่าสุมณภูฏ แสดงว่าในล้านนาอาจมีการเรียกชื่อเขาลูกนี้ด้วยชื่อที่ต่างกัน

ในล้านนายังมีคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระรัตนปัญญาเถระซึ่งแต่งขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 2060 – 2071¹²⁵ อีกเล่มหนึ่งที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมณภูฏเช่นเดียวกัน

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, 250 – 251.

¹²⁵ พระรัตนปัญญาเถระ, แต่ง, แสง มนวิฑูร, แปล, **ชินกาลมาลีปกรณ์** (กรุงเทพฯ: รำไทย เพรส, 2550), ไม่มีเลขหน้า

โดยปรากฏในเนื้อหาเรื่องพุทธกิจกล่าวด้วยเสด็จสถานที่ต่างๆรวมทั้งในลังกาทวีป มีเนื้อหาส่วนใหญ่เหมือนกับที่ปรากฏในคัมภีร์มูลศาสนาแต่มีความรวบรัดมากกว่า ใจความว่า

“พระองค์เสด็จจากวิหารเชตวันไปสู่ประเทศกัลยาณีในวันเพ็ญเดือนวิสาข เพื่อทรงอนุเคราะห์พญานาคชื่อมณีอักษิเก ครั้นนั้น พญานาคมณีอักษิเกได้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเป็นประมุขฉันอาหารทิพย์แล้วนั่งเฝ้าอยู่ด้านหนึ่ง พระศาสดาทรงอนุโมทนาการถวายอาหารนั้นแล้วทรงประทับรอยพระบาทไว้บนยอดเขาสุมนกูฏ ทรงพักกลางวันบนภูเขาชั้น¹²⁶”

ในสมัยอยุธยาแม้จะมีการติดต่อกับลังกาอยู่บ้างดังปรากฏในพระราชพงศาวดารในคราวที่พบรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี ที่มีการกล่าวว่าการพบรอยพระพุทธรูปในครั้งนั้นต้องกับที่ทางลังกาบอกว่าอยุธยามีรอยพระพุทธรูปเหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต¹²⁷ แต่กลับไม่ปรากฏการกล่าวถึงเขาสุมนกูฏในสมัยอยุธยาเลย มีแต่การกล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศซึ่งคณะของพระอุบาลีเถระได้เดินทางไปยังลังกาเพื่อสืบพระพุทธศาสนา ในคราวนั้น พระเจ้ากัทธิศรัราชสิงหะมีรับสั่งให้พาคณะสงฆ์และทูตไปเที่ยวนมัสการพระมหาเจดีย์สถานต่างๆในลังกาทวีป¹²⁸ และแม้จะมีการกล่าวถึงเฉพาะเจดีย์สถานที่เมืองอนุรธปุระแต่ในคราวนั้นก็น่าจะมีการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏด้วยเช่นกัน

เอกสารเพียงชิ้นเดียวสมัยอยุธยาตอนปลายที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏนี้คือ คำให้การชาวกรุงเก่าที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ แต่ปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปอีก 4 แห่งที่ถูกระบุว่า เป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประดิษฐานเอาไว้ ใจความว่า

“...สุมนกูฏ รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุมนกูฏแห่งหนึ่ง¹²⁹”

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, 44.

¹²⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 263.

¹²⁸ กรมพระยาตำราสารานุกรม, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546) 222.

¹²⁹ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605.

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มปรากฏชื่อรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏในจดหมายเหตุเรื่องสมณทูตไปลังกาทวีปครั้งรัชกาลที่ 2 โดยกล่าวถึงใน 2 ส่วน คือ ในส่วนที่กล่าวถึงโสฬสมหาสถาน 16 แห่ง ซึ่งในจดหมายเหตุดังกล่าวระบุเพียง 15 แห่งเท่านั้น ดังความว่า

“มีคฤหส์ถ์กับปิยการกคุมรักษาออกไปให้บูชาพระเจดีย์ฐานทั้ง 15 ตำบล คือพระมหียังคมเจดีย์ 1 นาคปึงคณเจดีย์ 1 กัลยาณีเจดีย์ 1 พระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ 1 ทิวาคูหังคณเจดีย์ 1 ทิมวาปิงคเจดีย์ 1 มุติยังคณเจดีย์ 1 ดิสสมหาเจดีย์ 1 พระมหาโพธิ 1 มริจิวฎียเจดีย์ 1 ฎูปาราม 1 อภัยศิริเจดีย์ 1 เซตวันมหาวิหาร เสดเจดีย์ 1 กัจจรามกคณเจดีย์ 1 เป็น 15 ตำบล¹³⁰”

ก่อนจะกล่าวถึงอีกครั้งเมื่อคณะสงฆ์เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ จดหมายเหตุฉบับนี้จึงเป็นเอกสารฉบับแรกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏไว้อย่างละเอียดมากที่สุดเท่าที่พบในปัจจุบัน โดยให้รายละเอียดไว้ดังนี้

“ผ้าขาวดาดเพดานแลปูนอนคนละ 1 ตัวนายคนละ 1 เข้ากันเป็น 21 คน ออกจากวัดแปลมดูลเลวิหารนั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 4 เพลาเช้า 5 โมงเศษ ถึงบ้านบะลาพัททะเลเพลาย่ำ 5 โมงเศษ ออกจากบ้านนั้นไปถึงวัดคิลิมะละยะ แลวัดนั้นเป็นที่สำนักหยุดแห่งคนทั้งปวงที่จะไปนมัสการพระพุทธรูปที่วัดนั้นมีแต่สามเณรอยู่องค์ 1 กับเลขพระ

ครั้นเพล 7 ทุ่มตื่นขึ้นหุงข้าวจะได้ไปกินกลางทาง เปลา 3 ยามก็ถือคบไฟให้ไฟ เดินไปเส้นทาง 300 เส้นจึงถึงเชิงเขาพระบาท แลทาง 300 เส้นนั้นเหมือนหนึ่งกับทาง 700 เส้นเหมือนกัน ด้วยว่าทางนั้นชันเขาเป็นทางกันดารนัก แต่ล้วนชะง่อนแง่นแหลมเปี้ยเหลี่ยมลิ้นเป็นโคลตะไคร่น้ำจับเป็นชอกเขา อนึ่ง น้ำในชอกเขาแลห้วยเขานั้นเอามือจุ่มลงไปเย็นเสียวดังกระดูกจะแตก ถ้าบ้วนปากก็ปวดดังฟันจะหลุด ถ้ากลืนกินตกไปถึงไหนก็รู้ไปถึงนั้น

ครั้นถึงเชิงเขาแล้ว ขึ้นไปอีก 100 เส้นจึงถึงที่มณฑปพระพุทธรูป เข้ากันเป็นทาง 400 เส้น แลขึ้นไปนั้นที่เป็นหน้าผาชันมิได้ จึงต้องเหนี่ยวสายโซ่ขึ้นไป มีอยู่ 3 แห่ง แต่ละแห่งๆนั้นสูง 3 วา 4 วาบ้าง คุนากลั่นนัก ด้วยสูงเหลือสูง แล้วจะได้มีต้นไม้ยึดเหนี่ยวไปขึ้นไปหามิได้ อาศัยได้แต่โซ่นั้นสิ่งเดียว โซ่นั้นมีถึง 11 สาย ลูกโซ่นั้นทำด้วยเหล็กใหญ่เท่านิ้วชี้

¹³⁰ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, 359.

ครั้นขึ้นไปถึงแล้ว ชาวสิงหนทีพาไปนั้น เขาจึงบอกให้ไปที่วิมานสุมนะเทวดา แล้วจึงว่าอากาลัญญาฯ ให้เทวดาอนุโมทนาบุญแล้ว จึงไปนมัสการพระบาท ด้วยว่าสุมนะเทวดานั้นเขาเป็นผู้อาราธนาพระพุทธองค์ให้ประดิษฐานพระบาทไว้ แล้วก็พากันไปนมัสการพระบาท เอาดอกไม้ทองเงินธูปเทียนบูชา

ฝ่ายพระสงฆ์เสียดเสาะผ้าผ่อนองค์ละมีครึ่งผืนเป็นผ้าขาว 5 ผืน ผ้าเช็ดหน้าแขก 4 ผืน ผ้ากรองผืน 1 จีวรอังสะแพรผืน 1 บูชา แล้วก็อุทิศส่วนพระกุศลมายังพระเจ้าแผ่นดินแลชาวพระนครครูอุปัชฌาย์ญาติกามิตรสหายทั้งปวง แลพระมณฑปพระพุทธบาทนั้นสูง 9 คอก ยาว 5 คอกคืบ กว้าง 4 คอก หามามีได้ แล้วเอาโซ่ทำเป็นรยางค์ผูกมณฑปโยงไว้รอบ ด้วยว่าลมหนักล้าหนัก ถ้าแลมิเอาโซ่ทำสายระยางโยงไว้ ลมหนักก็พัดพัดพาไปตกที่อื่น แลที่นั้นลมพัดอยู่เป็นนิจมิได้ขาด ด้วยว่าเขาสูงเหลือสูง ถ้าแลฤดูแล้งฝนนั้นวันวัน 1 ตก 2 วันตก ถ้าเทศกาลฤดูฝนๆตกทุกวันเป็นนิจ

ครั้นนมัสการแล้วก็รีบร็ดลงมาเร็วๆ ซ้ำอยู่มิได้เลย แลเมื่อขณะไปนมัสการวันนั้น ลมฝนก็ไม่มีพวกสิงหนทีไปด้วยต่างคนต่างว่า พระสงฆ์ไทยนี้บุญมาก ลมฝนก็มีได้มี

อนึ่ง ผ้าพระบาทนั้นโดยยาว 3 คอกกว้างคอกคืบสี่ 4 นิ้วข้างไม้ ปลายพระบาทบายไปข้างปัจฉิมทิศ แลลายลักษณะนั้นหามีได้ ด้วยว่าครั้งหนึ่งพวกวิสันตาได้กินเมืองลังกาแล้วจึงให้คนเอาลังขี้ไปขัดสีตีต่อยจนละลายเลื่อนลบหายไปสิ้น ครั้นภายหลังพวกสิงหนทีจึงรบคืนเอาเมืองได้ แลที่ขอบรอบผ้าพระบาทนั้น เขาแผ่ทองแดงแล้วกำไหล่ทองคำประดับด้วยเพชรรอบ

อนึ่ง น้ำนั้นเล่าไหลออกจากเชิงเขาพระบาทนั้นทั้ง 4 ทิศ ข้างทิศบูรพานั้นชื่อว่ามหาอุคคองคา ไหลไปเวียนเป็นทักษิณาวรรตเมืองสิงขัมภ์ แล้วไหลไปตกพระมหาสมุทร ข้างทิศอีสานเมืองสิงขัมภ์ ข้างทิศทักษิณนั้นชื่อมณิกะคองคาไหลไปตกพระมหาสมุทรข้างทิศทักษิณ ข้างทิศปัจฉิมนั้นชื่อว่ากาฬะคองคา ไหลไปตกพระมหาสมุทรข้างทิศปัจฉิม ข้างทิศอุดรนั้นชื่อว่ากัลยาณีคองคา ไหลไปตกพระมหาสมุทรใกล้กับเมืองกัลยาณีข้างทิศพายัพแห่งเขาพระบาท

ครั้นนมัสการแล้วได้จำลองผ้าพระบาทแล้วก็รับลงมาถึงที่สำนักเพลาบาย 4 โมงเศษ¹³¹”

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, 399 – 401.

จากความในจดหมายเหตุ มีการให้รายละเอียดการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบน เขาสุมนกูฏไว้ค่อนข้างละเอียด ตั้งแต่ช่วงเวลาที่ขึ้น ลักษณะของเส้นทางไปจนถึงลักษณะของมณฑป ในช่วงเวลานั้นและลักษณะของรอยพระพุทธรูปบาท แสดงถึงความใส่ใจของผู้บันทึกที่มีต่อรอยพระพุทธรูปบาทนี้ รวมถึงความสำคัญของสถานที่แห่งนี้เมื่อเทียบกับโสฬสมหาสถานแห่งอื่นๆซึ่งในจดหมายเหตุฉบับเดียวกันแทบไม่ได้ให้รายละเอียดมากเท่านี้

เหตุการณ์ที่ปรากฏในจดหมายเหตุนี้ยังสอดคล้องกับเนื้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 2 ที่กล่าวถึงกลุ่มพระสงฆ์ไทยที่เดินทางไปนมัสการพระทันตธาตุและรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏและเจดีย์สถานต่างๆเป็นเวลา 12 เดือนก่อนเดินทางกลับมายังกรุงเทพฯ ความว่า

“และพระสังฆนายกพระอนุชาที่ช่วยทำนบารุงพาไปหาเจ้าเมืองอังกฤษ ขอขมาเปิดพระทันตธาตุให้นมัสการมีทหารอยู่รักษา แล้วก็พาไปนมัสการพระพุทธรูปบาทบนยอดเขาสูง แล้วได้ไปเที่ยวนมัสการพระเจดีย์ฐานที่ใหญ่ๆ ทุกแห่ง อยู่ได้สิบสองเดือนจึงเข้าลาพระสังฆนายก พระอนุชา พระสังฆนายก พระอนุชาประชุมทำสมณสาส์นตอบเข้ามาถึงสมเด็จพระสังฆราช ณ กรุงเทพมหานครฉบับหนึ่ง¹³²”

นอกจากนี้ยังเริ่มมีการปรากฏรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปสำคัญแห่งอื่นที่พระพุทธรูปเจ้าประดิษฐานซึ่งเป็นแนวความคิดที่ต่อเนื่องจากที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าและพบหลักฐานครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ในจารึกเรื่องพระพุทธรูปบาทบนฝาผนังพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยเนื้อความในจารึกระบุว่า

“สุมนกูฏ คือรอยพระพุทธรูปอันเหยียบไว้ยอดเขาสุมนกูฏในลังกาทวีป มีเนื้อความนสารสังคหะว่าเมื่อพระสัมพันธวงศ์ได้ตรัสแล้ว 8 พระวสา พญามณีอีกชกนาคราชอยู่ ณ ปากน้ำกัลยาณีในเกาะลังกามาอาราธนาพระพุทธรูปองค์กับพระอรหันต์ 500 ไปสู่ลังกาทวีป ทรงเทศนาในมณฑปแก้วอันพญานาคนฤมิตไว้ ณ ที่ใกล้กับยามเจดีย์ริมฝั่งสมุทร แล้วพระองค์ก็เหยียบรอยพระพุทธรูป¹³³”

¹³² ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 – 4 เล่ม 1, 523.

¹³³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 129..

อนึ่ง จารึกที่พระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนี้ถือเป็นหลักฐานชั้นท้ายๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการให้รายละเอียดของมูลเหตุรวมถึงเหตุการณ์การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ จึงเห็นได้ชัดว่าที่ สุดแล้วสถานะของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏได้ถูกผนวก รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งและมักจะปรากฏเพียงชื่อเท่านั้นโดย ไม่มีคำอธิบายอื่นๆเพิ่มเติม

ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นเป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้เห็นถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏที่เหนือกว่ารอยพระพุทธรูปบาทแห่งใดๆ ทำให้ไม่ว่าจะในยุคสมัยใดก็จะมีกรกล่าวถึง หรือการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้อยู่เสมอ และน่าจะเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทจำลองขึ้น รวมถึงการจำลองรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏนี้มาสร้างในราชอาณาจักรของตนเองเพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญของดินแดนในฐานะดินแดนที่พระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาถึง

2.2.3 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิก

2.2.3.1 รอยพระพุทธรูปบาทรอยที่ 2 บนเกาะลังกาในเอกสารชาวต่างชาติ

รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิกเป็นรอยพระพุทธรูปบาทสำคัญอีกแห่งที่ถูกอธิบายว่าที่ มาจากลังกาเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ แต่รอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้ไม่เคยปรากฏใน เอกสารฝ่ายลังกาไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์หรือจารึก โดยเอกสารที่เก่าที่สุดกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทอีกแห่ง หนึ่งบนเกาะลังกาคือบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาท 2 แห่งบนเกาะลังกา รอยหนึ่งของรอยพระพุทธรูปบาทบนยอดเขา ซึ่งหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ ในขณะที่อีก แห่งหนึ่งซึ่งอยู่ทางเหนือของเมืองอนูราชปุระนั้นถูกสลูปลซึ่งกษัตริย์สร้างครอบเอาไว้ และมีการระบุว่า สลูปลดังกล่าวมีชื่อว่า อภัยคีรี¹³⁴

สลูปลอภัยคีรีนี้เป็นสลูปลขนาดใหญ่ของสำนักอภัยคีรีวิหารที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเมือง-อนูราชปุระ สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าวรมันที่ 4 (พ.ศ. 454 – 466) บนอารามชื่อคิริ-

¹³⁴ พระภิกษุฟาเหียน, เขียน, พระยาสุรินทรฤชชัย, แปล, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร, 146 – 147.

นิครนถ์¹³⁵ ก่อนจะถูกขยายใหญ่ขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าคชพาหุ หรือ พระเจ้าตทพาหุคามณี (พ.ศ. 655 - 677)¹³⁶ และได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งในรัชสมัยของพระเจ้าปราวกรรมพาหุที่ 1 (1696 - 1729)¹³⁷ อย่างไรก็ตาม เอกสารฝ่ายลังกาคกลับไม่เคยระบุว่า สถูปดังกล่าวสร้างครอบรอยพระพุทธรูปแต่อย่างใด

บนลานประทักษิณของอภัยคีรีสถูปปรากฏรอยพระพุทธรูปคู้บนแผ่นหินซึ่ง T.G. Kulatunge สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องแสดงความเป็นสถานที่ซึ่งประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้า¹³⁸ อย่างไรก็ตาม การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปคู้บนลานประทักษิณของสถูปนั้นเป็นแบบแผนที่มีในศิลปะลังกาซึ่งอาจสืบประเพณีนี้มาจากอินเดีย¹³⁹ ดังนั้นรอยพระพุทธรูปคู้บนลานประทักษิณของอภัยคีรีสถูปจึงไม่เกี่ยวข้องกับการประทับรอยพระพุทธรูปตามในบันทึกของหลวงจินหาเทียน และยังไม่มียุทธฐานอื่นนอกจากบันทึกฉบับนี้ที่กล่าวถึงการสร้างสถูปครอบรอยพระพุทธรูปคู้ ดังนั้น จึงไม่แน่ชัดว่า สถูปอภัยคีรีนี้สร้างครอบรอยพระพุทธรูปอยู่หรือไม่

2.2.3.2 รอยพระพุทธรูปที่ 2 บนเกาะลังกาในเอกสารฝ่ายไทย

ในขณะที่ชื่อสุวรรณมาลิกที่กล่าวถึงในฐานะรอยพระพุทธรูปอีกแห่งหนึ่งบนเกาะลังกานั้น ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในคำให้การชาวกรุงเก่าซึ่งเป็นเอกสารที่กษัตริย์พม่าได้เรียบเรียงจากคำให้การของเชลยศึกจากกรุงศรีอยุธยา¹⁴⁰ ในคำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปสำคัญที่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงประทับด้วยพระองค์เอง 5 แห่ง โดยเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูปสุวรรณมาลิกนี้ระบุว่า

¹³⁵ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร)* คัมภีร์มหาวงศ์, 435.

¹³⁶ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร)* คัมภีร์มหาวงศ์, 441 และ T.G. Kulatunge, *Abhayagiri Vihara at Anuradhapura* (Colombo: Central Cultural Fund, 1999), 7.

¹³⁷ T.G. Kulatunge, *Abhayagiri Vihara at Anuradhapura*, 7.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, 9 - 10.

¹³⁹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, *พุทธศิลป์ลังกา* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2556) 175.

¹⁴⁰ คำให้การชาวกรุงเก่า, พระยาเจริญราชชน (มีน เลหาเศรษฐี) พิมพ์แจกในงานศพ อิม จ.จ. ผู้มารดา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย ณ สะพานยศเส, 2457), (1).

“สุวรรณมาลิก คือรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ที่ยอดเขาในลังกาทวีปแห่งหนึ่ง¹⁴¹”

ชื่อสุวรรณมาลิกนี้เป็นชื่อเดียวกับสุวรรณมาลิกเจดีย์ที่มีความหมายตรงกับคำว่าเหมมาลิกมหาเจดีย์¹⁴² อันเป็นหนึ่งในชื่อของมหาสถูป¹⁴³ หรือสถูปรุวันเวลิเสยะ สถูปหลักประจำสำนักมหาวิหารซึ่งสร้างขึ้นโดยพระเจ้าทูลฐคามนีอภัย (พ.ศ. 283 – 406) และมาแล้วเสร็จในสมัยพระเจ้าสัทธาติสสะ (พ.ศ. 406 – 424) โดยสร้างขึ้น ณ บริเวณที่มีเสาศิลาจารึกซึ่งพระเจ้าทวานัมปิยติสสะโปรดให้สร้างขึ้นตามคำของพระมหินทเถระ¹⁴⁴ ในคัมภีร์มหาวงศ์หรือคัมภีร์ภูปวงศ์มีการให้รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างสถูปหรือห้องกรูเอาไว้อย่างละเอียด แต่ไม่เคยปรากฏคำกล่าวเกี่ยวกับการสร้างพระสถูปที่สถานที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้า ซึ่งนั่นหนา ชุติวงศ์ให้ความเห็นว่าอาจเป็นร่องรอยของความทรงจำของคนลังกาที่ตกทอดมายังอยุธยา ในขณะที่ฝ่ายลังกาเสื่อมเลือนไปหมดแล้ว¹⁴⁵

ความเชื่อว่าบนเกาะลังกามีรอยพระพุทธรูปสำคัญ 2 แห่งนั้นยังปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา 2 ฉบับ คือ สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1¹⁴⁶ และสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอมภาษาไทย เลขที่ 7¹⁴⁷ แต่เนื้อความที่ประกอบกับภาพในสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนั้นกลับเรียกรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 รอยว่าเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏทั้งคู่ โดยรอยพระพุทธรูปรอยหนึ่งวาดเอาไว้บนยอดเขากลางเกาะลังกา ส่วนอีกรอยหนึ่งอยู่บนยอดเขากลางเกาะทางด้านขวาของเกาะลังกา มีข้อความกำกับว่า “พระบาทพระนโมพุทธ สีหล ภูเขาสุมนกูฏ”

หลักฐานชิ้นนี้แสดงความสับสนของคนในสมัยอยุธยาต่อที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปอีกแห่งหนึ่งบนเกาะลังกาที่ไปปะปนกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่เป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาที่เป็น

141 “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605.

142 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์, เรื่องเดียวกัน, 216.

143 เรื่องเดียวกัน, 348.

144 เรื่องเดียวกัน, 348 – 411.

145 นันหนา ชุติวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 20.

146 สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย (กรุงเทพฯ กรมศิลปากร, 2552), 155.

147 เรื่องเดียวกัน, 101.

ปณฺจปาทวรํ ฐานํ

อหํ วนฺทามิ ทูรโต¹⁵⁰”

เนื้อความเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนี้ยังปรากฏในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูปที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2456 ด้วยเช่นกัน ปรากฏในส่วนคำนมัสการพระพุทธรูป 4 รอยของโบราณ¹⁵¹ โดยมีเนื้อความเดียวกันกับที่ปรากฏในบทบอแก้วตรับพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) และเนื้อความดังกล่าวยังคงถูกใช้งานมาจนถึงปัจจุบัน

จากหลักฐานทั้งหมดข้างต้นจะเห็นว่าปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นกับรอยพระพุทธรูปแห่งที่ 2 บนเกาะลังกาก็คือความคลุมเครือของหลักฐานที่อาจเกิดขึ้นจากความรู้ตั้งแต่ต้นทางในลังกาที่ไม่ชัดเจนหรือเลือนหายไป รวมไปถึงช่วงเวลาที่ยาวของหลักฐานจากการถูกกล่าวถึงครั้งแรกในบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนในพุทธศตวรรษที่ 10 จนมาถึงการถูกกล่าวถึงอีกครั้งเอกสารฝ่ายอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 24 ทำให้รอยพระพุทธรูปแห่งที่ 2 หรือรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลินนี้กลายเป็นรอยพระพุทธรูปที่ไม่มีความชัดเจนในตัวเองมาตั้งแต่แรก

ดังนั้น ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลินนี้จึงมีเพียงแค่การเป็นส่วนหนึ่งในกลุ่มรอยพระพุทธรูปสำคัญตามความเชื่อที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเท่านั้น ไม่ได้มีความโดดเด่นหรือความสำคัญพิเศษใดๆ แต่แตกต่างจากรอยพระพุทธรูปในกลุ่มเดียวกันอีก 4 แห่งที่มีตำนาน คำอธิบาย ความเคารพหรือการให้รายละเอียดและการกล่าวถึงที่ชัดเจนมากกว่าและพร้อมจะถูกตัดออกได้ทุกเมื่อเนื่องจากสถานะอันคลุมเครือของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้

2.2.4. รอยพระพุทธรูปสี่รอยที่เขารังรุ้ง

2.2.4.1. รอยพระพุทธรูปเดี่ยวและรอยพระพุทธรูป 4 รอย

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าทั้งที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายอินเดียและในบันทึกเดินทางของหลวงจีนฟาเหียนล้วนแต่เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวทั้งสิ้น คือ รอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันประทับลงบนพื้นผิว เช่น หิน หรือ พื้นดิน แต่คัมภีร์ที่แต่งขึ้นนอก

¹⁵⁰ สวตมนต์ฉบับหลวง ของ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว), พิมพ์ครั้งที่ 16 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, 2538), 227.

¹⁵¹ “โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรูป” ใน ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป, 286 – 287.

อินเดีย นั้น นอกจากจะมีรอยพระพุทธรูปบาทเดียวแล้ว ยังปรากฏแนวความคิดใหม่ คือ รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยร่วมด้วย

รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยคือรอยพระพุทธรูปบาทที่พระพุทธรูปเจ้าศากยมนีประทับลงในตำแหน่งเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปบาทที่พระพุทธรูปเจ้าในอดีต คือ พระพุทธรูปเจ้ากุกสันธะ พระพุทธรูปเจ้าโกนาคมณะ และพระพุทธรูปเจ้ากัสสปะได้ประทับเอาไว้แล้ว จนเกิดรอยพระพุทธรูปบาทที่ซ้อนกัน 4 รอยแสดงถึงความสำคัญของพื้นที่บริเวณนั้นที่พระพุทธรูปเจ้าทุกพระองค์ในกาลปัจจุบันจะต้องมาประทับซึ่งมักจะมาพร้อมตำนานหรือเรื่องเล่าถึงเหตุแห่งการที่พระพุทธรูปเจ้าทุกพระองค์จะต้องมาประทับรอยพระพุทธรูปบาทในบริเวณดังกล่าว

หากใช้ขนาดเป็นเกณฑ์ รอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้ากุกสันธะจะมีขนาดใหญ่ที่สุด แล้วค่อยๆลดหลั่นกันลงมาตามลำดับจนถึงรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าศากยมนีซึ่งมีขนาดเล็กที่สุด อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีคัมภีร์ใดที่กล่าวถึงขนาดรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าไม่ว่าจะของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใด แม้แต่ของพระพุทธรูปเจ้าองค์ปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นในคัมภีร์พุทธวงศ์สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย¹⁵² หรือคัมภีร์มธรรตวิลาสินี¹⁵³ คัมภีร์ชั้นอรรถกถาของพุทธวงศ์ก็ไม่ได้กล่าวถึงขนาดของรอยพระพุทธรูปบาท กล่าวถึงเพียงขนาดพระวรกายที่มีความแตกต่างกันเท่านั้น ดังนั้น การตีความขนาดรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์จึงน่าจะเป็นการเทียบเคียงของช่างหรือนักปราชญ์ในอดีตโดยใช้ขนาดพระวรกายของพระพุทธรูปเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์แต่ละเล่มเป็นเกณฑ์ แล้วสร้างให้ลดหลั่นกันไปตามลำดับ

คัมภีร์เล่มแรกๆที่มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยคือตำนานมูลศาสนาที่แต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21 โดยพระพุทธรักขิตหรือพระพุทธรุณ¹⁵⁴ ซึ่งรอยพระพุทธรูปบาทที่ถูกกล่าวถึงใน

¹⁵² “โคตมพุทธวงศ์ที่ 25” เข้าถึงเมื่อ 12 มีนาคม 2567 เข้าถึงได้จาก

https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8517&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%E
C.

¹⁵³ Buddhadatta Thera, I.B. Horner, translate, Madhurattthavilasini (The Clarifier of the Sweet Meaning) (London: Pali Text Society, 1978), 426.

¹⁵⁴ ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และ ธนิกานต์ วรรณธรรมานนท์, “วิเคราะห์ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก,” **วิจัยศิลป**, ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2560), 137.

ฐานะรอยพระพุทธบาท 4 รอยคือรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏบนเกาะลังกา ถือเป็นเอกสารฉบับแรกและฉบับเดียวที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ในฐานะรอยพระพุทธบาท 4 รอยเพราะไม่ว่าจะเป็นจารึก คัมภีร์หรือเอกสารอื่นๆ ล้วนแล้วแต่พูดถึงรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ในฐานะรอยพระพุทธบาทเดี่ยวทั้งสิ้น โดยเนื้อความในตำนานมูลศาสนาระบุว่า

“พระพุทธเจ้าก็กระทำกัฏตามุโธทนาแก่ท่านมณีอักษิณาคราชนั้น แล้วเสด็จขึ้นไปลำแดงรอยตีนไว้เหนือจอมเขาสุมนภูฏ ข้อนภายในรอยตีนพระพุทธเจ้า 3 ตน คือพระกกุสนธ์ 1 พระโกนาคมะ 1 พระพุทธกัสสปเจ้า 1 หากเหยียบไว้แต่ก่อนนั้น

อธิบายว่า เมื่อใดพระพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดมาในโลกนี้แล้ว อันว่าทวีปทั้ง 2 คือชมพูทวีปและลังกาทวีปนี้ ย่อมเป็นที่จรดเดินไปมา และเป็นที่ไว้ศาสนาและธาตุแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นธรรมดาตามาแล เหตุตั้งนั้น ในภัททกัลป์อันนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดมา 5 พระองค์ แม้องค์ใดองค์หนึ่ง ก็ดี ก็ย่อมไปสงเคราะห์สัตว์โลกทั้งหลาย แล้วย่อมขึ้นไปเหยียบรอยตีนไว้ เหนือจอมเขาสุมนภูฏนั้นทุกพระองค์แล หากเป็นที่ไว้ศาสนาเป็นธรรมดาแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาแต่ก่อน เหตุตั้งนั้น พระพุทธเจ้ากกุสนธ์เจ้าเหยียบไว้ก่อน ถัดนั้นพระโกนาคมะเจ้า ถัดนั้นพระพุทธกัสสปเจ้า ถัดนั้นพระโคตมเจ้าเหยียบซ้อนภายหลังแล้ว ครั้นพระเมตไตรยเจ้าจักมาเหยียบซ้อนรอยพระพุทธบาททั้ง 4 นี้ เหตุเจ้ากุตตจักมาภายหน้าใหญ่แท่นักแท้ไซ้ เหตุเป็นธรรมดาแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น พระพุทธเจ้าก็ขึ้นเหยียบไว้เพื่อให้รู้ว่าลังกาทวีปเป็นที่บริโภคแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายแล บิไซ้เป็นที่บริโภคแห่งสัตว์ทั้งหลายฝูงอื่นเลย อันจอมเขาสุมนภูฏนี้เป็นที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหยียบรอยตีนไว้ นั้นกว้างขวางนัก มีประมาณเท่าลานข้าวแห่งคนทั้งหลายนี้แล¹⁵⁵”

ความเชื่อดังกล่าวน่าจะเป็นความเชื่อเฉพาะที่เกิดขึ้นในล้านนาที่อาจจะมีการแต่งเสริมเข้าไป เพื่อเน้นย้ำความสำคัญของรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏในฐานะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดบนเกาะลังกาที่เหนือกว่าสถานที่แห่งอื่นๆ ในโสฬสมหาสถาน และน่าจะเป็นแรงบันดาลใจในการแต่งคัมภีร์ในสมัยหลังที่มีการกล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทรวมถึงรอยพระพุทธบาท 4 รอย เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก หรือ ตำนานอูร์งคราตุ เป็นต้น

155 เรื่องเดียวกัน, 250 – 251.

2.2.4.2 รอยพระพุทธรูปที่เขารังรุ้งในเอกสารล้านนา

นอกจากรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏที่ชาวล้านนาเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูป 4 รอย ในดินแดนล้านนายังมีรอยพระพุทธรูป 4 รอยอยู่อีกหลายแห่งกระจายตัวอยู่ในหลายจังหวัดซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นรอยพระพุทธรูปธรรมชาติที่มักจะมีตำนานเกี่ยวข้องกับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและ ต่อมาจึงได้มีการรวบรวมตำนานเหล่านั้นขึ้นเป็นคัมภีร์หนึ่งเล่ม คือ ตำนานพระเจ้าเลียบโลก แต่ในบรรดารอยพระพุทธรูป 4 รอยทั้งหมดในดินแดนล้านนา รอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งเป็นรอยพระพุทธรูป 4 รอยที่มีความสำคัญที่สุด

คัมภีร์ที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งคือตำนานพระเจ้าเลียบโลกซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยอาจมีต้นเค้าจากจารึกการประดิษฐานพระธาตุ พย.21 ที่กล่าวถึงการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนต่างๆตามสถานที่และเมืองต่างๆ รวมถึงกล่าวถึงการส่งต่อสิ่งหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่งโดยระบุช่วงเวลาซึ่งพ้องกับระยะเวลาของการคัดลอกตำนานในยุคแรกๆในระบುವัฒนาในตำนานพระเจ้าเลียบโลก¹⁵⁶

ตำนานพระเจ้าเลียบโลกกล่าวถึงการเสด็จมาของพระพุทธเจ้ายังดินแดนต่างๆ ซึ่งต่อมาได้เกิดเป็นพระธาตุและพระบาทขึ้นเป็นจำนวนมากกระจายอยู่ในดินแดนล้านนา ล้านช้าง พม่าและจีน¹⁵⁷ ตำนานพระเจ้าเลียบโลกจึงเป็นคัมภีร์ฉบับแรกที่แต่งขึ้นในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันที่กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในดินแดนประเทศไทยอีกด้วย แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลาที่มีการแต่งคัมภีร์นี้ขึ้นมีรอยพระพุทธรูปจำนวนเท่าใดที่เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 89 แห่ง โดยน่าจะได้อิทธิพลจากคัมภีร์ฝ่ายลังกาที่เข้ามาในดินแดนล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าวที่กล่าวถึงการเสด็จมาเยือนของพระพุทธเจ้ายังพื้นที่ทางภูมิศาสตร์จริง และหนึ่งในรอยพระพุทธรูปสำคัญที่ถูกกล่าวถึงในตำนานพระเจ้าเลียบโลกคือรอยพระพุทธรูปบนเขาเวถารบรรพตหรือเขารังรุ้ง

เนื้อหาในตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาเวถารบรรพตนี้ปรากฏอยู่ในกัณฑ์ที่ 1 โดยเริ่มเล่าจากเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาลที่กล่าวถึงการเสด็จมายังเวถารบรรพตหรือเขารังรุ้งของพระพุทธเจ้าเพื่อไปเสวยพระกระยาหารและได้ทอดพระเนตรรอยพระพุทธรูปของ

¹⁵⁶ สุตแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน, พุทธภูมิภายาและล้านนาประเทศ: อ่านตำนานพระเจ้าเลียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (กรุงเทพฯ: อี.ที. พับลิชชิ่ง, 2564), 11 – 29.

¹⁵⁷ เจียรชาย อักษรดิษฐ์, ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินามตำนาน ผู้คน (เชียงใหม่: ธารปัญญา, 2552), 6 – 9.

พระพุทธเจ้าในอดีตและได้ประทับรอยพระพุทธบาทของพระองค์ลงไปพร้อมมีพุทธทำนายไปถึงพระพุทธเจ้าในอนาคต มีใจความดังนี้

“พระพุทธเจ้าก็ทอดพระเนตรรอยพระพุทธบาทแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย 3 พระองค์ที่ล่วงมาแล้วคือ พระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะ อันปรากฏอยู่เหนือแผ่นดินที่นั่นก็ทรงแย้มสรवलอยู่ พระมหาสารีบุตรเห็นเช่นนั้นจึงทูลถามว่า “ข้าแต่พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงแย้มสรवलด้วยเหตุอะไรหนอ” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูรา สารีบุตร ฐานะนี้แม้พระพุทธเจ้าที่ล่วงไปแล้วทั้ง 3 พระองค์ ก็ทรงประดิษฐานรอยพระบาทไว้ แม้พระศรีอาริยมตไตรยอันจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าภายภาคหน้า ก็จักทรงเหยียบรอยพระบาทครอบรอยพระบาททั้ง 4 รอยนี้ให้กลายเป็นรอยเดียว” เมื่อตรัสเช่นนี้แล้ว พระพุทธองค์ก็เสด็จลุกขึ้นไปทรงเหยียบรอยพระบาทไว้เรียงกันคือ ให้ปลายนิ้วพระบาทตั้งอยู่เสมอกัน ส่วนสันพระบาทนั้นหยุดหย่อนกันตามลำดับแล้วพระองค์ก็ทรงอธิษฐานว่า “เมื่อตถาคตนิพพานไปแล้วให้เทวดาทั้งหลาย นำเอาธาตุแห่งเรามาประดิษฐาน ณ ที่นี้ เพื่อมิให้เป็นของสาธารณ ในเมื่อเรานิพพานไปแล้วนาน 2,000 วัสสา พระบาทนี้จักปรากฏแก่คนและเทวดาทั้งหลาย เขาจักรพากันมาสักการบูชาเป็นอันมาก แล” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเช่นนี้แล้วก็เสด็จกลับคืนสู่วิหารเชตวัน อันมีในเมืองสาวัตถี ก็มีดังนี้แล¹⁵⁸”

ตำนานพระเจ้าเลียบโลกยังเล่าถึงการค้นพบรอยพระพุทธบาทนี้เมื่อนายพรานคนหนึ่งตามรู้รังเผือกซึ่งเหล่าเทวดาได้เนรมิตขึ้นเพื่อให้มีคนมาค้นพบรอยพระพุทธบาทบนเขาเวภารบรรพตแห่งนี้ จนเมื่อนายพรานเดินตามไปถึงยอดเขากลับไม่พบรังเผือกแต่พบรอยพระพุทธบาทแทน และได้นำเรื่องนี้ไปประกาศให้รู้โดยทั่วกันและเป็นที่มาของชื่อรอยพระพุทธบาทเขารังรัง ความว่า

“ในวันต่อมา รังตัวนั้นก็บินโฉบเอาลูกไก่ไปอีก พรานผู้นั้นก็ติดตามไปดูเห็นรังบินขึ้นไปที่ยอดเขาที่นั่น พรานป่าก็พยายามไต่ขึ้นไปสู่ยอดเขา มองหารังตัวนั้นก็ไม่มีพบในที่ใดเลย คงเห็นรอยพระพุทธบาทกับทั้งพระธาตุของพระพุทธเจ้าที่ประดิษฐานอยู่ที่นั่น พรานป่าผู้นั้นพอมันเห็นเช่นนี้ ก็นั่งลงนมัสการกราบไหว้ด้วยศรัทธาแห่งตน แล้วมันก็ลงมาประกาศแก่คนทั้งหลายให้ปรากฏทั่วไป ในบ้านน้อยเมืองใหญ่ทั้งหลายโดยทั่วไป

¹⁵⁸ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก (เชียงใหม่: โครงการหนังสือธรรมะ ธรรมทาน คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2553), 34.

ตั้งแต่กาลนั้นเป็นต้นมา คฤหัสถ์นักบวชทั้งหลายก็พากันไปนมัสการกราบไหว้รอยพระพุทธรูปที่นั่นเป็นจำนวนมาก ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาพระพุทธรูปที่นั่นเลยปรากฏชื่อว่า พระบาทเจ้ารั้งรั้ง สืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันนี้¹⁵⁹”

นอกจากนี้ ตำนานพระเจ้าเลียบโลกยังกล่าวถึงพญามังราย กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ว่าพระองค์ได้เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปแห่งนี้และได้โปรดให้วัดระยะทางจากเชิงเขาไปถึงรอยพระพุทธรูปและยังได้กล่าวถึงขนาดฝ่าพระบาทของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์ ถือเป็นคัมภีร์ที่แต่งในประเทศไทยฉบับแรกที่กล่าวถึงขนาดฝ่าพระบาทของทั้งพระพุทธรูปเจ้าในอดีตและปัจจุบัน โดยเนื้อหาในตอนนี้เป็นว่า

“ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมายังมีพระราชองค์หนึ่งมีพระนามว่า มังราย เสวยราชย์ในนครเชียงใหม่ ได้ทรงสดับรับฟังข่าว พระพุทธรูปที่รั้งรั้งเป็นที่ประเสริฐยิ่งนัก จึงทรงมีพระราชศรัทธาใคร่สักการบูชาเป็นอย่างยิ่งจึงเสด็จไปพร้อมด้วยพระราชเทวีและเสนาอำมาตย์บริวารทั้งหลาย ตามลำคานทางจนกระทั่งบรรลุถึงเชิงเขาแล้วเสด็จขึ้นไปสักการบูชาพระพุทธรูปและพระชินธาตุด้วยพระราชปสาทศรัทธาเลื่อมใสเป็นอันมาก ทรงบังเกิดอัศจรรย์พระทัยยิ่งนัก จึงมีพระราชอาญาให้คนทั้งหลายวัดระยะทางรอบเชิงเขานั้นมี 370 วา ตั้งแต่เชิงภูเขาวัดตามระยะทางเดินสูง 427 วา วัดทอดดิ่งลงมาได้ 125 วา วัดตรงดิ่งลงมาจนถึงฝั่งแม่น้ำคงไกล 500 วา วัดตั้งแต่สฟเพาไปถึงรอยพระพุทธรูปได้ 25 วา รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้ากุกสันธะยาว 1 วา 3 คอก รอยพระพุทธรูปโกนาคมนะยาว 1 วา 2 คอก รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้ากัสสปะยาว 1 วา 1 คอก รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้าโคตมะยาว 1 วา 1 คืบ ปลายพระบาทเสมอกัน¹⁶⁰”

ก่อนที่ในตอนท้ายจะกล่าวถึงเหตุการณ์หลังรัชสมัยของพญามังรายที่ผ้าขาวคนหนึ่งได้สนทนากับภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเป็นเทวดาแปลงเกี่ยวกับมูลเหตุแห่งการที่ผู้คนมานมัสการรอยพระพุทธรูปน้อยลง รวมถึงเหตุการณ์ในอนาคตว่าจะรอยพระพุทธรูปที่รั้งรั้งนี้จะยังรุ่งเรืองอยู่หรือไม่ ซึ่งได้มีการระบุถึงลักษณะของผู้ที่จะมานมัสการรวมถึงข้อบังคับและข้อห้ามต่างๆก่อนจะยุติเรื่องเล่าของรอยพระพุทธรูปบนเขาเวภารบรรพตหรือเขารั้งรั้งไว้แต่เพียงเท่านี้¹⁶¹

ประวัติของรอยพระพุทธรูปที่รั้งรั้งยังปรากฏในใบลานในพื้นที่ภาคเหนือในสมัยหลัง เช่น ตำนานพระบาทสี่รอย (รั้งรั้ง) ซึ่งสงวน โชติสุขรัตน์ตัดเอามาจากใบลานตำนานผูกต้นของมหาหมื่น

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 37.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 37 – 38.

¹⁶¹ เรื่องเดียวกัน, 38 – 40.

วุฑฒินยาโณ วัดหอธรรม ซึ่งเขียนในปี พ.ศ. 2465¹⁶² โดยเนื้อหาที่ปรากฏในตำนานฉบับนี้น่าจะคัดลอกมาจากเนื้อความในตำนานพระเจ้าเลียบโลกเพราะเนื้อความหลักที่ปรากฏนั้นตรงกับในตำนานพระเจ้าเลียบโลก มีเพียงรายละเอียดปลีกย่อยหรือคำที่ใช้บางส่วนที่แตกต่างเท่านั้น แสดงว่า รอยพระพุทธรบาทรั้งยังเป็นที่ยอมรับในดินแดนล้านนาอยู่จนมาถึงในพุทธศตวรรษที่ 25

นอกจากรอยพระพุทธรบาทบนเขารั้งรั้ง ในตำนานพระเจ้าเลียบโลกยังกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาท 4 รอยอีก 5 แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธรบาทท่าวังงาม¹⁶³ รอยพระพุทธรบาทดอยผาแดง¹⁶⁴ รอยพระพุทธรบาทดงนั้ง¹⁶⁵ รอยพระพุทธรบาทห้วยพร้าว¹⁶⁶ และรอยพระพุทธรบาทเมืองกิน¹⁶⁷ แต่เมื่อเทียบความยาวของเนื้อหาของเนื้อหาและคำอธิบายกับรอยพระพุทธรบาทบนเขารั้งรั้งแล้วจะพบว่า เนื้อหาของรอยพระพุทธรบาทบนเขารั้งรั้งมีความยาวและละเอียดกว่ารอยพระพุทธรบาท 4 รอยแห่งอื่นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาที่กล่าวถึงวิธีการนมัสการและขนาดของรอยพระพุทธรบาทแต่ละรอย แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลาที่คัมภีร์เล่มนี้ถูกแต่งขึ้น สถานะของรอยพระพุทธรบาทบนเขารั้งรั้งน่าจะมีสำคัญมากกว่ารอยพระพุทธรบาทแห่งอื่น ๆ มาก

อย่างไรก็ตาม ในเอกสารประวัติศาสตร์ของล้านนา เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ หรือ ตำนานมูลศาสนาซึ่งมีการกล่าวถึงพระพุทธรเจ้าสำคัญหรือเจดีย์สำคัญในล้านนาหลายองค์กลับไม่กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทบนเขารั้งรั้งแต่อย่างใดทั้งที่แต่งขึ้นในช่วงเวลาไล่เลี่ยคือในพุทธศตวรรษที่ 21 แสดงว่าความสำคัญของรอยพระพุทธรบาทอาจจะเทียบไม่ได้กับพระธาตุเจดีย์ เพราะหากดูจากเนื้อหาในตำนานพระเจ้าเลียบโลกจะพบว่า สถานที่ตั้งพระธาตุหรือพระเกศาธาตุมักจะเป็นเมืองที่มีความเจริญและมีประชากรมากในขณะที่สถานที่ตั้งรอยพระพุทธรบาทมักจะเป็นภูมิประเทศที่มีความพิเศษ เช่น ภูเขา แม่น้ำ หรือชุมชนห่างไกล¹⁶⁸ จึงอาจด้วยเหตุผลนี้ทำให้ชินกาลมาลีปกรณ์ หรือ ตำนานมูล

¹⁶² สวงน โชติสุขรัตน์, **ประชุมตำนานลานนาไทย เล่ม 2** (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2515), 431 – 441.

¹⁶³ **พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก**, 75 – 77.

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, 153 – 156.

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 169 – 184.

¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 186 – 188.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 189 – 190.

¹⁶⁸ สุตแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน, **พุทธภูมิกายาและล้านนาประเทศ : อ่านตำนานพระเจ้าเลียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์**, 65 – 85.

ศาสนาซึ่งเนื้อหามีความเกี่ยวข้องกับเมืองและประวัติศาสตร์จึงอาจไม่ได้ให้ความสำคัญกับรอยพระพุทธรูปมากเท่ากับพระธาตุเจดีย์

2.2.4.3 การควมรวมรอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งกับรอยพระพุทธรูปที่เมืองหาง

การควมรวมระหว่างรอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งกับรอยพระพุทธรูปที่เมืองหางไม่ปรากฏในเอกสารล้านนา แต่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงหาวัดซึ่งเป็นเอกสารที่เป็นคำให้การของพระเจ้าอู่หมุพรและข้าราชการไทยที่ถูกวาดต้อนไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2¹⁶⁹ โดยในคำให้การชาวกรุงเก่านี้ได้กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จไปรบที่เมืองหาง ภายหลังจากที่พระองค์ได้รับชัยชนะแล้วก็ได้เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งก่อนจะเดินทางต่อไปยังเมืองหงสา มีใจความว่า

“อันว่าเมืองหางนี้เป็นเมืองบริบูรณ์เขามาช้านานหนักหนา แต่นักษัตริย์ได้ถึงร้อยชั่ว แต่คราวเมืองปาดลีบุตรนั้นมา มีรอยพระพุทธรูปอยู่บนยอดเขา เรียกเขารังรุ้ง แต่ก่อนตั้งพระศาสนา พร้อมด้วยพระรัตนตรัย พระนเรศวรจึงทำพิธีเข้าเหยียบกรุงจักให้รุ่งเรืองเดชา อันที่พระพุทธรูปนั้นก็เสด็จไปนมัสการ พระองค์จึงเปลื้องเครื่องทรงทั้งสังวาลและภูษา และทรงไว้ในรอยพระพุทธรูปแล้วทำสักการบูชาธูปเทียนข้าวตอกดอกไม้ มีเครื่องตั้งปวงเป็นอันมาก แล้วจึงทำการพิธีสมโภชอยู่เจ็ดราตรี จึงให้มหาอุปราชเป็นทัพหน้ายกไปเมืองหงสาก่อน อันองค์พระนเรศวรนั้นเสด็จอยู่เมืองหาง เพราะเหตุฉะนี้ จึงถวายพระนามเรียกองค์พระนารายณ์เมืองหาง เป็นกรุงหยุดพักอยู่กลางทางของพระองค์ ครั้นเสร็จการมงคลพิธีแล้วพระองค์ก็ยกไปเมืองหงสา¹⁷⁰”

คำให้การขุนหลวงหาวัดจึงเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า คนในสมัยอยุธยาตอนกลางน่าจะรู้จักหรือรับรู้ถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่เมืองหางนี้จนทำให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชต้องเสด็จไปนมัสการและทำพิธีสมโภชถึง 7 วัน สันนิษฐานว่าพระองค์น่าจะรับรู้เรื่องราวของรอย

¹⁶⁹ หนังสือราชพงษาวดารกรุงเก่า (โรงพิมพ์บางคอแหลม, 2426), 1

¹⁷⁰ “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ใน พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 708.

พระพุทธรูปแห่งนี้ตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์ประทับอยู่ที่หงสาวดีซึ่งถูกกล่าวถึงทั้งในคำให้การชาวกรุงเก่า¹⁷¹ และคำให้การขุนหลวงหาวัด¹⁷²

นอกจากในคำให้การขุนหลวงหาวัด ข้อมูลเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่เมืองหางปรากฏในรายงานของกัปตันเจมส์ โลว์แห่งกองทัพมหัศจรรย์ของบริษัทอินเดียตะวันออก ที่ได้รายงานต่อ The Royal Asiatic Society ที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษเมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2373 ถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง และได้กล่าวว่า นักเดินทางชาวสยามได้เล่าถึงรอยพระพุทธรูปบนเขานางรุ้ง (Khaunang Rung) ว่าต้องเดินทางด้วยช้างไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่เป็นเวลา 15 วัน ซึ่งรอยพระพุทธรูปนี้ประดิษฐานอยู่ในมณฑลปบนยอดเขากลางป่าลึก มีลักษณะเป็นก้อนหินสกัดกว้าง 60 วา สูง 90 วา เป็นรอยพระพุทธรูปที่ซ้อนทับกัน 4 รอยซึ่ง ดร. จอห์น เลย์เดิน นักการศรัทธาได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่าน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง 4 พระองค์ในภัทรกัลป์¹⁷³

แม้ว่าในเอกสารนี้จะระบุว่ารอยพระพุทธรูปนี้อยู่ที่เขานางรุ้ง แต่การกล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 4 รอยทำให้เราพออนุมานได้ว่า รอยพระพุทธรูปนี้น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้ง แต่อาจจะเกิดจากความผิดพลาดในการรับสาร ทำให้ชื่อมีความผิดเพี้ยนไป และจากตำแหน่งที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ก็ตรงกับทิศที่ตั้งของเมืองหางที่ปัจจุบันอยู่ในรัฐฉานของประเทศพม่า ดังนั้น รอยพระพุทธรูป 4 รอยในรายงานของเจมส์ โลว์นี้จึงน่าจะตั้งอยู่ที่เมืองหาง สอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงหาวัด ซึ่งจากการศึกษาของสุดแดน วิสุทธิลักษณ์ และวัลลภ ทองอ่อนพบว่ารอยพระพุทธรูปทั้งนี้ตั้งอยู่ที่เมืองหางในเขตพื้นที่ภูเขาของกลุ่มน้ำสาละวินไม่ไกลจากหมู่บ้านยางคำของชาวละหู่ซึ่งทำหน้าที่ดูแลพระบาท และเป็นกลุ่มชนที่ถูกกล่าวถึงใน

171 “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 507 – 513.

172 “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 697 – 701.

173 James Low, “On Buddha and the Phrabat,” *Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol.3, No.1 (1831), 68 – 69.

ตำนานพระเจ้าเลียบโลก¹⁷⁴ แสดงว่ารอยพระพุทธรูปบาทบนเขารังรุ้งที่แท้จริงน่าจะอยู่ที่เมืองหางประเทศพม่า

2.2.4.4 การควบรวมรอยพระพุทธรูปบาทบนเขารังรุ้งกับรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยที่วัดพระพุทธรูปสี่รอย จังหวัดเชียงใหม่

แม้จะไม่ปรากฏในเอกสารสมัยล้านนา แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทที่เมืองโยนก โดยพบเป็นส่วนหนึ่งของรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่ในคำให้การชาวกรุงเก่าระบุว่า เป็นไปตามเนื้อความในพระบาลี ระบุว่า

“โยนกปุเร รอยพระพุทธรูปบาทประดิษฐานไว้ในโยนกประเทศแห่งหนึ่ง¹⁷⁵”

อย่างไรก็ตาม ในคำให้การชาวกรุงเก่าไม่ได้ระบุว่า “โยนกประเทศ” นั้นมีขอบเขตครอบคลุมไปยังพื้นที่ใดบ้าง ในขณะที่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในช่วง 10 ปีสุดท้ายก่อนสิ้นพุทธศตวรรษที่ 22¹⁷⁶ แสดงภาพภูเขาที่มีรอยพระพุทธรูปบาทสี่ของรอยเดี่ยวอยู่ด้านบนและมีข้อความข้างใต้ระบุว่า “เขารังรุ้ง”¹⁷⁷ อยู่ใกล้กับเมืองในภาคเหนือ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย น่าน โดยที่เมืองเหล่านี้มีแม่น้ำคั้น ซึ่งเมืองที่อีกฝั่งแม่น้ำล้วนแต่เป็นเมืองในฝั่งพม่าในปัจจุบัน แสดงว่าในความรับรู้ของผู้ที่คัดลอกสมุดภาพไตรภูมินั้นรอยพระพุทธรูปบาทบนเขารังรุ้งนี้น่าอยู่ที่วัดพระพุทธรูปสี่รอย อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่โดยอาจจะรับรู้ผ่านผู้คนจากล้านนาในช่วงสงครามระหว่างอยุธยากับล้านนาในอดีต เช่น สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช¹⁷⁸ เป็นต้น

จึงอาจเป็นไปได้ว่า ในความรับรู้ของคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย รับรู้เรื่องราวของรอยพระพุทธรูปบาทรังรุ้งทั้งที่อยู่ในที่เมืองหางในเขตรัฐไทใหญ่และที่อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งหากมอง

¹⁷⁴ สุตแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน, พุทธภูมิวิทยาและล้านนาประเทศ : อ่านตำนานพระเจ้าเลียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์, 75.

¹⁷⁵ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605.

¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, 104.

¹⁷⁷ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี, 92.

¹⁷⁸ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 530 – 539.

ในทางภูมิศาสตร์แล้ว เมืองหางนั้นอยู่ไม่ห่างจากเมืองฝางมาก จึงอาจนับเมืองหางเป็นส่วนหนึ่งโยนกได้ ดังนั้น จึงไม่มีหลักฐานที่สามารถยืนยันชัดเจนได้ว่า ในความรับรู้ของคนในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นเชื่อว่ารอยพระพุทธรบาท 4 รอยนั้นอยู่ที่ใด

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ หลักฐานชิ้นแรกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้ง ณ โยนกประเทศคือจารึกเรื่องรอยพระพุทธรบาทบนผนังพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งแม้เนื้อความส่วนใหญ่จะตรงกับที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่า ทั้งการเขียนร่วมกับรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่นหรือการให้คำอธิบายแต่ก็มีการเพิ่มเติมรายละเอียดบางประการเข้าไป ดังความว่า

“...โยนกปุเร คือรอยพระพุทธรบาท อันพระพุทธรเจ้าทรงประดิษฐานไว้บนยอดเขารังรุ้ง แดนโยนกประเทศคือเมืองเชียงใหม่ 1...

...ที่นี้ข้างบนเมืองโยนก คือเมืองเชียงใหม่ ข้างล่างเมืองภูกาม คือเมืองอังวะ และกษัตริย์ทั้งสองกับมหาชนทั้งสองประเทศมานมัสการพระพุทธรบาทบนยอดเขารังรุ้ง¹⁷⁹”

จารึกที่พระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนี้แม้จะไม่ได้ระบุว่าเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยแต่ก็มีการระบุชื่อที่ตั้งของรอยพระพุทธรบาทนี้ว่าอยู่บนยอดเขารังรุ้งซึ่งเป็นเนื้อความที่ไม่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าที่ระบุเพียงชื่อเมืองโยนกเท่านั้น และยังเป็นหลักฐานชิ้นแรกที่ยืนยันว่า เมืองโยนกในความรับรู้ของคนในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้อยู่ที่เมืองเชียงใหม่

ชื่อรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้งที่โยนกประเทศยังปรากฏต่อมาในบทขอวัดรของพระสังฆราช (สา ปุสสเทว)¹⁸⁰ และปรากฏอีกครั้งในโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ในส่วนของพระพุทธรบาท 5 รอย และแม้จะกล่าวถึงร่วมกับรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่น แต่ก็มีการให้รายละเอียดที่น่าสนใจบางประการ ตามความนำโคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทว่า

“โยนกเมอองกรีกแจ้ง

ปัจจุบนน นี้นา

¹⁷⁹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 129 – 130.

¹⁸⁰ สวตมนต์ฉบับหลวง ของ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว), 227.

ก่อนว่าเมอองมลาวขง

เขตร้วง

เวการบรรพตลัญ

ชนะสถิต เถลองแฮ

เรยยกโขดทางรุงข้าง

อุดรสถาน¹⁸¹”

เนื้อความในโคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทนั้นนอกจากจะเป็นเอกสารชิ้นแรกนอกดินแดนล้านนาที่กล่าวถึงชื่อ “เวการบรรพต” ซึ่งเป็นชื่อของเขารุงที่ปรากฏในตำนานพระเจ้าเลียบโลกแล้วยังเป็นเอกสารชิ้นแรกที่ระบุว่าเมืองโยนกคือ “เมืองกรีก” อีกด้วย¹⁸²

และเมื่อตรวจสอบรอยพระพุทธรบาทในดินแดนล้านนาซึ่งพบอยู่จำนวนหนึ่งทั้งที่ปรากฏความในตำนานพระเจ้าเลียบโลกและที่สถาปนาขึ้นในภายหลัง แต่รอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่น่าจะมีความสำคัญมากที่สุดนั้นอยู่ที่วัดพระพุทธรบาทสี่รอย อ.แมริม จ.เชียงใหม่ เพราะเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่ถูกอุปถัมภ์โดยกษัตริย์ล้านนาในราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน เริ่มจากพระญาธัมมลังกาข้างเผือก เจ้าผู้ครองเชียงใหม่ในระหว่างปี พ.ศ. 2359 – 2364 ได้เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรบาทและสร้างวิหารครอบรอยพระพุทธรบาทเมื่อปี พ.ศ. 2362 ซึ่งมีการกล่าวถึงในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า

“อยู่มาถึง 6 ออก 8 คำ วันอาทิตย์ พระเป็นเจ้าข้างเผือกมีบริวารพันหนึ่งแควดล้อมเป็นบริวารเสด็จไปนมัสการพระบาทเจ้าสี่รอย แล้วก็ลวดสร้างวิหารกวมพระบาทเจ้า แล้วลักการบูชาหื้อทานสงฆ์ น้ำพระบาทเจ้าแล้ว ถึงเดือน 6 แรม 8 คำ¹⁸³”

¹⁸¹ “โคลงกลิตต้นตำนานพระพุทธรบาท” ใน **ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรบาท**, 287.

¹⁸² ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับปี พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายคำว่าโยนกว่า “ชื่อชนชาติกรีก ซึ่งชาวอินเดียเรียกเพี้ยนมาจากคำว่า Ionia, ชื่อเรียกชาวไทยทางล้านนา, ยวน หรือ เขาวนนะ ก็เรียก”

ผศ. ดร. ชานบัววิชัย ทัดแก้วให้ความเห็นว่า คำว่า โยนก หรือ ยวนนี้เป็นคำที่ใช้ในภาษาบาลีสันสกฤตและพบในจารึกหรือเอกสารโบราณมานานแล้ว เป็นคำที่ใช้เรียกดินแดนหรือคนทางฝ่ายเหนือ ซึ่งไม่ใช่ทางเหนือของประเทศไทยแต่เป็นทางเหนือของประเทศอินเดียอันหมายถึงดินแดนของชาวกรีก คือ แถบคันธาระ บัคเตรีย นอกจากนี้ ดังนั้น คำว่า “โยนก” ในระยะแรกจึงใช้เรียกกลุ่มคนกรีกที่อยู่ทางเหนือของประเทศ และจึงนำมาใช้เรียกผู้คนที่อยู่ทางเหนือของประเทศไทยในเวลาต่อมา

¹⁸³ สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** (พระนคร: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2514), 129 – 130.

นอกจากพระญาณมลังกาข้างเผือกแล้ว ในปี พ.ศ. 2412 ตรงกับรัชกาลของเจ้ากาวิโลรส-สุริยวงศ์ พระคันธาวง พระภิกษุชาวพะเยาได้เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทสี่รอยที่อ. แม่ริม และได้จัดบันทึกการเดินทางไปนมัสการในครั้งนั้นพร้อมกับได้วัดขนาดรอยพระพุทธรบาททั้ง 4 รอย เอาไว้ ความว่า

“แนวไปรอดพระบาท 4 รอย วันนั้นเป็นเดือนเพ็ง เมืองลคอร เป็น 14 คำเชียงใหม่แล แล้วนมัสการ ไหว้สาแล ท้อทานข้าวตอกดอกไม้ ลำเทียน น้ำอบน้ำหอม หมาก เหมี้ยง พลุยา ผ้าสบงใต้ผืน 1 แลคำปิว แลสรรเสริญตีคำบรมวลแล้วก็เทกดูลงยาวรอยพระบาทเจ้ากฤษณะองค์เคล้านั้น ลงยาวมี 11 คอก คีบ ลงขวางมี 6 คอก ปลาย 8 นิ้วแล รอยพระเจ้าโกณาคุณะ องค์ถ้วน 2 นั้น ยาว 9 คอก คีบ กว้าง 5 คอกแล รอยพระเจ้ายกัลปะองค์ถ้วน 3 นั้น ยาว 5 คอกปลายคีบ ลงกว้างมี 2 คอกคีบแล รอยพระพุทธรเจ้าโคตมะเรานี้ ยาว 4 คอก คีบ ลงกว้างมี 2 คอกทัดพระเจ้าโคตมะเรานี้ ย่างวมสันตีนพระเจ้ายกัลปะแล้ว เต็กปลายลงกวมกลางรอยพระยกัลปะเจ้าหั้นแล เทกดูสันนี้แล้ว ก็นอนพำเพ็ง สุตรมนต์ภาวนาอยู่ที่นั่นคืนหนึ่งแล¹⁸⁴”

การสถาปนารอยพระพุทธรบาทที่แม่ริมให้เป็นรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้งนั้นจึงอาจเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในล้านนาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งอาจมีสาเหตุจากการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้งที่อยู่ที่ยังห่างไกลเนื่องจากปัญหาในด้านการเดินทางที่มีความลำบาก จึงได้สถาปนารอยพระพุทธรบาทแห่งหนึ่งที่มีลักษณะใกล้เคียงให้เสมือนด้วยรอยพระพุทธรบาทที่เมืองหางขึ้นมาเพื่อนมัสการแทน ก่อนจะส่งต่อความรับรู้ไปยังดินแดนอื่น ส่งผลให้เกิดความรับรู้ชุดใหม่อีกชุดหนึ่งว่า รอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้งนั้นอยู่ในดินแดนล้านนา ไม่ใช่เมืองหาง ส่งผลให้ต่อมารอยพระพุทธรบาทที่สถาปนาขึ้นใหม่นี้ก็ได้กลายเป็นรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้งขึ้นมาจริงๆ

2.2.5 แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง

แม้ในลังกา พม่าหรือไทยจะมีรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ ทั้งรอยพระพุทธรบาทตามคัมภีร์ทางศาสนา เช่น รอยพระพุทธรบาทบนเขาสัจจพันธ์ หรือรอยพระพุทธรบาทในภูมิศาสตร์จริงที่มีการแต่ง

¹⁸⁴ ชาญคณิต อวารณ, บันทึกการเดินทางไปไหว้พระบาท พระธาตุและพระพุทธรูปของพระคันธาวง เมืองพะเยา พ.ศ. 2410 – 2428 (พะเยา: มหาวิทยาลัยพะเยา, 2566), 57.

ตำนานเสริม เช่น รอยพระพุทธรูปเขาสุมนภู แต่ไม่เคยปรากฏการจัดกลุ่มหรือยกรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้งในดินแดนของตัวเองและในดินแดนอื่นขึ้นเป็นชุดเช่นที่พบในไทย ซึ่งมีการสถาปนารอยพระพุทธรูป 5 แห่งขึ้นมาเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญเหนือกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นๆ

แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งนี้ปรากฏครั้งแรกในคำให้การชาวกรุงเก่าซึ่งมีการระบุว่ารอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งที่ถูกหยิบยกมานั้นเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าประดิษฐานและมีเนื้อความปรากฏในพระบาลี โดยรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนี้มีการให้คำอธิบายไว้ในตอนท้าย ดังนี้

“พระพุทธองค์ได้ทรงประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้ 5 แห่ง มีเนื้อความปรากฏมาในพระบาลีดังนี้ว่า

สุวรรณมาลีเก คือรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ที่ยอดเขาในลังกาทวีปแห่งหนึ่ง

สุวรรณบุพผเต รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุวรรณบรรพต (ในสยามประเทศนี้) แห่งหนึ่ง

สุมนภู รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุมนภูแห่งหนึ่ง

โยนกปุเร รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในโยนกประเทศแห่งหนึ่ง

นมมทาย นทียา รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในแม่น้ำนมมทานทีแห่งหนึ่ง รวมเป็น 5 แห่ง¹⁸⁵”

จากคำอธิบายของรอยพระพุทธรูปสำคัญแต่ละแห่งจะพบว่า มีความพยายามในการให้รายละเอียด ของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งเท่าที่จะทำได้ ในบรรดารอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่ง มี 2 แห่งที่ให้รายละเอียดของที่ตั้ง คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภู ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่เหลืออีก 2 แห่งมีทั้งรอยพระพุทธรูปที่ระบุตำแหน่งตามใน

185 “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605.

คัมภีร์ คือ รอยพระพุทธรูปาทรมแม่น้ำนันทมา และรอยพระพุทธรูปที่ระบุตำแหน่งกว้างๆ คือ รอยพระพุทธรูปสุพรรณมาลิกที่ระบุว่าอยู่บนเกาะลังกาและรอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความไม่แน่ใจของคนในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงตำแหน่งที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปนี้จึงกล่าวไว้แบบกว้างๆแทน

เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ หลักฐานที่กล่าวถึงแนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งพบที่ผนังของพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามซึ่งเรียกว่า “จารึกเรื่องรอยพระพุทธรูป” โดยเนื้อหาหลักของจารึกแผ่นนี้จะเน้นไปที่เรื่องของรอยพระพุทธรูปบนเขาสิจพันธ์บรรพต แต่ในส่วนท้ายของจารึกแผ่นนี้มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อีก 3 แห่ง รวมกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสิจพันธ์บรรพตอีก 1 แห่งรวมเป็น 4 แห่ง ดังเนื้อความในจารึกว่า

“สุวรรณูปพพเต คือพระพุทธรูปยอดเขาสิจพันธ์บรรพต มีเนื้อความในมัชฌิมนิกายปุณโณวาทสูตรว่า...

สุนนุกู คือรอยพระพุทธรูปอันเหยียบไว้ยอดเขาสุนนุกูในลังกาทวีป มีเนื้อความในสารสังคหะว่าเมื่อพระสัมพันธัญญ์ได้ตรัสแล้ว 8 พระวสา พญามณีอีกขิกนาคราขอยู่ ณ ปากน้ำกัลยาณิในเกาะลังกามาอาราธนาพระพุทธรูปองค์กับพระอรหันต์ 500 ไปสู่ลังกาทวีป ทรงเทศนาในมณฑปแก้วอันพญานาคนฤมิตไว้ ณ ที่ใกล้กัลยาณเจดีย์ริมฝั่งสมุทร แล้วพระองค์ก็เหยียบรอยพระบาทไว้

โยนกปุเร คือรอยพระพุทธรูป อันพระพุทธรูปเจ้าประดิษฐานไว้บนยอดเขารังรุ้ง แดนโยนกประเทศคือเมืองเชียงใหม่ 1

นมมทายนทียา คือพระพุทธรูปทรงเหยียบไว้มหาดทรายทองด้วยประโยชน์แก่พญานันทายนาคราช อันกราบทูลอาราธนาไว้เป็นที่เจดีย์สถานตำบล 1

ที่นี้ข้างบนเมืองโยนก คือเมืองเชียงใหม่ ข้างล่างเมืองภูกาม คือเมืองอังวะ และกษัตริย์ทั้งสองกับมหาดชนทั้งสองประเทศมานมัสการพระพุทธรูป ณ ยอดเขารังรุ้ง¹⁸⁶”

¹⁸⁶ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 129 – 130.

จากเนื้อความในจารึกนี้มีการตรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิกออก ซึ่งอาจมีนัยยะจากการที่รอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้เป็นเพียงแห่งเดียวที่ไม่สามารถระบุตำแหน่งที่แน่ชัดรวมถึงไม่เคยมีใครเห็นมาก่อนว่าหน้าตาเป็นอย่างไร จึงเป็นสาเหตุที่ในช่วงเวลาที่จารึกหลักนี้ถูกจารขึ้น ได้มีการตรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิกออก นอกจากนี้ ในจารึกดังกล่าวยังระบุว่า เขาสังข์พันธ์คือเขาสุวรรณบรรพตอย่างชัดเจน รวมถึงเป็นจารึกที่ระบุว่า โยนกประเทศนั้นคือเชียงใหม่ ไม่ใช่เมืองหางในประเทศพม่าดังที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงหาวัด ซึ่งสอดคล้องกับความในคำให้การชาวกรุงและในสมุดภาพไตรภูมิที่มักจะระบุว่ารอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยบนเขาร้างรุ่งนี้อยู่ในพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันใกล้กับเมืองเชียงใหม่

ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งปรากฏอีกครั้งในบทสวดมนต์ของพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ซึ่งเป็นคำสวดภาษาบาลีที่เริ่มจากบทนมัสการพระพุทธรูปเจ้าและรอยพระพุทธรูปบาทที่ทรงแสดงไว้ทั้ง 4 แห่ง ตรงกับที่ปรากฏในจารึกที่พระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แต่บทต่อมาซึ่งเป็นบทนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทอันประเสริฐ แต่ครั้งนี้พูดถึงรอยพระพุทธรูปบาท 5 แห่งโดยชื่อของรอยพระพุทธรูปบาทสุวรรณมาลิกกลับมาปรากฏอีกครั้งในเอกสารนี้ ปรากฏเนื้อความว่า

“ วันทาภิ พุทฺธ ภาวปารติมฺณํ ตีโลกเกตฺติ ติภาเวนาถํ
 โย โลกเสฏฺโฐ สกฺลํ กิลลํ เฉตฺวาน โปเชสิ ชนํ อนันตํ
 ยํ นมฺมทาย นทียา पुलฺเล จ ตี เร ยํ สัจจพันธ์ริเก สุมนาจลค์เค
 ยํ ตตฺถ โยนกปุเร มุณีโน จ ปาทํ ตํ ปาทลฺญฺชนมฺหํ สิริสา นมามิ
 สุวณฺณมาลิกะ สุวณฺรปพฺพเต สุมนุญฺเฏก โยนกปุเร นมฺมทาย สิริสา
 นมามิ
 ปญฺจปาทวรํ ฐานํ อหํ วันทาภิ ทูโรโต¹⁸⁷”

เนื้อความเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งปรากฏแบบละเอียดขึ้นในโคลงกลิตต์ต้นตำนานพระพุทธรูปบาท งานพระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรง

¹⁸⁷ สวดมนต์ฉบับหลวง ของ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทโว), 227.

พระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2456 เพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในคราวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงยกพระจุลมงกุฎ ณ ยอดพระมณฑปพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี¹⁸⁸ เนื้อหาภายในโคลง ลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทนี้เริ่มจากบทสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรยายเรื่องปุณโณวาทสูตร โดยมีการแทรกคำนมัสการรอยพระพุทธรบาทรอยพระพุทธรบาท 5 รอยด้วยวสันตดิถีลक्षणที่มีเนื้อหาเดียวกันกับในบทสวดมนต์ของพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) แต่มีเนื้อหาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาท 5 รอยด้วยโคลงต้น ความว่า

“ ย นั้มทายนทียา	มุลินเจตุรี
ย สัจจพัชร์คิริเก	สุมนาทลัคเค
ย ตัตถโยนกุปุเร	มุณีโนจปาทำ
ต ปาทลัญจนมทำ	สิริสถานมามี
สุวัณณมาลิกะ	สุวัณณปัพพะเต
สุมนกุฎ	โยนกุปุเร
นั้มทายนทียา	ปัญจะปาทวรฐาน
อห วัณทามี ทูโรโต ๗๗	
รอยบาทโลกนารถเจ้า	ประดิษฐฐาน
สรรวมสวัสดิ์ดีนมสสการคง	คู่หล้า
ปรากฏพจนอาจารย์	เดอมกล่าว ไว้แฮ
องค์ละแห่งถ้วนห้า	แห่งเสถยร ๗๗
หนึ่งยอดบรรพตเวอั้ง	สุวรรณมา ลีแฮ
นมมะทานที่เณนยยน	หาดกว้าง

¹⁸⁸ ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรบาท, 277.

สจจะพันธ์ศิริมาคมหา	ปรันตเทศ ไทยฤ
โยนกพระด้าวอ้าง	เอกองค์ ๆ
โยนกเมองกรีกแจ้ง	ปัจจนน นี้นา
ก่อนว่าเมองมลาวง	เขตร้ว
เวการบรรพตาลัย	ชนะสถิต เถลองแฮ
เรยกโขดทางรุ่งข้าง	อุดรสถาน
ยอดเขาสุมณภูเบอ้อ	สิงห หนึ่งแฮ
เดชพุทธปาฏิหารทรง	เหยยบไว้
เพ่อประโยชน์โปรดประชน	เฉลิมครัท ธานา
อนาคตชดให้ได้	สักการ
แม้พระจะสถิตยตั้ง	อินเคยย กิติ
บุชิตอนุสิษฐ์สถาน	ถิ่นใกล้
อุทิกใจก้ใจเสย	กุศลเจต ไฉนเลย
โหมครัทธากล้าให้	เห่อมธรรม”

โคลงลิลิตต้นตำนานพระพุทธรบาทของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ถือเป็นวรรณกรรมสำคัญที่ให้ข้อมูลและรายละเอียดของรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งไว้อย่างครบถ้วนมากที่สุดเท่าที่พบในปัจจุบัน แต่รายละเอียดที่กล่าวถึงในโคลงลิลิตต้นนี้ส่วนใหญ่จะเป็นข้อมูลเดียวกันกับที่พบในเอกสารรุ่นก่อนๆ โดยรอยพระพุทธรบาทที่ไม่เป็นที่รู้จักหรือไม่ถูกให้ความสำคัญมากนักในไทย คือ รอยพระพุทธรบาทที่สุวรรณมาลิกและรอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนันทาทาก็จะมีการให้รายละเอียดอย่างคร่าวๆ ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทสำคัญอย่างรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมณภูและรอยพระพุทธรบาทโยนกจะมีการให้รายละเอียดที่มากขึ้น ส่วนรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนั้นไม่ได้ถูกกล่าวถึงในส่วนนี้เพราะเป็นเนื้อหาหลักของโคลงลิลิตต้นที่ถูกกล่าวถึงใน

เนื้อหาหลัก ซึ่ง ศ. ดร. เชษฐ ติงสัญชลีให้ความเห็นว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงเป็นบุคคลในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างสมัยจารีตกับสมัยสังคมนิยมที่เกิดจากความรู้แบบตะวันตก ด้วยเหตุนี้จึงพยายามโยงรอยพระพุทธรูปในตำนานกับภูมิศาสตร์จริงตามความเห็นของพระองค์ท่าน เช่น ทรงให้ความเห็นว่า โยนกเป็นเมืองกรีก ไม่ใช่แดนลาว (ภาคเหนือของไทย) เป็นต้น¹⁸⁹

จากข้อมูลทั้งหมดที่ได้กล่าวมาจะพบว่า รอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งที่ถูกจัดกลุ่มขึ้นในประเทศไทยนั้นเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างน้อย โดยรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนี้ถูกคัดเลือกจาก 4 ปัจจัย คือ รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำน่านมมหา รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์สมัยหลัง ทั้งคัมภีร์ฝ่ายลังกา คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในไทย คือ รอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้ง และรอยพระพุทธรูปที่ไม่ปรากฏที่มาแน่ชัด คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก โดยที่รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถานั้นจะมีการสถาปนารอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงขึ้นเป็นรอยพระพุทธรูปตามความในคัมภีร์ ในประเทศไทยนั้นได้ทำการสถาปนารอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตขึ้นเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์ ในขณะที่พม่าได้สถาปนารอยพระพุทธรูปที่ขเวเสตต่อทั้ง 2 รอยขึ้นเป็นรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 แห่งตามคัมภีร์ คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำน่านมมหา แต่ถ้ารอยพระพุทธรูปแห่งใดที่ปรากฏในภูมิศาสตร์จริงอยู่แล้วก็จะนับรอยพระพุทธรูปดังกล่าวโดยตรง แม้จะมีกรณีของรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏทั้งในพม่าและไทย หรือกรณีของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิกที่ไม่มีความชัดเจนในตำแหน่งที่ตั้ง แต่หากรอยพระพุทธรูปเหล่านั้นมีความสำคัญก็จะถูกนับรวมเข้ามาด้วย

189 สัมภาษณ์ ศ. ดร. เชษฐ ติงสัญชลี, 9 เมษายน พ.ศ. 2566

บทที่ 3

พัฒนาการรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ส่งผลให้เกิดการตามหารอยพระพุทธรูปและสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองขึ้นในดินแดนต่างๆที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปถึง รวมถึงในดินแดนไทยด้วยเช่นกัน โดยปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองครั้งแรกในสมัยทวารวดีและพบต่อมาในหลายพื้นที่และช่วงเวลา ซึ่งรอยพระพุทธรูปจำลองในแต่ละพื้นที่ มีพัฒนาการทางด้านรูปแบบและความเชื่อที่แตกต่างกันตามเงื่อนไขที่แตกต่างกัน

ในบทนี้จะเป็นการศึกษาพัฒนาการการสร้างรอยพระพุทธรูปทั้งในด้านของรูปแบบรอยพระพุทธรูป รูปแบบและการจัดเรียงลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูป รวมไปถึงความเชื่อที่อยู่เบื้องหลังการสร้างรอยพระพุทธรูปในแต่ละชั้น โดยจะตรวจสอบแนวคิดที่มีการศึกษามาก่อนว่ามีความถูกต้องหรือไม่ พร้อมกับนำเสนอทฤษฎีใหม่เพิ่มเติม

3.1 แนวความคิดเรื่องการสร้างรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปนั้นถือเป็นปูชนียวัตถุที่ชาวพุทธกราบไหว้บูชามานานในฐานะสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า ซึ่งรอยพระพุทธรูปนั้นมีอยู่ 2 ประเภท ประเภทแรก คือ รอยพระพุทธรูปตามธรรมชาติที่อยู่บนภูเขาหินและพื้นที่ต่างๆ ซึ่งเชื่อว่าพระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาประทับไว้ รอยพระพุทธรูปประเภทนี้จัดอยู่ในกลุ่มของบริโภคเจดีย์ ในขณะที่รอยพระพุทธรูปประเภทที่สองคือรอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นจากวัสดุต่างๆ เช่น ไม้ หิน โลหะ เพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าจริงๆ รอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นนี้สามารถจัดอยู่ในบริโภคเจดีย์สมมติ อันหมายถึงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อบูชาในฐานะรอยพระพุทธรูปอันแท้จริงของพระพุทธเจ้า¹⁹⁰

แต่ไม่ว่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปตามธรรมชาติหรือรอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นต่างก็แฝงไว้ด้วยความหมายถึงชัยชนะหรือการมีอำนาจเหนือพื้นที่แห่งนั้นๆของพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา¹⁹¹ นอกจากนี้ ในกรณีของรอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้น บางครั้งเป็นการสร้างขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์บางแห่งขึ้นมาด้วย เพื่อให้ผู้นมัสการรอยพระพุทธรูปนี้ เสมือนได้นมัสการรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งนั้นๆ

¹⁹⁰ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 10.

¹⁹¹ อมรา ศรีสุชาติ, บรรณานุกรม, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร, 5.

3.2 รอยพระพุทธรูปบาทสมัยทวารวดี

หลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทที่เก่าที่สุดพบในศิลปะทวารวดี คือ รอยพระพุทธรูปบาทคู้โบราณสถานสระมรกต เมืองโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพที่ 1) เป็นรอยพระพุทธรูปบาทคู้ที่แกะสลักลงบนศิลาแลง มีลักษณะเป็นรอยเท้ามนุษย์ที่มีส่วนโค้งเว้าคล้ายกับเท้ามนุษย์ตามธรรมชาติ นิ้วพระบาทแต่ละนิ้วยาวไม่เท่ากัน กลางฝ่าพระบาทแต่ละข้างมีลายธรรมจักร ระหว่างรอยพระพุทธรูปบาทมีร่องเป็นรูปกากบาทมีหลุมตรงกลาง ซึ่งรอยพระพุทธรูปบาทนี้มีร่องรอยการตกแต่งพื้นผิวของศิลาแลงที่ขรุขระให้เรียบโดยการฉาบหรือเคลือบผิวด้วยดินเผาแผ่นบางสีเหลืองอมแดง¹⁹² รอยพระพุทธรูปบาทคู้ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารที่สร้างซ้อนทับกัน 2 สมัย ชั้นล่างเป็นอาคารก่ออิฐในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยทวารวดี ชั้นบนเป็นอาคารศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยบายัน¹⁹³

ภาพที่ 1 รอยพระพุทธรูปบาทคู้ โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี

รอยพระพุทธรูปบาทคู้ที่เมืองศรีมโหสถนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 11 เนื่องจากพบหลักฐานการกำหนดขอบเขตด้วยการสลักเส้นวงกลมล้อมรอบรอยพระพุทธรูปบาท และมีอาคารก่ออิฐสมัยทวารวดีล้อมอีกชั้น โดยอาคารนี้มีลักษณะเป็นฐานก่ออิฐที่เหลือเพียงขอบสี่เหลี่ยม

¹⁹² พีรพน พิสนุพงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทสระมรกต (กรุงเทพฯ: หน่วยศิลปากรที่ 5 กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2529), 65.

¹⁹³ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, 2553), 63 – 64.

ที่ยกสูงขึ้นมา¹⁹⁴ ดังนั้น รอยพระพุทธรูปที่น่าจะมีอายุเก่าแก่กว่าตัวอาคารที่สร้างในสมัยทวารวดี เล็กน้อย

รอยพระพุทธรูปคู่ที่สระมรกตนี้ยังดำรงความสำคัญต่อเนื่องมาจนถึงสมัยบายน ดังปรากฏหลักฐานตัวอาคารศิลาแลงสมัยบายนและเนื้อความในจารึกปราสาทบายนหมายเลข 5 ที่กล่าวถึง “กมรเตง ชคต พระบาทสังโวก”¹⁹⁵ ซึ่งรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูลสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกตแห่งนี้เนื่องจากปรากฏหลักฐานจารึกที่กล่าวถึงชื่อ “สังโวก” บนวัตถุสำริด 3 ชิ้น ได้แก่ ชั้นทรงกลมสัมฤทธิ์ ชั้นทรงรีสัมฤทธิ์ และเชิงเทียนสัมฤทธิ์¹⁹⁶ ซึ่งวัตถุสำริดทั้ง 3 ชิ้นนี้ต่างก็พบที่เมืองศรีมโหสถทั้งสิ้น ประกอบกับรอยพระพุทธรูปอื่นๆในวัฒนธรรมขอมนั้นไม่มีชิ้นใดที่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 21¹⁹⁷ ดังนั้น กมรเตง ชคต พระบาทสังโวกจึงน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปที่สระมรกต และชื่อ “สังโวก” น่าจะเป็นชื่อดั้งเดิมของเมืองโบราณศรีมโหสถในสมัยบายน¹⁹⁸

การทำหลุมเสาและร่องรูปกากบาทที่บริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปคู่ที่สระมรกต อาจได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปะลังกา (ภาพที่ 2) โดยมีหลักฐานสนับสนุน 2 ประการ ประการแรกคือ หลุมเสาที่อยู่กลางรอยพระพุทธรูปที่แม้จะมีการเสนอไว้ 2 แนวคิด คือ หลุมเสาเพลิงสำหรับรองรับธรรมจักรหรือตรีรัตน์ซึ่งเป็นทั้งสัญลักษณ์ประจำพระองค์และสัญลักษณ์ของแกนกลางจักรวาล¹⁹⁹ และเสาสำหรับปักฉัตรอันเป็นเครื่องสูงประกอบฐานันดรของพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งบัณฑิต ลิวชัยชาญเสนอว่า หลุมดังกล่าวน่าจะเป็นหลุมเสาสำหรับปักฉัตรมากกว่า เนื่องจากการสร้างรอยพระพุทธรูปคู่ที่มีฉัตรอยู่บริเวณกึ่งกลางระหว่างรอยพระพุทธรูปเช่นนี้เป็นรูปแบบที่เคยพบมาก่อนแล้วในศิลปะลังกา²⁰⁰

¹⁹⁴ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2562), 78.

¹⁹⁵ TS. Maxwell, “The Short Inscriptions of the Bayon and contemporary temples,” *Bayon: New Perspective* (Bangkok: River Books, 2007), 123.

¹⁹⁶ จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 121 – 129, 133 – 136.

¹⁹⁷ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris: Picard, 1966), 300

¹⁹⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “ข้อเสนอเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของ “สังโวก”, ” *ตำรงวิชาการ*, 12, 2 (2556), 92 – 95.

¹⁹⁹ มจ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, “รอยพระพุทธรูปคู่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี,” *เมืองโบราณ*, 12, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2529), 30.

²⁰⁰ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, *รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาที่พบในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี*, 268.

ประการที่ 2 คือร่องรูปกากบาทที่พาดผ่านหลุมที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทที่น่าจะทำหน้าที่ทั้งเป็นตัวช่วยยึดฉัตรให้มั่นคงแล้ว ตัวร่องยังมีลักษณะคล้ายรั้วไขว้กับขอสับข้าง อันเป็นลวดลายมงคลที่พบบนรอยพระพุทธรูปตั้งแต่ในศิลปะอินเดียเรื่อยมาจนถึงศิลปะลังกา²⁰¹ ยิ่งเมื่อพิจารณาร่วมกับจารึกเนินสระบัวที่พบที่โบราณสถานสระมรกตมีจารึกระบุ ม.ศ. 983 ซึ่งตรงกับ พ.ศ. 1604²⁰² ในพุทธศตวรรษที่ 17 เนื้อหาจารึกระบุถึง “เตลกฎาคาธา” ซึ่งแต่งขึ้นในลังการาวพุทธศตวรรษที่ 16²⁰³ ที่แม้จะสร้างขึ้นหลังจากรอยพระพุทธรูปค่อนข้างมาก แต่ก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของลังกาในเมืองศรีมโหสถอย่างชัดเจน

ภาพที่ 2 รอยพระพุทธรูปาคู ศิลปะลังกาสมัยอนุราธปุระ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ โคลัมโบ ประเทศศรีลังกา

ที่มาภาพ: Jacques de Guerny, *Buddhapada: Following the Buddha's Footprints* (Bangkok: Orchid Press, 2014), 61.

อย่างไรก็ตาม Virginia McKeen Di Crocco ได้เสนอว่ายังมีรอยพระพุทธรูปอื่นที่สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี เช่น รอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี²⁰⁴ (ภาพที่ 3) หรือรอยพระ-

²⁰¹ เรื่องเดียวกัน.

²⁰² บัณฑิต ลีวชัยชาญ และ ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, *โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ* (กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2548), 121. และ บัณฑิต ลีวชัยชาญ และคณะ, *รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี*, 152 – 153.

²⁰³ G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon* (Kandy: Buddhist Publication Society, 1973), 162.

²⁰⁴ Virginia McKeen Di Crocco, เชียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แพล, *รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล – สยาม*, 29.

พุทธบาทที่วัดพระบาทน้ำพุ จังหวัดลพบุรี แต่จากรูปแบบของรอยพระพุทธบาทที่ยกตัวอย่างมานี้มีลักษณะต่างจากรอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต เพราะแม้จะเป็นรอยพระพุทธบาทที่สลักบนหินเช่นกัน แต่ทั้งสองตัวอย่างนี้เป็นรอยพระพุทธบาทบนหินธรรมชาติที่ถูกตกแต่งให้มีลักษณะคล้ายเท้ามนุษย์แบบประดิษฐ์ ในขณะที่รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกตยังมีลักษณะคล้ายกับเท้ามนุษย์ตามธรรมชาติ ดังนั้น รอยพระพุทธบาทที่สมัยทวารวดีที่สามารถยืนยันได้เท่าที่พบในปัจจุบันจึงมีเพียงรอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกตเพียงแห่งเดียว

ภาพที่ 3 รอยพระพุทธบาทเดี่ยวบนหินธรรมชาติ วัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี

3.3. รอยพระพุทธบาทสมัยสุโขทัย

หลังการสร้างรอยพระพุทธบาทคู่ที่โบราณสถานสระมรกต ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธบาทอื่น จนมาพบอีกครั้งในสมัยสุโขทัย สันนิษฐานว่าเริ่มสร้างในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1 โดยน่าจะมาจากคัมภีร์มหาวงศ์ พงศาวดารลังกาที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมณภูฏ รอยพระพุทธบาทที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มาประทับด้วยพระองค์เอง²⁰⁵ ซึ่งปรากฏ

²⁰⁵ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์*, 49.

หลักฐานในจารึกวัดศรีชุมซึ่งกล่าวถึงพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีที่เคยเสด็จไปยังลังกาเคยเคยไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่ลึงกา 206 โดยหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยนั้นปรากฏหลักฐานครั้งแรกในจารึกนครชุมซึ่งสันนิษฐานว่าจารึกขึ้นในราวปี พ.ศ. 1900 กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปที่พระองค์โปรดฯ ให้สร้างตามอย่างรอยพระพุทธรูปที่ลึงกา เพื่อนำไปประดิษฐานตามหัวเมืองต่างๆในราชอาณาจักรของพระองค์ ความว่า

“หมทลาประดิษฐานไว้ด้วยพระบาทลักษณะ หั้น พระบาทลักษณะนั้นไซ้ พระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยตีน...พระเป็นนเจ้าถึงลึงกลอันเหยียบเหนื่อจอมเขาสุมณกฎบรรพต ประมาณเท่าใดเอามาพิมพ์ไว้ จูงคนทั้งหลายแท้ ...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองศรีลัชชนาลัย เหนื่อจอมเขา...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัยเหนื่อจอมเขาสุมณกฎ อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองบางพาน เหนื่อจอมเขานางทอง อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเหนื่อจอมเขาที่ปากพระบาง จารึกก็ยงไว้ด้วยทุกแห่งฯ 207”

หลักฐานการจำลองรอยพระพุทธรูปจากลึงกา ยังปรากฏในจารึกเขาสุมณกฎที่สันนิษฐานว่าน่าจะจารึกขึ้นในปี พ.ศ. 1911 ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 เช่นกัน โดยเนื้อความในจารึกนี้กล่าวถึงการที่พระมหาทักษัตริย์โปรดให้ไปจำลองรอยพระพุทธรูปมาเพื่อประดิษฐานบนยอดเขาแห่งหนึ่งที่ถูกตั้งชื่อว่า เขาสุมณกฎเช่นเดียวกับในลึงกา ความว่า

“เขอันนี้ชื่อสุมณกฎบรรพต...เรียกชื่อตั้งอัน เพื่อไปพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธรเจ้าเราอันเหยียบเหนื่อจอมเขาสุมณกฎบรรพต...ในลึงกาทวีปพื้น มาประดิษฐานไว้เหนื่อจอมเขาอันนี้แล้วให้คนทั้งหลายได้เห็นรอยฝ่าตีนพระพุทธรเป็นเจ้าเรา นี้มีลายอันได้ร้อยแปดสี่สอง ให้ฝูงเทพดาแล...” 208”

หลักฐานจารึกทั้ง 2 หลักนั้นนอกจากจะกล่าวถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 แล้ว ยังยืนยันถึงแหล่งแรงบันดาลใจในการสร้างรอยพระพุทธรูปว่ามีที่มาจากรอยพระพุทธรูปที่ลึงกา รอยพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของลึงกา โดยมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างรอยพระพุทธรูปในรัชกาลของพระองค์ ประการหนึ่งน่าจะมาจากความศรัทธาของพระองค์ที่มีต่อรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ในฐานะรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรเจ้าทรงประทับด้วยพระองค์เอง อีกประการหนึ่งน่าจะเป็นการสร้างเพื่อส่งเสริมสถานะความเป็นพระมหาธรรมราชาของพระองค์ผ่านการสถาปนาวัตถุศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในเมืองต่างๆที่พระองค์แผ่อำนาจไปถึงอันเป็น

²⁰⁶ กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกวัดศรีชุม,” ใน จารึกสมัยสุโขทัย, 78.

²⁰⁷ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และ คณະ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 69 – 70.

²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, 91 – 92.

กระบวนการสร้างสำนึกร่วมในเมืองเหล่านั้น²⁰⁹ โดยการสถาปนารอยพระพุทธรูปไว้ในเมืองที่มีภูเขา เช่น ศรีสัชฌาย์ บางพานและปากพระบางเพื่อให้ตรงกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ ในขณะที่มีเมืองใดที่ไม่มีก็จะใช้วิธีการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์แทน²¹⁰

อย่างไรก็ตาม แม้จะสถาปนารอยพระพุทธรูปบนเขามากถึง 4 แห่งแต่มีเขาพระบาทใหญ่ นอกเมืองสุโขทัยและเขากบ จังหวัดนครสวรรค์เท่านั้นที่มีการระบุชื่อว่าถูกสถาปนาให้เป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏแบบเดียวกับที่เกาะลังกา แสดงถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปใกล้ศูนย์กลางการปกครอง คือ สุโขทัย ที่เหนือกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นที่เพียงถูกกล่าวถึง ประกอบกับในจารึกเขาสุมนภูฏยังกล่าวถึงการที่มีผู้คนจากหลายเมืองที่เดินทางมานมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาลูกนี้ รวมไปถึงเมืองที่มีรอยพระพุทธรูปอยู่แล้ว ความว่า

“...มีทั้งชาวสระหลวงสองแคว ปากยม พระบาง ชากังราว สุพรรณภาว นครพระชุม เบื้องใน... เมืองพาน เมือง... เมืองราด เมืองสะคว่ำ เมืองลุมบาจ่ายเป็นบริวาร จึงขึ้นมานมพระบาทลักษณะอันตนหากประดิษฐานแต่ก่อนเหนือจอมเขาสุมนภูฏนี้ จึงจารจารึกอันนี้ไว้อีกโสด...²¹¹”

หลังรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ก็ยังปรากฏจารึกที่กล่าวถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปที่จำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนภูฏอีกชิ้นหนึ่งที่จารึกรอยพระยุคบาท วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1970 โดยพระสิริสุเมธังกรภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหาธรรมราชาที่ 4 ให้ความงามเสมอด้วยรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ ซึ่งต่างจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ที่โปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏโดยตรง ตามประวัติกล่าวว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ทรงได้มาจากเมืองชัชนาถ เดิมประดิษฐานอยู่ที่วัดบวรสถานสุทธาวาส พระราชวังบวรสถานมงคล ก่อนที่ต่อมาจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญมาประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศวิหาร²¹² ซึ่งชื่อเมืองชัชนาถนี้ก็ปรากฏในจารึกบนรอยพระยุคบาทด้วยเช่นกัน²¹³

²⁰⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*, 26.

²¹⁰ เรื่องการปลูกต้นโพธิ์แทนรอยพระพุทธรูปปรากฏความอยู่ในจารึกนครชุมซึ่งกล่าวถึงเมืองนครชุม และจารึกเขาสุมนภูฏที่กล่าวถึงเมืองสองแคว ซึ่งทั้งสองเมืองไม่มีภูเขาสูงและไม่พบรอยพระพุทธรูปทั้งสองเมือง

²¹¹ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*, 97.

²¹² คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสืองานฉลองพระชนมายุ 90 พรรษา, *ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร* (กรุงเทพฯ: กรมศาสนา, 2546), 69.

²¹³ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*, 337 – 338.

โดยเมืองชัยนาทที่ถูกกล่าวถึงในจารึกนี้ไม่ใช่จังหวัดชัยนาทในปัจจุบัน แต่น่าจะหมายถึงเมืองพิชณูโลกมากกว่า เพราะแม้จะไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยสุโขทัย แต่การกล่าวถึงเมืองพิชณูโลกในชื่อเมืองชัยนาทนี้ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยา เช่น ลิลิตยวนพ่ายที่โคลงบทที่ 66 กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระเจ้าติโลกราชยกทัพลงมายึดเมืองชัยนาทหลังจากที่พระเจ้าอู่ทองเสวยเป็นกบฏ ก่อนที่ในโคลงบทที่ 80 จะกล่าวถึงการสร้างกำแพงเมืองพิชณูโลก²¹⁴ รวมไปถึงในพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงในรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราชาที่ได้ส่งเจ้าสามพระยาซึ่งมีเชื้อสายสุโขทัยไปครองเมืองชัยนาท²¹⁵ ดังนั้น ประเสริฐ ณ นครจึงสันนิษฐานว่าชื่อชัยนาทนี้น่าจะเป็นชื่อเดิมของเมืองพิชณูโลก โดยชื่อเมืองชัยนาทนั้นเป็นชื่อที่ใช้มาก่อนจนถึงราวปี พ.ศ. 2008 – 2017 ซึ่งเป็นปีที่มีการสร้างกำแพงเมืองพิชณูโลก²¹⁶ ซึ่งความสำคัญของเมืองพิชณูโลกในสมัยสุโขทัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของสุโขทัยก่อนจะทวีความสำคัญมากขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 เมื่อพระองค์เสด็จมาประทับก่อนที่ในเวลาต่อมา กษัตริย์ของสุโขทัยทุกพระองค์จะเสด็จมาประทับที่เมืองนี้ แม้ในช่วงเวลาที่ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาแล้วก็ตาม โดยเนื้อความสำคัญในจารึกรอยพระพุทธรูปยุคลพบุรีกล่าว

“...ให้จำลองรอยพระบาททั้งคู่อันประดิษฐานไว้ชิดกัน ของสมเด็จพระพุทธองค์ อันบริบูรณ์ไปด้วยบรมมงคลร้อยแปดประการรุ่งเรืองไปด้วยพระจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมีประการต่างๆ ทำความเป็นที่พึงใจเป็นอย่างยิ่งปานกับประมาณแห่งบทรัตนเจดีย์ที่สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงสำแดงไว้แล้วเหนือยอดพระยาเขาสมันตภูฏ อันเป็นรัตนมงกุฎแห่งลังกาทวีป อันเป็นที่อภิรมย์แห่งจิตในศิลาแผ่นนี้...”²¹⁷

มูลเหตุในการสร้างรอยพระพุทธรูปนี้ในรัชกาลของมหาธรรมราชาที่ 4 นั้นน่าจะมีจุดประสงค์ในด้านการเมืองแฝงอยู่ด้วย รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูลเสนอว่าเนื่องจากรอยพระพุทธรูปนี้ถูกเคลื่อนย้ายมาจากเมืองพิชณูโลก ดังนั้น การสร้างรอยพระพุทธรูปที่เสมอด้วยรอยพระพุทธรูปบนเขาสมนภูฏนี้น่าจะมีมูลเหตุมาจากการที่พระองค์ต้องการแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่แท้จริงของสุโขทัย แม้พระองค์จะประทับอยู่ที่พิชณูโลกก็ตาม²¹⁸ เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว

²¹⁴ “ลิลิตยวนพ่าย,” เข้าถึงเมื่อ 8 พฤศจิกายน 2566, เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/ลิลิตยวนพ่าย/ยวนพ่าย>

²¹⁵ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553), 50

²¹⁶ ประเสริฐ ณ นคร, สารนิพนธ์ ประเสริฐ ณ นคร (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2541), 342 – 351.

²¹⁷ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 337 – 338.

²¹⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, 27.

สุโขทัยตกอยู่ใต้อำนาจของอยุธยาแล้ว เนื่องจากปรากฏเนื้อความในพระราชพงศาวดารถึงเหตุการณ์ในรัชกาลของสมเด็จพระอินทราชา ความว่า

“...ศักราช 765 ปีมะแมเบญจศก (พ.ศ. 1946) มีข่าวว่าพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าเมืองพิษณุโลกเสด็จสวรรคต แลเมืองเหนือทั้งปวงเป็นจลาจล จึงเสด็จขึ้นไปเถิงเมืองพระบาง พระยาบานเมือง พระยาราม ออกมาถวายบังคม พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระนคร...”²¹⁹”

แม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นก่อนรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 4 แต่การที่ในเอกสารชิ้นนี้กล่าวถึง “พระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าเมืองพิษณุโลก” ซึ่งชื่อพระมหาธรรมราชานี้เป็นพระนามที่ใช้กับพระมหากษัตริย์สุโขทัยมาตั้งแต่รัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 แต่ในพระราชพงศาวดารกลับออกนามผู้มีตำแหน่งเป็นพระมหาธรรมราชาในฐานะเจ้าเมือง ไม่ใช่พระมหากษัตริย์แต่อย่างใด และการที่ตำแหน่งพระมหาธรรมราชาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก แสดงว่าเมืองพิษณุโลกในเวลานั้นเป็นเมืองที่พระมหาธรรมราชาปกครองจึงสอดคล้องกับรอยพระยุคลบาทนี้ที่ถูกรพบที่เมืองพิษณุโลก

3.3.1 รูปแบบรอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย

รอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ระยะตามช่วงเวลาที่ถูกรสร้างขึ้น ได้แก่ รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 และรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นหลังรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1

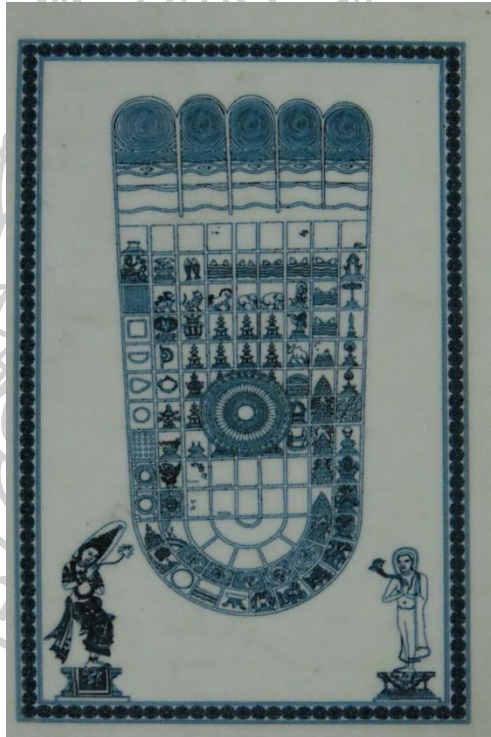
3.3.1.1 รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1

ตามเนื้อความที่ปรากฏในจารึกนครชุมกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 หรือ พญาลิไททั้งหมด 4 แห่ง ซึ่ง 3 จาก 4 แห่งสามารถยืนยันแล้วได้แก่ รอยพระพุทธรบาทจากเขาพระบาทใหญ่ สุโขทัย ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 4, 5) รอยพระพุทธรบาทวัดเขานางทอง เมืองโบราณบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 6) และรอยพระพุทธรบาท ปากพระบาง ปัจจุบันอยู่วัดเขารวมารถบรรพต (วัดเขากบ) จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 7)

²¹⁹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น, 50.

ภาพที่ 4 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 5 ลายเส้นรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย
(ที่มาภาพ: พิทยา ดำเด่นงาม, รอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัย (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2561), ปก)

ภาพที่ 6 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเขานางทอง จังหวัดกำแพงเพชร

ภาพที่ 7 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดวรรณถาวรบรรพต จังหวัดนครสวรรค์

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทแห่งที่ 4 ที่อยู่บนยอดเขาที่เมืองศรีสัชชนาลัยนั้นยังไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทใด สุธนา เกตุอร่าม และรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล สันนิษฐานว่าน่าจะเป็น

เป็นรอยพระพุทธรูปที่วัดเชิงคีรี อำเภอศรีษะนามลย์ จังหวัดสุโขทัย²²⁰ (ภาพที่ 8) แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรูปนี้มีจารึกระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2053²²¹ อีกทั้งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปยังมีความสอดคล้องกับศิลปะอยุธยา ดังนั้นรอยพระพุทธรูปดังกล่าวจึงไม่น่าจะตรงกับรอยพระพุทธรูปแห่งที่ 4 ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 โดยผู้วิจัยสันนิษฐานว่า รอยพระพุทธรูปดังกล่าวน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่ปัจจุบันอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง ดังจะกล่าวถึงต่อไปในส่วนของรูปแบบและการจัดเรียงลวดลายมณฑลบนรอยพระพุทธรูป (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 8 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย

²²⁰ สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท,” สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 33. และ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*, 8

²²¹ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*, 31.

ภาพที่ 9 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง จังหวัดสุโขทัย

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ เป็นรอยพระพุทธรบาทที่แกะสลักลงไป บริเวณตรงกลางของแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า นิ้วพระบาทมีการแบ่งข้อนิ้วและบริเวณปลายนิ้วพระบาทมีลายคล้ายลายนิ้วมือ รอยพระพุทธรบาทแต่ละรอยจะมีความแตกต่างกันเพียงเล็กน้อย เช่น ข้างของเท้า เพราะรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทองเป็นรอยพระพุทธรบาทข้างขวา (ภาพที่ 4, 5) ในขณะที่รอยพระพุทธรบาท วัดวรนาถบรรพตและวัดเขานางทองเป็นรอยพระพุทธรบาทข้างซ้าย (ภาพที่ 6, 7) หรือความยาวของนิ้วพระบาท เพราะรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทองและวัดวรนาถบรรพต (ภาพที่ 4, 5, 7) นิ้วพระบาททั้งหมดจะยาวเท่ากัน แต่รอยพระพุทธรบาทจากวัดเขานางทองนั้นความยาวของนิ้วพระบาทแต่ละนิ้วจะยาวลดหลั่นกันไป โดยพระอังคฺฐจะมีความยาวมากที่สุดคล้ายกับฝ่าเท้ามนุษย์จริงๆ (ภาพที่ 6) และการตกแต่งรอบรอยพระพุทธรบาทซึ่งรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทองแกะสลักเป็นรูปพระสงฆ์และเทวดายืนแทน (ภาพที่ 4, 5) ในขณะที่รอยพระพุทธรบาท วัดเขานางทองแกะสลักเป็นรูปเทวดายืนแทนทั้งสองฝั่ง (ภาพที่ 6)

รูปแบบของเทวดายืนแทนนั้นเป็นรูปบุคคลยืนในท่าพนมมือ พระพักตร์ยังคงค่อนข้างกลม สวมมงกุฎทรงสูงคาดวงแหวนเป็นชั้นจนถึงยอดแหลมที่เรียกว่าการันทมกฺฐ สวมกรองศอเป็นวงโค้ง นุ่งผ้าคาดวงโค้งมีบัวผูกทั้ง 2 ข้าง (ภาพที่ 10) ซึ่งเป็นรูปแบบเดียวกันกับที่ปรากฏที่ปูนปั้นวัดพระพาย

หลวง (ภาพที่ 11)²²² หรือวัดตระพังทองหลวง (ภาพที่ 12) ที่สร้างขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19²²³ และอาจได้รับแรงบันดาลใจมาจากประติมากรรมเทวดาในศิลปะลังกาแบบโพลนารูวะที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 เช่น ภาพเทวดาจากวิหารติวังกะ (ภาพที่ 13)²²⁴ มากกว่าประติมากรรมในศิลปะลังกาแบบโกฏฏุที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 24 ที่ลักษณะมงกุฎแม้จะมีวงแหวนเป็นชั้นเช่นกันแต่รูปทรงมีความแหลมมากกว่า (ภาพที่ 14)²²⁵

ภาพที่ 10 ภาพสลักเทวดายืนแทน รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดตระพังทอง

²²² สันติ เล็กสุขุม, รายงานผลวิจัยเรื่องวัตถุปูนปั้นค้นได้จากวัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย ระหว่าง พ.ศ. 2528 – 2529 (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 12 – 19.

²²³ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2549), 135.

²²⁴ P. L. Prematilleke and L. K. Karunaratne, “Polonnaruwa” in *The Cultural Triangle of Sri Lanka*, 9th edition (Colombo, Sri Lanka: UNESCO / Central Cultural Fund, Sri Lanka, 2016), 107.

²²⁵ Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, *รอยพระพุทธรูปบาทพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ใน ภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล – สยาม*, 124 – 125.

ภาพที่ 11 ปูนปั้นเทวดา วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 12 ปูนปั้นเทวดา (จำลอง) วัดตระพังทองหลวง จังหวัดสุโขทัย จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง

ภาพที่ 13 ปูนปั้นเทวดา วิหารติวงกะ ศิลปะโพลonnารูวะ เมืองโพลonnารูวะ ประเทศศรีลังกา
(ที่มา: P. L. Prematilleke and L. K. Karunaratne, “Polonnaruva” in **The Cultural Triangle of Sri Lanka**, 9th edition (Colombo, Sri Lanka: UNESCO / Central Cultural Fund, Sri Lanka, 2016), 107.)

ภาพที่ 14 ประติมากรรมบุคคล ศิลปะโกฏฏู

(ที่มา: Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, **รอยพระพุทธรบาท**
พระพุทธรเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกร
 ฤกษ์: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555), 124 - 125.)

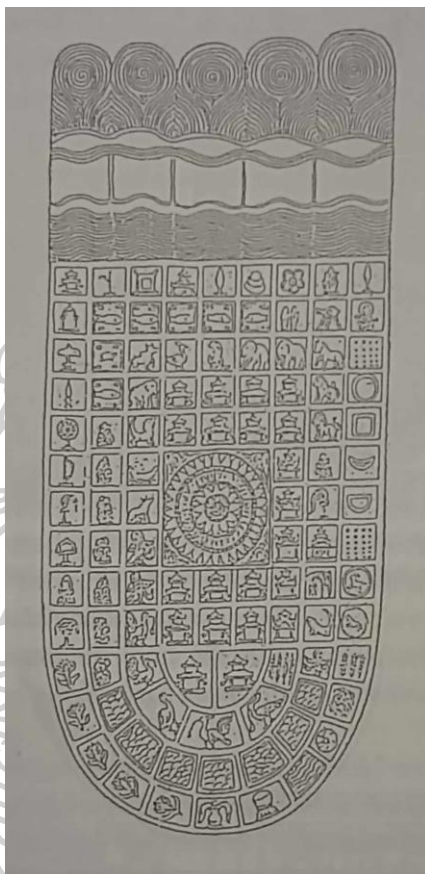
การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมณฑลบนรอยพระพุทธรบาทในรัชกาลของพระมหา ธรรมราชาที่ 1

การจัดเรียงลวดลายมณฑลบนรอยพระพุทธรบาทในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 นั้น จัดเรียงอยู่ภายในฝ่าพระบาทในรูปแบบของตารางแบบเวียนประทักษิณ มีรูปจักรอยู่บริเวณกึ่งกลาง รอยพระพุทธรบาท ซึ่งน่าจะมาจากที่ระบอบอยู่ในมหาปทานสูตรมาก่อนแล้ว²²⁶ โดยการจัดเรียง ลวดลายมณฑลแบบเวียนประทักษิณ เป็นการจัดเรียงลวดลายมณฑลเรียงตามลำดับจากลายมณฑลแรก เรื่อยไปจนถึงลายมณฑลสุดท้าย เริ่มจากบริเวณใต้พระอังคุฐไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอย พระพุทธรบาท และไล่ลงไปข้างล่างลงไปทางสันพระบาท แล้วย้อนตีวงแคบเข้ามาหรือวนเข้าหา

²²⁶ มหาปทานสูตร, เข้าถึงเมื่อ 17 พฤศจิกายน 2563, เข้าถึงได้จาก

<https://84000.org/tipitaka/read/bypage.php?book=10&page=16&pages=1&pagebreak=0&x=6&y=8>.

ศูนย์กลาง เป็นรูปแบบเดียวกันกับที่พบในศิลปะพุกาม²²⁷ เช่น รอยพระพุทธรูปจากเจดีย์โลกะนนทะ (ภาพที่ 15) ดังนั้น การจัดเรียงลวดลายมงคลภายในตารางแบบเวียนประทักษิณนั้น จึงน่าจะได้รับอิทธิพลจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามของพม่า

ภาพที่ 15 ลายเส้นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวศิลปะพุกาม โลกะนนทะ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พุกาม ประเทศเมียนมา

(ที่มา: Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, **รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555), 51.)

²²⁷ การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนประทักษิณในศิลปะพุกามจะมีการจัดเรียง 2 แบบ คือ เริ่มจากใต้พระอังคฺฐุไปทางแนวนอนไปจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูปและเวียนเข้าหาศูนย์กลาง เช่น รอยพระพุทธรูปจากเจดีย์โลกะนนทะ และ เริ่มจากใต้พระอังคฺฐุไปทางแนวตั้งจนสุดความยาวของรอยพระพุทธรูปและเวียนเข้าหาศูนย์กลาง เช่น รอยพระพุทธรูปจากเจดีย์เทียนมาซี

ในการศึกษานี้จะขอใช้ตัวอย่างจากรอยพระพุทธรูปบาท วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัยเป็นสำคัญ (ภาพที่ 4, 5) เนื่องจากมีหลักฐานของลวดลายมงคลที่สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เหลืออยู่และมีจำนวนลวดลายมงคลหลงเหลืออยู่มากที่สุด โดยลวดลายมงคลที่ปรากฏในรัชกาลนี้ปรากฏลายมงคลดอกไม้จำนวน 5 ลาย ประกอบด้วย นิลุปลั (ดอกบัวขาบ) รตตูปปล (ดอกบัวสายสีแดง) รตตูปทุม (ดอกบัวแดง) เสตปทุม (ดอกบัวสีขาว) และ ปุณทริก (ดอกบุณฑริก) (ภาพที่ 16) ซึ่งมีคัมภีร์ 2 เล่มที่ระบุถึงลายมงคลดอกไม้จำนวน 5 ลาย คือ คัมภีร์ชินาลังการฎีกา และ คัมภีร์ปาวันทนา แต่เนื่องจากลวดลายมงคลระหว่าง สระน้ำใหญ่ 7 สระ (สตตมหาสรา) และเขาไกรลาส (เกลาสพพโต) มี 5 ลาย ประกอบด้วย สุปณนราชา (พญาครุฑ) สุธุมาร (จระเข้) ธชปตาคา (ธงชัยและธงผืนผ้า) สุวณณสิวิกา (วอทอง) และสุวณณวาริชนี (แส้จามรทอง) (ภาพที่ 17) ซึ่งตรงกับในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ดังนั้นแรงบันดาลใจในการเลือกลวดลายมงคล 108 ประการนี้น่าจะมีที่มาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาซึ่งเป็นพื้นฐานในการออกแบบลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธรูปบาทสมัยพุทธามเช่นกัน

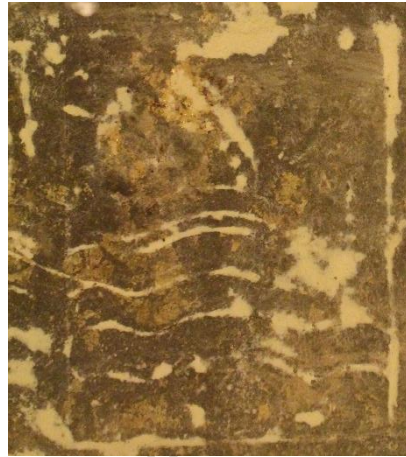

ภาพที่ 16 ลายมงคลดอกไม้ 5 ลาย รอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยว วัดตระพังทอง

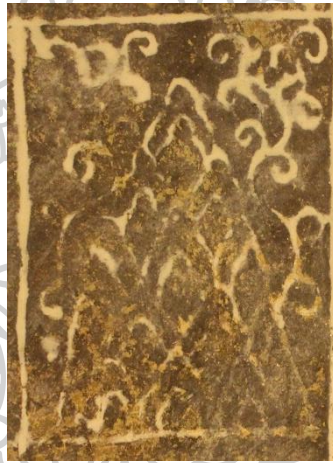

ภาพที่ 17 ลายมงคล 5 ลายระหว่างสระน้ำใหญ่ 7 สระและเขาไกรลาส รอยพระพุทธรูปบาทเดียว
วัดตระพังทอง

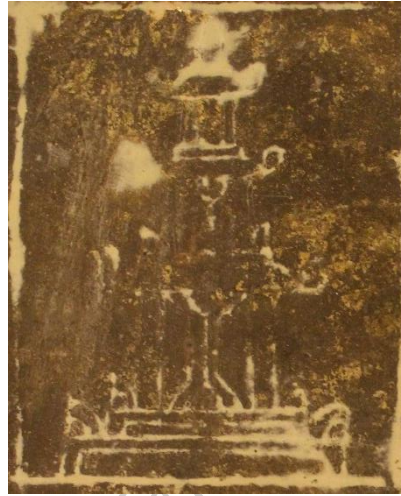
แม้ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปในระยษนี้จะไม่เคยปรากฏครบ 108 ลาย แต่ก็มีลวดลายมงคลบางประการที่ปรากฏเหมือนกันและมีการแสดงด้วยภาพแบบเดียวกัน เช่น ลายมงคลที่เกี่ยวกับน้ำ ได้แก่ แม่น้ำใหญ่ 7 สาย (สวดมหาคงคา) และ มหาสมุทร (สมุทร) ซึ่งแสดงด้วยภาพพระลอกน้ำเรียงเป็นแถว (ภาพที่ 18) หรือ ขุนเขา 7 ทิว (สวดมหาเสลา) ที่แสดงด้วยรูปภูเขาลูกโดด (ภาพที่ 19) และภาพเทวโลก 6 ชั้น (ฉกามาจร เทวโลกา) กับ พรหมโลก 16 ชั้น (โสฬส พรหมโลกา) ซึ่งแสดงด้วยภาพปราสาทที่มีลักษณะเป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมหลังคาซ้อน 2 ชั้นมีการตกแต่งขอบหลังคาแต่ละชั้นด้วยงานประดับรูปทรงโค้งคล้ายตัวหงา (ภาพที่ 20) ซึ่งลักษณะของรูปมหาสมุทร รูปภูเขาและรูปปราสาทเช่นนี้เป็นรูปแบบเดียวกันกับที่พบในรอยพระพุทธรูปศิลปะพุกาม เช่น รอยพระพุทธรูปจากโลกะนันทะ (ภาพที่ 21) และการแสดงลวดลายมงคลในลักษณะนี้ยังพบในรอยพระพุทธรูป วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง (ภาพที่ 22 – 23) ดังนั้นรอยพระพุทธรูปขึ้นดังกล่าว จึงอาจเป็นรอยพระพุทธรูปชิ้นที่ 4 ที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ซึ่งถูกระบุว่าประดิษฐานอยู่เหนือจอมเขาในเมืองศรีสัชชนาลัยก็ได้

ภาพที่ 18 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดตระพังทอง

ภาพที่ 19 ชุนเขา 7 ทิว รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดตระพังทอง

ภาพที่ 20 พรหมโลก 16 ชั้น รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดตระพังทอง

ภาพที่ 21 รายละเอียดดลวดลายมงคล ลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทคิลปะพุททาม โลกะนั้นันทะ จัดแสดงที่
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พุกาม ประเทศเมียนมา

(ที่มา: Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, **รอยพระพุทธรูปบาทพระพุทธรเจ้า 5 พระองค์**
ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย, 2555), 51.)

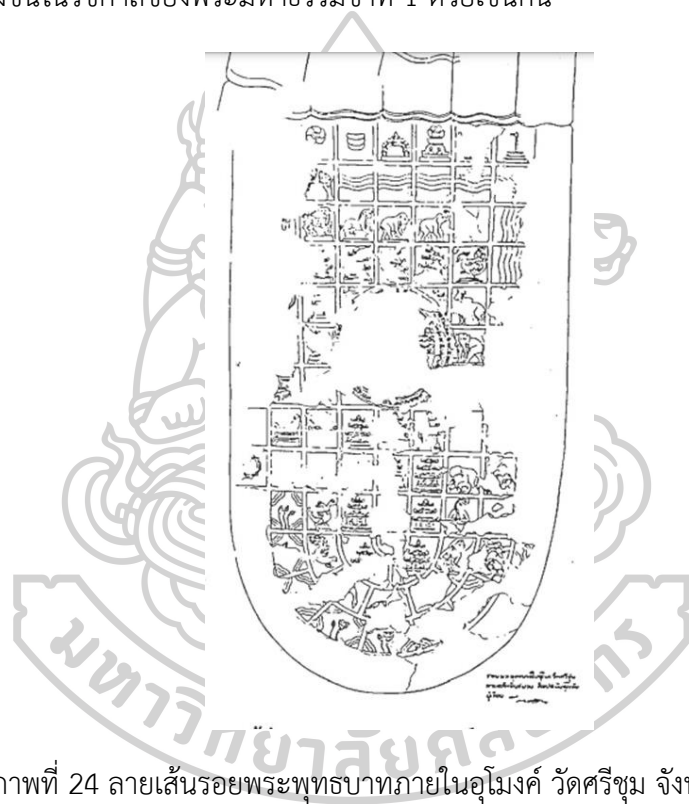
ภาพที่ 22 แม่ น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง

ภาพที่ 23 พรหมโลก 16 ชั้น รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง

จากการศึกษาการจัดเรียงและรูปแบบลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาท ทำให้ทราบได้ว่านอกจากรอยพระพุทธรบาททั้ง 4 แล้ว ยังมีรอยพระพุทธรบาทอื่นที่อาจสร้างขึ้นในรัชกาลนี้ เช่นกัน เนื่องจากการแสดงลวดลายมงคลที่คล้ายคลึงกัน คือ รอยพระพุทธรบาท 2 ชั้นจากวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย คือรอยพระพุทธรบาทบนเพดานอุโมงค์มณฑป และรอยพระพุทธรบาทวิหารน้อย โดยชั้นแรกเป็นรอยพระพุทธรบาทขวาแกะสลักจากหินชนวนบนเพดานของอุโมงค์ภายในมณฑป วัดศรีชุม (ภาพที่ 24) ซึ่งแนวความคิดในการแกะสลักรอยพระพุทธรบาทบนเพดานนั้น สันนิษฐานว่าน่าจะมีที่มา จากศิลปะพุกามเช่นกัน เนื่องจากในศิลปะพุกาม มักจะพบการวาดรอยพระพุทธรบาทบนเพดานเจดีย์

วิหาร รวมถึงจารึกที่พบร่วมกับภาพเล่าเรื่องชาดกที่พบภายในมณฑป วัดศรีชุม ยังสามารถกำหนดอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 20²²⁸ ดังนั้น วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์ จึงเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปนี้น่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว แต่จากหลักฐานรูปแบบลวดลายมงคลบางประการ ผู้วิจัยเห็นว่าลวดลายดังกล่าวสามารถเทียบได้กับรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 เช่น รูปมหาสมุทรและรูปปราสาทซึ่งแทนเทวโลกกับพรหมโลก (ภาพที่ 25) ประกอบกับภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์เดียวกัน ยังปรากฏเครื่องทรงแบบเดียวกันกับรูปเทวดายืนแทนบนรอยพระพุทธรูป วัดตระพังทอง (ภาพที่ 10) ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบนเพดานอุโมงค์จึงอาจจะสร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 24 ลายเส้นรอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

(ที่มา: บันลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533, 367.)

²²⁸ ประเสริฐ ฒ นคร, “การกำหนดอายุจารึกชาดกวัดศรีชุม” ใน อักษร ภาษา จารึก วรรณกรรม รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ฒ นคร (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 168 – 171.

ภาพที่ 25 ภาพขยายจากลายเส้นรอยพระพุทธรบาทภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม

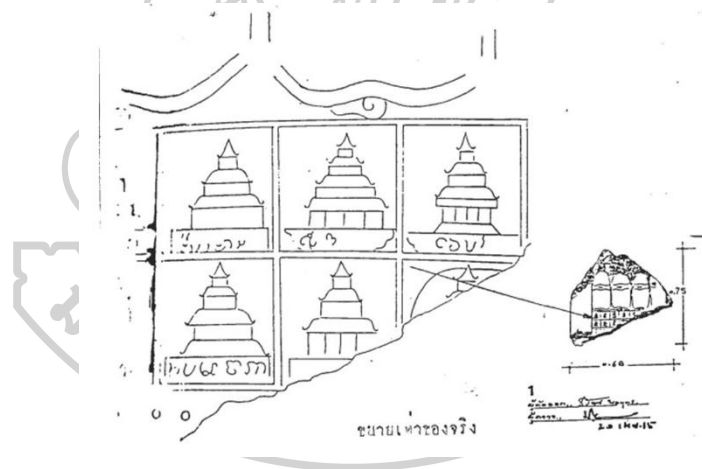
(ที่มา: บันลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533, 367.)

ส่วนรอยพระพุทธรบาทอีกชิ้นหนึ่งจากวัดศรีชุม ที่พบภายในวิหารน้อย (ภาพที่ 26) มีสภาพชำรุดอย่างมาก เหลือเพียงส่วนนิ้วพระบาท 3 นิ้วครึ่ง และลวดลายมงคลเพียง 9 ลายเท่านั้น ถึงแม้ว่าวิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลของรอยพระพุทธรบาทชิ้นนี้ จะจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแผนผังจักรวาลในแนวตั้ง คือเริ่มต้นแถวบนสุดด้วยลายมงคลพรหมโลก ซึ่งต่างจากการจัดเรียงที่พบมาก่อนหน้า และลวดลายมงคลเท่าที่เหลืออยู่มีจารึกที่ได้ลวดลายมงคลกล่าวถึงพรหมโลก 16 ทำให้รอยพระพุทธรบาทถูกกำหนดอายุตามตัวอักษรที่ใช้อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 20²²⁹ รูปแบบของปราสาทที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้ (ภาพที่ 27) มีลักษณะเดียวกันกับที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง (ภาพที่ 20) และรอยพระพุทธรบาทภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม (ภาพที่ 25) ดังนั้นจึงอาจอนุมานได้ว่ารอยพระพุทธรบาทนี้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 เช่นเดียวกัน ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทจากวิหารน้อย วัดศรีชุมจึงเป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดของการจัดเรียงลวดลายบนรอยพระพุทธรบาทแบบจักรวาลแนวตั้งที่จะเป็นแบบแผนของการจัดเรียงลวดลายมงคลที่ได้รับความนิยมในเวลาต่อมา

²²⁹ “จารึกรอยพระพุทธรบาทวัดศรีชุม,” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19 – 24, 43 – 46.

ภาพที่ 26 ชิ้นส่วนรอยพระพุทธรูปบาทเดียวจากวิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 27 ลายเส้นชิ้นส่วนรอยพระพุทธรูปบาทเดียวจากวิหารน้อย วัดศรีชุม

ที่มาภาพ: มะลิ โคกสันเทียะ, “วัดศรีชุม,” โบราณคดี, 4, 1 (กรกฎาคม 2515), 65

ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) จึงมีทั้งหมด 6 แห่ง ประกอบด้วย รอยพระพุทธรูปบาทจากเขาพระบาทใหญ่ สุโขทัย รอยพระพุทธรูปบาทวัดเขานางทอง เมืองโบราณบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร รอยพระพุทธรูปบาท ปากพระบาง วัดวรนาถบรรพต จังหวัดนครสวรรค์ รอยพระพุทธรูปบาท วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปบาทภายในอุโมงค์ วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัยและรอยพระพุทธรูปบาท วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

ซึ่งจากผลการศึกษารูปแบบทางศิลปกรรมร่วมกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทำให้สามารถสันนิษฐานเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ 4 ในจารึกนครชุมซึ่งเป็นที่ถกเถียงกันว่าควรเป็นรอยพระพุทธรูปแห่งใดนั้นน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูป วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง รวมไปถึงยังสามารถกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปบนเพดานอุโมงค์มณฑปและรอยพระพุทธรูปวิหารน้อย วัดศรีชุม ว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 เช่นเดียวกันจากรูปแบบของลวดลายมณฑปและการจัดเรียงลวดลาย โดยการสร้างรอยพระพุทธรูปในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) แม้จะมีแรงบันดาลใจด้านความเชื่อจากลังกา แต่แนวคิดการสร้างรอยพระพุทธรูปกลับใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามมากกว่า ทั้งในด้านรูปแบบการสร้างรอยพระพุทธรูปและการจัดเรียงลวดลายมณฑป ซึ่งการรับแนวคิดทางการด้านรูปแบบและการจัดเรียงลวดลายมณฑปจากพุกามนั้นคงจะรับผ่านเมืองพิน หรือ เมืองเมาะตะมะ ประเทศพม่าพร้อมกับการรับพุทธศาสนา ลังกาวัดจากเมืองพิน ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวถูกระบุไว้ในจารึกวัดป่ามะม่วงซึ่งมีศักราชระบุตรงกับปี พ.ศ. 1904 ตรงกับรัชกาลนี้²³⁰ ก่อนจะนำมาปรับและพัฒนาจนเกิดเป็นรูปแบบของตัวเอง

3.3.1.2 รอยพระพุทธรูปหลังรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1

หลังจากรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 การสร้างรอยพระพุทธรูปยังคงปรากฏอยู่ พบหลักฐานอยู่ทั้งสิ้น 3 ชิ้นด้วยกัน ได้แก่ รอยพระยุคลพาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 28) รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 29) และแผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพที่ 30) โดยรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในระยษนี้ยังสืบทอดรูปแบบบางประการจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 เช่น การสร้างรอยพระพุทธรูปบนวัสดุทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า นิ้วพระบาทมีทั้งยาวเท่ากันและไม่เท่ากัน การพบทั้งรอยพระพุทธรูปข้างซ้ายและข้างขวา รวมถึงยังปรากฏการตกแต่งบริเวณโดยรอบรอยพระพุทธรูป

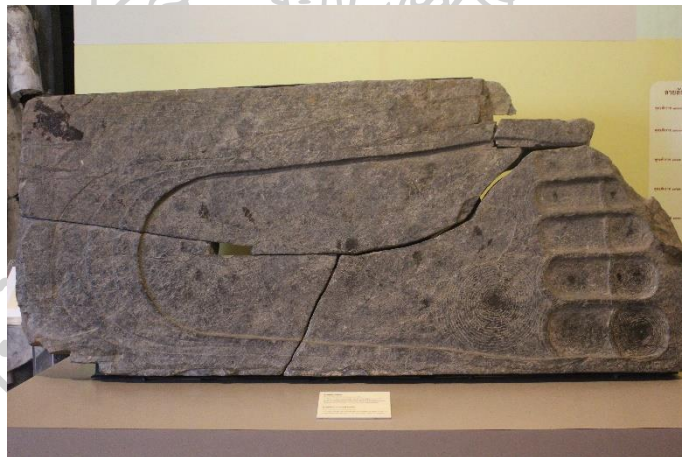
ในขณะเดียวกัน ก็ได้เกิดพัฒนาการทางด้านรูปแบบบางประการที่เพิ่มขึ้นจากรอยพระพุทธรูปในสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ได้แก่ การเกิดรูปแบบของรอยพระพุทธรูปแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกในศิลปะไทย ได้แก่ รอยพระพุทธรูปคู้จากรอยพระยุคลพาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 28) รอยพระพุทธรูป 4 รอยจากวัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 29) และแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปจากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพที่ 30) รวมไปถึงแบบแผนการจัดเรียงลวดลายมณฑปที่พัฒนาไปสู่การแบบแผนวงกลมซึ่งเป็นลักษณะที่พบบนรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 ชิ้น และการตกแต่งบริเวณนิ้วพระบาทที่จากเดิมจะมีลักษณะคล้ายนิ้วเท้าก็ปรากฏลวดลายประการเพิ่มขึ้น เช่น

²³⁰ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 71 - 77.

รูปดอกบัวบนขื่อนี้รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 31) และรูปหอยสังข์บนปลายนี้ รอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ (ภาพที่ 32)

ภาพที่ 28 รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

ภาพที่ 29 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 30 แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

ภาพที่ 31 นิ้วพระบาท รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 32 นิ้วพระบาท แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

นอกจากนั้น การสร้างรอยพระพุทธรบาทในระยะนี้ ได้มีการเพิ่มเติมการตกแต่งบริเวณขอบแผ่นหินที่จากเดิมแสดงภาพเทวดาและภิกษุยืนแท่นหรือลายดอกไม้ พัฒนาไปแสดงภาพพระสาวกเรียงแถว พร้อมจารึกชื่อพระสาวกแต่ละรูป ดังที่พบในรอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 33) หรือแสดงภาพพระอดีตพุทธเจ้า พระสาวก และเทวดาพร้อมจารึกชื่อ ดังที่พบในแผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ (ภาพที่ 34) ซึ่งรูปแบบของเทวดาบนรอยพระพุทธรบาทวัดเสด็จนั้น มีพระพักตร์รูปไข่ ทรงมงกุฎทรงสูง มีลายประจํายามที่กึ่งกลางรัดเกล้า มีแผ่นสามเหลี่ยมประดับเหนือรัดเกล้า และส่วนยอดเป็นรัศมีเปลว สวมกรองศอวงโค้งและมีอิกลงหนึ่งห้อยลงมาที่พระอุทร ทรงผ้านุ่งสั้นที่มีการชักขอบผ้านุ่งและมีชายไหวชายแครงแตกออกทั้ง 2 ฝั่ง (ภาพที่ 35) คล้ายกับเทวดาบนจารึกวัดสรศักดิ์ซึ่งระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1960²³¹ (ภาพที่ 36) ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางรูปแบบที่ต่างไปจากเทวดายืนแท่นบนรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง (ภาพที่ 10) รวมถึงแสดงอิทธิพลที่อาจได้รับมาจากภายนอก คือ อุษยา เช่น ผ้านุ่งสั้นชักขอบผ้านุ่งและมีชายไหวชายแครงทั้ง 2 ฝั่ง เป็นต้น เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวอุษยามีอำนาจเหนือสุโขทัย

อย่างไรก็ตาม แม้รูปแบบของเทวดาจะแสดงการผสมผสานระหว่างศิลปะสุโขทัยและอุษยา แต่ชื่อของเทวดาที่จารึกเอาไว้ใต้ฐานเทวดายืนแท่น (ภาพที่ 35) นั้นระบุว่า “พระชัตตะคามะ” ซึ่งชื่อพระชัตตะคามะนี้เป็นชื่อของเทวดาองค์หนึ่งที่รักษาเกาะลังกา ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงอาจมี

²³¹ เรื่องเดียวกัน, 195 – 197.

สถานะเป็นบริโกคเจตีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปทั้ง 4 ที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ด้วยก็ได้

ภาพที่ 33 แก้วพระสาวก รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 34 งานตักแต่งบริเวณขอบ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดเสด็จ

ภาพที่ 35 ทำวชิตตคาม แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดเสด็จ

ภาพที่ 36 ภาพเทพนม จารึกวัดสรศักดิ์ จังหวัดสุโขทัย

ส่วนที่น่าสนใจคือการสร้างรอยพระพุทธรูป 4 รอย และการสร้อยรอยพระพุทธรูปที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 4 โดยการสร้างรอยพระพุทธรูป 4 รอย มีที่มาจากแนวความคิดเรื่องพระพุทธรูปเจ้าในภัททกัปป์ที่มาตรัสรู้แล้วทั้ง 4 พระองค์คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ และพระโคตมะ โดยแสดงขนาดของรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์ให้มีขนาดที่แตกต่างกัน และแม้ว่าในคัมภีร์พุทธวงศ์จะไม่ได้ระบุว่าขนาดพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์มีขนาดเท่าใดบ้าง แต่ได้มีการกล่าวถึงขนาดพระวรกายของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์ไว้ว่า พระกกุสันธะสูง 40 ศอก²³² พระโกนาคมนะสูง 30 ศอก²³³ พระกัสสปะสูง 20 ศอก²³⁴ และพระโคตมะสูง 18 ศอก²³⁵ ดังนั้นขนาดรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์จึงมีขนาดไม่เท่ากัน โดยรอยพระพุทธรูปของพระกกุสันธะจะมีขนาดใหญ่ที่สุดและลดหลั่นกันลงมาจนถึงรอยพระพุทธรูปของพระโคตมะที่มีขนาดเล็กที่สุด โดยรอยพระพุทธรูป 4 รอยนี้ปรากฏครั้งแรกในศิลปะลังกาที่อัยบกาละราชมหารวิหาร (Ibbagala Rajamaha Vihrya) ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ากುವเนกพาหุที่ 2 (1836 - 1845) ถวายพระราชมารดาของพระองค์เนื่องจากท่านอยากไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏแต่พระวรกายของท่านไม่แข็งแรงพอ²³⁶ ในขณะที่ศิลปะสุโขทัยถือเป็นครั้งแรกในศิลปะไทยที่มีการสร้างรอยพระพุทธรูป 4 รอยขึ้น

²³² “กกุสันธพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระกกุสันธพุทธเจ้า” พุทธวงศ์, เข้าถึงเมื่อ 6 กันยายน 2566, เข้าถึงจาก

https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8347&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC

²³³ “โกนาคมนพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระโกนาคมนพุทธเจ้า” พุทธวงศ์, เข้าถึงเมื่อ 6 กันยายน 2566, เข้าถึงจาก

https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8394&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC

²³⁴ “กัสสปพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระกัสสปพุทธเจ้า” พุทธวงศ์, เข้าถึงเมื่อ 6 กันยายน 2566, เข้าถึงจาก

https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8446&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC

²³⁵ “โคตมพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระโคตมพุทธเจ้า” พุทธวงศ์, เข้าถึงเมื่อ 6 กันยายน 2566, เข้าถึงจาก

https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8517&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC

²³⁶ นันทนา ชุตินวงศ์, “รูปและรอยพระพุทธรูป เกร็ดความรู้และข้อสังเกตในปัจจุบัน,” โครงการเผยแพร่ความรู้สู่ประชาชน ครั้งที่ 4 ประจำปี 2566, ห้องประชุม อาคารดำรงราชานุภาพ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร, 26 มีนาคม 2566.

ในขณะที่แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรบาทคู่นั้นสันนิษฐานว่าน่าจะมีที่มาจากศิลปะลังกา ซึ่งแม้จะปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวบ้าง เช่น รอยพระพุทธรบาทจากอาลูวิหาร (ภาพที่ 37) แต่ส่วนใหญ่รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในศิลปะลังกานั้นล้วนแล้วแต่เป็นรอยพระพุทธรบาทคู่แทบทั้งสิ้น เช่น รอยพระพุทธรบาทจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โคลัมโบ (ภาพที่ 2) อย่างไรก็ตาม การสร้างรอยพระพุทธรบาทคู่นั้นกลับไม่ค่อยปรากฏความนิยมในศิลปะสุโขทัยเท่าใดนัก เพราะพบเพียงแค่ชิ้นเดียว คือ รอยพระยุกลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 28) ซึ่งอาจมีมูลเหตุมาจากจุดประสงค์แต่แรกเริ่มในการสร้างรอยพระพุทธรบาท ที่มีขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมณภูซึ่งเป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว (ภาพที่ 38) ดังนั้น จึงอาจส่งผลให้การสร้างรอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยนั้นเป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวก็เป็นได้

ภาพที่ 37 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว อาลูวิหาร เมืองมะตะเล ประเทศศรีลังกา

ที่มาภาพ: Jacques de Guerny, *Buddhapada: Following the Buddha's Footprints* (Bangkok: Orchid Press, 2014), 59.

ภาพที่ 38 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว ยอดเขาสุมนกูฏ ประเทศศรีลังกา

ที่มาภาพ: Jacques de Guerny, *Buddhapada: Following the Buddha's Footprints* (Bangkok: Orchid Press, 2014), 52.

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทหลังรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1

การจัดเรียงลวดลายมงคลในกรอบวงกลม เป็นการประยุกต์ใช้รูปธรรมจักรที่อยู่กึ่งกลางฝ่าพระบาทโดยขยายให้มีขนาดใหญ่ขึ้นจนชิดด้านยาวของรอยพระพุทธรบาท และแบ่งภายในออกเป็นหลายวงขึ้นอยู่กับขนาดของรอยพระพุทธรบาท ในแต่ละวงมีการแบ่งเป็นช่องแบบเดียวกับการจัดเรียงแบบตาราง บริเวณรอบวงกลมอาจมีการตกแต่งลวดลายมงคลไม่ให้มีพื้นที่ว่างเปล่า เช่นการตกแต่งด้วยลายดอกไม้ที่พบบนรอยพระพุทธรบาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 39) และรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระบาทน้อย (ภาพที่ 40) การจัดเรียงลวดลายมงคลในกรอบวงกลมนี้ ถือเป็น การจัดเรียงลวดลายมงคลในรูปแบบใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนทั้งในศิลปะอินเดีย ศิลปะลังกา ศิลปะพม่า หรือศิลปะรุ่นเก่ากว่าที่พบในไทย

ภาพที่ 39 ลายดอกไม้ รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 40 ลายดอกบัว รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย

หลักฐานสำคัญของรอยพระพุทธรบาทที่ใช้การจัดเรียงลวดลายมงคลในกรอบวงกลม คือรอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 28) ซึ่งปรากฏศักราชบนจารึกบนรอยพระพุทธรบาทตรงกับ

พ.ศ. 1970 ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมपाल)²³⁷ ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าการจัดเรียง ลวดลายมงคลในลักษณะนี้น่าจะเกิดขึ้นช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 รอยพระยุคลบาทนี้ แบ่ง ลวดลายมงคล 108 ประการในธรรมจักรกลางรอยพระพุทธรูปเป็น 6 วง โดยเรียงลวดลายมงคล จากวงนอกสุดเข้าหาศูนย์กลาง เริ่มจากบริเวณกึ่งกลางวงกลมฝั่งนี้พระบาทแล้วเวียนไปทางด้านขวา เข้าสู่ศูนย์กลาง ที่มาของลวดลายมงคลน่าจะมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาตามแบบแผนที่ปรากฏมาตั้งแต่ รัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 เนื่องจากมีการแสดงลายดอกไม้ 5 ดอก และมีลวดลายมงคล 5 ลาย ระหว่างสวดมหาสรา (สระน้ำใหญ่ 7 สระ) และเขาไกรลาส (เกลาสปพพโต) (ภาพที่ 41) ซึ่ง จัดเรียงตามลำดับแบบเดียวกันกับที่พบในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1

ภาพที่ 41 ลวดลายมงคล 108 ประการ รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ในขณะที่รอยพระพุทธรูปอีก 2 ชั้นที่จัดเรียงลวดลายมงคลในวงกลมเช่นเดียวกัน มีลักษณะ บางประการที่แตกต่างออกไปจากรอยพระยุคลบาท ได้แก่ รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 29) และแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปสำริด วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพ ที่ 30) แม้รอยพระพุทธรูปทั้ง 2 ชั้นจะอยู่ในสภาพชำรุดโดยเฉพาะในส่วนของลายมงคล แต่จำนวน ลวดลายมงคลก็น่าจะยังมี 108 ประการเช่นเดิม โดยรอยพระพุทธรูป 4 รอย จากวัดพระบาทน้อย จะแบ่งออกเป็น 6 วงเช่นเดียวกับรอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร แต่การจัดเรียงลวดลายมงคล นั้นเริ่มจากวงด้านในออกมาทางด้านนอกสุด (ภาพที่ 42) ในขณะที่แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปโลหะ จากวัดเสด็จมีเพียง 3 แถว และการจัดเรียงลวดลายมงคลก็ไม่ได้เรียงลำดับตามที่ปรากฏในคัมภีร์ แต่ ใช้การแบ่งแถวตามลักษณะของลาย โดยแถวนอกสุดเป็นแถวของเทวโลกและพรหมโลก แถวที่ 2 เป็น รูปเครื่องประกอบฐานันดรของพระเจ้าจักรพรรดิ ทวีปทั้ง 4 และสัตว์ และแถวที่ 3 เป็นรูปสัตว์ เรือ

²³⁷ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, เรื่องเดียวกัน, 337 – 338.

และดอกไม้ ส่วนด้านในสุดแบ่งเป็นวงย่อยๆ 7 วงซึ่งจะหมายถึง สดุดมหาคงคา (แม่น้ำใหญ่ 7 สาย) สดุดมหาเสลา (ขุนเขา 7 ทิว) และสดุดมหาสรา (สระน้ำใหญ่ 7 แห่ง) และพระอาทิตย์กับพระจันทร์ (ภาพที่ 43) แบบแผนในการจัดเรียงลวดลายมงคลดังกล่าว อาจมีที่มาจากการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแผนผังจักรวาลในแนวตั้งที่พบมาก่อนแล้วที่รอยพระพุทธรูปจากวิหารน้อย วัดศรีชุม (ภาพที่ 24) ซึ่งแสดงถึงการผสมผสานการจัดเรียงลวดลาย 2 ระบบ คือ การจัดเรียงลวดลายมงคลในกรอบวงกลมเข้ากับการจัดเรียงลวดลายแบบแผนผังจักรวาลในแนวตั้ง ดังนั้น การจัดเรียงลวดลายมงคลในแผนผังวงกลมบนรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 ชั้นที่สร้างขึ้นหลังรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 จึงไม่เหมือนกันเลยแม้แต่ชั้นเดียว

ภาพที่ 42 ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดเขาพระบาทน้อย

ภาพที่ 43 ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูป วัดเสด็จ

โดยรูปแบบของลายมงคลที่พบบนรอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหารนั้นยังแสดงอิทธิพลจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหารัชมรรคาที่ 1 หลายประการ เช่น ลายมงคลที่เกี่ยวกับน้ำ ได้แก่ แม่น้ำใหญ่ 7 สาย หรือ มหาสมุทร ที่ยังแสดงด้วยระลอกคลื่นน้ำเช่นเดิม หรือ ขุนเขา 7 ทิวที่ยังแสดงด้วยเขาลูกโดดเช่นเดิม (ภาพที่ 44) รวมไปถึงรูปเศวตฉัตร (เสตจฉัตร) ก็ยังแสดงด้วยรูปของร่มที่ไม่ซ้อนชั้นแบบเดียวกันกัน (ภาพที่ 45 – 46) แต่ลวดลายบางประการก็เริ่มแสดงพัฒนาการขึ้น เช่น ข้างเอราวัณ (เอราวัณ นาคราชา) ซึ่งแต่เดิมจะแสดงด้วยข้างหันข้าง (ภาพที่ 47) เปลี่ยนเป็นข้าง 3 เศียร (ภาพที่ 48) หรือเทวโลก 6 และ พรหมโลก 16 ซึ่งแต่เดิมจะแสดงด้วยรูปของปราสาทหลังคาซ้อนชั้น (ภาพที่ 20, 23, 27) แต่บนรอยพระยุคลบาทนี้ได้เปลี่ยนเป็นรูปเทวดา ซึ่งเทวโลกจะแทนด้วยเทวดาที่มี 2 กร (ภาพที่ 49) ในขณะที่พรหมโลกจะแทนด้วยพรหมที่มี 4 กร (ภาพที่ 50)

ภาพที่ 44 ลวดลายมงคลรูปมหาสมุทรและขุนเขา รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 45 เศวตฉัตร รอยพระพุทธรูปเดียว วัดตระพังทอง

ภาพที่ 46 เศวดฉัตร รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 47 ซ้ำงเอราวัณ รอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง

ภาพที่ 48 ซ้ำงเอราวัณ รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 49 เทวโลก รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 50 พรหมโลก รอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร

ในขณะที่ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาท วัดเสด็จ มีลวดลายบางประการที่แสดงความสืบเนื่องจากรอยพระยุคลบาท วัดบวรนิเวศวิหาร เช่น ช้างเอราวัณที่แสดงด้วยช้าง 3 เศียร (ภาพที่ 51) และมีลวดลายบางประการที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในด้านการออกแบบ เช่น เสวตฉัตรที่พัฒนาจากฉัตรชั้นเดียวเป็นฉัตรซ้อนชั้น (ภาพที่ 52) หรือลวดลายมงคลสำคัญ คือ เทวโลก 6 ชั้น และ พรหมโลก 16 ชั้นที่แสดงด้วยรูปเทวดาภายในปราสาท โดยเทวโลกจะแสดงด้วยเทวดา 2 กร ในขณะที่พรหมโลกแสดงด้วยพรหม 4 กร (ภาพที่ 53)

ภาพที่ 51 ซ่างเอราวัณ แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

ภาพที่ 52 เสวตฉัตร แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

ภาพที่ 53 เทวโลกและพรหมโลก แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

ดังนั้น รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นหลังรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1 จึงแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการที่หลากหลาย ทั้งสิ่งที่เป็นความคิดค้นขึ้นใหม่เป็นครั้งแรกในสมัยนี้ ได้แก่ การทำรอยพระพุทธรูป 4 รอย เพื่อแสดงแนวคิดเรื่องพระพุทธรูปเจ้าในภัททกัปป์ที่มาตรัสรู้แล้วทั้ง 4 พระองค์ และการจัดเรียงลวดลายมงคลในวงกลมกลางฝ่าพระบาท และยังมีพัฒนาการทางรูปแบบ เช่น การทำรอยพระพุทธรูปคู่ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะลังกา นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงด้านวัสดุ คือการทำรอยพระพุทธรูปด้วยโลหะ ซึ่ง ศ. ดร.เชษฐ ติงสัญชลีให้ความเห็นว่าอาจจะใช้ในการครอบรอยพระพุทธรูปหิน²³⁸ ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะปรากฏอีกครั้งในสมัยอยุธยา กับแผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

กล่าวโดยสรุป รอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยนั้นเริ่มขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 โดยได้แรงบันดาลใจด้านความเชื่อจากรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏในลังกาแต่ได้แรงบันดาลใจด้านรูปแบบจากศิลปะพุกาม รูปแบบของรอยพระพุทธรูปในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 นั้นจะเป็นรอยพระพุทธรูปเดียวที่มีการจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการลงในตารางเต็มฝ่าพระบาท โดยส่วนใหญ่จะจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางเริ่มจากใต้พระอังคฺฎไปทางด้านกว้างของฝ่าพระบาทก่อนจะวงลงไปตามด้านยาวแล้วเวียนเข้าหาศูนย์กลาง แต่ก็พบการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้งด้วยเช่นกันแต่พบเพียงชิ้นเดียว คือ รอยพระพุทธรูปจากวิหารน้อย วัดศรีชุม ก่อนที่ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 4 จะมีการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นแต่มีรูปแบบที่พัฒนาไปจากในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ทั้งการปรากฏของรอยพระพุทธรูปคู่และรอยพระพุทธรูป 4 รอยรวมไปถึงการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เปลี่ยนจากการจัดเรียงลงในตารางเต็มฝ่าพระบาทเป็นการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบวงกลมแบ่งช่องกึ่งกลางฝ่าพระบาท ในขณะที่ระเบียบการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นพบทั้งการจัดเรียงแบบเวียนซึ่งอาจจะเริ่มจากวงด้านในวนออกไปยังวงนอก หรือเริ่มจากวงนอกเวียนเข้าสู่ศูนย์กลางก็ได้ และการจัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้งที่เริ่มจากด้านในออกมายังด้านนอกก็ได้ ซึ่งทั้งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปและการจัดเรียงลวดลายมงคลทั้งหมดที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะส่งถึงอิทธิพลให้กับรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในศิลปะล้านนา และศิลปะอยุธยาในเวลาต่อมา

²³⁸ สัมภาษณ์ ศ. ดร. เชษฐ ติงสัญชลี, 25 ตุลาคม พ.ศ. 2566

3.4 รอยพระพุทธรูปสมัยล้านนา

แม้ว่าอิทธิพลของพุทธศาสนาจากสุโขทัยจะขึ้นมายังดินแดนล้านนาตั้งแต่รัชกาลพญากือนา หลังจากพระองค์ไปอาราธนาของพระสุมนเถระขึ้นมาเมื่อ พ.ศ. 1912²³⁹ แต่กลับไม่ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรูปในเวลาดังกล่าวซึ่งไม่มีหลักฐานว่าเพราะเหตุใด อย่างไรก็ตาม การสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะล้านนานั้นสันนิษฐานว่าน่าจะได้แรงบันดาลใจจากศิลปะสุโขทัย โดยหลักฐานที่เก่าที่สุดนั้นพบในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 โดยน่าจะเข้ามาพร้อมกับพระยาอุธิษฐิระ พระราชโอรสของพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมपाल) ที่ได้สวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าติโลกราชเมื่อปี พ.ศ.1994²⁴⁰ ประกอบกับมีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนกูฏบนเกาะลังกาในตำนานมูลศาสนา ซึ่งแต่งโดยพระพุทธรักขิตหรือพระพุทธรุณเฑาะในระหว่างปี พ.ศ. 1999 – 2053²⁴¹ ซึ่งกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ถึง 2 ครั้ง โดยครั้งแรกกล่าวถึงนิมิตฝันของพระเจ้ากือนา²⁴² ก่อนที่จะมีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏอีกครั้งเมื่อกล่าวถึงการเสด็จเยือนเกาะลังกาครั้งที่ 3 ของพระพุทธเจ้า²⁴³

นอกจากนี้ ในชินกาลมาลีปกรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระรัตนปัญญาเถระในระหว่างปี พ.ศ. 2060 – 2071²⁴⁴ อีกเล่มหนึ่งที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏเช่นเดียวกัน โดยกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จเยือนเกาะลังกาครั้งที่ 3 เช่นเดียวกับที่ที่กล่าวถึงในคัมภีร์มูลศาสนาแต่เนื้อความมีความรวบรัดมากกว่า²⁴⁵

²³⁹ พระรัตนปัญญาเถระ, แต่ง, แสง มนวิฑูร, แปล, **ชินกาลมาลีปกรณ์** (กรุงเทพฯ: รำไทย เพรส, 2550), 107 – 108.

²⁴⁰ สงวน โชติสุขรัตน์, **ประชุมตำนานลานนาไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2556), 181 – 182.

²⁴¹ ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และ ธนิกานต์ วรรณมานนท์, “วิเคราะห์ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก,” **วิจัยศิลป์**, ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2560), 137.

²⁴² **ตำนานมูลศาสนา**, 207.

²⁴³ เรื่องเดียวกัน, 250 – 251.

²⁴⁴ พระรัตนปัญญาเถระ, แต่ง, แสง มนวิฑูร, แปล, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, ไม่มีเลขหน้า

²⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 44.

นอกจากรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกฏแล้ว ในล้านนายังมีการแต่งตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่แต่งขึ้นในราว พ.ศ. 2066 โดยมหาโพธิสมภาร²⁴⁶ ซึ่งกล่าวถึงการเสด็จเยือนเมืองต่างๆของพระพุทธเจ้าและพระสาวก พร้อมทั้งได้มีการประทับรอยพระพุทธรูปหรือมีพุทธทำนายถึงการเสด็จมาของพระบรมสารีริกธาตุยังเมืองต่างๆ ซึ่งรอยพระพุทธรูปบาทที่ทรงประทับนั้นมีทั้งรอยพระพุทธรูปรอยเดี่ยวและรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยรวมถึง 89 แห่ง โดยรอยพระพุทธรูปบาทที่สำคัญที่สุดที่ถูกกล่าวถึงในตำนานพระเจ้าเลียบโลกคือรอยพระพุทธรูปบาทสี่รอยบนเขารังรุ้ง ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่มีการให้รายละเอียดมากที่สุดทั้งเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับ เหตุการณ์เมื่อครั้งรอยพระพุทธรูปบาทถูกค้นพบ เหตุการณ์เมื่อครั้งพระยามังรายเสด็จมานมัสการและเหตุการณ์หลังรัชกาลของพระยามังราย ต่างจากรอยพระพุทธรูปบาทแห่งอื่นๆที่มีมักจะกล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประทับรอยพระพุทธรูปบาท โดยเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประทับรอยพระพุทธรูปบาททับลงบนรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธเจ้าในอดีตนั้นมีใจความว่า

“พระพุทธเจ้าก็ทอดพระเนตรรอยพระพุทธรูปบาทแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย 3 พระองค์ที่ล่วงมาแล้วคือ พระพุทธเจ้ากุกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัลลปะ อันปรากฏอยู่เหนือแผ่นดินที่นั้นก็ทรงแย้มสรวลอยู่ พระมหาสารีบุตรเห็นเช่นนั้นจึงทูลถามว่า “ข้าแต่พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงแย้มสรวลด้วยเหตุอะไรหนอ” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูรา สารีบุตร ฐานะนี้แม้พระพุทธเจ้าที่ล่วงไปแล้วทั้ง 3 พระองค์ ก็ทรงประดิษฐานรอยพระบาทไว้ แม้นพระศรีอาริยมตไตรยอันจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าภายภาคหน้า ก็จักทรงเหยียบรอยพระบาทครอบรอยพระบาททั้ง 4 รอยนี้ให้กลายเป็นรอยเดี่ยว” เมื่อตรัสเช่นนั้นแล้ว พระพุทธองค์ก็เสด็จลุกขึ้นไปทรงเหยียบรอยพระบาทไว้เรียงกันคือ ให้ปลายนิ้วพระบาทตั้งอยู่เสมอกัน ส่วนสันพระบาทนั้นหยุดหย่อนกันตามลำดับแล้วพระองค์ก็ทรงอธิษฐานว่า “เมื่อตถาคตนิพพานไปแล้วให้เทวดาทั้งหลาย นำเอาธาตุแห่งเรามาประดิษฐาน ณ ที่นี้ เพื่อมิให้เป็นของสาธารณ ในเมื่อเรานิพพานไปแล้วนาน 2,000 วัสสา พระบาทนี้จักปรากฏแก่คนและเทวดาทั้งหลาย เขาจักรพากันมาสักการบูชาเป็นอันมาก แล” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเช่นนั้นแล้วก็เสด็จกลับคืนสู่วิหารเชตวัน อันมีในเมืองสาวัตถี ก็มีดังนี้แล²⁴⁷”

²⁴⁶ สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน, พุทธภูมิกายาและล้านนาประเทศ: อ่านตำนานพระเจ้าเลียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์, 11 – 29.

²⁴⁷ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก, 34.

การที่พระพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคตจะเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรบาทลงบนพื้นที่เดียวกันนั้นนอกจากจะแสดงถึงการประดิษฐานพระพุทธรศาสนาอย่างมั่นคงแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่แห่งนั้นซึ่งพระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะต้องเสด็จมา ยิ่งประกอบกับให้รายละเอียดที่มากกว่ายิ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรบาท 4 รอยบนเขารังรุ้งที่เหนือกว่ารอยพระพุทธรบาท 4 รอยแห่งอื่นๆ โดยรอยพระพุทธรบาท 4 รอยบนเขารังรุ้งนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย ที่เมืองหางซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากหมู่บ้านยางคำของชาวลาวหู่ในพื้นที่เขาของกลุ่มแม่น้ำสาละวิน ห่างจากเมืองหาง รัฐฉานราว 30 กิโลเมตร²⁴⁸ และอยู่ในเขตที่ไม่ได้ห่างจากอาณาจักรล้านนามากนัก²⁴⁹ ดังนั้น แม้ว่ารอยพระพุทธรบาท 4 รอยจะสร้างขึ้นในศิลปะสุโขทัยมาก่อนแต่รอยรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในศิลปะล้านนาซึ่งถือเป็นรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่ได้รับความนิยมมากที่สุดศิลปะล้านนาคงจะได้แรงบันดาลใจจากรอยพระพุทธรบาทลยเขารังรุ้งนี้

3.4.1 รูปแบบรอยพระพุทธรบาทในศิลปะล้านนา

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในศิลปะล้านนาสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ รอยพระพุทธรบาทจำลอง ซึ่งเป็นแนวความคิดที่ปรากฏมาก่อนแล้ว และ รอยพระพุทธรบาทบนประติมากรรม ซึ่งถือเป็นแนวความคิดอย่างใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในศิลปะล้านนา

3.4.1.1. รอยพระพุทธรบาทจำลอง

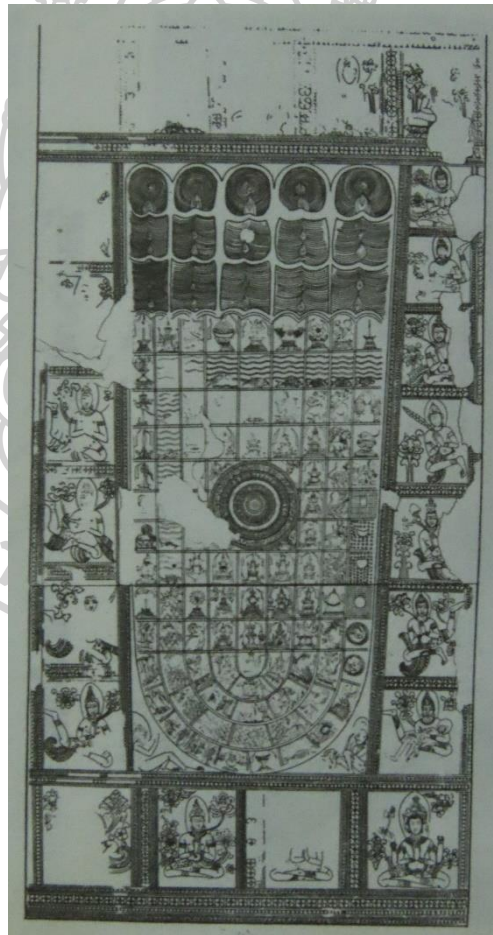
รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในศิลปะล้านนานั้นมีทั้งสิ้น 3 ชั้น โดยสามารถแบ่งเป็นรอยพระพุทธรบาทคู่จำนวน 1 ชั้น คือ รอยพระพุทธรบาท วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา (ภาพที่ 54 – 55) และ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย 2 ชั้น ได้แก่ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 56) และ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง (ภาพที่ 57) ซึ่งทั้งสองชั้นเป็นรอยพระพุทธรบาทไม้ทั้งสิ้น ถือเป็นหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรบาทด้วยไม้ที่เก่าที่สุดเท่าที่เหลืออยู่ในประเทศไทยปัจจุบัน

²⁴⁸ สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน, พุทธภูมิภายาและล้านนาประเทศ: อ่านตำนานพระเจ้าเสียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์, 75.

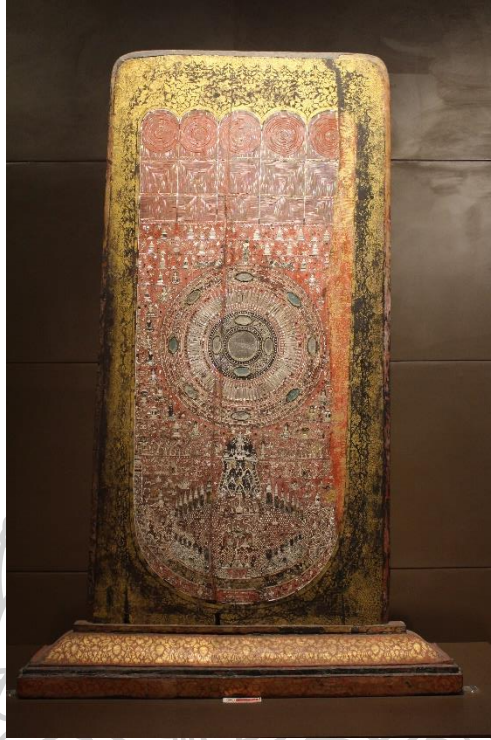
²⁴⁹ ผู้วิจัยได้เขียนวิเคราะห์ในประเด็นดังกล่าวแล้วในบทที่ 2

ภาพที่ 54 รอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา

ภาพที่ 55 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปข้างซ้าย วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา
 (ที่มาภาพ: จารุณี อินเฉิดฉาย, บรรณาธิการ, พุทธปาถกถุณและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย
 (กรุงเทพฯ: พิธีสเกล, 2536), 48.)

ภาพที่ 56 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เชียงใหม่

ภาพที่ 57 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตูลำปางหลวง จังหวัดลำปาง

รอยพระพุทธรบาทคูจากวัดศรีโคมค่านี (ภาพที่ 54, 55) ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นเมื่อใด ทราบเพียงว่าถูกค้นพบจากเจดีย์ วัดสวนจันทร์ในเมื่อ พ.ศ. 2445²⁵⁰ ศรีศักร วัลลิโภดมเสนอแนวคิดไว้ 2 ประการ ประการแรกคือรอยพระพุทธรบาทที่ไม่มีลายนั้นนำมาจากยอดเขาแห่งหนึ่งในเมืองศรีสัชฌาย์โดยพระยาอุธิษฐิระ ส่วนรอยที่มีลวดลายนั้นน่าจะสร้างขึ้นใหม่ อีกแนวคิดหนึ่งคือรอยพระพุทธรบาททั้ง 2 รอยนั้นสร้างขึ้นใหม่โดยได้แรงบันดาลใจจากศิลปะพุกามเนื่องจากรูปพระพรหมที่ปรากฏนั้นสามารถเทียบได้กับที่เจดีย์วิหารนันทปยะ²⁵¹ ในขณะที่ประเสริฐ ภู นครเชื่อว่าพระยาอุธิษฐิระน่าจะนำมาจากเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในสมัยสุโขทัยแต่ไม่ปรากฏรอยพระพุทธรบาท ประกอบกับที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลกมีการสร้างรอยพระพุทธรบาทขึ้นใหม่ในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแทนที่ของเดิมที่ย้ายออกไป²⁵²

²⁵⁰ พระธรรมวิมลโมลี, พระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมค้ำ ต.เวียง อ.เมืองพะเยา จ.พะเยา (พะเยา: นครนิเวศการพิมพ์, 2550), 65.

²⁵¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ข้อมูลใหม่ - ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับเมืองเชียงแสน - พะเยา,” เมืองโบราณ, 7, 2 (เมษายน - กรกฎาคม 2524), 18 - 19.

²⁵² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา (พะเยา: มหาวิทยาลัยพะเยา, 2563), 58.

รอยพระพุทธรูปทั้ง 2 รอยมีลวดลายมณฑลบนรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 รอย นิ้วพระบาทเป็นลายก้นหอย (ภาพที่ 58) บริเวณขอบสลักเป็นภาพทิพยบุคคลในกรอบสี่เหลี่ยม พรหม 4 พักตร์ 4 กร ในท่าพนมมือ ถือดอกไม้ (ภาพที่ 59) และภาพเทวดาในอิริยาบถต่างๆ เช่น พนมมือ เหาะ เป็นต้น (ภาพที่ 60 – 61) ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้จะพัฒนาไปจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ที่เริ่มมีการตกแต่งขอบทุกด้านของรอยพระพุทธรูปด้วยประติมากรรม รวมถึงการวาดกรอบสี่เหลี่ยมเพื่อบรรจุรูปบุคคล เช่น แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปสำริด วัดเสด็จ (ภาพที่ 35)

ภาพที่ 58 นิ้วพระบาท รอยพระพุทธรูปคู่ วัดศรีโคมคำ

ภาพที่ 59 พรหม รอยพระพุทธรูป วัดศรีโคมคำ

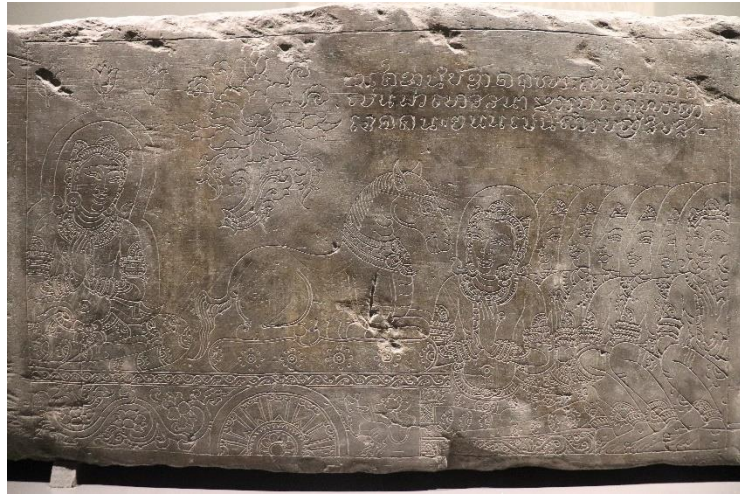
ภาพที่ 60 เทวดาเหาะ รอยพระพุทธรูป วัดศรีโคมคำ

ภาพที่ 61 เทพนม รอยพระพุทธรูปาคู่ วัดศรีโคมคำ

รวมไปถึงการออกแบบภาพในกรอบสี่เหลี่ยมที่มีรูปประติมากรรมประธานอยู่ตรงกลางแล้ว ตกแต่งพื้นที่ว่างด้วยดอกไม้ก็เป็นลักษณะที่พบมาก่อนในศิลปะสุโขทัยเช่นกัน เช่น ภาพสลักชาดกใน อุโมงค์ วัดศรีชุม (ภาพที่ 62) และพบในศิลปะล้านนาเช่นกัน เช่น งานปูนปั้นตกแต่งวิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ที่น่าจะสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช²⁵³ (ภาพที่ 63 – 64)

²⁵³ สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, เที้ยววัดเที้ยวา ชมปูนปั้นล้านนา (กรุงเทพฯ: สายธาร, 2545), 95 – 97.

ภาพที่ 62 ภาพสลักชาดก วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 63 ภาพสลักเทวดาประดับผนังวิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่

ภาพที่ 64 ภาพสลักเทวดาประดับผนังวิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม

ในขณะที่รูปแบบเครื่องทรงของเทวดาที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปนั้นจะสวมมงกุฎรัตเกล้าที่มีสามเหลี่ยมบนกระบังหน้า ด้านบนมีกรวยแหลม สวมกรองคอเส้นเดียวแบบเม็ดกลม สวมผ้านุ่งที่ซีกชายผ้าไปทางด้านหน้า (ภาพที่ 60) หรือบางองค์ที่สวมผ้านุ่งที่มีโบว์ผูกทางด้านข้าง (ภาพที่ 61) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสุโขทัย เช่น เทวดาบนรอยพระพุทธรูป วัดตระพังทอง (ภาพที่ 10) และมีรูปแบบคล้ายคลึงกับปูนปั้นเทวดาที่วัดมหาโพธาราม (ภาพที่ 63 – 64) แต่เนื่องจากช่องสี่เหลี่ยมของรอยพระพุทธรูปนี้มีขนาดเล็กอาจทำให้ต้องมีการปรับรูปแบบบางประการ คล้ายกับรูปเทวดาบนรอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์ (ภาพที่ 78, 79) ดังนั้นรอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน

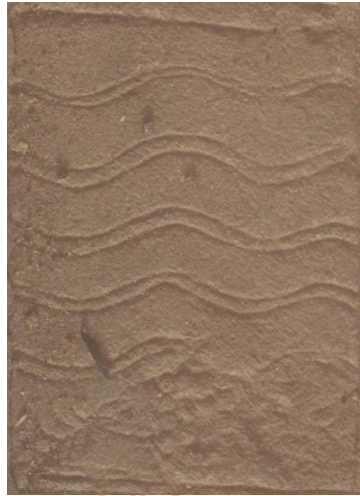
สำหรับบริเวณฝ่าพระบาทนั้นทำเป็นตารางโดยมีรูปดอกบัวอยู่ที่บริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูป ซึ่งลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนั้นจัดเรียงลวดลายแบบเวียนประทักษิณ เป็นการจัดเรียงลวดลายมงคลเรียงตามลำดับจากลายมงคลแรกเรื่อยไปจนถึงลายมงคลสุดท้าย เริ่มจากบริเวณใต้พระอังคุฐไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูป และไล่ลงไปข้างล่างลงไปทางสันพระบาท แล้วย้อนตีวงแคบเข้ามาหรือวนเข้าหาศูนย์กลาง ซึ่งเป็นระบบเดียวกันกับที่พบในศิลปะสุโขทัย รวมไปถึงที่มาของคัมภีร์ที่มาจากชินาลังการฎีกาเช่นเดียวกัน โดยปรากฏลายมงคลดอกไม้จำนวน 5

ลาย ประกอบด้วย นิลุปปลี (ดอกบัวขาบ) รตตูปปล (ดอกบัวสายสีแดง) รตตูปทุม (ดอกบัวแดง) เสตูปทุม (ดอกบัวสีขาว) และ ปุณฺทริก (ดอกบุณฺทริก) (ภาพที่ 65) ซึ่งการปรากฏลายมงคลดอกไม้ 5 ลายนี้เป็นแบบแผนที่พบได้ทั่วไปบนรอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทในศิลปะอื่นเช่นอยุธยาจำนวนดอกไม้จะมีจำนวนที่ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับคัมภีร์ที่เป็นต้นฉบับซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป รูปแบบการจัดเรียงที่พบบนรอยพระพุทธรบาท วัดศรีโคมค้ำนี้เป็นรูปแบบที่อาจย้อนกลับไปถึงรอยพระพุทธรบาทในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เช่น รอยพระพุทธรบาท วัดระฆังทอง (ภาพที่ 4, 5, 16, 17)

ภาพที่ 65 ลวดลายมงคลดอกไม้ 5 ดอก รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมค้ำ

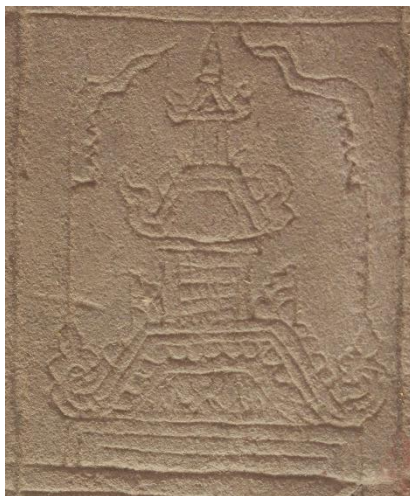
ในขณะที่ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้มีลักษณะที่พัฒนาไปกว่ารอยพระพุทธรบาทในสมัยสุโขทัย เช่น ภาพมหาสมุทรที่เริ่มมีการแทรกปลาเข้าไป (ภาพที่ 66) หรือภาพภูเขาที่เพิ่มต้นไม้ขึ้นไปด้านบน (ภาพที่ 67) ในขณะที่บางลายยังยึดเค้าโครงจากลวดลายรุ่นเก่า เช่น ภาพเทวโลกและพรหมโลกที่ปราสาทที่ยังแสดงรูปแบบของอาคารซ้อนชั้นเอาไว้ อาคารทรงสี่เหลี่ยมหลังคาซ้อน 2 ชั้นมีการตกแต่งขอบหลังคาแต่ละชั้นด้วยงานประดับรูปทรงโค้งคล้ายตัวหงา (ภาพที่ 68) แต่ก็มีบางปราสาทที่ลดหลังคาเหลือชั้นเดียวด้วยเช่นกัน (ภาพที่ 69)

ภาพที่ 66 แม่น้ำใหญ่ 7 สาย รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ

ภาพที่ 67 ทิวเขาใหญ่ 7 ทิว รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ

ภาพที่ 68 ปราสาทหลังคาซ้อน 2 ชั้น รอยพระพุทธรูปาคู่ วัดศรีโคมค้ำ

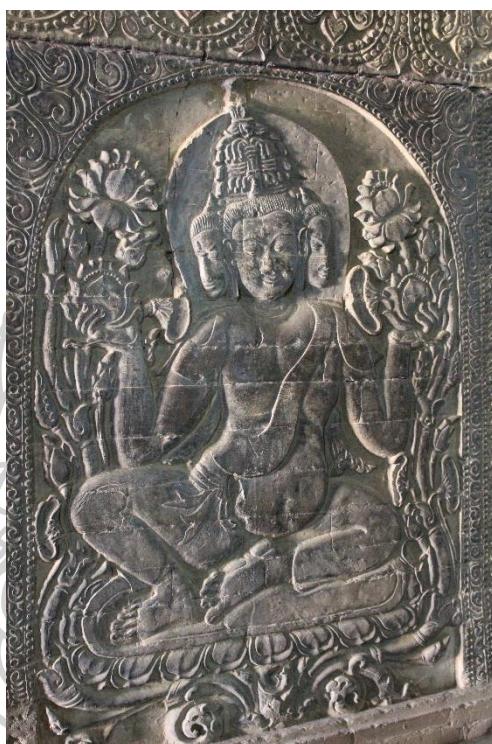

ภาพที่ 69 ปราสาทหลังคาซ้อนชั้นเดียว รอยพระพุทธรูปาคู่ วัดศรีโคมค้ำ

จากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปและการจัดเรียงลวดลาย รอยพระพุทธรูป วัดศรีโคมค้ำนี้ จึงน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระยาธิษฐานระโปรดให้สร้างขึ้นในช่วงเวลาที่พระองค์มาครองเมืองพะเยาในพุทธศตวรรษที่ 21 โดยจุดประสงค์ในการสร้างนั้นอาจเป็นความพยายามของพระยาธิษฐานระที่จะจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนภูฏานอกเมืองสุโขทัยเพื่อแสดงถึงความที่พระองค์สืบเชื้อสายสุโขทัยเช่นกัน²⁵⁴ รวมถึงอาจเป็นการแสดงตนเสมอด้วยพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 ผู้ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์องค์สำคัญของสุโขทัยและผู้สร้างรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนภูฏานอกเมือง

²⁵⁴ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, 36.

สุโขทัยขึ้นพร้อมกับรอยพระพุทธรูปอีก 4 แห่งด้วย ซึ่งผลการศึกษานี้มีความใกล้เคียงกับแนวคิดที่ 2 ที่ศรีศักร วัลลิโภดมเสนอไว้ คือ เป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ แต่รูปแบบของรอยพระพุทธรูปนั้นไม่ได้แรงบันดาลใจจากศิลปะพุกามตามที่ศรีศักร วัลลิโภดมได้เสนอไว้เนื่องจากรูปแบบของพระพรหมจากเจดีย์วิหารนันทะที่อ้างถึงนั้น (ภาพที่ 70) เมื่อเทียบกับรูปแบบเครื่องทรงของเทวดาจากวัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 63 – 64) แล้วรูปแบบของพระพรหมบนรอยพระพุทธรูป วัดศรีโคมคามมีความใกล้เคียงกับวัดมหาโพธารามมากกว่าดังที่ได้ศึกษาไว้ก่อนหน้า

ภาพที่ 70 พระพรหม เจดีย์วิหารนันทะ เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา

รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์ (ภาพที่ 56) เป็นรอยพระพุทธรูปไม้ประดับมุก เป็นรอยพระพุทธรูปที่ซ้อนบริเวณสันเท้า โดยมีจารึกที่บริเวณสันพระบาทระบุชื่อของพระอดีตพุทธเจ้า 3 องค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมมณะ พระกัสสปะ โดยแต่ละพระนามจะอยู่ที่รอยพระพุทธรูปคนละรอยเพื่อบอกว่ารอยพระพุทธรูปใดเป็นของพระพุทธเจ้าองค์ใด (ภาพที่ 71) ซึ่งตัวอักษรนี้ ฮันส์ เพนธ์ กำหนดอายุอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. 1950 – 2100²⁵⁵ ดังนั้น รอยพระพุทธรูป 4 รอยนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธรูปนี้ชำรุดทางฝั่งซ้ายจึงมีการ

²⁵⁵ ฮันส์ เพนธ์ และ คณะ, จารึกพระเจ้ากาวิละ พ.ศ. 2334 – 2357, 265- 267.

ซ่อมแซมขึ้นมาด้วยการลงรักปิดทองแทนการประดับมุกในรัชกาลของพระยาภาววิไลในปี พ.ศ. 2337²⁵⁶

ภาพที่ 71 จารึกพระนามพระอดีตพุทธเจ้า 3 องค์ รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยนี้มีนิ้วพระบาทเป็นลายกันหอย ฝ่าพระบาทมีดอกบัวอยู่ตรงกลาง และตกแต่งรอบๆด้วยลวดลายมงคล 108 ประการซึ่งจัดเรียงแบบมงคลแบบแผนผังจักรวาลในแนวตั้ง โดยเริ่มจากพรหมโลก เทวโลก เรื่อยลงมาจนถึงเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ นทีสีทันดร โดยลวดลายมงคลทั้งหมดจัดเรียงแบบระบบภาพซึ่งใช้แนวคิดเรื่องไตรภูมิในการจัดเรียงภาพ เริ่มจากพรหมโลก 16 เทวโลก 6 เรื่อยลงมาจนถึงโลกมนุษย์ โดยที่ลวดลายมงคลอื่นๆอยู่ตามพื้นที่ว่างต่างๆทั้งท้องฟ้า ผืนน้ำ และผืนดินพร้อมๆกับมีจารึกระบุชื่อของลวดลายมงคลบางลายกำกับเอาไว้ (ภาพที่ 72) การจัดเรียงลวดลายในลักษณะนี้พบมาก่อนแล้วในรอยพระพุทธรูปบาทจากวิหารน้อย วัดศรีชุม (ภาพที่ 26, 27) แต่รอยพระพุทธรูปบาทจากวัดศรีชุมยังจัดเรียงลวดลายมงคลแบบตาราง ในขณะที่รอยพระพุทธรูปบาทชิ้นนี้มีการจัดเรียงทั้งแบบระบบภาพและแบบตาราง

การจัดเรียงลวดลายมงคลเช่นนี้สันนิษฐานว่าน่าจะมีที่มาจากคัมภีร์โลกศาสตร์ เช่น โลกทิปการโดยพระสังฆราชเมธังกรซึ่งแต่งขึ้นก่อนจักรวาลทิปนีที่แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2063 เนื่องจากมีการกล่าวถึงโลกทิปการในคัมภีร์จักรวาลทิปนี ในโลกทิปการมีคำอธิบายถึงสัณฐานของจักรวาลว่ามีลักษณะเหมือนล้อรถ เป็นแอ่งหลุมลึก เขาจักรวาลเหมือนขอบปากขันสำริด เขาพระสุเมรุมีสัณฐานแบบตะโพน คือรูปทรงกระบอกป่องตรงกลาง ในขณะที่เขาสัตตบริภัณฑ์เป็นรูปแท่งเสาเรียงลดหลั่น

²⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

กัน²⁵⁷ ดังนั้น การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแผนผังจักรวาลในแนวตั้งจึงน่าจะมีที่มาจากคัมภีร์โลกศาสตร์ด้วยเช่นกัน จึงอาจเป็นไปได้ว่า แนวความคิดการจัดเรียงเช่นนี้ในรอยพระพุทธรูปจากวิหารน้อย วัดศรีชุมก็อาจมีที่มาในลักษณะเดียวกันก็เป็นได้

ภาพที่ 72 ลวดลายมงคลพร้อมจารึกชื่อลวดลาย รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์

ลวดลายมงคล 108 ประการนี้สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ ลวดลายมงคลที่มีอักษรกำกับ เช่น พรหมโลก เทวโลก พระอาทิตย์ พระจันทร์ พญาครุฑ พญาจระเข้ เป็นต้น และลวดลายมงคลที่ไม่มีอักษรกำกับ เช่น พระจักรพรรดิราช พระยาเสือโคร่ง พระยาม้าวลาหก พระยานกยูง เป็นต้น โดยรูปแบบของลวดลายมงคลบางประการยังสืบทอดรูปแบบจากลวดลายมงคลในสมัยสุโขทัย เช่น เทวโลกและพรหมโลก (ภาพที่ 73) พญาครุฑ (ภาพที่ 74) ในขณะที่ลวดลายมงคลหลายประการมีรูปแบบที่พัฒนาขึ้นเนื่องจากมีพื้นที่มากขึ้น เช่น ทวีปทั้ง 4 ที่แสดงด้วยภาพรูปทรงของใบหน้าตามเดิมแต่เพิ่มรูปบุคคลและต้นไม้ด้านในเข้าไป (ภาพที่ 76) หรือภาพดอกไม้ที่มีความสมจริงมากขึ้น (ภาพที่ 77) รวมถึงการเพิ่มรูปเทวดาอยู่ควบคู่กับภาพปราสาทในชั้นพรหมโลกและเทวโลก (ภาพที่ 78 – 79) ซึ่งรูปแบบของเทวดานี้เป็นรูปเทวดาและดอกไม้ที่สามารถเทียบได้กับปูนปั้นรูปเทวดาและดอกไม้ วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 63, 64, 80) ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช

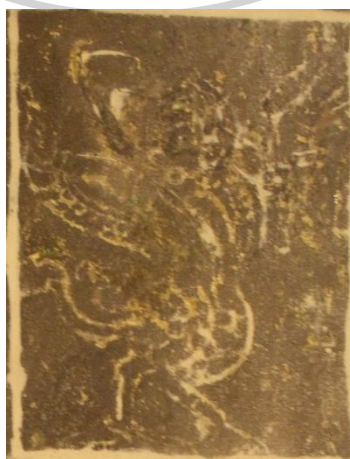
²⁵⁷ ภาณุพงษ์ เลหาสม, “พระพุทธรูปไม้ ประดับมุกวัดพระสิงห์: นวัตกรรมด้านศิลปะในช่วงล้านนายุคทอง,” วารสารวิชาการศิลป์ พีระศรี, 5, 2 (2560), 220 – 221.

ภาพที่ 73 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 74 พญาครุฑ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 75 พญาครุฑ รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดตระพังทอง

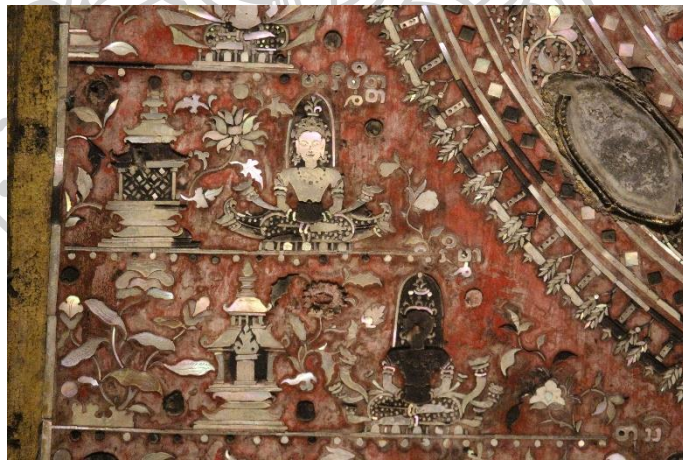
ภาพที่ 76 หนึ่งในทิวทัศน์ 4 รอยพระพุทธบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 77 ดอกปทุมและดอกอุบล รอยพระพุทธบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 78 เทวดาบนเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 79 เทวดาบนเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดพระสิงห์

ภาพที่ 79 ดอกไม้ปูนปั้น วิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม

ดังนั้น รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์นี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวคือต้นพุทธศตวรรษที่ 21 เนื่องจากรูปแบบของลวดลายมงคลที่ปรากฏรวมถึงตัวอักษรที่ปรากฏ ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวถือเป็นยุคทองของศิลปะล้านนาซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ศิลปะล้านนาเจริญถึงจุดสูงสุด²⁵⁸

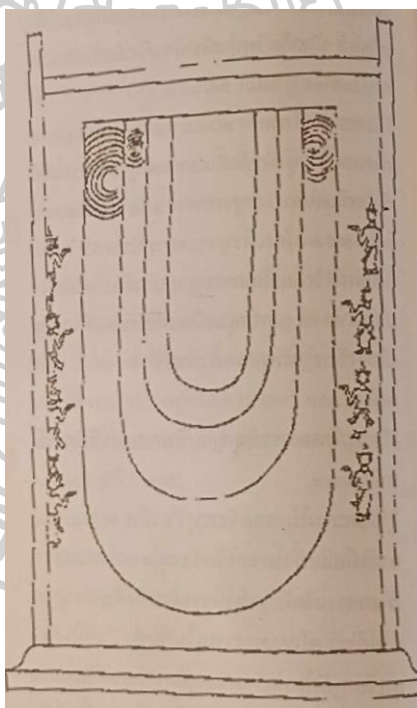
ในขณะที่รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระธาตูลำปางหลวง (ภาพที่ 57) นั้นไม่ปรากฏประวัติชัดเจนว่าสร้างขึ้นเมื่อใดรวมถึงไม่มีจารึกกำกับเอาไว้ แต่สุรชัย จงจิตงามได้ทำการศึกษาไว้และกำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 21²⁵⁹ เป็นรอยพระพุทธรูปสี่รอยที่ซ้อนรอยพระพุทธรูปทั้ง 4 แบบย่อขนาด โดยนิ้วพระบาทของรอยพระพุทธรูปทั้ง 4 รอยนั้นจะอยู่เสมอกันบริเวณขอบบนของ

²⁵⁸ Virginia McKean Di Crocco ได้เสนอว่ารอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระสิงห์นี้ น่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23 ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อย่างไรก็ตาม ล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าวอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าและบ้านเมืองขาดเสถียรภาพซึ่งไม่เอื้อให้เกิดการสร้างงานศิลปกรรมชั้นสูงเช่นนี้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่า รอยพระพุทธรูปนี้น่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 21 ที่ถือเป็นยุคทองของศิลปะล้านนามากกว่า ดูเพิ่มเติมที่ Virginia McKean Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, **รอยพระบาทพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสยาม – สิงหล**, 110 – 114.

²⁵⁹ สุรชัย จงจิตงาม, “ลายคำประดับรอยพระพุทธรูปไม้ภายในวิหารพระเจ้าศิลา วัดพระธาตูลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง,” **เมืองโบราณ**, 92 – 94.

แผ่นไม้ แล้วค่อยๆย่อขนาดของรอยพระพุทธรบาททั้งรอยลงเรื่อยๆ โดยลดขนาดบนรอยพระพุทธรบาท
ชั้นนี้ใช้ใช้การสลักลงไปบนแผ่นไม้แล้วลงรักปิดทอง

อย่างไรก็ตาม ลดขนาดมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรบาทชั้นนี้ลบเลือนไปจนหมดแล้ว
โดยลดขนาดส่วนที่ยังเหลืออยู่นั้นจะอยู่บริเวณขอบด้านยาวทั้ง 2 ด้านของรอยพระพุทธรบาท เป็นรูป
เทวดายืนและรูปดอกไม้ (ภาพที่ 81) ซึ่งปัจจุบันลบเลือนจนสังเกตได้ยาก แต่จากภาพลายเส้นพบ
เทวดายืนที่สวมการันทมกุฎทรงสูง กรองคอ สวมผ้าถุงยาว (ภาพที่ 82) ลักษณะเช่นนี้สามารถเทียบ
ได้กับเทวดาปูนปั้น วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 63 – 64) ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อ ตรงกับพุทธ
ศตวรรษ 21 รวมถึงลายดอกไม้ที่พบร่วมกัน (ภาพที่ 83) ก็สามารถเทียบกับรูปดอกไม้จากวัดมหา
โพธารามเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 84) ดังนั้นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวงจึงน่าจะ
สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 21 เช่นเดียวกัน

ภาพที่ 80 ภาพลายเส้น รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง

ที่มาภาพ: สุรชัย จงจิตงาม, “ลายคำประดับรอยพระพุทธรบาทไม้ ภายในวิหารพระเจ้าศิลา วัดพระ
ธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง,” เมืองโบราณ, 25, 1 (มกราคม – มีนาคม 2542), 92

ภาพที่ 81 เทวดายืนและดอกไม้ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง

ที่มาภาพ: สุรชัย จงจิตงาม, “ลายคำประดับรอยพระพุทธรบาทไม้ ภายในวิหารพระเจ้าศิลา วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง,” เมืองโบราณ, 25, 1 (มกราคม – มีนาคม 2542), 93

ภาพที่ 82 ภาพลายเส้นดอกไม้ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระธาตุลำปางหลวง

ที่มาภาพ: สุรชัย จงจิตงาม, “ลายคำประดับรอยพระพุทธรบาทไม้ ภายในวิหารพระเจ้าศิลา วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง,” เมืองโบราณ, 25, 1 (มกราคม – มีนาคม 2542), 94

ภาพที่ 83 ดอกไม้ปูนปั้น วิหารเจ็ดยอด วัดมหาโพธาราม

3.4.1.2. รอยพระพุทธรูปบนประติมากรรม

แม้ในศิลปะขอมหรือศิลปะอยุธยาจะปรากฏการตกแต่งฝ่าพระบาทของพระพุทธรูปมาก่อน (ภาพที่ 85) แต่ศิลปะล้านนาถือเป็นศิลปะแรกในประเทศไทยที่มีการนำเอาลวดลายมงคลมาตกแต่งฝ่าพระบาทของพระพุทธรูป โดยพบหลักฐาน 2 ชั้น คือ หลวงพอนาก ซึ่งพบที่วัดป่าแดงหลวงดอนไชยบุญนาค จังหวัดพะเยา (ภาพที่ 86) และพระพุทธรูปปางกตประทีบรอยพระพุทธรูป พบที่เมืองเชียงแสน จังหวัดเชียงราย (ภาพที่ 87)

ภาพที่ 84 การตกแต่งฝ่าพระบาท พระพุทธรูปขนาดปรก ศิลปะบาปวน จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 85 หลวงพ่อนาก จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

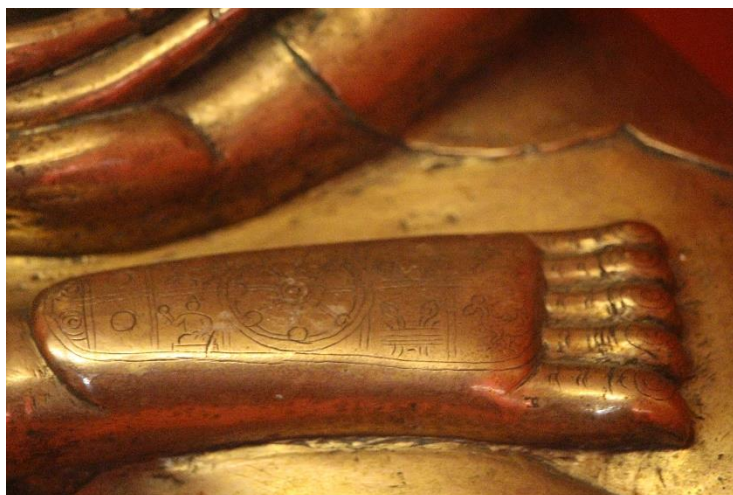
ภาพที่ 86 พระพุทธรูปปางกตประทัพรอยพระพุทธบาท จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

หลวงพ่อนาก (ภาพที่ 86) เป็นพระพุทธรูปที่พบจากเจดีย์ วัดป่าแดงหลวงดอนไชยบุญนาคนาค หรือ วัดบุญนาคนาค เป็นพระพุทธรูปองค์นี้มีพระพักตร์รูปไข่ พระรัศมีดอกบัวตูม พระวรกายเพรียว สันชาฎิยาวจรดพระนาภี ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ ที่ฐานของพระพุทธรูปมีจารึกกล่าวถึงพระยาอุธิษฐิระได้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2019²⁶⁰ โดยที่พระบาทปรากฏ ลายกันหอยบริเวณปลายนิ้วพระบาท ในขณะที่ฝ่าพระบาททั้งสองข้างปรากฏลวดลายมงคลในตาราง เต็มฝ่าพระบาท โดยที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทมีรูปธรรมจักรขนาดใหญ่ (ภาพที่ 88 – 89) แต่เนื่องจากฝ่าพระบาทมีขนาดเล็ก ดังนั้นลวดลายมงคลที่ปรากฏจึงถูกลดทอนรายละเอียดบางประการลง และมี ลวดลายมงคลเพียงข้างละ 8 ลายเท่านั้น โดยที่บนฝ่าพระบาทแต่ละฝั่งมีลวดลายที่พบแตกต่างกัน แต่ ลวดลายที่ปรากฏนั้นมีที่มาจากลวดลายมงคล 108 ประการ เช่น เสวตฉัตร ทวีปทั้ง 4 หรือเทวโลก

ภาพที่ 87 ฝ่าพระบาทขวา หลวงพ่อนาก

²⁶⁰ ยุทธนาวารการ แสงอร่าม, “พระพุทธรูปปางสมาธิเพชร,” พระพุทธรูป ณ วังหน้า พระปฎิมาแห่งแผ่นดิน กราบ บูชาพระพุทธรูปในพระมหากรุณาพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า (กรุงเทพฯ: เสงศักดิ์มั่นคง, 2559), 42.

ภาพที่ 88 ฝ่าพระบาทซ้าย หลวงพ่อนาก

ในขณะที่พระพุทธรูปปางคดประทับรอยพระพุทธรูปนี้ (ภาพที่ 87) ตามประวัติระบุว่าพบที่เมืองเชียงแสน A.B. Griswold สันนิษฐานว่าเจ้าเมืองเชียงแสนน่าจะเป็นผู้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้²⁶¹ ที่ฐานของพระพุทธรูปมีจารึกระบุว่าเจ้าวิเชียรปัญญาโปรดให้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้เมื่อปี พ.ศ. 2024²⁶² พระพุทธรูปองค์นี้มีพระพักตร์เล็ก อุษณิษะสูงจนผิดส่วน พระรัศมีเป็นดอกบัวตูม อยู่ในอิริยาบถก้าวเดิน ฝ่าพระบาทขวากำลังคดประทับรอยพระพุทธรูปลงบนรอยพระพุทธรูปที่มีอยู่เดิมแล้ว 3 รอย (ภาพที่ 90) ซึ่งการประทับรอยพระพุทธรูปลงบนรอยพระพุทธรูป 3 รอยเช่นนี้น่าจะเป็นการแสดงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับรอยพระพุทธรูปรอยที่ 4 อย่างไรก็ตามเนื่องจากความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูป 4 รอยในล้านนานั้นมีทั้งรอยพระพุทธรูปบนเขาร้างรุ่งและรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกภูฏ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระพุทธรูปองค์นี้มีจารึกว่าสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2024 และหากนำอายุของเอกสารที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปทั้งสองแห่งมาเทียบจะพบว่าตำนานมูลศาสนาซึ่งกล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 4 รอยบนเขาสุมนกภูฏนั้นสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 1999 – 2053²⁶³ ในขณะที่ตำนานพระเจ้าเลียบโลกซึ่งกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบน

²⁶¹ A.B. Griswold, *Dated Buddha Images of Northern Siam* (Ascona: Artibus Asiae, 1967), No.10, Pl, VI.

²⁶² เติม มีเต็ม, “จารึกฐานพระพุทธรูปพระเจ้าอุชเชนทร์ อัครธรรมล้านนา,” *ศิลปากร*, 31, 4 (กันยายน – ตุลาคม 2530), 80 – 82.

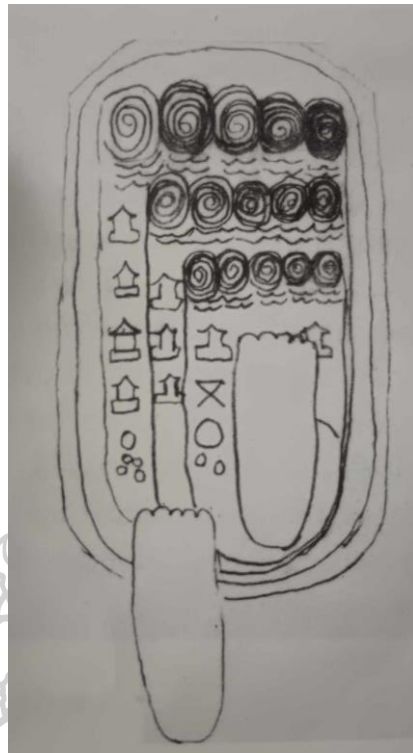
²⁶³ ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และ ธนิกานต์ วรธรรมานนท์, “วิเคราะห์ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก,” *วิจิตรศิลป์*, 137.

เขารังรุ้งนั้นสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2066 ดังนั้น พระพุทธรูปปางตรอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะแสดงถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ

รอยพระพุทธรูปนี้มีการตกแต่งลายกันหอยบริเวณปลายนิ้วพระบาทแต่ละนิ้ว และบนรอยพระพุทธรูปอีก 3 รอยที่จัดเรียงฝ่าพระบาททั้งหมดในแนวทแยง โดยบนฝ่าพระบาทปรากฏลวดลายมงคลบางประการ จากลักษณะของลวดลายสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในรูปของการจัดเรียงในตารางเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 91) โดยลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปแต่ละรอยมีลักษณะที่ตรงกัน และด้วยขนาดของประติมากรรม ทำให้ลวดลายมงคลที่ปรากฏมีลักษณะที่ลดทอนรายละเอียดลง แต่ลวดลายมงคลที่ปรากฏยังคงมีที่มาจากลวดลายมงคล 108 ประการเช่นเดิม โดยจากรูปแบบที่ปรากฏรูปอาคารที่ปรากฏนั้นน่าจะหมายถึงพรหมโลกหรือเทวโลก ซึ่งเป็นรูปแบบเดียวกันกับที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยซึ่งอาจจะเป็นแรงบันดาลใจในการออกแบบลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนี้ก็เป็นได้

ภาพที่ 89 รอยพระพุทธรูป 4 รอย ฐานพระพุทธรูปปางกดประทับรอยพระพุทธรูป

ภาพที่ 90 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย ฐานพระพุทธรูปปางกตประทับรอยพระพุทธรบาท
ที่มาภาพ: Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, **รอยพระบาท
พระพุทธรเจ้า 5 พระองค์ ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสยาม – สิงหล** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ
ไกรฤกษ์, 2555), 91.

ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทในศิลปะล้านนาจึงเป็นรอยพระพุทธรบาทที่ได้รับแรงบันดาลใจจาก
รอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย เช่น การสร้างรอยพระพุทธรบาท 4 รอย หรือ การจัดเรียงลวดลาย
มงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง โดยรับผ่านจากพระยาอริยธรรมาธิบดี เจ้านายเชื้อสายสุโขทัยที่ไปขอพึ่งพระบรม
โพธิสมภารของพระเจ้าติโลกราช แต่ได้มีการพัฒนารูปแบบบางประการทั้งการจัดเรียงลวดลายและ
รูปแบบของลวดลายมงคล ศิลปะล้านนาจึงเป็นศิลปะที่เริ่มมีการออกแบบรอยพระพุทธรบาทรวมถึง
ลวดลายมงคลในแนวทางใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เช่น การตกแต่งฝาพระบาทพระพุทธรูป หรือ
การออกแบบการจัดเรียงลวดลายแบบระบบภาพที่ไม่ได้อยู่ตาราง รวมถึงการสร้างพระพุทธรูปปางกต
รอยพระพุทธรบาทที่ผสมผสานระหว่างการสร้างพระพุทธรูปและการสร้างรอยพระพุทธรบาทเข้า
ด้วยกัน และเนื่องจากความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรบาทบนเขาร้างร้างที่ปรากฏในตำนานพระเจ้า
เลียบโลกที่สร้างขึ้นในดินแดนล้านนา จึงทำให้เกิดความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรบาท 4 รอยและ
การออกแบบการเรียงรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในแนวทางที่หลากหลาย ทั้งการซ้อนบริเวณสันพระ

บาทและการซ้อนแบบลดหลั่นเข้าสู่ศูนย์กลาง ซึ่งต่อมากลายเป็นแนวทางในการออกแบบการจัดเรียงรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยทั้งในศิลปะอยุธยาและศิลปะรัตนโกสินทร์ต่อไป

3.5 รอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา

คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยอยุธยานั้นสันนิษฐานว่าน่าจะรับความเชื่อดังกล่าวมาจากลังกา โดยน่าจะรับมาตั้งแต่ในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เนื่องจากปรากฏหลักฐานในชินกาลมาลีปกรณ์ที่กล่าวถึงกลุ่มพระภิกษุจากเชียงใหม่ซึ่งเดินทางไปสืบพระพุทธศาสนายังเกาะลังกา ในคราวนั้นกลุ่มภิกษุนี้ยังได้ไปนมัสการพระทันตธาตุ และรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏาพร้อมกับโสฬสมหาสถาน และก่อนจะเดินทางกลับไปยังล้านนาได้แวะเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่อยุธยาเป็นเวลา 4 ปี ดังปรากฏเนื้อความว่า

“...ได้ยินว่า ในพรรษาต้น พระเถระเหล่านั้น จำพรรษาอยู่ในเรือท่ามกลางมหาสมุทร ในพรรษาที่ 2 ที่ 3 ที่ 4 ที่ 5 ได้จำพรรษาอยู่ในอโยชฌปุระเป็นต้น...”²⁶⁴

ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวนี้สอดคล้องกับการสร้างวัดมเหยงคณ์ในปี พ.ศ. 1967²⁶⁵ วัดที่มีเจดีย์ช้างล้อมเป็นเจดีย์ประธานซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับมเหยงคณ์เจดีย์ 1 ในโสฬสมหาสถาน 16 แห่งในลังกาที่มีรูปทรงเป็นเจดีย์ช้างล้อม รวมไปถึงชื่อมเหยงคณ์ก็น่าจะมีที่มาจากมเหยงคณ์ด้วยเช่นเดียวกัน²⁶⁶ รวมไปถึงหลักฐานภาพจิตรกรรมรูปเขาสุมนภูฏาในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะที่สร้างขึ้นในปีเดียวกัน²⁶⁷ ที่จะกล่าวถึงในบทถัดไป ทั้งสองสิ่งนี้แสดงให้เห็นหลักฐานการเข้ามาของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์จากลังกาที่มาพร้อมกับความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปบาท

²⁶⁴ พระรัตนปัญญาเถระ, แต่ง, แสง มนวิฑูร, แปล, ชินกาลมาลีปกรณ์, 120.

²⁶⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 51.

²⁶⁶ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, รู้เรื่องสถาปัตยกรรม (นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2565), 223.

²⁶⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด,

อย่างไรก็ตาม การสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยา น่าจะเริ่มขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโดยรับมาจากสุโขทัย เพราะพระองค์มีพระราชมารดาเป็นพระราชวงศ์สุโขทัย จึงอาจเป็นไปได้ที่พระองค์จะนำแนวคิดเรื่องการสร้างรอยพระพุทธรูปมาจากสุโขทัย เนื่องจากรอยพระพุทธรูปถือเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์สำคัญของสุโขทัย ดังจะเห็นได้จากรอยพระพุทธรูปสำคัญ เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ เมืองสุโขทัย และรอยพระพุทธรูปที่ วัดบวรนิเวศ ซึ่งเชื่อว่าน่าจะเคยประดิษฐานอยู่ที่พิษณุโลก²⁶⁸ ดังนั้น การสร้างรอยพระพุทธรูปในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงอาจเป็นการจำลองรอยพระพุทธรูปสำคัญอันเป็นสัญลักษณ์ของอาณาจักรสุโขทัยเพื่อแสดงอำนาจสิทธิ์ขาดของพระองค์ที่มีเหนืออาณาจักรสุโขทัย แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรสุโขทัยตกอยู่ภายใต้อำนาจอยุธยา คล้ายกับการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นที่พะเยาของพระยาอริยธรรมาธิราช แต่ในกรณีของพระยาอริยธรรมาธิราชนั้นเป็นเพียงการแสดงความเป็นเชื้อสายของราชวงศ์สุโขทัยของพระองค์ และอาจเป็นการแสดงพระองค์เสมอด้วยพระมหากษัตริย์ราชธานี 1

อย่างไรก็ตาม แม้การสร้างรอยพระพุทธรูปจะเกิดขึ้นมาตั้งแต่ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ แต่คติการนมัสการรอยพระพุทธรูป รวมไปถึงการให้ความสำคัญกับรอยพระพุทธรูปนั้น น่าจะเริ่มขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าทรงธรรม หลังจากการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีซึ่งถูกกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารอยุธยาหลายฉบับ ว่าถูกพบในปี พ.ศ. 2149²⁶⁹ หลังจากกลุ่มพระภิกษุที่เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่ลังกา ทราบเรื่องราวของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้จากพระสงฆ์ชาวลังกา²⁷⁰ ซึ่งต่อมาทำให้เกิดการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรีโดยพรานบุญซึ่งทำให้เกิดประเพณีการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ในเวลาต่อมา

²⁶⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*, 27.

²⁶⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ” ใน *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ* คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 263 – 264.

²⁷⁰ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าฟ้า, “อธิบายเรื่องพระบาท” ใน *ตำนานพระพุทธรูป อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และลิลิตทศพร*, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ พระภิกษุवास พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ์ และนางมา พวงร้อย วาสนะสมสิทธิ์ วันที่ 8 เมษายน 2511 (พระนคร: กรมศิลปากร, 2511), 24.

ดังนั้น แนวความคิดการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาในระยะแรกจึงน่าจะมีที่มาจากสุโขทัยผ่านสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่มีเชื้อสายจากสุโขทัย แต่ยังไม่มีการให้ความสำคัญกับรอยพระพุทธรูป จนกระทั่งมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ที่จังหวัดสระบุรีในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทำให้เกิดการมีสการรอยพระพุทธรูปที่พุ่งขึ้น จนทำให้แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูป เปลี่ยนมาเป็นการจำลองรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธบรรพตที่จังหวัดสระบุรีแห่งนี้

3.5.1 รูปแบบรอยพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยา

รอยพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาสามารถแบ่งได้เป็น 3 ช่วง ตามช่วงเวลาที่มีการสร้างรอยพระพุทธรูป ช่วงแรก คือ รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ช่วงถัดมาคือ รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22 และช่วงที่ 3 คือ รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองทั้งสิ้น ไม่ปรากฏการตกแต่งฝาพระบาทของพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคลดังที่ปรากฏในศิลปะล้านนา

3.5.1.1 รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 - พุทธศตวรรษที่ 21

ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 – พุทธศตวรรษที่ 21 ถือเป็นระยะแรกที่มีการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นในศิลปะอยุธยา โดยรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นระยะนี้ สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มย่อยตามลักษณะการจัดเรียงลวดลาย คือ รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลในตารางวงกลม รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยม และรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายในตารางสี่เหลี่ยมและวงกลม

3.5.1.1.1 รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลในตารางวงกลม

รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลในตารางวงกลมนี้เป็นรูปแบบที่น่าจะได้รับอิทธิพลจากรอยพระพุทธรูป วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 28) ซึ่งเชื่อกันว่ารอยพระพุทธรูปนี้น่าจะเคยประดิษฐานอยู่ที่เมืองพิษณุโลก²⁷¹ จึงอาจเป็นไปได้ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นผู้ที่น่ารูปแบบและแนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปแบบนี้มา เนื่องจากพระองค์เคยครองเมืองพิษณุโลก

²⁷¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิชาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, 27.

อยู่ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง²⁷² (ภาพที่ 92) โดยรอยพระพุทธรบาทซึ่งเชื่อว่าสร้างขึ้นโดยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คือ รอยพระพุทธรบาท วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 91 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

เหตุที่ทำให้เชื่อว่ารอยพระพุทธรบาทที่วัดพระรามนี้ น่าจะสร้างขึ้นในพระราชดำริของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เนื่องจากรอยพระพุทธรบาทนี้ประดิษฐานอยู่ภายในวัดสำคัญ ซึ่งได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในรัชกาลของพระองค์²⁷³ ประกอบกับรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท ยังดูคล้ายกับพระยุคบาท ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรม

²⁷² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 398.

²⁷³ วัดพระรามแห่งนี้เป็นวัดที่สร้างขึ้นบนสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ดูเพิ่มเติมที่ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 53.

ปาล) ที่สร้างขึ้นให้งามเท่ากับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ²⁷⁴ และเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความ เป็นกษัตริย์ของสุโขทัยที่แท้จริง ดังนั้น การสร้างรอยพระพุทธรูปที่วัดพระรามนี้ จึงอาจมีนัยยะทาง การเมืองที่แสดงถึงการที่สุโขทัยได้ตกอยู่ใต้อำนาจของอยุธยาแล้ว²⁷⁵

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูป วัดพระราม เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยว นิ้วพระบาทมีลายก้นหอย ลวดลายมงคลถูกบรรจุในตารางภายในดอกบัวทรงกลมบริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูป โดยภายใน วงกลมแบ่งออกเป็น 3 วง ต่างจากรอยพระพุทธรูปซึ่งแบ่งออกเป็น 5 วง และฉนวนที่ว่างบนรอย พระพุทธรูปด้วยลายก้นหอยและลายกระหนก (ภาพที่ 93) ต่างจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะ สุโขทัยที่ตกแต่งด้วยลายดอกไม้ โดยลำดับการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นเริ่มจากวงนอกสุดบริเวณใต้ พระมณฑป (นิ้วกลาง) แล้วเวียนไปทางขวาเข้าสู่ศูนย์กลาง แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรูปชิ้นนี้มีความชำรุดทำให้ลวดลายมงคลจำนวนหนึ่งหายไป จึงไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าลวดลายมงคลนี้มีที่มา จากคัมภีร์ใด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะมีที่มาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาซึ่งสืบมาจากสุโขทัย ดังจะสังเกต จากลวดลายมงคลระหว่าง สระน้ำใหญ่ 7 สระ (สถมมหาสรา) และเขาไกรลาส (เกลาสปพพโต) มี 5 ลาย ประกอบด้วย สุปณณราชา (พญาครุฑ) สุธุมาร (จระเข้) ธชปตกา (ธงชัยและธงผืนผ้า) สุวณณ สิวิกา (วอทอง) และสุวณณวาลวิชนี (แส้จามทอง) (ภาพที่ 94)

ภาพที่ 92 ลายก้นหอยและลายกระหนก รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระราม

²⁷⁴ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 337 - 338.

²⁷⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, 27.

ภาพที่ 93 ลายมงคล 5 ลายระหว่างสระน้ำใหญ่ 7 สระและเขาไกรลาส รอยพระพุทธรูปเดียว วัดพระราม

ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปวัดพระราม หลากหลายยังสืบทอดรูปแบบจากรอยพระยุคลพบุรี เช่น เศวตฉัตรที่ยังไม่ซ้อนชั้น (ภาพที่ 95) และลายเทวโลก พรหมโลกที่แสดงด้วยรูปบุคคล (ภาพที่ 96 – 97) แต่ในกรณีของวัดพระรามต่างจากพระยุคลพบุรี คือ พรหมโลกของรอยพระพุทธรูปวัดพระราม แสดงด้วยรูปบุคคล 4 พักตร์ 2 กร แต่ของพระยุคลพบุรีนั้นมี 4 กรแต่ไม่ปรากฏชัดเจนว่าจะมี 4 พักตร์เหมือนกันหรือไม่ (ภาพที่ 50) แต่ลวดลายมงคลบางลายมีลักษณะที่พัฒนาขึ้น เช่น มหาสมุทรที่มีการเพิ่มรายละเอียด เช่น ปลาหรือเรือ (ภาพที่ 98) หรือขุนเขาที่เพิ่มต้นไม้ขึ้นมา (ภาพที่ 99)

ภาพที่ 94 เศวตฉัตร รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระราม

ภาพที่ 95 เทวโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระราม

ภาพที่ 96 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระราม

ภาพที่ 97 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระราม

ภาพที่ 98 ขุนเขา รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดพระราม

มงกุฎของเทวดาที่ปรากฏในลายมงคลเทวโลกและพรหมโลก (ภาพที่ 96 – 97) มีลักษณะคล้ายกับมงกุฎของพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ซึ่งสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 21 (ภาพที่ 100) รวมถึงขาสินห์ที่พบในลวดลายมงคล เช่น หม้อใส่น้ำเต็ม (ปุณณกลส) (ภาพที่ 101) ยังสามารถเทียบได้กับขาสินห์ที่วิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ในพุทธศตวรรษที่ 21 (ภาพที่ 102) ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบาทเดียวนี้น่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 99 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

ภาพที่ 100 หม้อใส่น้ำเต็ม รอยพระพุทธบาทเดี่ยว วัดพระราม

ภาพที่ 101 ขาลิ่งห์ วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในขณะที่พื้นที่ในขอบเขตอำนาจของอยุธยาก็ยังพบรอยพระพุทธรบาทที่มีการจัดเรียงลวดลายมงคลในตารางวงกลมอีก เช่น รอยพระพุทธรบาท วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 103) รอยพระพุทธรบาท วัดเขาท่าพระ จังหวัดชัยนาท (ภาพที่ 104) และรอยพระพุทธรบาท วัดชมภูเวก จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 105) ซึ่งในบรรดารอยพระพุทธรบาททั้ง 4 รอยนี้ มีเพียงรอยพระพุทธรบาทที่วัดชมภูเวกเท่านั้น ที่ไม่มีลวดลายมงคลใดใดแต่บรรจุคาถามัสการพระพุทธรเจ้า ผู้ตรัสรู้ซึ่งสัจญาณ กิจจญาณและกตญาณเอาไว้ บริเวณขอบรอยพระพุทธรบาท และบริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาทบริเวณคุมและกำของธรรมจักร จารึกด้วยตัวอักษรขอมอยุธยาสามารถกำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 20²⁷⁶

²⁷⁶ “จารึกรอยพระพุทธรบาทวัดชมภูเวก,” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19 – 24 (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, 2529), 113 – 119.

ภาพที่ 102 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 103 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเขาท่าพระ จังหวัดชัยนาท

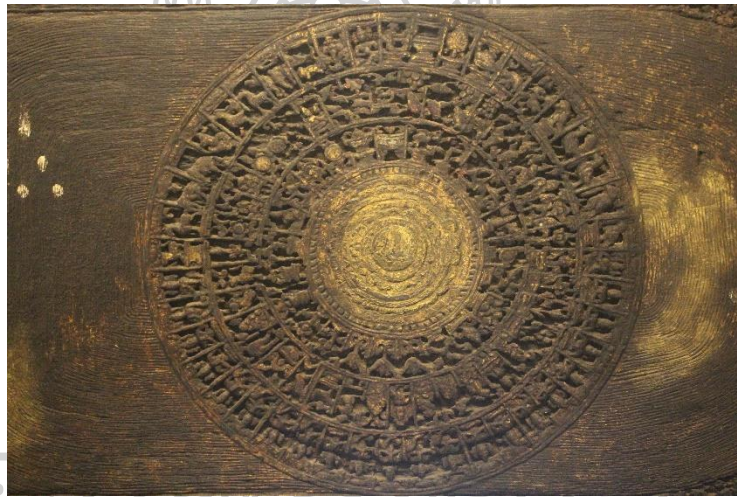
ภาพที่ 104 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดชมพูเวก จังหวัดนนทบุรี

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทชิ้นอื่นมีการบรรจุลวดลายมงคล 108 ประการลงไว้ที่ดอกบัวทรงกลมกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาท และมีการตกแต่งพื้นที่รอบๆ คล้ายกับที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทวัดพระราม แต่รอยพระพุทธรบาทกลุ่มนี้จัดเรียงลวดลายโดยเริ่มจากวงในสุดไปยังวงนอกสุด ต่างจากรอยพระพุทธรบาทวัดพระรามที่เริ่มต้นจากวงนอกสุดเข้าสู่วงด้านใน

อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธรบาทวัดเขาท่าพระ เป็นรอยพระพุทธรบาทเพียงชิ้นเดียวที่แบ่งวงภายในดอกบัวเป็น 4 วงโดยเริ่มจากกลีบบัวด้านในสุด (ภาพที่ 106) ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทวัดพระรูปมี 3 วง โดยไม่ใช้กลีบดอกบัวในการตกแต่งลวดลาย (ภาพที่ 107) นอกจากนี้ รอยพระพุทธรบาทวัดเขาท่าพระ ยังเป็นรอยพระพุทธรบาทเพียงชิ้นเดียวในกลุ่มนี้ที่จัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการโดยไม่ขึ้นกับลำดับในคัมภีร์ แต่จับกันเป็นกลุ่มย่อยๆ อย่างกระจัดกระจาย เช่น เทวโลกและพรหมโลก ขุนเขาทั้ง 7 (ภาพที่ 106)

ภาพที่ 105 ลวดลายมงคลภายในดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเขาท่าพระ

ภาพที่ 106 ลวดลายมงคลภายในดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระรูป

ในขณะที่รอยพระพุทธรูป วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรีเป็นรอยพระพุทธรูปเพียงชิ้นเดียวที่แกะสลักจากไม้และมีลวดลายทั้ง 2 ด้าน โดยฝั่งที่เป็นฝาพระบาทแกะสลักเป็นนิ้วพระบาทคล้ายฝ่าเท้ามนุษย์ในลักษณะนูน ต่างจากรอยพระพุทธรูปทั่วไปที่แกะสลักให้เว้าลึกลงไป เพื่อแสดงการกดประทับรอยพระพุทธรูป (ภาพที่ 103) ซึ่งอาจเกิดจากการที่รอยพระพุทธรูปชิ้นนี้ไม่ได้ประดิษฐานแบบหงายเหมือนรอยพระพุทธรูปทั่วไป แต่อาจจะประดิษฐานในลักษณะตั้งขึ้นเพื่อให้เห็นลายทั้ง 2 ด้าน

ส่วนปลายของรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 ด้านประดิษฐานรูปเทวดานั่งมหาราชลีลาถือพระขรรค์ ฝั่งละ 2 องค์รวม 4 องค์ (ภาพที่ 108) ลักษณะคล้ายกับประติมากรรมเทวดาจากกรุพระปรางค์ วัด

ราชบูรณะ (ภาพที่ 109) ลักษณะการประดับรอยพระพุทธรูปด้วยรูปเทวดาถือพระขรรค์นี้พบมาก่อนแล้วในรอยพระพุทธรูป วัดเสด็จ (ภาพที่ 110) โดยมีจารึกระบุชื่อท้าวจตุโลกบาลเอาไว้ ดังนั้นเทวดาทั้ง 4 องค์บนรอยพระพุทธรูป วัดพระรูปจึงน่าจะเป็นท้าวจตุโลกบาลด้วยเช่นกัน²⁷⁷ ในขณะที่ฝาพระบาทอีกด้านหนึ่งเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนมารผจญที่แสดงภาพพระพุทธเจ้าด้วยบัลลังก์เปลว

ภาพที่ 107 ท้าวจตุโลกบาล รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระรูป

²⁷⁷ สิโรตม์ ภินันท์รัชต์ธร, “พระพุทธรูปไม้ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี,” *วัดพระรูปเมืองสุพรรณ: รวมข้อเขียนว่าด้วย เรื่องเล่า คน ข้าวของ จากพิพิธภัณฑ์วัดสู่แหล่งเรียนรู้* (กรุงเทพฯ: ไอที ออล ดิจิตอลพริ้นท์, 2565), 33 – 34.

ภาพที่ 108 ทวารบาล กรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 109 ท้าววิรุฬหกและท้าวธตรฐ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเสด็จ

ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปวัดพระรูป ถูกบรรจุภายในดอกบัวกึ่งกลาง ฝ่าพระบาทที่แบ่งภายในออกเป็น 3 แถว โดยลวดลายมงคลนี้อาจมีที่มาจากคัมภีร์พุทธปาทลักษณะ ซึ่งแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 20²⁷⁸ เนื่องจากในลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการ มีรูปพญาเสือเหลือง (ทีปราชา) ต่อจากรูปพญาเสือโคร่ง (พยคชราชา) โดยมีการออกแบบให้รูปพญาเสือเหลืองมีฐานที่สูงกว่าพญาเสือโคร่ง (ภาพที่ 111) และมีรูปเต่าทอง (สุวณณกจณโป) อยู่ต่อจากพัดใบตาล (ตาลปณณ) (ภาพที่ 112) รวมถึงมีการแบ่งลวดลายมงคลสำเภาทองสีหน้า (สุวณณนาวา จตุมุขพรหมา) ออกเป็น 2 ลาย คือพรหมสีหน้าและเรือทอง (ภาพที่ 113) ซึ่งลำดับการเรียงลวดลายมงคลเช่นนี้ ปรากฏขึ้นครั้งแรกในคัมภีร์พุทธปาทลักษณะ และไม่ปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา และถือเป็นรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยชิ้นแรกที่ใช้ลวดลายมงคลที่มีที่มาจากคัมภีร์นี้

ภาพที่ 110 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระรูป

²⁷⁸ สุภาพรณ ฌ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, 281 – 286.

ภาพที่ 111 เต่าทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระรูป

ภาพที่ 112 พรหมสี่หน้าและเรือทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระรูป

3.5.1.1.2 รอยพระพุทธรบาทที่มีลวดลายในตารางสี่เหลี่ยม

รอยพระพุทธรบาทที่มีลวดลายในตารางในศิลปะอยุธยานั้นก็น่าจะได้แรงบันดาลใจจากรอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยเช่นกัน โดยรอยพระพุทธรบาทกลุ่มนี้พบเพียง 3 ชิ้นเท่านั้น คือ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 114) รอยพระพุทธรบาท วัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 115) และรอยพระพุทธรบาท ถ้ำเขาหลวง (ภาพที่ 116)

รอยพระพุทธรบาทจากเขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 114) ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใด เป็นรอยพระพุทธรบาทเพียงชิ้นเดียวในกลุ่มนี้ที่เป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย โดยซ้อนรอยพระพุทธรบาทบริเวณสันเท้าแบบเดียวกับรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเขาพระบาทน้อย (ภาพที่ 29) ในขณะที่รอยพระพุทธรบาท วัดเชิงคีรี (ภาพที่ 115) เป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว มีจารึกระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 2053²⁷⁹ ซึ่งน่าจะเป็นปีที่รอยพระพุทธรบาทนี้ถูกสร้างขึ้น คือกลางพุทธศตวรรษที่ 21

รอยพระพุทธรบาท ถ้ำเขาหลวง (ภาพที่ 116) ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นเมื่อใด เป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวซึ่งมีความแตกต่างจากรอยพระพุทธรบาท 2 ชั้นที่กล่าวไปก่อนหน้านี้ ทั้งด้านของวัสดุที่สร้างจากหินทราย ในขณะที่รอยพระพุทธรบาททั้งจากเขาหน่อและจากวัดเชิงคีรีนั้นต่างก็จะสร้างจากหินชนวน ความแตกต่างนี้น่าจะเกิดขึ้นจากแหล่งและประเภทของหินที่พบในพื้นที่

ภาพที่ 113 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์

²⁷⁹ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 31.

ภาพที่ 114 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 115 รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง จังหวัดเพชรบุรี

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเขาหน่อ (ภาพที่ 114) มีการเรียงลวดลายมงคลภายในรอยพระพุทธรบาทในระบบเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย คือเรียงลวดลายมงคลเอาไว้ในตารางโดยแบ่งเป็นแถวละ 9 ลาย เริ่มลวดลายมงคลแรกบริเวณใต้พระอังศูลแล้วเวียนไปทางขวาเข้าหาศูนย์กลาง โดยที่มาของลวดลายมงคลยังมาจากคัมภีร์ชินาลังกาฎีกาเหมือนในศิลปะสุโขทัย ในขณะที่รูปแบบของลวดลายมงคลมีลักษณะที่ผสมผสานกันระหว่างลวดลายตามแบบสุโขทัยกับลวดลายแบบใหม่ เช่น ขุนเขาที่ยังแสดงด้วยภูเขาลูกโดด (ภาพที่ 117) หรือเทวโลกและพรหมโลกที่แสดงด้วยรูปของปราสาท (ภาพที่ 118) แต่รูปแบบของปราสาทมีความหลากหลายมากขึ้น ทั้งปราสาทหลังคาซ้อนชั้นที่ตกแต่งส่วนปลายคล้ายตัวหงาเหมือนในศิลปะสุโขทัย เช่นที่พบบนรอยพระพุทธรบาท วัดตระพังทอง (ภาพที่ 20) และปราสาทในรูปแบบใหม่ เช่น ปราสาททรงวิหารหรือปราสาทยอดปราสาท ซึ่งเป็นรูปแบบที่เพิ่งปรากฏขึ้นครั้งแรก รวมถึงรูปแบบของลวดลายมงคลบางประการที่เป็นรูปแบบใหม่ เช่น ขุนเขาที่เริ่มมีต้นไม้ปรากฏขึ้น (ภาพที่ 176) อย่างไรก็ตาม จากขาสิ่งที่อยู่ในลวดลายมงคล เช่น หม้อใส่น้ำเต็ม (ปุลณฆโต) (ภาพที่ 119) สามารถเทียบได้กับขาสิ่งที่พบในรอยพระพุทธรบาท วัดพระราม (ภาพที่ 101) ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน คือ ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 116 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน้อ

ภาพที่ 117 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน้อ

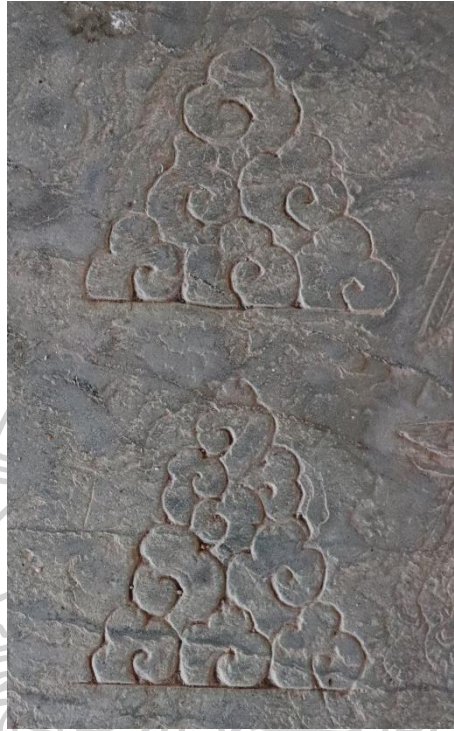
ภาพที่ 118 หม้อใส่น้ำเต็ม รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน่อ

รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี (ภาพที่ 115) มีการจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะที่ต่างจากรอยพระพุทธรบาทอีก 2 ชั้น คือแม้จะเรียงตัวเป็นแถวเป็นแนวเหมือนกัน มีจำนวนลวดลายมงคลต่อ 1 แถวเป็น 9 ลายเช่นเดียวกัน แต่กลับไม่มีเส้นตารางจนคล้ายว่าลวดลายมงคลทั้งหมดนั้นลอยอยู่โดยลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทนี้ ปรากฏทั้งลวดลายมงคลที่ได้รับอิทธิพลจากลวดลายมงคลในศิลปะสุโขทัย เช่น ขุนเขาที่ยังเป็นเขาลูกโดด (ภาพที่ 120) มหาสมุทรที่ยังไม่มีรูปแทรก (ภาพที่ 121) แบบเดียวกับที่ปรากฏที่รอยพระยุคลพบุรี วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 44) และภาพเทวโลกและพรหมโลกที่ยังแสดงด้วยรูปปราสาทที่มีรูปทรงหลากหลาย (ภาพที่ 122) ซึ่งในจำนวนนั้นมีปราสาทยอดปราศรัยและปราสาททรงวิหารที่ปรากฏมาก่อนที่รอยพระพุทธรบาทบนเขาหน่อมามาก่อน (ภาพที่ 118)

นอกจากนี้ บนรอยพระพุทธรบาท วัดเชิงคีรีนี้ยังปรากฏการแยกลายมงคลสำเภาทองสีหน้า (สุวรรณนาวา จตุมุขพรหมมา) ออกเป็น 2 ลาย คือพรหมสีหน้าและเรือทอง (ภาพที่ 123) ซึ่งเป็นแบบแผนที่ปรากฏขึ้นตั้งแต่ในสมัยสุโขทัยตอนปลายบนแผ่นครอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ (ภาพที่ 124 – 125) และส่งต่อไปยังรอยพระพุทธรบาทในสมัยอยุธยาตอนต้น คือ รอยพระพุทธรบาท วัดพระรูป (ภาพที่ 113) ทั้งนี้ หลักฐานการแยกลวดลายมงคลทั้ง 2 จะปรากฏตั้งแต่ในจารึกบ้านางคำเยื้องสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1922 ซึ่งตรงกับรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 2²⁸⁰ ประกอบกับขาสีงห์ที่ปรากฏ

²⁸⁰ จารึกสมัยสุโขทัย, 317 – 318.

ในลายมณฑลถ้วยใส่เครื่องสังเวย (วฑฒมานก) (ภาพที่ 126) ทำให้รอยพระพุทธรูปที่วัดเชิงคีรี ควรจะสร้างขึ้นในศิลปะอยุธยามากกว่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ดังที่เคยมีผู้เสนอไว้²⁸¹ และน่าจะสร้างขึ้นตรงกับช่วงเวลาที่ระบุไว้ในจารึก คือ พ.ศ. 2053

ภาพที่ 119 ขุนเขา รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเชิงคีรี

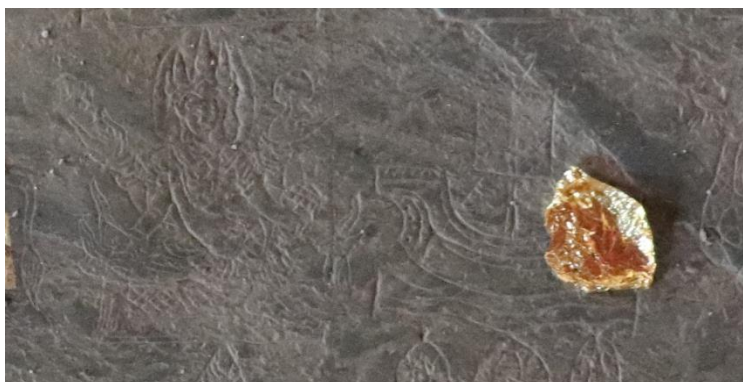
²⁸¹ สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท,” สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 33.

ภาพที่ 120 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธบาทเดียว วัดเชิงคีรี

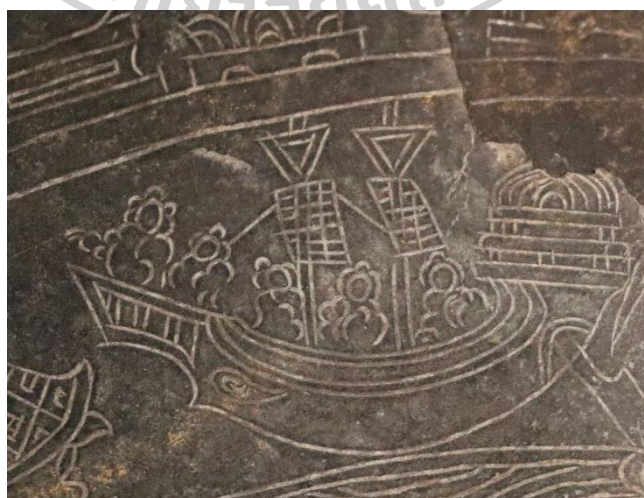
ภาพที่ 121 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธบาทเดียว วัดเชิงคีรี

ภาพที่ 122 พรหมสี่หน้าและสำเภาทอง รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี

ภาพที่ 123 พรหมสี่หน้า แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

ภาพที่ 124 สำเภาทอง แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ

ภาพที่ 125 หม้อใส่เครื่องสังเวีย รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดเชิงคีรี

รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง (ภาพที่ 116) มีส่วนฐานที่ตกแต่งด้วยลายพันธุ์พฤกษา ในกรอบโค้งปลายแหลมสลับกับอุษะทรงคล้ายดอกบัวขาบ และชั้นล่างมีแถวหน้ากระดานประดับลายดอกในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน (ภาพที่ 127) ซึ่งคล้ายคลึงกับลวดลายปูนปั้นในงานสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 20 – 21 (ภาพที่ 128 – 129) ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทจากถ้ำเขาหลวงนี้จึงควรจะมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน

ในขณะที่การจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทนั้นนั้นบรรจุลงในตารางและมีลายจำนวน 9 ลายต่อ 1 แถวซึ่งเป็นแบบแผนเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทในช่วงเวลานี้ (ภาพที่ 114 – 115) รวมถึงลวดลายมงคลบางประการ เช่น ขุนเขาที่แสดงด้วยภาพภูเขาลูกโดด (ภาพที่ 130) มหาสมุทรที่แสดงด้วยลายคลื่นน้ำ (ภาพที่ 131) หรือ เทวโลกและพรหมโลกที่แสดงด้วยภาพปราสาท (ภาพที่ 132) แต่รูปปราสาทของเทวโลกและพรหมโลกที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้มีการจัดกลุ่มอย่างชัดเจน โดยปราสาทของเทวโลกจะแสดงด้วยภาพอาคารหลังคาซ้อนชั้น (ภาพที่ 133) ในขณะที่ปราสาทของพรหมโลกจะแสดงด้วยภาพอาคารที่มีรูปทรงคล้ายปราสาท (ภาพที่ 134) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบมาก่อนบนรอยพระพุทธรบาท เขาหน่อ (ภาพที่ 118) และรอยพระพุทธรบาท วัดเชิงคีรี (ภาพที่ 122) ต่างจากในศิลปะสุโขทัยที่มักจะแสดงด้วยรูปแบบเดียวกัน เช่น หากเป็นรูปปราสาทก็จะมีรูปแบบเดียวกัน (ภาพที่ 20, 27) ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทที่เขาหลวงนี้จึงเป็นรอยพระพุทธรบาทในศิลปะอยุธยาที่น่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 – 21 เช่นกัน

ภาพที่ 126 ฐานรอยพระพุทธรูปนอน ถ้ำเขาหลวง

ภาพที่ 127 ลายกลีบบัว เจดีย์ราย วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

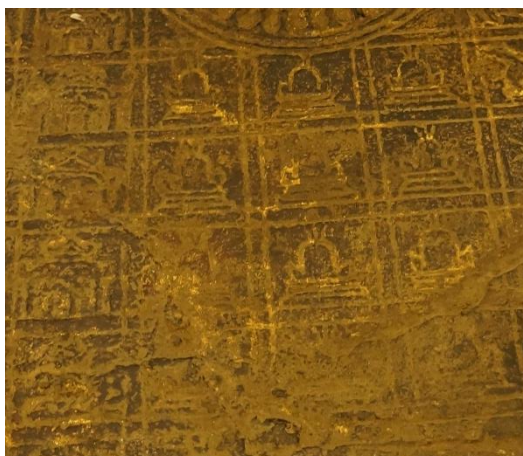
ภาพที่ 128 ลายกลีบบัวและลายหน้ากระดาน เจดีย์ประธาน วัดมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 129 ชุนเขา รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง

ภาพที่ 130 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง

ภาพที่ 131 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรูปบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง

ภาพที่ 132 เทวโลก รอยพระพุทธรูปบาทเดียว ถ้ำเขาหลวง

ภาพที่ 133 พรหมโลก รอยพระพุทธรูปเดียว ถ้ำเขาหลวง

3.5.1.1.3 รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายในตารางสี่เหลี่ยมและวงกลม

ในช่วงท้ายของระยะแรกนี้ มีรอยพระพุทธรูปที่มีการนำเอาการจัดเรียงลวดลายมงคล 2 แบบคือการจัดเรียงลวดลายมงคลในวงกลมและการจัดเรียงลวดลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยมมารวมกัน พบเพียงตัวอย่างเดียว คือ รอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 135)

ภาพที่ 134 รอยพระพุทธรูปเดียว วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

(ที่มาภาพ: อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (กรุงเทพฯ: สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2559), 92.)

ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏประวัติว่ารอยพระพุทธรูปที่ วัดวรโพธิ์สร้างขึ้นเมื่อใด แต่ลวดลายกลีบบัวที่ฐานของรอยพระพุทธรูป (ภาพที่ 136) มีความคล้ายคลึงกับลายกรวยเชิงจากเจดีย์ประธาน วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก (ภาพที่ 137) ทว่ามีลักษณะที่ลดทอนรายละเอียด ทั้งแม่ลายที่เหลือเพียงลายกรอบหยักโค้งที่มีลายดอกไม้ตรงกลางสลับกับลายแทรกที่มีรูปทรงคล้ายดอกบัวขาบ รวมถึงมีการแทรกลายเทพนมเข้าไปด้วย ดังนั้น รอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21 มากกว่าที่จะสร้างขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ดังที่รักชนก โคจรานนท์ได้เสนอไว้²⁸² เนื่องจากลวดลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 ที่แม่ลายแทรกจะยังมีรูปทรงคล้ายดอกบัวขาบอยู่ แต่แม่ลายไม่ปรากฏกรอบหยักโค้งและมีทรวดทรงที่เพรียวมากขึ้น เช่น ลายกรวยเชิงจากเจดีย์ทรงปราสาท วัดวรเขตเทพบำรุง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อ พ.ศ. 2136²⁸³ (ภาพที่ 138)

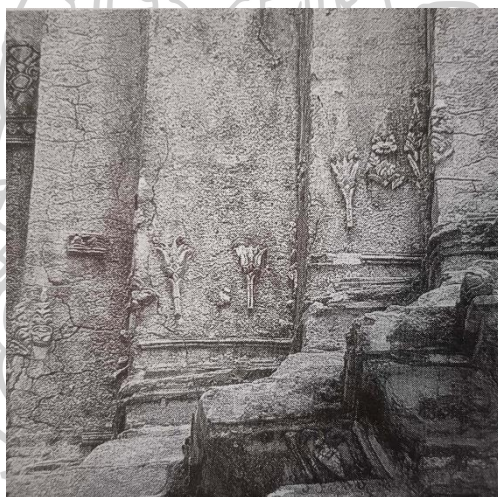
ภาพที่ 135 ฐานรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดวรโพธิ์

²⁸² อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ, การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ, 92.

²⁸³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 252.

ภาพที่ 136 ลายกรวยเชิง ปรามังคารา วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ภาพที่ 137 ลายกรวยเชิง เจดีย์ทรงปราสาท วัดวรเชตุเทพบำรุง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มาภาพ: สันติ เล็กสุขุม, พัฒนาการของลายไทย : กระทบกับเอกลักษณ์ไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2553), 311

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่ปลายนิ้วพระบาทตกแต่งด้วยลายหอยสังข์ การจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์นั้นเริ่มจากลายดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปซึ่งบนรอยพระพุทธรูปนี้ลดเหลือเพียง 2 วงเท่านั้น โดยลวดลายมงคลจะเริ่มจาก

วงด้านในสุดออกไปด้านหน้า ในขณะที่ลวดลายมงคลบนตาราง มีจำนวนลาย 8 ลายต่อหนึ่งแถว ลดลงจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยก่อนหน้าที่จะมีแถวละ 9 ลาย ลวดลายมงคลแรกเริ่มจากบริเวณใต้นี้กลางแล้วเวียนลายแบบประทักษิณเข้าหาศูนย์กลาง โดยลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่นี้ตั้งฉากกับพระพุทธรูป คือ ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นก่อนหน้านี้อาจมีลวดลายมงคลที่ตั้งในแนวตั้งไปกับรอยพระพุทธรูป แต่ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์กลับวางลวดลายมงคลตั้งฉากขนานไปในแนวนอน ซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นครั้งแรกที่รอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์นี้

รูปแบบลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป วัดวรโพธิ์นั้นมีความคล้ายคลึงกับลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป ถ้าเขาหลวงคือ ขุนเขาที่เป็นภูเขาโดด (ภาพที่ 139) แม่น้ำใหญ่ที่แสดงด้วยแถวคลื่น (ภาพที่ 140) และเทวโลกกับพรหมโลกที่เป็นรูปปราสาท แต่รูปทรงของปราสาทนั้นมีทั้งที่มีรูปทรงคล้ายปราสาทแบบเดียวกับบนรอยพระพุทธรูป ถ้าเขาหลวง (ภาพที่ 141) และที่เป็นทรงปราสาทยอดเจดีย์ (ภาพที่ 142) ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน

ภาพที่ 138 ขุนเขา รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดวรโพธิ์

ภาพที่ 139 แม่น้ำใหญ่ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดวรโพธิ์

ภาพที่ 140 ปราสาททรงปรางค์ รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดวรโพธิ์

ภาพที่ 141 ปราสาทยอดเจดีย์ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดวรโพธิ์

3.5.1.2. รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22

รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22 มีลักษณะสำคัญประการหนึ่งซึ่งต่างจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาก่อนหน้า เพราะแม้การจัดเรียงลวดลายมงคลในช่วงเวลานี้จะเป็นการจัดเรียงในตารางเช่นเดิม แต่การจัดเรียงลวดลายเริ่มมีความแตกต่างกันในช่วงเวลาก่อนหน้า โดยลักษณะสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22 คือ การสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีลักษณะนูน ซึ่งลักษณะนี้เคยปรากฏขึ้นมาก่อนแล้วกับรอยพระพุทธรูป วัดพระรูป แต่กรณีวัดพระรูปนั้นอาจเนื่องจากลักษณะการประดิษฐานที่น่าจะเคยประดิษฐานแบบตั้ง ต่างจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในระยะนี้ที่เป็นรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานแบบหงายและแกะสลักเพียงด้านเดียว

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ารูปแบบการสร้างรอยพระพุทธรูปนูนที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ น่าจะมีที่มาจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะขอมสมัยหลังพระนคร ซึ่งแม้ว่าในระยะแรกจะสร้างรอยพระพุทธรูปในลักษณะคล้ายกับรอยพระพุทธรูปที่พบในประเทศไทย เช่น รอยพระพุทธรูป ปราสาทบาแค็ง (ภาพที่ 143) แต่รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นหลังจากนั้นล้วนแล้วแต่เป็นรอยพระพุทธรูปที่นูนขึ้นมาอย่างชัดเจน เช่น รอยพระพุทธรูปจากปราสาทนครวัด (ภาพที่ 144) ที่มีรูปแบบการจัดเรียง

ลวดลายมงคลแบบเดียวกับลวดลายมงคลบนฝาพระบาทพระพุทธรูปปางไสยาสน์ วัดพระพุทธโกลนินิ
 พเบียนบนเขาพระราชทรัพย์ ประเทศกัมพูชาซึ่งมีประวัติว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของพระบรมราชา (เจ้า
 พญาจันทราชา) เมื่อ พ.ศ. 2083²⁸⁴ (ภาพที่ 145) การปรากฏอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยหลังพระนคร
 ในรอยพระพุทธรูปศิลปะอยุธยา สันนิษฐานว่าเริ่มเข้ามาหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
 โปรดให้ช่างจำลองรูปแบบของปราสาทจากเมืองพระนครของกัมพูชาเข้ามาสร้างที่ปราสาทนครหลวง
²⁸⁵ ตัวอย่างรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ได้แก่ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดศาลาปูน
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 146) และรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดเขาดีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี
 (ภาพที่ 147 – 148)

ภาพที่ 142 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว ปราสาทบาแค็ง ประเทศกัมพูชา

ที่มาภาพ: Sirang Leng

²⁸⁴ กรมศิลปากร, *ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา* (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2513), 86.

²⁸⁵ “พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน *พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ* คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 272.

ภาพที่ 143 รอยพระพุทธรบาท ปราสาทนครวัด ประเทศกัมพูชา

ที่มาภาพ: Jacques de Guerny, **Buddhapada: Following the Buddha's Footprints**
(Bangkok: Orchid Press, 2014), 168.

ภาพที่ 144 ฝ่าพระบาทพระพุทธรไสยาสน์ วัดพระพุทธรโกลนนิพเปียน เขาพระราชทรัพย์ ประเทศ
กัมพูชา

ที่มาภาพ: Sirang Leng

ภาพที่ 145 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 146 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดเขาคีรีหลวง จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 147 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาท วัดเขาตีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี
ที่มาภาพ: อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ,

รอยพระพุทธรบาท วัดศาลापูน (ภาพที่ 146) ไม่ปรากฏประวัติว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทเป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวซึ่งนิ้วพระบาทและฝ่าพระบาทนูนขึ้นมา ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทวัดเขาตีสลัก (ภาพที่ 147 – 148) มีรูปแบบเช่นเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทวัดศาลापูน คือ เป็นรอยพระพุทธรบาทนูนเช่นเดียวกัน แต่รอยพระพุทธรบาทวัดเขาตีสลักยังเหลือขอบรอยพระพุทธรบาทที่เป็นกลีบบัวตั้งแหลมเข้าหาส่วนยอดบนรอยพระพุทธรบาท ซึ่งเป็นรูปแบบเดียวกันกับที่พบในรอยพระพุทธรบาทจากปราสาทนครวัด (ภาพที่ 144) ถือเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่ยืนยันอิทธิพลที่ได้รับมาจากรอยพระพุทธรบาท ศิลปะเขมรสมัยหลังพระนคร

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาทวัดศาลาปูน (ภาพที่ 146) บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาทมีรูปธรรมจักร และแบ่งเป็นตาราง แสดงลายมงคลจำนวน 8 ลายต่อ 1 แถว สืบต่อมาจากรอยพระพุทธรบาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 คือ รอยพระพุทธรบาท วัดวังก์วิชัย (ภาพที่ 135) ต่างจากรอยพระพุทธรบาทในศิลปะเขมรสมัยหลังพระนครที่มีลวดลายมงคล 9 ลายต่อ 1 แถว แต่การจัดเรียงลวดลายมงคลมีรูปแบบที่แตกต่างจากรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นก่อนหน้านี้ โดยการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทวัดศาลาปูนนั้น จัดเรียงโดยเน้นบริเวณแกนกลางในแนวตั้งของรอยพระพุทธรบาท บริเวณเหนือธรรมจักรกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาทนำเอารูปลวดลายมงคลพรหมโลก 16 (โสฬส พรหมโลกา) มาจัดเรียงโดยเรียงเป็น 2 แถวในแนวนอนและ 3 แถวในแนวตั้ง (ภาพที่ 149) ในขณะที่บริเวณสันพระบาทนั้นได้นำเอาลวดลายมงคลเขาพระสุเมรุ (สิเนรุ) มาจัดเรียงในแบบภาพไตรภูมิโดยแสดงเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นภูเขาทรงกระบอกปลายมนจำนวน 7 ยอด มียอดกลางสูงที่สุด และยอดที่เหลือมีความสูงลดหลั่นกันลงมา (ภาพที่ 150) ส่วนลวดลายมงคลอื่นๆ ถูกจัดเรียงอยู่โดยรอบแบบไม่เรียงลำดับ ซึ่งการประดับบริเวณสันพระบาทด้วยรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์เช่นนี้พบมาก่อนในรอยพระพุทธรบาทในศิลปะเขมรสมัยหลังพระนคร แต่รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเขมรสมัยหลังพระนครนั้นจะจัดเรียงแถวพรหมโลกและเทวโลกเอาไว้ชิดกับขอบบนของฝ่าพระบาท (ภาพที่ 144 – 145)

ภาพที่ 148 เทวโลกและพรหมโลก รอยพระพุทธรบาท วัดศาลาปูน

ภาพที่ 149 เขาพระสุเมรุบริเวณสันพระบาท รอยพระพุทธรบาท วัดศาลาปูน

ในขณะที่รูปแบบของลวดลายมงคลนั้นส่วนใหญ่ สืบทอดรูปแบบจากลวดลายมงคลในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 – พุทธศตวรรษที่ 21 เช่น เทวโลกและพรหมโลกที่แสดงด้วยรูปบุคคล โดยเทวโลกจะแสดงด้วยรูปเทวดา 1 พักตร์ 2 กรประทับนั่ง (ภาพที่ 151) ในขณะที่พรหมโลกจะแสดงด้วยรูปเทวดา 4 พักตร์ 4 กรประทับนั่ง (ภาพที่ 152) แต่รอยพระพุทธรบาทนี้ถือเป็นรอยพระพุทธรบาทแรก ที่มีการนำเอาลวดลายมงคล 2 ลายมาใส่ในช่องเดียวกัน (ภาพที่ 153) อาจเกิดจากการที่จำนวนช่องนั้นมีไม่ถึง 108 ช่อง ทำให้มีการใส่ลวดลายมงคลที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันเอาไว้ในช่องเดียวกัน เช่น หม้อใส่น้ำเต็ม (ปุณณกลล) และถ้วยใส่น้ำเต็ม (ปุณณปาติ) ซึ่งเป็นสิ่งที่เพิ่งจะปรากฏครั้งแรกบนรอยพระพุทธรบาทชิ้นนี้ และแสดงให้เห็นถึงแนวคิดที่เปลี่ยนไปจากรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นก่อนหน้า ที่ใน 1 ช่องจะมีได้เพียง 1 ลายเท่านั้น ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะต้องสร้างขึ้นหลังรอยพระพุทธรบาทยุคก่อนคือในพุทธศตวรรษที่ 22

ภาพที่ 150 เทวโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดศาลापูน

ภาพที่ 151 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดศาลापูน

ภาพที่ 152 ลวดลายมงคล 2 ลายในช่องเดียว รอยพระพุทธรูปเดียว วัดศาลापูน

รอยพระพุทธรูปเดียว วัดเขาดีสลัก (ภาพที่ 147 – 148) จัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปด้วยการนำลวดลายทั้งหมดบรรจุไว้ในวงกลมแทนที่จะเป็นตารางสี่เหลี่ยม ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบเพียงแห่งเดียว อย่างไรก็ตาม จำนวนลายต่อ 1 แถวยังคงเป็น 8 ลายแบบเดียวกันกับรอยพระพุทธรูป วัดศาลापูน (ภาพที่ 146) แม้ลวดลายมงคลจะอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ แต่ลวดลายมงคล 3 แถวแรก แสดงให้เห็นถึงเค้าโครงของรูปบุคคลซึ่งน่าจะหมายถึงเทวโลกและพรหมโลก (ภาพที่ 154) อันเป็นแบบแผนเดียวกันกับในศิลปะเขมรสมัยหลังพระนคร (ภาพที่ 144 - 145) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากบริเวณสันพระบาทนั้นลวดลายชำรุดมากจึงไม่แน่ชัดว่าช่างได้บรรจุลวดลายมงคลเขาพระสุเมรุ (สิเนรุ) เอาไว้ด้วยหรือไม่

อนึ่ง แม้การศึกษาของนักวิชาการบางท่าน เช่น มนัส โอภากุล จะกำหนดอายุรอยพระพุทธรูป เขาดีสลักนี้ไว้ในสมัยทวารวดีตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 17²⁸⁶ แต่การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นแล้วว่ารอยพระพุทธรูปนี้น่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 22 มากกว่า ทั้งนี้ นอกเหนือจากรูปแบบและแบบแผนการจัดเรียงลวดลายมงคลดังที่ได้ศึกษาแล้ว รอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคล

²⁸⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “พระพุทธรูปพบใหม่ที่สุพรรณ”, เมืองโบราณ, ปีที่ 17, ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2534), 81 – 82. และ มนัส โอภากุล, ศิลปกรรมท้องถิ่นสุพรรณบุรี “รอยพระพุทธรูปจำลอง,” เล่ม 2 (สุพรรณบุรี: คณะกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น, 2533), 6 – 8.

108 ประการนี้เพ็งจะปรากฏในศิลปะพุกามในพุทธศตวรรษที่ 17 ดังนั้น การที่รูปแบบดังกล่าวจะแผ่เข้ามายังพื้นที่ราบภาคกลางในทันทีจึงไม่น่าเป็นไปได้²⁸⁷

ภาพที่ 153 แกวพรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรบาท วัดเขาดีสลัก

3.5.1.3. รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23

พุทธศตวรรษที่ 23 ถือเป็นช่วงเวลาที่ยอยพระพุทธรบาทมีแบบแผนที่มีความลงตัวมากยิ่งขึ้น โดยระเบียบการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทนับตั้งแต่ศิลปะสุโขทัยซึ่งมีพัฒนาการอย่างหลากหลายจนมาลงตัวในช่วงเวลานี้ และจะกลายเป็นแม่แบบให้กับรอยพระพุทธรบาทในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อไป โดยรอยพระพุทธรบาทในระยะนี้สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ รอยพระพุทธรบาทแบบมาตรฐาน และรอยพระพุทธรบาทแบบย้อนยุค

3.5.1.3.1. รอยพระพุทธรบาทแบบมาตรฐาน

รอยพระพุทธรบาทแบบมาตรฐานคือรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่แบบแผนหลักของพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งพบได้โดยทั่วไปในช่วงเวลานี้ มีตัวอย่างสำคัญ คือ รอยพระพุทธรบาทบนผ้าพระบฏพิพิธภัณฑวัดพระเชี๋ยวแก้ว เมืองแคนดี้ ประเทศศรีลังกา (ภาพที่ 155) แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท

²⁸⁷ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย, 12 – 13.

วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 156) และรอยพระพุทธบาทเดี่ยวไม้ประดับมุก วัดพระแท่น
ดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 157)

ภาพที่ 154 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทในพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว ประเทศศรีลังกา

ที่มาภาพ: Virginia McKeen Di Crocco, *Footprints of the Buddhas of this era in Thailand and the Indian subcontinent, Sri Lanka, Myanmar* (Bangkok: Siam Society, 2004), 144.

ภาพที่ 155 แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี
 ที่มาภาพ: มงคล 108 ในรอยพระพุทธรบาททองคำ (อรรถกถา พุทธปาทลภขณ) (กาญจนบุรี: ธรรม
 เมธี - สหายพัฒนาการพิมพ์, 2548), ปก.

ภาพที่ 156 รอยพระพุทธรูปไม้ประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี

รอยพระพุทธรูปบนผ้าพระบฏปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดพระเชี๋ยวแก้ว เมืองแคนดี้ (ภาพที่ 155) เป็นหนึ่งในเครื่องราชบรรณาการซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศส่งไปถวายพระเจ้ากัรติศรีราชสิงหะพร้อมกับคณะของพระอุบาลีเมื่อปี พ.ศ. 2295²⁸⁸ แม้ในจดหมายเหตุระยะทางพระอุบาลีไปลังกาทวิปจะไม่ได้ระบุว่าเครื่องราชบรรณาการที่ถวายแก่พระเจ้ากัรติศรีราชสิงหะมีอะไรบ้าง แต่ในจลวงศ์ระบุว่าหนึ่งในนั้นคือรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า²⁸⁹ ปัจจุบัน รอยพระพุทธรูปชิ้นนี้ถือเป็นหลักฐานพระบฏที่วาดภาพรอยพระพุทธรูปที่เก่าที่สุดในศิลปะไทยเท่าที่มีการพบในปัจจุบัน โดยภาพรอยพระพุทธรูปบนพระบฏชิ้นนี้เป็นภาพรอยพระพุทธรูปข้างซ้ายซึ่งขอบของรอยพระพุทธรูปมีการตกแต่งด้วยลายกระหนก

²⁸⁸ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, “จดหมายเหตุระยะทางพระอุบาลีไปลังกาทวิป,” **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป**, 196.

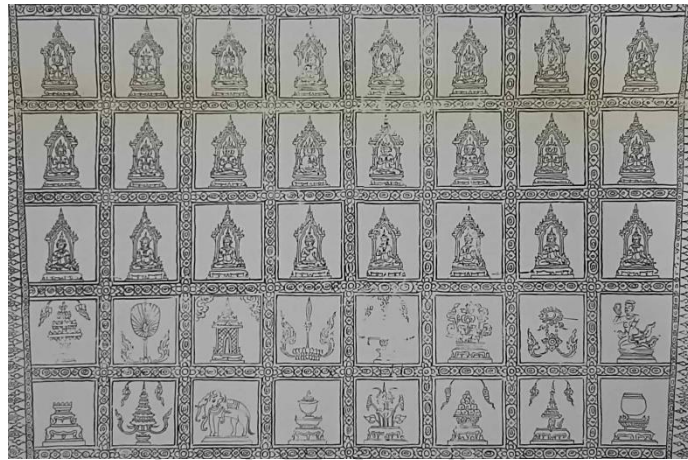
²⁸⁹ Wilhelm Geiger and C. Mabel Rickmers, translate, **Culavamsa : being the more recent of the Mahavamsa**, 288.

ในขณะที่แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 156) นั้นไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นเมื่อใดแต่สันนิษฐานกันว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปนี้จะถูกใช้เพื่อครอบรอยพระพุทธรูปภายในพระมณฑปของวัดพระพุทธรูปในคราวที่พระมหากษัตริย์เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

สำหรับรอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 157) นั้นไม่ปรากฏประวัติว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานกันว่าน่าจะสร้างขึ้นก่อน พ.ศ. 2295 ที่คณะทูตของพระอุบาลีเดินทางไปยังลังกาเนื่องจากภาพพระพุทธรูปที่นำไปถวายนั้นจำลองมาจากรอยพระพุทธรูปขึ้นนี้ (ภาพที่ 153) ดังนั้น การที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปนี้ลงบนพระบฏย่อมแสดงว่ารอยพระพุทธรูปขึ้นนี้น่าจะเคยเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญมาก่อน

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ (ภาพที่ 155) และรอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง (ภาพที่ 157) แสดงลวดลายมงคลในตารางที่ล้อมรอบดอกบัว บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระพุทธรูป แต่การจัดเรียงลวดลายมงคล ใช้การจัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้งโดยแถวบนสุดเริ่มจากพรหมโลก 16 ชั้น (โสฬส พรหมโลกา) เทวโลก 6 ชั้น (ฉกามาวจรเทวโลกา) และต่อด้วยภาพเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ เช่น หอก (สตติ) พระแท่น (ภททปิฎกฐ) หรือปราสาท (ปาสาโท) เป็นต้น (ภาพที่ 158, 159) จากนั้นแสดงภาพเขาพระสุเมรุ (สิเนรุ) และเขาสัตตบริภัณฑ์ ที่แสดงด้วยรูปภูเขาทรงแท่งสี่เหลี่ยมมียอดเป็นทรงปราสาท จำนวน 5 ยอดที่มียอดกลางสูงที่สุดและยอดที่เหลือมีความสูงลดหลั่นกันลงมาอยู่บริเวณเหนือดอกบัว ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์และท้าวจตุโลกบาล ทั้ง 4 (ภาพที่ 160, 161) ก่อนจะไปยังลายมงคลในส่วนที่เป็นโลกมนุษย์ เช่น ขุนเขา 7 เทือก (สตตมหาเสลา) สระน้ำ 7 สระ (สตตมหาสรา) พญาครุฑ (สุปณนราชา) หรือพระยาราชสีห์ (สีหราชา) เป็นต้น (ภาพที่ 162, 163) ซึ่งแบบแผนการจัดเรียงลวดลายมงคลนี้ เป็นแบบแผนมาตรฐานที่พบได้ทั่วไป ในรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้

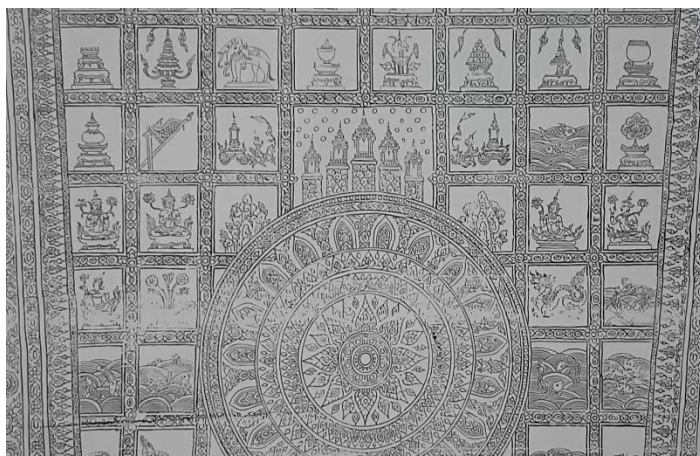

ภาพที่ 157 พรหมโลก เทวโลกและเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ รอยพระพุทธรูปบาทบน
พระบฏ วัดพระเชี้ยวแก้ว

ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

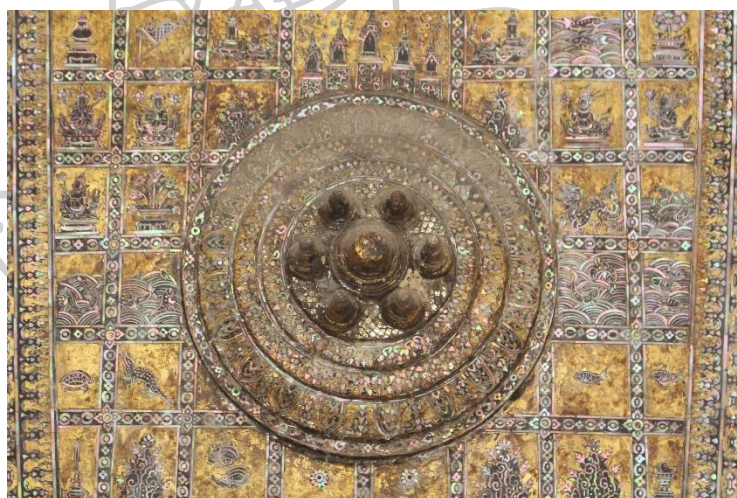

ภาพที่ 158 พรหมโลก เทวโลกและเครื่องประกอบบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ รอยพระพุทธรูปบาท
ประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

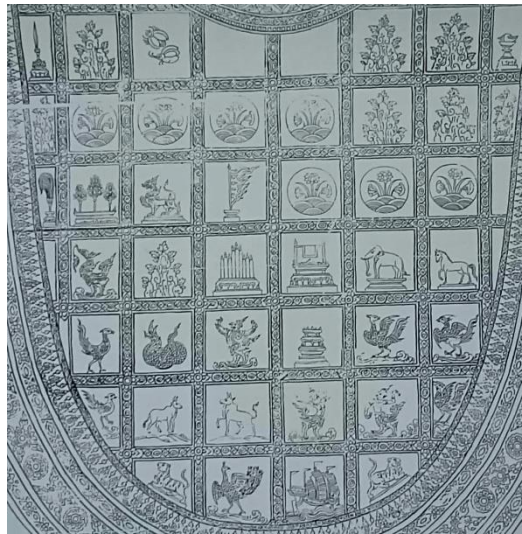

ภาพที่ 159 เขาพระสุเมรุ พระอาทิตย์ พระจันทร์และจตุโลกบาล รอยพระพุทธรบาทบนพระภู วัด
พระเขี้ยวแก้ว

ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

ภาพที่ 160 เขาพระสุเมรุ พระอาทิตย์ พระจันทร์ และจตุโลกบาล รอยพระพุทธรบาทประดับมุก วัด
พระแท่นดงรัง

ภาพที่ 161 โลกมนุษย์ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระภู วัดพระเจี๊วแก้ว

ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), ภาพที่ 48

ภาพที่ 162 โลกมนุษย์ รอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

โดยลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการนี้ อาจมีที่มาจากคัมภีร์ 2 ฉบับ คือ คัมภีร์พุทธบาทมงคล และ คัมภีร์พุทธบาทลักษณะ เนื่องจากคัมภีร์ทั้ง 2 ฉบับ เป็นคัมภีร์เพียงคู่เดียวที่ระบุถึงลวดลายมงคล 2 ลาย คือ พญาเสือเหลือง (ทิวปราชษา) (ภาพที่ 164, 165) และ เต่าทอง (สุวรรณกจจโป) (ภาพที่ 166,

167) ส่วนเหตุที่เป็นการผสมกันระหว่าง 2 คัมภีร์ เนื่องจากคัมภีร์พุทธบาทมงคลมีการระบุถึงจามรทอง (สุวรรณจามโร) แต่ไม่กล่าวถึงพิตไบताल (तालपद्मण्य) และบาตร (पत्तो) ในขณะที่คัมภีร์พุทธบาทลักษณะกล่าวถึงพิตไบतालและบาตรแต่ไม่กล่าวถึงจามรทอง ซึ่งทั้ง 3 ลายนี้ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้ร่วมกัน (ภาพที่ 168, 169)

ภาพที่ 163 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรบาทบนพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

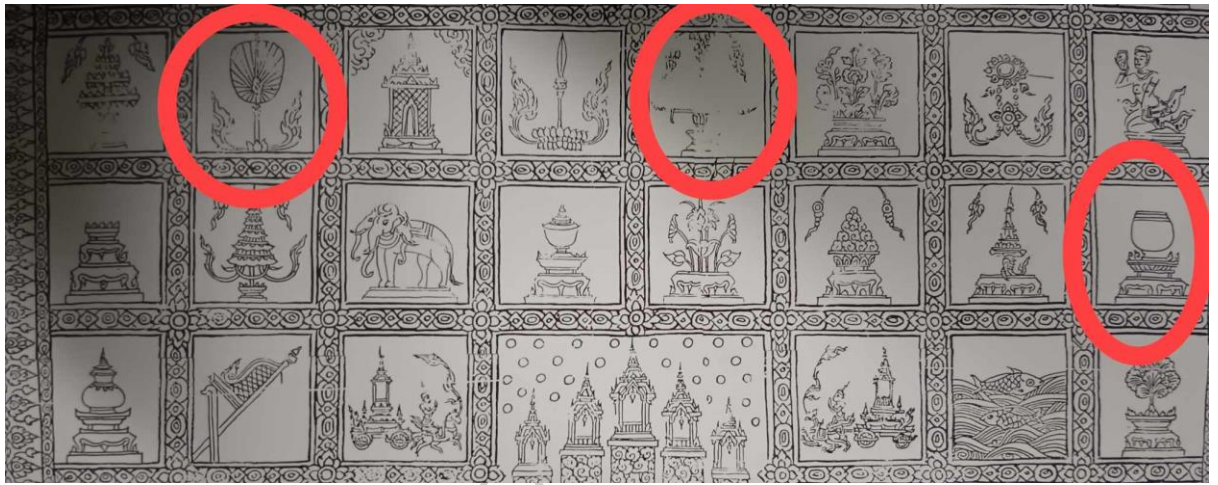
ภาพที่ 164 พญาเสือโคร่งและพญาเสือเหลือง รอยพระพุทธรบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 165 เต้าทอง รอยพระพุทธรูปบาทนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

ภาพที่ 166 เต้าทอง รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 167 จามรทอง พัดใบตาลและบาตร รอยพระพุทธรูปบาทบนพระภูมิจัดพระเขี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

ภาพที่ 168 จามรทอง พัดใบตาลและบาตร รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ในขณะที่รูปแบบของลวดลายมงคลบางลวดลายมีพัฒนาการเพิ่มเติมจากรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยก่อนหน้า เช่น พรหมโลกและเทวโลกที่แสดงด้วยรูปเทวดาหรือพรหมประทับอยู่ภายในปราสาท จากเดิมที่เทวดาและพรหมจะตั้งอยู่โดดๆ (ภาพที่ 170, 171) พระอาทิตย์และพระจันทร์เปลี่ยนจากรูปวงกลมที่มีรูปนกยูงและกระต่าย (ภาพที่ 172) เป็นราชรถ (ภาพที่ 173, 174) ภาพภูเขาเปลี่ยนจากภูเขาที่มีต้นไม้ขึ้นใหญ่ต้นเดียว (ภาพที่ 99) เป็นภูเขาที่มีต้นไม้เล็กๆ ขึ้นแซม (ภาพที่ 175,

176) หรือภาพของสระใหญ่ 7 สระจากเดิมมีรูปแบบคล้ายกับภาพแม่น้ำทั้ง 7 (ภาพที่ 131, 177) เป็นรูปวงกลมที่มีน้ำและและดอกบัวผุดขึ้นมา (ภาพที่ 175, 176)

ภาพที่ 169 พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเชี๋ยวแก้ว

ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

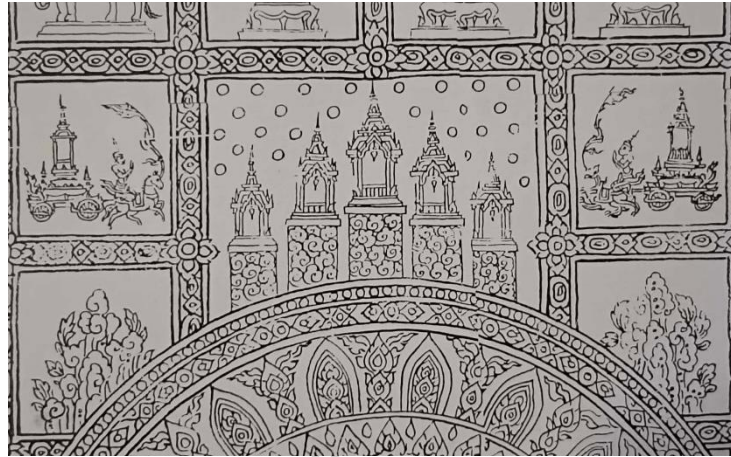

ภาพที่ 170 พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 171 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรูป วัดเชิงคีรี

ภาพที่ 172 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรบาทบนพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48.

ภาพที่ 173 พระอาทิตย์และพระจันทร์ รอยพระพุทธรบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 174 ชุนเขาและสระน้ำ รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดพระเชี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48

ภาพที่ 175 ชุนเขาและสระน้ำ รอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 176 สระน้ำ รอยพระพุทธรูป วัดพระราม

การแสดงภาพลายมงคลที่สืบทอดมาจากรอยพระพุทธรูปในพุทธศตวรรษที่ 22 เช่น การแสดงภาพพรหมโลกและเทวโลกในแถวบนสุด และการการนำลวดลายมงคลมากกว่า 1 มาใส่ไว้ในช่องเดียวกัน เช่น มหาสมุทร (สมุทรโท) และปลาทองคู่ (สุวรรณมัจฉกยัคคี) (ภาพที่ 178, 179) หรือ เขาพระสุเมรุ (สิเนรุ) ที่รวมกับดาวนักษัตร (นักษัตตา) (ภาพที่ 180, 181) นอกจากนี้รูปแบบของฐานสิ่งทึ่ในลวดลายมงคลบางลาย เช่น บาตร (ปตฺโต) (ภาพที่ 182, 183) ยังสามารถเทียบได้กับฐานสิ่งทึ่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น เจดีย์ในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรีที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2277²⁹⁰ (ภาพที่ 184)

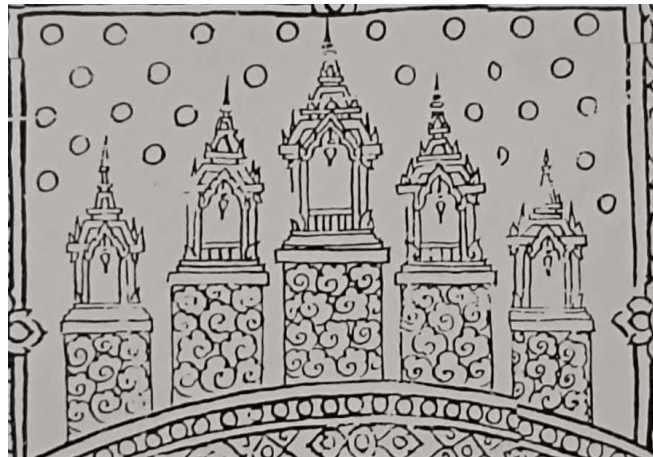
²⁹⁰ วรณิภา ฦ สงขลา, เรียบเรียง, “วัดเกาะ,” ใน *วัดเกาะ ตำบลท่าราบ จังหวัดเพชรบุรี* (เพชรบุรี: เพชรภูมิการพิมพ์, 2543), 106.

ภาพที่ 177 มหาสมุทรและปลาทองคำ รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดพระเชี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48

ภาพที่ 178 มหาสมุทรและปลาทองคำ รอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 179 เขาพระสุเมรุและดาวนักษัตร รอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดพระเชี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48

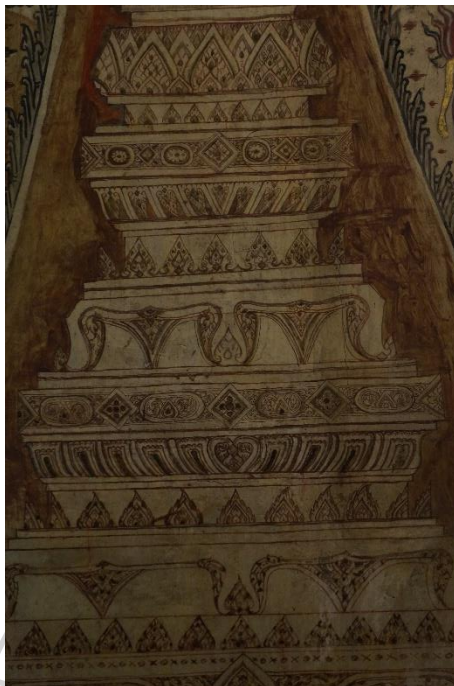
ภาพที่ 180 เขาพระสุเมรุและดาวนักษัตร รอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 181 บาตร รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดพระเขี้ยวแก้ว
ที่มาภาพ: นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ, 2533), ภาพที่ 48

ภาพที่ 182 บาตร รอยพระพุทธรูปบาทประดับมุก วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ 183 ฐานเจดีย์ทรงเครื่องในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

ในขณะที่แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีนั้น (ภาพที่ 156) มีรูปแบบและการจัดเรียงลวดลายมงคลบนแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับรอยพระพุทธรูปบนพระบฏ รวมถึงคัมภีร์ที่เป็นต้นแบบยังเป็นการผสมกันระหว่างคัมภีร์พุทธรูป มงคลและ คัมภีร์พุทธรูปลักษณะเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากวัสดุในการสร้างต่างกัน พระบฏเป็นผ้าเขียนลาย ในขณะที่แผ่นครอบรอยพระพุทธรูปเป็นโลหะ ดังนั้น อิสระในการตกแต่งหรือออกแบบลวดลายจึงมีความแตกต่างกันเพราะแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปนั้นจะต้องมีขนาดให้พอดีสำหรับการครอบลงบนขอบของรอยพระพุทธรูป รูปทรงและกรอบจึงมีความจำกัดมากกว่า ในขณะที่พระบฏนั้นช่างมีอิสระในการออกแบบที่มากกว่า ทำให้ลวดลายมงคลบางอย่างมีลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น สระที่เพิ่มจาก 7 เป็น 8 เพื่อให้เต็มทั้งแถว (ภาพที่ 185) หรือปลาคู่ที่แยกออกเป็น 2 ช่องช่องละ 1 ตัว (ภาพที่ 186) โดยจากรูปแบบของฐานสิ่งทิพย์พบในลวดลายมงคล เช่น พระขรรค์แก้ว (รัตนขัคคิ) (ภาพที่ 187) ก็ยังสามารถเทียบได้กับฐานสิ่งทิพย์สมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 182 – 184)

ภาพที่ 184 สระน้ำ 7 สระ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ที่มาภาพ: มงคล 108 ในรอยพระพุทธรูปทองคำ (อรรถกถา พุทธปาทลภขณ) (กาญจนบุรี: ธรรม
เมธี – สหายพัฒนาการพิมพ์, 2548), ปก.

ภาพที่ 185 ปลาทองคำ แผ่นครอบรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ที่มาภาพ: มงคล 108 ในรอยพระพุทธรูปทองคำ (อรรถกถา พุทธปาทลภขณ) (กาญจนบุรี: ธรรม
เมธี – สหายพัฒนาการพิมพ์, 2548), ปก.

ภาพที่ 186 พระขรรค์แก้ว แผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี
ที่มาภาพ: มงคล 108 ในรอยพระพุทธรบาททองคำ (อรรถกถา พุทธปาทลภขณ) (กาญจนบุรี: ธรรม
เมธี - สหายพัฒนาการพิมพ์, 2548), ปก.

3.5.1.3.2 รอยพระพุทธรบาทแบบย้อนยุค

รอยพระพุทธรบาทแบบย้อนยุค เป็นรอยพระพุทธรบาทที่จัดเรียงลวดลายมงคลตามแบบแผนที่
สร้างในสมัยก่อนหน้า มีตัวอย่างสำคัญ ได้แก่ รอยพระพุทธรบาท วัดไก่อ่เตี้ยพุดธาราม จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 188, 189) และรอยพระพุทธรบาทหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร
จังหวัดกรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 190)

ภาพที่ 187 รอยพระพุทธรบาท วัดไถ่เตี้ยพุดดามาราม จังหวัตพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 188 ลายเส้น รอยพระพุทธรบาท วัดไถ่เตี้ยพุดดามาราม จังหวัตพระนครศรีอยุธยา
(ที่มาภาพ: จารุณี อินฉิตฉาย, บรรณารัการ, พุทธรบาทลกขณและรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย

(กรุงเทพฯ: พรืสเกล, 2536), 48.)

ภาพที่ 189 รอยพระพุทธรบาท วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

รอยพระพุทธรบาท วัดโก่เตี้ยพุดธาราม (ภาพที่ 188, 189) ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะประดิษฐานที่วัดแห่งนี้มาตั้งแต่แรก รอยพระพุทธรบาทนี้เป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวที่ยังเหลือส่วนฐานของรอยพระพุทธรบาทซึ่งเป็นฐานสิงห์แบบอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ 191) สามารถเทียบกับฐานสิงห์ที่อยู่ร่วมสมัยกัน เช่น ฐานสิงห์เจดีย์ในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุทธาราม (ภาพที่ 184)

พระพุทธรบาทหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 190) เป็นรอยพระพุทธรบาทอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงการย้อนกลับไปทำตามแบบรอยพระพุทธรบาทรุ่นเก่า ไม่ปรากฏประวัติว่าอัญเชิญมาจากที่ใดแต่เนื่องจากรอยพระพุทธรบาทนี้สร้างขึ้นจากหินชนวน คล้ายกับรอยพระยุคบาทซึ่งประดิษฐานอยู่ภายในวัดเดียวกัน ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงอาจจะอัญเชิญมาจากที่เดียวกัน คือ จังหวัดพิษณุโลก

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาท วัดโก่เตี้ยพุดธาราม (ภาพที่ 188, 189) บริเวณฝ่าพระพุทธรบาทมีดอกบัวอยู่กึ่งกลาง โดยรอบตกแต่งด้วยลวดลายมงคล 108 ประการในตารางสี่เหลี่ยม โดยการจัดเรียงลวดลายมงคลภายในรอยพระพุทธรบาทนี้จัดเรียงแบบวนเข้าหาศูนย์กลางโดยเริ่มลวดลายมงคลแรก

คือ หอก (สตุติ) บริเวณใต้พระอังคฺฐ ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทฺธบาทนี้น่าจะมีที่มาจาก คัมภีร์รูนเก่า เช่น ชินาลังการฎีกาเนื่องจากรอยพระพุทฺธบาทนี้ไม่ปรากฏลายเสือเหลือง (ทิปิราชา) หรือ เต่าทอง (สุวรรณกจจโป)

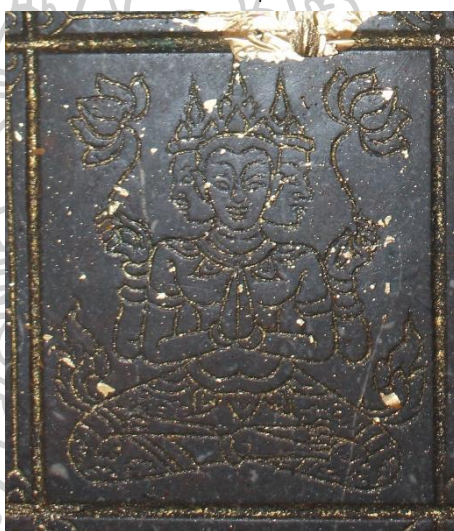
อย่างไรก็ตาม ลวดลายมงคลหลายลายมีลักษณะที่ย้อนกลับไปยังรอยพระพุทฺธบาทรูนเก่า ตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 20 - 21 เช่น พระจันทร์ที่ยังเป็นวงกลมที่มีกระต่ายด้านใน (ภาพที่ 192) หรือพรหมโลกที่ใช้รูปพรหม 4 หน้าแบบไม่มีรูปปราสาท (ภาพที่ 193) ผสมกับลวดลายมงคลแบบ ใหม่เช่น ลายสระ 7 สระ (สตุตมหาสรา) ที่แสดงด้วยรูปวงกลมมีน้ำและดอกบัวผุดขึ้นมา แบบ เดียวกับลวดลายที่พบในรอยพระพุทฺธบาทที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23 (ภาพที่ 194) ดังนั้น รอย พระพุทฺธบาท วัดไก่อ้เตี้ยพฤฒารามนี้จึงน่าจะเป็นรอยพระพุทฺธบาทที่สร้างขึ้นโดยเลียนแบบรอยพระ พุทฺธบาทรูนเก่าโดยที่ช่างไม่ได้อ่านคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

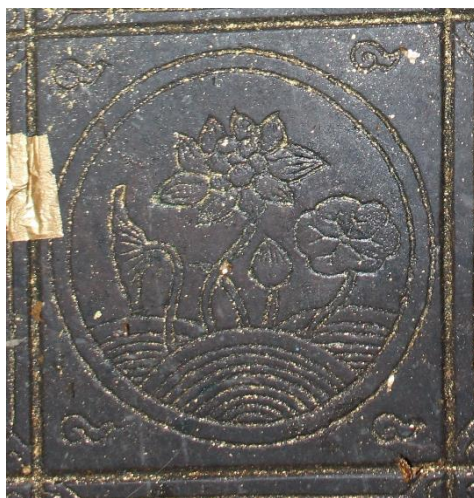
ภาพที่ 190 ฐานรอยพระพุทฺธบาท วัดไก่อ้เตี้ยพฤฒาราม

ภาพที่ 191 พระจันทร์ รอยพระพุทธรบาท วัดไถ่เตี้ยพฤตมาราม

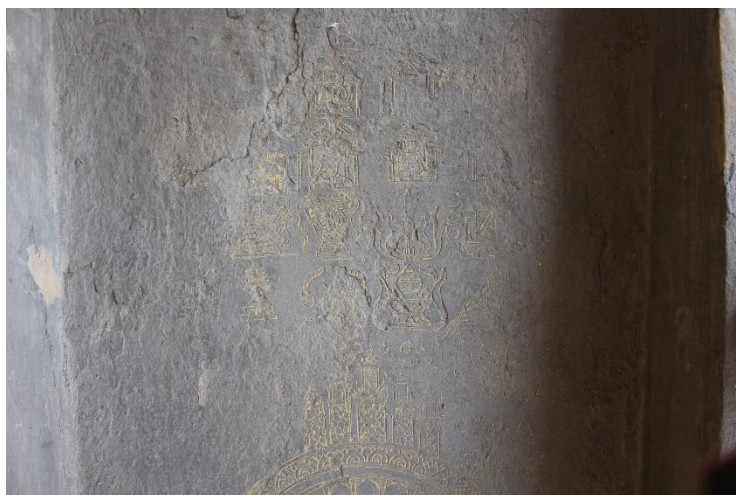

ภาพที่ 192 พรหมโลก รอยพระพุทธรบาท วัดไถ่เตี้ยพฤตมาราม

ภาพที่ 193 สระน้ำ รอยพระพุทธรบาท วัดโก่เตี้ยพุดมราม

รอยพระพุทธรบาทหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 190) เป็นรอยพระพุทธรบาทที่ตกแต่งกึ่งกลางฝ่าพระบาทด้วยรูปดอกบัว ในขณะที่โดยรอบนั้นตกแต่งด้วยลวดลายมงคล 108 ประการ แต่ไม่มีตารางคล้ายกับรอยพระพุทธรบาทวัดเชิงคีรี (ภาพที่ 115) อย่างไรก็ตาม วิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลของรอยพระพุทธรบาทนี้จัดเรียงตามแบบแผนในสมัยพุทธศตวรรษที่ 23 คือมีแบบแผนจักรวาลในแนวตั้ง เริ่มจากพรหมโลก เรื่อยมาจนถึงเขาพระสุเมรุบริเวณเหนือดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาท เรื่อยไปจนถึงสันพระบาท (ภาพที่ 195) รวมถึงรูปแบบของลวดลายมงคลบางประการยังมีรูปแบบเดียวกับลวดลายมงคลที่ปรากฏในช่วงเวลานี้ เช่น พรหมโลกและเทวโลกที่แสดงด้วยรูปเทวดาและพรหมประทับภายในปราสาท (ภาพที่ 196) หรือ ภาพสระ 7 สระซึ่งแสดงด้วยรูปวงกลมที่มีน้ำและดอกบัวผุดขึ้นมา (ภาพที่ 197) ดังนั้น แม้ว่ารอยพระพุทธรบาทนี้จะไม่แสดงลายลายมงคลในตาราง แต่จากการจัดเรียงลวดลายมงคลและรูปแบบมงคลที่ปรากฏ ทำให้สามารถกำหนดอายุได้ว่ารอยพระพุทธรบาทที่ปัจจุบันประดิษฐานที่ด้านหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหารนี้น่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23 เช่นกัน

ภาพที่ 194 การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง รอยพระพุทธรบาทหลังพระอุโบสถ วัดบวร
นิเวศวิหาร

ภาพที่ 195 เทวโลก รอยพระพุทธรบาทหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 196 สระน้ำ รอยพระพุทธรูปหลังพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

ดังนั้น การสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาแรกซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงมีพื้นฐานมาจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย เช่น การสร้างรอยพระพุทธรูปเดี่ยวและรอยพระพุทธรูป 4 รอยรวมถึงการจัดเรียงลวดลายมงคลที่จัดเรียงแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางทั้งแบบตารางเต็มฝ่าพระบาทและแบบวงกลมแบ่งช่องกึ่งกลางฝ่าพระบาท แต่มีพัฒนาการในด้านรูปแบบลวดลายมงคลและการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เกิดการผสมผสานระหว่างแบบตารางเต็มฝ่าพระบาทและแบบวงกลมแบ่งช่องกึ่งกลางฝ่าพระบาท อย่างไรก็ตาม ความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรูปในระยะนี้ยังไม่มากนัก ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 22 เกิดเหตุการณ์สำคัญ คือ การค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตในรัชกาลของพระเจ้าทรงธรรมที่จะส่งผลให้เกิดประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูปขึ้น ในขณะที่ด้านรูปแบบนั้นเกิดการผสมผสานอิทธิพลศิลปะจากภายนอก คือ ศิลปะเขมรสมัยหลังเมืองพระนคร ทั้งในด้านรูปแบบรอยพระพุทธรูปที่เกิดการสร้างรอยพระพุทธรูปนูนขึ้นรวมถึงการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เริ่มมีการจัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้งและการให้ความสำคัญกับพื้นที่เหนือลายดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาทและบริเวณสันพระบาท จนในที่สุดพัฒนาการทางรูปแบบที่หลากหลายได้มาลงตัวในพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นรอยพระพุทธรูปแบบมาตรฐานที่จัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้งที่เน้นความสำคัญของพื้นที่เหนือดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาท พร้อมกับความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรูปที่เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น ศิลปะอยุธยาจึงถือเป็นยุคทองของการสร้างรอยพระพุทธรูป ที่มีการนำอิทธิพลทางศิลปะจากภายนอกมา

พัฒนาปรับเปลี่ยน จนเป็นรูปแบบที่จะกลายเป็นพื้นฐานสำหรับการสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะรัตนโกสินทร์ต่อไป

3.6. รอยพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์

แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นยังเป็นแนวความคิดที่สืบมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธรูป จัหวัดสระบุรี ซึ่งความเชื่อนี้เริ่มต้นจากราชสำนัก ดังจะเห็นได้จากการที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้โปรดให้มีการสร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปขึ้นใหม่แทนที่ของเดิมในปี พ.ศ. 2329²⁹¹ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวยังส่งต่อไปยังรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการสังคายนาความรู้ครั้งใหญ่ซึ่งนำไปสู่การสร้างจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่บันทึกเรื่องราวความรู้ในหลากหลายศาสตร์ ทั้งพระพุทธศาสนา เวชศาสตร์ วรรณคดี ทำเนียบ ประวัตติและประเพณี โดย 1 ในความรู้คือเรื่องของรอยพระพุทธรูป ซึ่งรอยพระพุทธรูปบนเขาสังขพันธ์นั้นถูกบันทึกลงบนจารึกภายในพระวิหารทิศตะวันตก ไม่เพียงแต่รอยพระพุทธรูปบนเขาสังขพันธ์บรรพตเท่านั้นที่ถูกบันทึกไว้ แต่ยังรวมถึงรอยพระพุทธรูปสำคัญแห่งอื่นๆจากชุดรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ถูกนำจารเอาไว้ด้วย²⁹² อย่างไรก็ตาม ในบรรดารอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง มีเพียง 4 แห่งที่ถูกบันทึกไว้ คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ รอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งและรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนันทมา จารึกเรื่องรอยพระพุทธรูปที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนี้อาจเป็นที่มาของการสร้างรอยพระพุทธรูป 4 รอยในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ได้

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตในจารึกพระวิหารทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แต่ความศรัทธาของพระองค์ต่อรอยพระพุทธรูปนี้เปลี่ยนไปจากในอดีตดังที่พระองค์เคยมีพระราชดำรัสถึงหัตถิโกโปทมมสูตร (พระสูตรที่ยกรอยเท้าช้าง

²⁹¹ ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 4 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2555), 181 - 182.

²⁹² นิยดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2544), 129 - 130.

เป็นอุปมา) สังยุตตสูตร ว่า บรรดารอยเท้าสัตว์ทั้งหลายทั่วเมธนีดลย่อมมีขนาดอยู่ภายในร่วมรอยเท้าช้าง เป็นฉันท แต่ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ก็ย่อมมีอุปมาธรรมเป็นมูลราก สโมสรประชุมลงในอุปมาธรรม อุปมาธรรมจึงเป็นยอดแห่งธรรมทั้งหลายดังนี้ ก็ถ้าหากพระพุทธองค์ทรงประทับเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้จริงอย่างที่ถือกันแล้วไซ้ พระองค์ก็คงจะทรงทำอุปมาว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อมมีขนาดอยู่ในรอยบาทของตถาคต ทั้งนี้เพราะรอยพระพุทธบาทนั้นมีขนาดกว้างใหญ่โตกว่า 2 เท่าของรอยเท้าช้าง²⁹³ แสดงให้เห็นว่าในมุมมองของรัชกาลที่ 3 รอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพตที่วัดพระพุทธบาท สระบุรีที่มีขนาดใหญ่กว่ามนุษย์นั้นไม่ใช่รอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าที่แท้จริง

ซึ่งความเชื่อนี้ยังส่งผลต่อเนื่องมาในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงมีพระดำริว่าข้อเท็จจริงในเรื่องตำนานพระพุทธบาทจะเป็นอย่างไรก็ตามพระพุทธบาทนี้ก็ได้รับความรับรองเลื่อมใสนับถือว่าเป็นพระมหาเจดีย์สถาน จากมหาชนมามากต่อมากนับแต่โบราณกาลแล้ว ถึงแม้จะเป็นเพียงอุทเทสิกเจดีย์ก็ควรจะทะนุบำรุงไว้เป็นของคู่บ้านคู่เมือง²⁹⁴ พระองค์จึงไม่ทรงห้ามความศรัทธาของประชาชนที่มีต่อรอยพระพุทธบาท ดังนั้น เมื่อถึงช่วงกลางเดือน 3 อันเป็นช่วงเวลาการเดินทางไปนมัสการพระบาท หรือ “ไปพระบาท” ผู้คนก็จะเดินทางไปนมัสการทั้งทางบกและทางน้ำ ซึ่งมีทั้งเดินทางไปเองและว่าจ้างพาหนะไป โดยชาวบ้านในพื้นที่ก็จะนำสินค้าจำพวกของป่าและเครื่องยาออกมาขาย ซึ่งคนที่เดินทางเข้าไปสามารถจับจ่ายซื้อขายกันได้หรือบางที คนจากกรุงเทพฯก็เอาสินค้ามีค่า เช่น ผ้าหรือแหวนนำไปแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านก็มี²⁹⁵ ถือเป็นงานประเพณีที่ใหญ่โตและเป็นที่ยอมรับของผู้คนในเวลานั้นเป็นอย่างมาก

และด้วยความนิยมของการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาท ประกอบกับการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทเป็นเรื่องยากที่ต้องลงทุนลงแรงมาก หม่อมราชวงศ์พระส่าน ซึ่งต่อมาคือพระครูวิเศษศีลคุณ วัดอมรินทรารามจึงได้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทภายในวัดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2411 พร้อมกับสมมติพื้นที่ต่างๆให้เหมือนกับสถานที่ในเส้นทางไป

²⁹³ บุญเลิศ เสนานนท์, “ประวัติพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี,” **หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542), 63.

²⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 64.

²⁹⁵ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **เทศกาลพระบาท** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511), 4 – 8.

นมัสการรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี เช่น ทำเรือจ้างวัดอรุณเป็นท่าพระบาท ถนนใหม่เป็นถนนไปพระบาท ศาลเจ้าระหว่างทางเป็นศาลเจ้าพ่อเขาคอก ลานวัดอมรินทรารามเป็นลานพระบาท และสถาปนารอยพระพุทธรูปและภูเขาจำลองเป็นรอยพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พร้อมกับชักชวนชาวบ้านมาตั้งร้านค้าโดยกำหนดวันจัดงานให้ตรงกับวันที่คนจะไปพระบาท ซึ่งได้ผลตอบรับที่ดีเกินคาด ส่งผลให้วัดอื่นๆที่มีรอยพระพุทธรูปเหมือนกัน เช่น วัดราชนันทาราม วัดราชคฤห์ วัดจักรวรรดิราชาวาสจึงจัดขึ้นมาบ้าง แต่ต่อมาหลายที่ก็ทยอยเลิกไปเพราะคนติดกับการไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่วัดอมรินทราราม²⁹⁶

ดังนั้น แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์จึงมีที่มาหลักรอยพระพุทธรูปบนเขาสี่จันทน์บรรพต หรือ รอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี และยังเริ่มเกิดแนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูป 4 รอย ซึ่งทั้งหมดล้วนมีที่มาจากความเชื่อที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย

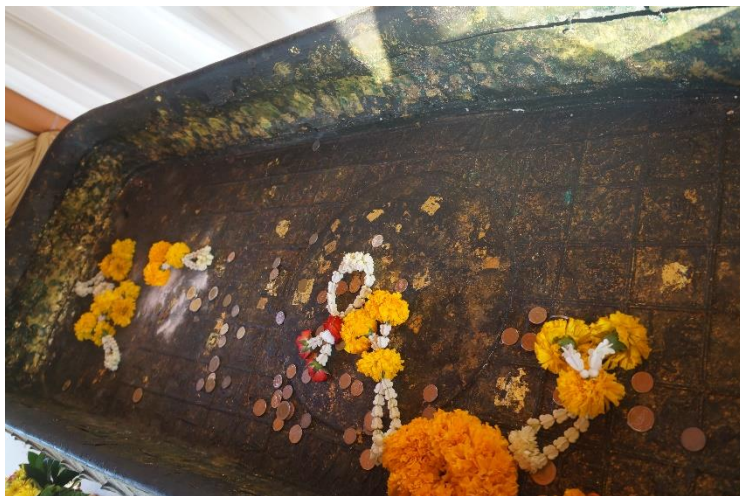
3.6.1. รูปแบบรอยพระพุทธรูปในศิลปะรัตนโกสินทร์

รอยพระพุทธรูปในศิลปะรัตนโกสินทร์สามารถแบ่งได้เป็น 3 ช่วงเวลา คือ รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 1 รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 และรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา โดยในงานศึกษานี้จะขอศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปในกระแสหลักโดยจะไม่ขอก้าวถึงรอยพระพุทธรูปฝีมือช่างท้องถิ่นที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน

3.6.1.1. รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 1

งานศึกษานี้มีความพยายามในการศึกษารอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งไม่พบหลักฐานแน่ชัดในราชธานี ส่วนรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 198) ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใด ปัญหาของการศึกษาในครั้งนี้จึงจำเป็นต้องใช้หลักฐานจากหัวเมืองมาเป็นตัวอย่างหลักในการศึกษา โดยมีหลักฐานรอยพระพุทธรูปในรูปของจิตรกรรมบนผ้าพระบฏจำนวน 2 ผืนอยู่ที่วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง (ภาพที่ 199 - 200)

²⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 10 - 15.

ภาพที่ 197 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 198 พระบฏรอยพระพุทธรูปบาทผืนที่ 1 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง

ภาพที่ 199 พระบฏรอยพระพุทธรบาทผืนที่ 2 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง

พระบฏพระพุทธรบาทนี้เป็นพระบฏจำนวน 2 ใน 3 ผืนที่พบที่วัดหัวเตย โดยผืนหนึ่งปรากฏศักราช พ.ศ. 2345 ซึ่งตรงกับช่วงปลายรัชกาลที่ 1 (ภาพที่ 201) และแม้ว่าพระบฏผืนที่มีรูปรอยพระพุทธรบาทจะไม่ปรากฏจารึกก็ตาม แต่จากการศึกษาพบว่า เนื่องจากการใช้สีในพระบฏที่ใช้สีแดง สีส้ม และสีขาวเป็นสีพื้นหลังมีคล้ายคลึงกับพระบฏที่เล่าเรื่องพุทธประวัติที่มีจารึกระบุ พ.ศ. 2345 ดังนั้นพระบฏรอยพระพุทธรบาทนี้จึงควรจะเขียนขึ้นในปลายรัชกาลที่ 1 เช่นกัน

อนึ่ง สีที่ใช้สำหรับพระบฏทั้ง 3 ผืนยังคล้ายคลึงกับศิลปะอยุธยาตอนปลายอันเป็นการยืนยันว่าพระบฏทั้งหมดนี้น่าจะเขียนขึ้นก่อนรัชกาลที่ 3 สอดรับกับจารึกระบุศักราช ด้วยเหตุนี้ ส่วนนี้จะขอศึกษารอยพระพุทธรบาทบนผ้าพระบฏ วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุงในฐานะตัวแทนของรอยพระพุทธรบาทในสมัยรัชกาลที่ 1

พระบฏทั้งสองผืนนี้วาดเป็นรอยพระพุทธรบาทขนาดใหญ่เกือบเต็มพื้นที่ โดยรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่ปรากฏบนพระบฏทั้งสองผืนนี้มีรูปแบบเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงว่าพระบฏผืนแรก

นั้นตกแต่งส่วนบนด้วยภาพรามสูรกับเมขลาและส่วนล่างด้วยภาพเทวดา (ภาพที่ 199) ในขณะที่อีก
 ฝั่งหนึ่งตกแต่งด้วยภาพพระมาลัยเสด็จเยือนนรก (ภาพที่ 200)

ภาพที่ 200 พระภูเกล้าเรื่องพุทธประวัติมีจารีกระบู พ.ศ. 2345 วัดหัวเตย จังหวัดพัทลุง

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธบาท

รูปแบบลวดลายมงคลที่ปรากฏบนพระพุทธรอยพระพุทธบาท วัดหัวเตยนั้น เป็นพระพุทธ-
 บาทเดียวที่มีนิ้วพระบาทยาวเท่ากัน ตกแต่งฝ่าพระบาทด้วยตารางมีลวดลายมงคลแถวละ 8 ลาย มี
 ดอกบัวอยู่ที่บริเวณกึ่งกลางพระพุทธบาทโดยแบบแผนการจัดเรียงลวดลายมีความคล้ายคลึงกับรอย
 พระพุทธบาทในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือเริ่มต้น 3 แถวแรกด้วยพรหมโลกและเทวโลก แล้วต่อด้วย
 เครื่องประกอบพระบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิและเขาพระสุเมรุบริเวณเหนือดอกบัวกึ่งกลางพระ
 บาทที่ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ ก่อนจะต่อมายังโลกมนุษย์ด้านล่าง

อย่างไรก็ตาม ลำดับและรูปแบบของลวดลายมงคลบางลวดลายมีความเปลี่ยนแปลงจากใน
 สมัยอยุธยา เช่น รูปแบบของเทวโลกและพรหมโลกที่ไม่ได้แสดงภาพเทวดาประทับภายในปราสาท
 แต่แสดงภาพพรหมและเทวดาแบบเดี่ยว (ภาพที่ 202) การแทนที่ภาพท้าวจตุโลกบาล (ภาพที่ 160,

161) ด้วยภาพของทวิปทั้ง 4 ซึ่งแสดงด้วยภาพบุคคลที่มีใบหน้าคนละรูปร่างกันในตำแหน่งที่เกือบจะถึงสันพระบาทในพระบฏผืนที่ 1 (ภาพที่ 203) และยังมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบของเขาพระสุเมรุจากที่แต่เดิมเป็นภูเขาทรงกระบอกขนานข้างด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ (ภาพที่ 173 – 174) เป็นภาพพระอินทร์ประทับนั่งเหนือฐานสิงห์ขนานข้างด้วยเทพนม (ภาพที่ 204 – 205) หรือการปรากฏของลวดลายมงคล เช่น ภาพสระอโนดาต (ภาพที่ 206 – 207) หรือ ผ้าไตร (ภาพที่ 208 – 209) ซึ่งลวดลายมงคลที่เพิ่มเติมเข้ามานี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์ใดใด ทั้งนี้การเพิ่มลวดลายมงคลที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ เริ่มปรากฏมาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น รูปท้าวจตุโลกบาล แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเริ่มมีการเพิ่มลวดลายมงคลบางอย่างเพิ่มขึ้นอีก

ภาพที่ 201 พรหมโลกและเทวโลก พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย

ภาพที่ 202 ทวิปทั้ง 4 (ช่องที่ 1,2,5,6) พระบฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย

ภาพที่ 203 พระอินทร์ประทับบนฐานสิงห์ พระภฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย

ภาพที่ 204 พระอินทร์ประทับบนฐานสิงห์ พระภฏผืนที่ 2 วัดหัวเตย

ภาพที่ 205 สระอนาคต พระภฏผืนที่ 1 วัดหัวเตย

ภาพที่ 206 สระอโนดาด พระภูผืนที่ 2 วัดหัวเตย

ภาพที่ 207 ผ้าไตร พระภูผืนที่ 1 วัดหัวเตย

ภาพที่ 208 ผ้าไตร พระพุทธรูปที่ 2 วัดหัวเตย

รูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เริ่มพัฒนาไปจากรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย แสดงให้เห็นว่ารอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดหัวเตยนี้ น่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 สอดคล้องกับการกำหนดอายุรูปแบบพระบฏให้อยู่ในสมัยเดียวกันกับพระบฏที่เล่าเรื่องพุทธประวัติ วัดหัวเตย ที่มีจารึกระบุ พ.ศ. 2345 (ช่วงปลายรัชกาลที่ 1) (ภาพที่ 201) โดยน่าจะได้แรงบันดาลใจจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในส่วนกลาง คือ กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีรอยพระพุทธรูป วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นหลักฐานสำคัญ

ในขณะที่รอยพระพุทธรูป วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 198) นั้นมีปัญหาในการศึกษาเนื่องจากสภาพในปัจจุบันของรอยพระพุทธรูปที่ทำให้การศึกษาลวดลายบนรอยพระพุทธรูปนั้นทำได้ยาก จึงจะขอใช้ภาพถ่ายเก่าจากหนังสือ *Le Siam ancient : archeologie, epigraphie geographie* ของ Lucien Fournereau ในการศึกษาแทน (ภาพที่ 210)

ภาพที่ 209 ภาพถ่ายรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ที่มาภาพ: Lucien Fournereau, *Le Siam ancien : archeologie, epigraphie geographie* (Paris: Ernest Leroux, 1908), no page number.

การจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้นจะบรรจุเอาไว้ภายในตาราง โดยเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้งที่เริ่มต้นจากแถวพรหมโลกและเทวโลก เรื่อยลงมาเป็นเครื่องประกอบพระบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิและเขาพระสุเมรุบริเวณเหนือดอกบัวกึ่งกลางพระบาทที่ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ ก่อนจะต่อมายังโลกมนุษย์ด้านล่าง โดยในแต่ละแถวมีลายมงคลแถวละ 8 ลาย ซึ่งมีลักษณะที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นกัน ทว่ามีการแสดงภาพเขาพระสุเมรุด้วยภาพพระอินทร์ประทับนั่งบนฐานสิงห์ (ภาพที่ 211) การเพิ่มลวดลายมงคลผ้าไตร (ภาพที่ 212) และสระอโนดาต (ภาพที่ 213) เช่นเดียวกับที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดหัวเตย ดังนั้นรอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในสมัยเดียวกัน และอาจเป็นต้นแบบให้แก่รอยพระพุทธรูปวัดหัวเตย โดยหลักฐานที่น่าจะช่วยยืนยันการกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปนี้ คือภาพของพระอินทร์ที่ประทับบนแท่นฐานในตำแหน่งซึ่งเคยเป็นเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ในสมัยอยุธยาตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 23 (ภาพที่ 211)

โดยสาเหตุที่มีการนำภาพของพระอินทร์มาแทนที่ตำแหน่งนี้นั้นเนื่องจากพระอินทร์นั้นสถิตอยู่บน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่อยู่เหนือเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบในงานจิตรกรรมฝาผนังมาก่อน

ภาพที่ 210 พระอินทร์ประทับบนฐานรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
กรุงเทพฯ

ปรับปรุงจาก: Lucien Fournereau, *Le Siam ancien : archeologie, epigraphie geographie*
(Paris: Ernest Leroux, 1908), no page number.

ภาพที่ 211 ผ้าไตร รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ปรับปรุงจาก: Lucien Fournereau, *Le Siam ancien : archeologie, epigraphie geographie*
(Paris: Ernest Leroux, 1908), no page number

ภาพที่ 212 สระอโนดาต รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ปรับปรุงจาก: Lucien Fournereau, *Le Siam ancien : archeologie, epigraphie geographie* (Paris: Ernest Leroux, 1908),

แนวความคิดเรื่องพระอินทร์ถือเป็นแนวความคิดสำคัญในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชดังปรากฏหลักฐานหลายประการ เช่น การตั้งชื่อพระนครใหม่ให้สัมพันธ์กับพระอินทร์ โดยการเพิ่มคำว่า “รัตนโกสินทร” และ “สักระตัตตยวิศณุกรรมประสิทธิ์” หรือการประกอบพิธีบรมราชาภิเษกภายในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ล้วนแล้วแต่เน้นย้ำถึงคติเรื่องพระอินทร์ทั้งสิ้น²⁹⁷ ดังนั้นการปรับภาพของเขวพระสุเมรุแบบเดิมมาเป็นพระอินทร์เช่นนี้จึงอาจมีที่มาจากแนวคิดนี้ได้

การเพิ่มลวดลายมงคลที่ไม่ปรากฏมาก่อนในรอยพระพุทธรูปบาทสมัยก่อนหน้า และไม่ปรากฏในคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาท เช่น สระอโนดาต หรือ ผ้าไตร อาจเกิดจากการที่ความรู้และคัมภีร์ต่างๆ สูญหายไปหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2310 ดังนั้น คัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูปบาทจึงอาจจะสูญหายไปด้วย ทำให้เมื่อมีการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยรัชกาลที่ 1 จึงต้องหาสัญลักษณ์มงคลบางอย่างเพื่อเข้ามาแทนที่ในส่วนที่สูญหาย ซึ่ง

²⁹⁷ ชาตรี ประภิตนทการ, *การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 68 – 69.

ทั้งแนวความคิดเรื่องพระอินทร์รวมถึงลวดลายมงคลอย่างใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนนี้จะส่งอิทธิพลต่อไปยังรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชกาลต่อมา

3.6.1.2. รอยพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 2 - 4

หลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปเริ่มปรากฏมากขึ้นในช่วงตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา โดยช่วงเวลาที่ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรูปมากที่สุดน่าจะเป็นในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากภาวะสงครามที่ดำเนินต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เริ่มสงบ สภาพเศรษฐกิจดีขึ้น ส่งผลให้เกิดการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งนอกจากปริมาณการสร้างจะเพิ่มมากขึ้นแล้ว ความหลากหลายของรูปแบบของรอยพระพุทธรูปก็เพิ่มมากขึ้นด้วย และความหลากหลายนี้ยังส่งผลต่อมาจนถึงในรัชกาลต่อมาก็คือรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย โดยรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้สามารถแบ่งได้เป็น 4 ประเภทใหญ่ๆ คือ รอยพระพุทธรูปจำลอง การตกแต่งฝ้าพระบาทพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคล รอยพระพุทธรูปประดับอาคาร และรอยพระพุทธรูปบนตู้ลายทอง รวมถึงยังปรากฏหลักฐานภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปในเอกสารชาวต่างชาติในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ด้วย

3.6.1.2.1 รอยพระพุทธรูปจำลอง

รอยพระพุทธรูปที่สร้างในช่วงเวลานี้นับพบทั้งรอยพระพุทธรูปเดี่ยวและรอยพระพุทธรูป 4 รอย ซึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปจำลองนั้นล้วนแล้วแต่มีพัฒนาการที่เพิ่มขึ้นไปจากรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนหน้า

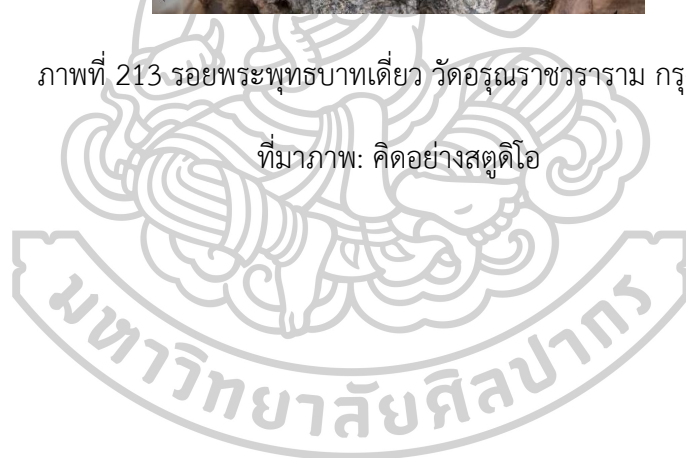
รอยพระพุทธรูปเดี่ยว

รอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ปรากฏพัฒนาการในด้านการจัดเรียงลวดลายมงคล รวมไปถึงมีลวดลายมงคลที่เพิ่มเติมเข้ามาอีก โดยตัวอย่างสำคัญของรอยพระพุทธรูปเดี่ยวคือ รอยพระพุทธรูป วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 214) รอยพระพุทธรูป วัดราชโอรสาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 215) และ รอยพระพุทธรูป วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ (ภาพที่ 216)

ภาพที่ 213 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ

ที่มาภาพ: คัดอย่างสตูดิโอ

ภาพที่ 214 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 215 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดโปรดกศเกษียราราม จังหวัดสมุทรปราการ

รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวราราม มีจารึกกล่าวว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2364 โดยใช้หินจากเมืองกวางตุ้ง (ภาพที่ 214) ตรงกับช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถือเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีจารึกระบุช่วงเวลาการสร้างรอยพระพุทธรูปที่เก่าที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่ตั้งอยู่บนฐานซึ่งตกแต่งด้วยหินเพื่อแสดงถึงความเป็นรอยพระพุทธรูปที่ตั้งอยู่บนภูเขา โดยอาจเป็นความพยายามในการจำลองรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ซึ่งตั้งอยู่บนเขาสุวรรณบรรพตก็ได้ ซึ่งประเด็นนี้จะได้อธิบายรายละเอียดในบทต่อไป

รอยพระพุทธรูป วัดราชโอรสาราม (ภาพที่ 215) เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวซึ่งแกะสลักจากหินทั้งชิ้น ฐานรอยพระพุทธรูปตกแต่งด้วยลายกลีบบัวที่มีเกสรยื่นสูง ส่วนฐานแบบฐานสิงห์ ไม่ปรากฏประวัติว่ารอยพระพุทธรูปนี้สร้างขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นร่วมสมัยกับรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวรารามเนื่องจากมีรูปแบบและวัสดุรวมถึงการจัดเรียงลวดลายแบบเดียวกัน

รอยพระพุทธรูป วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 216) เป็นรอยพระพุทธรูปหินทรายประดับมุก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่วัดแห่งนี้ซึ่งสร้างขึ้นโดยพระยาเพชรพิไชย (เกศ) เมื่อปี พ.ศ. 2365 ในปลายรัชกาลที่ 2²⁹⁸ ดังนั้น รอยพระพุทธรูปนี้น่าจะสร้างขึ้นพร้อมๆกับการสถาปนาวัดในช่วงเวลาดังกล่าวสอดคล้องกับรูปแบบลวดลายมงคลที่ปรากฏซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 214) มีการจัดเรียงลวดลายมงคลภายในตารางสี่เหลี่ยมโดยมีลวดลายมงคลแถวละ 8 ลาย กึ่งกลางฝ่าพระบาทมีรูปดอกบัว โดยการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นใช้การเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางโดยเรียงลำดับจากลวดลายมงคลลำดับที่ 1 คือ หอก (สตัดติ) บริเวณใต้พระอังคฺฐ ซึ่งเป็นระบบที่สืบมาจากสมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นเดียวกับลวดลายมงคลบนประการที่สืบรูปแบบจากที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น สระน้ำ 7 สระที่แสดงรูปวงกลมที่มีสระน้ำและดอกบัว

²⁹⁸ คณะกรรมการจัดการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม 4 วัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525), 183 - 184

ภายใน (ภาพที่ 217) ผสมกับลวดลายมงคลที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เช่น ลายผ้าไตร (ภาพที่ 218) และลวดลายบางอย่างที่มีพัฒนาการมากขึ้น เช่น ลายพรมโลก (ภาพที่ 219)

ภาพที่ 216 ลายสระน้ำ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวราราม

ที่มาภาพ: คัดอย่างสตูดิโอ

ภาพที่ 217 ลายผ้าไตร รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวราราม

ที่มาภาพ: คัดอย่างสตูดิโอ

ภาพที่ 218 ลายพรหมโลก รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดอรุณราชวราราม

ที่มาภาพ: คิดอย่างสตูดิโอ

สำหรับรอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดราชโอรสารามนั้น (ภาพที่ 215) บนฝ่าพระบาทมีรูปดอกบัวอยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยตารางสี่เหลี่ยมที่บรรจุลวดลายมงคลแถวละ 8 ลายโดยการจัดเรียงลวดลายมงคลเป็นการเรียงตามลำดับลวดลายมงคลโดยเริ่มจากลวดลายแรกคือ หอก (สตติ) บริเวณใต้พระอังศุภก่อนจะวนไปตามด้านกว้างแล้วลงไปตามด้านยาวของรอยพระพุทธรูปและวนเข้าหาศูนย์กลาง ซึ่งเป็นระบบที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมถึงรูปแบบของลวดลายมงคลบางประการที่ย้อนกลับไปทำรูปแบบที่เคยมาก่อนในสมัยอยุธยา เช่น สระน้ำ 7 สระที่แสดงด้วยรูปวงกลมที่มีสระน้ำและดอกบัวอยู่ภายใน (ภาพที่ 220)

ภาพที่ 219 ลายสระน้ำ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ

อย่างไรก็ตาม ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้มีลวดลายบางลายที่สืบต่อมาจากลวดลายมงคลในสมัยรัชกาลที่ 1 และมีลวดลายบางลายที่เพิ่มเติมเข้ามาใหม่ โดยมีลวดลายบางลายที่หายไปแทน เช่น ตรี ปิ่น (ภาพที่ 221) ดอกมณฑารพ คัมภีร์ บายศรี กวาง และผ้าไตร (ภาพที่ 222) รวมถึงมีลวดลายบางลายที่มีการตีความใหม่ เช่น สิริวิจุโณ จากแว่นส่องพระพักตร์เป็นเรือนยอด (ภาพที่ 223) และมีบางลวดลายที่มีพัฒนาการในการออกแบบเพิ่มขึ้น เช่น ภาพเทวดาและพรหมเริ่มมีการเพิ่มรัศมีรอบพระเศียรเพิ่มขึ้น (ภาพที่ 224) ถือเป็นครั้งแรกที่ปรากฏการเพิ่มรัศมีรอบพระเศียรทิพยบุคคลบนรอยพระพุทธรบาท

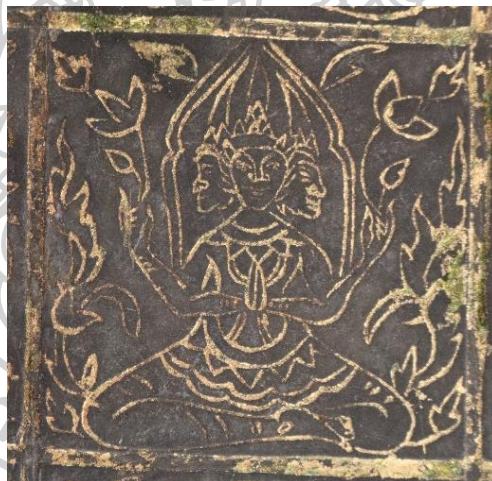
ภาพที่ 220 ลายปิ่นปักผม รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดราชโอรสาราม

ภาพที่ 221 ลายผ้าไตร รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดราชโอรสาราม

ภาพที่ 222 ลายสิริวัจโน รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม

ภาพที่ 223 ลายพรหมโลก พระพุทธรบาทเดียว วัดราชโอรสาราม

ดังนั้น จะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธรบาท วัดราชโอรสารามนี้แม้จะมีรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างกัน แต่ก็มีรูปแบบและการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเดียวกันกับกับรอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอรุณราชวรารามซึ่งมีจารึกกล่าวว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2364 ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะ

สร้างในช่วงเวลาใกล้เคียงกันคือในราวปลายรัชกาลที่ 2 ซึ่งตรงกับช่วงเวลาที่วัดนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์เมื่อ พ.ศ. 2363²⁹⁹

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาท วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 216) บรรจุลวดลายมงคลภายในตารางโดยมีลวดลายมงคลแถวละ 8 ลาย บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาทเป็นรูปดอกบัว ซึ่งลวดลายมงคลทั้งหมดนั้นจัดเรียงตามแบบแผนที่สืบทอดมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 คือการจัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้งเริ่มต้น 3 แถวแรกด้วยพรหมโลกและเทวโลก แล้วต่อด้วยเครื่องประกอบพระบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิและเขาพระสุเมรุบริเวณเหนือดอกบัวกึ่งกลางพระบาทที่ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ ก่อนจะต่อมายังโลกมนุษย์ด้านล่าง แต่รูปแบบของเขาสุเมรุได้เปลี่ยนไปอีกครั้ง โดยแสดงด้วยภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานขนาดใหญ่อยู่ด้านบน รวมถึงตำแหน่งของภาพสระอโนดาตจากที่ในสมัยรัชกาลที่ 1 จะอยู่บริเวณใกล้สันพระบาทนั้นขยับขึ้นมาอยู่บริเวณใต้ดอกบัวกลางฝ่าพระบาท (ภาพที่ 225) และเมื่อเทียบกับลวดลายมงคลอื่นๆ รูปเขาพระสุเมรุพร้อมวิมานและสระอโนดาตนั้นก็มีความสูงของช่องที่ใหญ่กว่าลวดลายอื่นๆ แสดงถึงการให้ความสำคัญกับลวดลายทั้งสองมากกว่าลวดลายอื่นๆ รวมถึงเป็นการทำให้พื้นที่บริเวณเหนือและใต้ดอกบัวนั้นเป็นช่องใหญ่สมดุลกันและทำให้พื้นที่บริเวณใต้ดอกบัวที่มีกะเหลี่ยมที่น้อยนั้นถูกจัดการอย่างเหมาะสม

²⁹⁹ ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2504), 131.

ภาพที่ 224 เขาพระสุเมรุและระอโนดาต รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม

แม้ว่าลวดลายบนรอยพระพุทธรบาทนี้จะอยู่ในสภาพชำรุดอย่างมาก แต่ลวดลายบางลายยังพอเห็นรายละเอียด เช่น ภาพเทวดาและพรหมที่ไม่มีรัศมีรอบพระเศียร (ภาพที่ 226) แต่ลวดลายมงคลสำคัญบนรอยพระพุทธรบาทนี้คือเก้าอย่างจีนซึ่งน่าจะแทนสัญลักษณ์ของบัลลังก์แก้ว (รัตนปาตงกี/รัตนบลลงกี) (ภาพที่ 227) ซึ่งแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะจีนสอดรับกับพระอุโบสถแบบพระราชานิยม รัชกาลที่ 3 ของวัดซึ่งสร้างขึ้นพระยาเพชรพิไชย (เกศ) เมื่อปี พ.ศ. 2365 ในปลายรัชกาลที่ 2³⁰⁰ ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้น่าจะสร้างขึ้นพร้อมๆกับการสถาปนาวัดในช่วงเวลาดังกล่าว

³⁰⁰ คณะกรรมการจัดการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม 4 วัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์, 183 - 184

ภาพที่ 225 พรหมโลกและเทวโลก รอยพระพุทธรูปปางเดียว วัดโปรดเกศเชษฐาราม

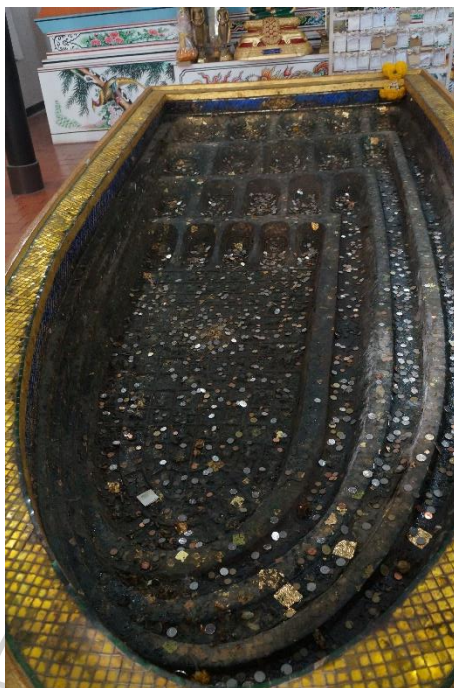
ภาพที่ 226 บัลลังก์แก้ว รอยพระพุทธรูปปางเดียว วัดโปรดเกศเชษฐาราม

รอยพระพุทธรบาท 4 รอย

รอยพระพุทธรบาท 4 รอยในสมัยนี้ มีความหลากหลายที่สุดนับตั้งแต่ศิลปะสุโขทัยเป็นต้นมา ทั้งในด้านรูปแบบและการจัดเรียงฝ่าพระบาททั้ง 4 ตัวอย่างของรอยพระพุทธรบาท 4 รอย คือ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 228) รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 229) รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 230) และ รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 231)

ภาพที่ 227 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 228 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 229 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 230 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพฯ

รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 228) ตามประวัติระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2352 โดยดาปะชาวป็นพร้อมกับมณฑปที่สร้างขึ้นบนปราสาทนครหลวง³⁰¹ ซึ่งสร้างขึ้นมาแล้วตั้งแต่ในรัชกาลของพระเจ้าปราสาททองเมื่อปี พ.ศ. 2174³⁰² การจัดเรียงฝาพระบาททั้ง 4 ของรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวงนั้น มีลักษณะการเรียงแบบรอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท 4 รอย อ.แม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 232) ซึ่งมีสถานะเสมือนรอยพระพุทธรบาท 4 บนเขารังรุ้งตามความเชื่อที่รับรู้กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งผู้วิจัยกำหนดชื่อเรียกว่าการจัดเรียงแบบสลับหว่างหรือแบบแม่ริม โดยรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 2 จะทับอยู่บริเวณขาล่างของรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 1 ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทรอยที่ 3 จะเฉียงไปทางซ้ายของรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 1 โดยทับรอยพระพุทธรบาท 2 รอยก่อนหน้า และมีรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 อยู่ภายในรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 3 อีกต่อหนึ่ง ทำให้รอยพระพุทธรบาท 4 รอยบนปราสาทนครหลวงนี้ ถือเป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดของการสร้างรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่อ้างอิงการจัดเรียงฝาพระบาทมาจากรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่แม่ริม

³⁰¹ กรมการศาสนา, **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2528),

³⁰² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ** คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 272.

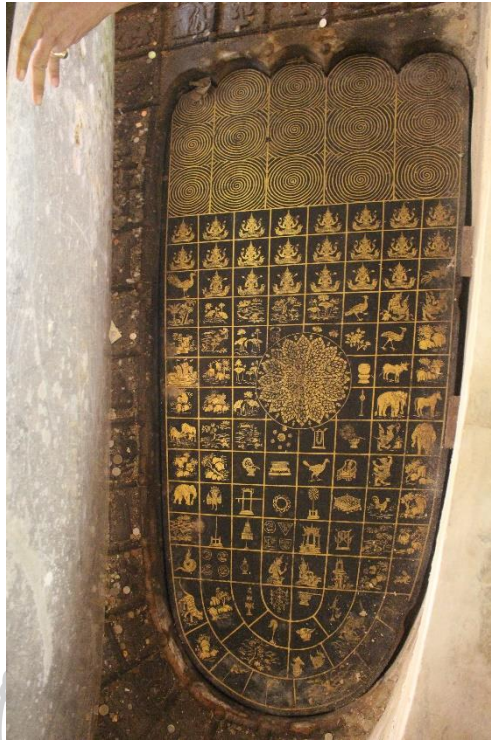

ภาพที่ 231 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระพุทธรบาท 4 รอย จังหวัดเชียงใหม่

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม (ภาพที่ 229) เป็นรอยพระพุทธรบาทก่ออิฐถือปูนเรียงฝ่าพระบาททั้ง 4 ในลักษณะที่ต่างออกไป คือ เรียงแนวทแยง โดยรอยพระพุทธรบาท 3 รอยที่ซ้อนบนรอยพระพุทธรบาทใหญ่นั้นจะเรียงตัวในแนวเฉียงไปทางซ้ายจนรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 นั้นชิดกับขอบรอยพระพุทธรบาทใหญ่ทางฝั่งซ้าย และน่าจะถือได้ว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทรอยแรกที่เรียงรอยพระพุทธรบาททั้ง 4 ในลักษณะนี้ รอยพระพุทธรบาทชั้นนี้ยังมีจารึกที่กล่าวถึงสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้โปรดให้สร้างรอยพระพุทธรบาทนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2361 ตรงกับช่วงปลายรัชกาลที่ 2 ด้วยความปรารถนาขอให้ให้พระองค์ได้เป็นมารดาของพระพุทธเจ้าในอนาคต³⁰³ ดังนั้นอาจจะกล่าวได้ว่า การสร้างรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในสมัยรัตนโกสินทร์รวมถึงแบบแผนการเรียงรอยพระพุทธรบาทในแนวทแยงเช่นนี้น่าจะเริ่มขึ้นในช่วงเวลานี้

สำหรับรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 230) เป็นรอยพระพุทธรบาทก่ออิฐถือปูนยกเว้นรอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรบาทไม้ สามารถยกออกได้ (ภาพที่ 233) ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอย เรียงฝ่าพระบาททั้ง 4 ในแนวทแยงแบบเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม แต่รอยพระพุทธรบาทนี้เรียงในแนวทแยงไปทางขวา

³⁰³ Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, รอยพระพุทธรบาทพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม, 178.

ภาพที่ 232 รอยพระพุทธรูปรอยที่ 4 รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดบางกะพ้อม

รอยพระพุทธรูป 4 รอยสำคัญอีกชิ้นหนึ่งในช่วงเวลานี้คือรอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดพิชยญาติการาม (ภาพที่ 231) ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูป 4 รอยสร้างจากหิน ซึ่งเรียงรอยพระพุทธรูปทั้ง 4 นั้นเรียงแบบหน้ากระดานโดยเริ่มจากฝั่งซ้ายและเรียงไปทางขวา เป็นรูปแบบการจัดเรียงรอยพระพุทธรูป 4 รอยแบบพิเศษที่พบที่วัดนี้เท่านั้น

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 228) มีการจัดเรียงรอยพระพุทธรูปสลับหว่างหรือแบบแมร์ิม ทำให้ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูป 3 รอยแรกนั้นไม่สมบูรณ์เพราะถูกทับซ้อนทำให้มีความเว้าแหว่งตามรูปพระบาทที่ทับ อย่างไรก็ตาม แม้จะพอมองเห็นวิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลภายในรอยพระพุทธรูป คือ การจัดเรียงในตารางสี่เหลี่ยมโดยเวียนเข้าหาศูนย์กลาง แต่เนื่องจากลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนี้มีลักษณะค่อนข้างตันและชำรุด (ภาพที่ 234) จึงไม่แน่ชัดว่าลวดลายมงคลที่ปรากฏนั้นมีลักษณะแบบใด

ภาพที่ 233 รอยพระพุทธรบาทรอยที่ 4 ในรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดนครหลวง

รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม (ภาพที่ 229) มีการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาททั้ง 4 รอยแบบเดียวกัน คือ จัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้ง มีลวดลายมงคลในแต่ละแถวจำนวน 8 ลาย แต่วิธีการจัดเรียงจะต่างจากรอยพระพุทธรบาท วัดโปรดเกศเชษฐาราม เพราะแม้จะจัดเรียงโดยเริ่มจากพรหมโลก เทวโลก แต่สำหรับรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยารามนั้นจะต่อด้วยโลกมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยสระน้ำ ภูเขา และสัตว์หิมพานต์ก่อนจะต่อลงไปยังเครื่องประกอบบารมีของพระมหาจักรพรรดิ (ภาพที่ 235) ซึ่งลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้ไม่ปรากฏลวดลายมงคลอย่างใหม่ที่เพิ่มเติมเข้ามา เช่น สระอนาคต ผ้าไตรจีวร หรือตรี ดังนั้นลวดลายมงคลภายในรอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะยึดตามลวดลายมงคลตามคัมภีร์ว่าด้วยลวดลายมงคล โดยน่าจะมามีที่มาจากคัมภีร์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น คัมภีร์พุทธรบาทมงคล หรือ คัมภีร์พุทธรบาทลักษณะ

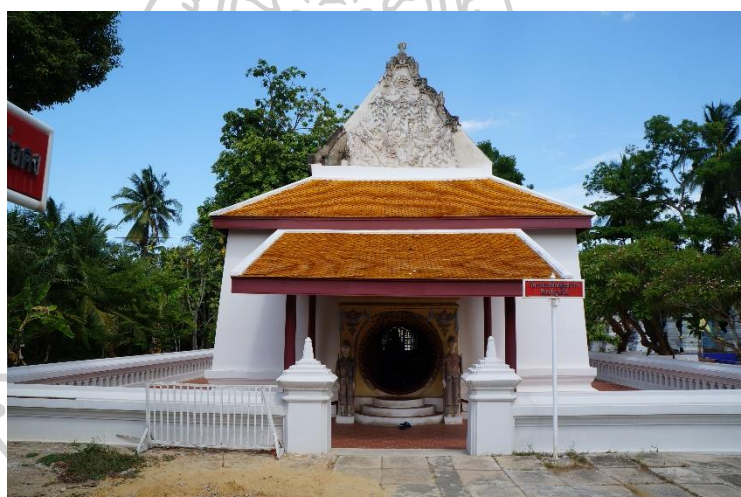

ภาพที่ 234 ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม

รอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 230) มีการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาททั้ง 4 รอยแบบเดียวกัน คือ จัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้ง ในแนวทางเดียวกันกับวัดอัมพวันเจติยาราม คือ มีลวดลายมงคลในแต่ละแถวจำนวน 8 ลาย ลวดลายมงคลเริ่มจากพรหมโลก เทวโลก ต่อด้วยโลกมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยสระน้ำ ภูเขา และสัตว์หิมพานต์ก่อนจะต่อลงไปยังเครื่องประกอบบารมีของพระมหากษัตริย์ซึ่งลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทนี้ไม่ปรากฏลวดลายมงคลอย่างใหม่ที่เพิ่มเติมเข้ามา เช่น สระอนาคต ผ้าไตรจีวร หรือตรี ดังนั้นลวดลายมงคลภายในรอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะยึดตามลวดลายมงคลตามคัมภีร์เช่นเดียวกับรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดอัมพวันเจติยาราม และเนื่องจากภายในรอยพระพุทธรบาทนี้มีรูปเก้าอย่างจีนแบบเดียวกับที่พบบนรอยพระพุทธรบาท วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 236) สอดคล้องกับงานสถาปัตยกรรมของอาคารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทนี้ที่เป็นอาคารแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 237) ซึ่งแม้จะเป็นรูปแบบที่พบตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 แต่กว่ารูปแบบนี้จะไปปรากฏในจังหวัดอื่นรอบๆก็น่าจะต้องลงมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว ดังนั้น แม้ในประวัติจะไม่มีการระบุว่ารอยพระพุทธรบาทนี้สร้างขึ้นเมื่อใด แต่ก็น่าจะสมารถอนุมานได้ว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว

ภาพที่ 235 ลายบัลลังก์แก้ว วัดบางกะพ้อม

ภาพที่ 236 วิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม

รอยพระพุทธรบาท 4 รอยวัดพิชยญาติการาม (ภาพที่ 231) มีวิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทแต่ละรอยเหมือนกัน คือ ฝ่าพระบาทมีดอกบัวอยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยตารางสี่เหลี่ยม มีลวดลายมงคลแฉวง 8 ลายโดยจัดเรียงแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางโดยเริ่มจากลวดลายมงคลลำดับที่ 1 (สตติ) บริเวณใต้พระอังคฺฐแล้วเวียนไปตามความกว้างของรอยพระพุทธรบาทก่อนจะลงไปตามทางยาวเข้าสู่ศูนย์กลาง (ภาพที่ 238) แต่เนื่องจากลวดลายมงคลค่อนข้างตื้น ทำให้มองเห็นได้ไม่ชัดเจน จึงไม่สามารถตรวจสอบที่มาของลวดลายได้ว่ามาจากที่ใด ในขณะที่อายุสมัยนั้น

สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นพร้อมกับการสถาปนาวัดขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2367 โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค)³⁰⁴

ภาพที่ 237 รอยพระพุทธรูปที่ 4 รอยพระพุทธรูป 4 รอยวัดพิชัยญาติการาม

3.6.1.2.2. การตกแต่งฝาพระบาทพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคล

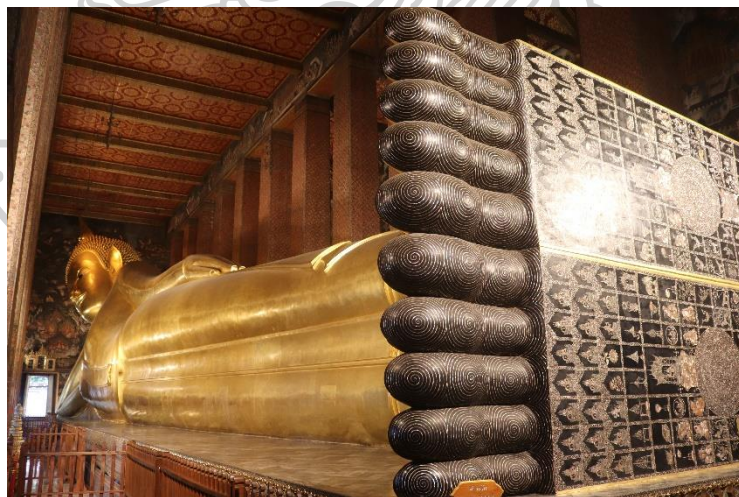
การตกแต่งฝาพระบาทพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคลปรากฏมาก่อนแล้วในศิลปะล้านนาในพุทธศตวรรษที่ 21 (ภาพที่ 88 – 89) หรือศิลปะเขมรสมัยหลังเมืองพระนครในพุทธศตวรรษที่ 22 (ภาพที่ 145) แต่การตกแต่งฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ด้วยลวดลายมงคลเพิ่งจะปรากฏในศิลปะไทยเป็นครั้งแรกในพุทธศตวรรษที่ 24 โดยน่าจะเกิดขึ้นครั้งแรกในราวปลายรัชกาลที่ 2 ก่อนจะพัฒนาจนสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งจะกลายเป็นแบบแผนของการตกแต่งฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ในเวลาต่อมา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า การตกแต่งฝาพระบาทด้วยลวดลายมงคล 108 ประการนี้น่าจะมีที่มาจากความเป็นสิริมงคลของลวดลายมงคลต่างๆที่ทำให้ผู้กราบไหว้พระพุทธรูปไสยาสน์ได้รับ

³⁰⁴ พระมหาปรกณ กิตติโร, วัดพิชัยญาติการามวรวิหาร (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2556), 14

พรจากมงคลทั้ง 108 ไปด้วยในเวลาเดียวกัน ตัวอย่างสำคัญในกลุ่มนี้ประกอบด้วย พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 239) พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 240) และพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม (ภาพที่ 241)

ภาพที่ 238 พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ

ภาพที่ 239 พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 240 พระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 239) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์องค์แรกๆ ที่เริ่มมีการตกแต่งผ้าพระบาท เนื่องจากพระพุทธรูปองค์นี้น่าจะสร้างขึ้นพร้อมกับวัดในปี พ.ศ. 2365³⁰⁵ โดยเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ตะแคงขวา พระหัตถ์ขวาตั้งขึ้นรองพระเศียรร่วมกับพระเขนย พระบาททั้ง 2 ข้างวางซ้อนกัน ตกแต่งผ้าพระบาททั้ง 2 ด้วยลวดลายมงคลซึ่งทำจากมุก

พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 240) ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2374 ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าในพระนครยังไม่มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่ จึงโปรดให้สร้างพระพุทธไสยาสน์ขึ้นและให้ตกแต่งผ้าพระบาทด้วยมุกเป็นรูปกงจักรและลวดลายมงคล 108 ประการ³⁰⁶ โดยเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ตะแคงขวา พระหัตถ์ขวายกขึ้นมารองพระเศียรร่วมกับพระเขนย ผ้าพระบาททั้ง 2 ข้างวางซ้อน บนผ้าพระบาทตกแต่งด้วยมุกเป็นลวดลายมงคล 108 ประการ

³⁰⁵ คณะกรรมการจัดการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม 4 วัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525), 183 - 184

³⁰⁶ ศานติ ภักดีคำ, บรรณาธิการ, จดหมายเหตุ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1 - 4 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2552), 97.

พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม (ภาพที่ 241) เป็นพระพุทธรูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญมาจากวัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา³⁰⁷ มายังวัดเสนาสนารามซึ่งพระองค์ได้สถาปนาขึ้นใหม่ทั้งพระอารามเมื่อปี พ.ศ. 2406³⁰⁸ แต่เมื่ออัญเชิญมาประดิษฐานยังวัดเสนาสนารามแล้ว พระพุทธรูปไสยาสน์นี้น่าจะได้รับการปฏิสังขรณ์ใหม่ด้วย ดังจะเห็นจากลักษณะจีวรที่มีการพับทบอย่างสมจริงตามแนวทางพุทธศิลป์แบบพระราชนิยม รัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปโบราณสมัยอยุธยา ดังนั้น พระบาททั้งสองข้างของพระพุทธรูปจึงตั้งซ้อนกัน ต่างจากพระบาทของพระพุทธรูปปางไสยาสน์ที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ที่พระบาททั้งสองข้างมักจะเหลื่อมกันและไม่มีการตกแต่งฝ่าพระบาท แต่ฝ่าพระบาทของพระพุทธรูปองค์นี้มีการตกแต่งด้วยลวดลายมงคล 108 ประการ

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูป

พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 239) จัดเรียงลวดลายมงคลโดยแบ่งฝ่าพระบาทออกเป็นตารางสี่เหลี่ยมแถวละ 5 ลาย บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาทมีรูปดอกบัว โดยลำดับการจัดเรียงลวดลายมงคลยังคงเดิม คือ การจัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้ง โดยเริ่มจากเทวโลกลงไปยังโลกมนุษย์โดยเน้นลวดลายมงคลที่แกนกลาง โดยเริ่มจาก 2 แถวเป็นแถวเทวดา โดยแถวแรกเป็นเทวดานั่งถือพระขรรค์ แถวที่ 2 เป็นเทวดานั่ง ถัดลงมาเป็นเครื่องราชูปโภค บริเวณเหนือดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาทเป็นพระอินทร์ประทับอยู่ภายในปราสาทบนเขาพระสุเมรุขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ โดยบริเวณใต้ดอกบัวเป็นสระอโนดาต ขนาบ 2 ข้างด้วยเครื่องราชูปโภค ภายในดอกบัวบรรจุลวดลาย 12 นักษัตรเอาไว้ ถัดลงมาเป็นภาพพระเจ้าจักรพรรดิขนาบข้างด้วยบริวารเหนือวิมานเปล่าบนภูเขาน้ำเต้าขนาดเล็กล้อมรอบซ้ายขวาด้วยรูปสัตว์ บ่อน้ำและบริวาร (ภาพที่ 242) โดยการตกแต่งฝ่าพระบาททั้งสองข้างจะสะท้อนกันเหมือนกระจก

³⁰⁷ ประวัติวัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2558), 59.

³⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, 9 – 10.

ภาพที่ 241 ลวดลายมงคลบนฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม

ลวดลายมงคลที่ปรากฏภายในฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐารามนี้เป็นเหมือนการย่อส่วนการตกแต่งลวดลายมงคลบนฝาพระบาทเนื่องจากฝาพระบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้มีขนาดเล็ก จึงไม่สามารถแบ่งลายเป็นแถวละ 8 ได้ ทำให้จำนวนช่องมีไม่ถึง 108 ลวดลายมงคลจึงถูกลดรูปลงแต่ยังรักษาโครงสร้างลำดับการจัดเรียงบริเวณแกนกลางของรอยพระพุทธรูปเอาไว้ และยังคงแสดงการเน้นลวดลายบริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปบาท คือ เขาพระสุเมรุ และสระอโนดาต (ภาพที่ 243) ซึ่งแม้ว่ารูปเขาพระสุเมรุนั้นเคยปรากฏการใช้รูปพระอินทร์มาก่อนแล้วตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เช่น พระบฏ วัดหัวเตย (ภาพที่ 204 – 205) แต่ถือเป็นครั้งแรกที่มีการนำเอาพระอินทร์และเขาพระสุเมรุมารวมกันโดยพระอินทร์ประทับอยู่ในปราสาทซึ่งหมายถึงเวชยันตปราสาทของพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และยังเป็นรอยพระพุทธรูปบาทแรกที่ปรากฏรูปวิมานเปล่านั้นใหญ่บนภูเขาในแกนกลางของรอยพระพุทธรูปบาท (ภาพที่ 244) ซึ่งในบรรดาลวดลายมงคลทั้งหมดแล้ว ภาพนี้น่าจะหมายถึงเขาไกรลาส (เกลาสบรรพต) เนื่องจากภูเขาอื่น คือ เขาจักรวาล และภูเขาใหญ่ 7 ลูกนั้นไม่มีลูกไหนที่น่าจะมีวิมานด้านบนเหมือนเขาไกรลาส และถือเป็นครั้งแรกที่มีการให้ความสำคัญกับลวดลายนี้มากเป็นพิเศษ นอกจากนี้ ภายในลายมงคลเทวโลกบนรอยพระพุทธรูปบาทยังปรากฏการทำรอบขั้วซึ่งอาจสัญลักษณ์แทนภาพปราสาทซึ่งเป็นที่สถิตย์ของเทวดาเหล่านั้น (ภาพที่ 245) สิ่งนี้ก็เป็นสิ่งที่เพิ่งจะปรากฏขึ้นครั้งแรกในลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาท และจะส่งอิทธิพลไปยังพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามต่อไป

ภาพที่ 242 เขาพระสุเมรุและสระอโนดาตบนฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม

ภาพที่ 243 เขาไกรลาสบนฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม

ภาพที่ 244 ลายมงคลเทวโลกบนฝ้ายพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม

สำหรับพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 240) ฝ้ายพระบาทตกแต่งด้วยมุกเป็นลวดลายมงคล 108 ประการภายในตารางสี่เหลี่ยมที่เรียงแถวละ 8 ลายโดยที่กึ่งกลางฝ้ายพระบาทเป็นรูปดอกบัวโดยการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นจัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้งซึ่งเป็นรูปแบบที่สืบมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 23 โดยเริ่มจากแถวพรหมโลก เทวโลก ต่อด้วยพระอินทร์ประทับภายในเวชยันตปราสาทบนเขาพระสุเมรุเหนือดอกบัวกึ่งกลางฝ้ายพระบาทขนาบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ และล้อมรอบด้วยเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าจักรพรรดิ ในขณะที่บริเวณใต้ดอกบัวกึ่งกลางฝ้ายพระบาทเป็นภาพสระอนาคตที่ล้อมรอบด้วยภูเขาสระน้ำ และสัตว์ต่างๆ ก่อนจะต่อด้วยรูปพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมรัตนทั้ง 7 ของพระเจ้าจักรพรรดิและเครื่องราชูปโภค ถัดลงไปจึงเป็นเขาไกรลาส ทวีปทั้ง 4 ในรูปบุคคล และสระน้ำกับแม่น้ำ (ภาพที่ 246) โดยลวดลายบนฝ้ายพระบาททั้งสองข้างมีลักษณะที่สะท้อนกันเหมือนกระจกแบบเดียวกับฝ้ายพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 242)

ภาพที่ 245 ลายมงคลบนฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

จากลวดลายมงคลที่ปรากฏจะพบว่าลวดลายมงคลบนฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามยังยึดถือแบบแผนของการจัดเรียงจักรวาลในแนวตั้งและเน้นย้ำความสำคัญของงานตกแต่งบริเวณแกนกลางของฝาพระบาท ดังจะเห็นจากภาพพระอินทร์บนสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ สระอโนดาต และเขาไกรลาสจะมีช่องที่ใหญ่กว่าลวดลายมงคลอื่นๆมาก (ภาพที่ 247) รวมถึงการออกแบบกรอบของเทวโลกและพรหมโลกให้มีกรอบซุ้มเล็กๆอยู่เหนือรูปเทวดาและพรหม (ภาพที่ 248) ซึ่งเป็นรูปแบบที่สืบมาจากฝาพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 245)

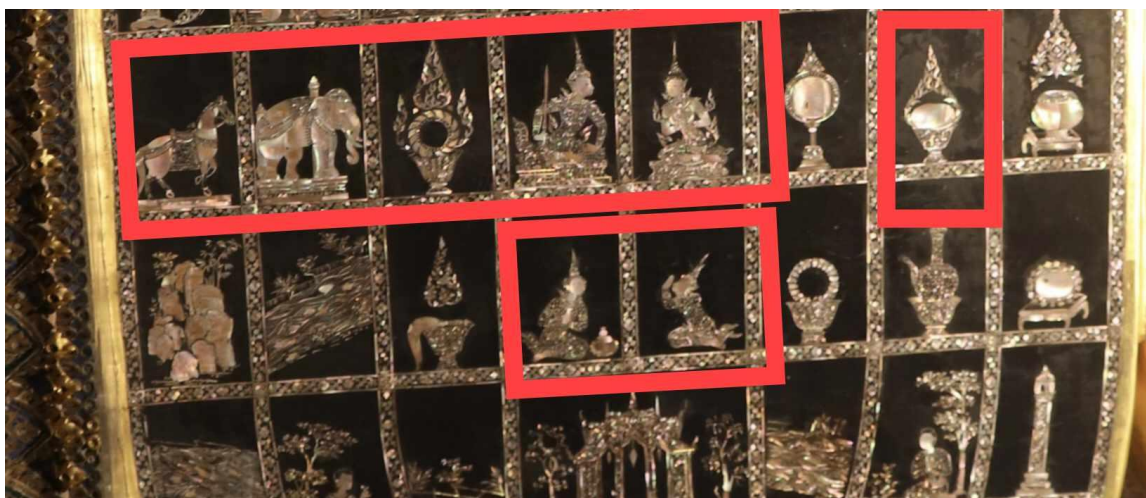

ภาพที่ 246 เขาพระสุเมรุ สระอโนดาตและเขาพระสุเมรุบนฝ่าพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพที่ 247 ลายพรหมโลกบนฝ่าพระบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

นอกจากรูปแบบที่สี่บทอดมา ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์นี้ยังมีรูปแบบที่เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกในลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป คือ การปรากฏรูปรัตนทั้ง 7 ของพระเจ้าจักรพรรดิ (ภาพที่ 249) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการขยายความลวดลายมงคลพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยข้าราชการ (สปริวาโร จกุกวตติราชา) และอาจเป็นการสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมสถานะของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้มีพระราชดำริให้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ว่าทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิด้วยก็เป็นได้ ซึ่งรูปแบบนี้จะส่งอิทธิพลไปยังพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเสนาสนารามต่อไป

ภาพที่ 248 พระเจ้าจักรพรรดิและรัตนทั้ง 7 บนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม (ภาพที่ 241) ฝ่าพระบาทของพระพุทธรูป มีการตกแต่งด้วยลวดลายมงคล 108 ประการภายในตารางสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 250) ซึ่งทั้งการจัดเรียงลวดลาย ทั้งการเน้นลวดลายเขาพระสุเมรุ สระอโนดาตและเขาไกรลาส (ภาพที่ 251) รวมถึงการมีภาพพระเจ้าจักรพรรดิและรัตนทั้ง 7 ของพระเจ้าจักรพรรดินั้น (ภาพที่ 252 – 253) แสดงให้เห็นถึงรูปแบบที่ได้แรงบันดาลใจจากฝ่าพระบาท พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามอย่างชัดเจน (ภาพที่ 246 – 249) อย่างไรก็ตาม เทคนิคที่ใช้ทำลวดลายมงคลที่วัดเสนาสนารามนี้เป็นงานปูนปั้น ดังนั้นความละเอียดและความประณีตจึงต่างจากต้นฉบับ

ภาพที่ 249 ลวดลายมงคลบนฝาพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม

ภาพที่ 250 ลายเขาพระสุเมรุบนฝาพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม

ภาพที่ 251 ลายสระอนาคตและพระเจ้าจักรพรรดิกับรัตนหั่ง 7บนฝ่าพระบาทพระพุทธรไสยาสน์ วัด
เสนาสนาราม

ภาพที่ 252 ลายเขาไกรลาสและรัตนหั่ง 7 บนฝ่าพระบาทพระพุทธรไสยาสน์ วัดเสนาสนาราม

3.6.1.2.3. รอยพระพุทธรบาทประดับอาคาร

ในช่วงเวลานี้ ได้ปรากฏการนำรอยพระพุทธรบาทจากเดิมที่เป็นเป็นวัตถุสำหรับกราบไหว้บูชา มาใช้ในการตกแต่งอาคาร ทั้งนำมาใช้ในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่อง หรือนำไปติดไว้บนเพดาน ซึ่งเป็นแนวความคิดใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในงานศิลปกรรมรุ่นก่อนและเป็นแนวความคิดใหม่ที่เพิ่งปรากฏขึ้นครั้งแรกในงานศิลปะไทย โดยหลักฐานของรอยพระพุทธรบาทประดับอาคารในช่วง รัชกาลที่ 2 – 4 นั้นมี 3 แห่งคือ อุโบสถ วัดก๊ก จังหวัดกรุงเทพฯ (ภาพที่ 254) อุโบสถ วัดบางกะพ้อม

จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 255 – 256) และ ศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 257)

ภาพที่ 253 ภาพเล่าเรื่องวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี วัดกก กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 254 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 255 ภาพเล่าเรื่องราวพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 256 รอยพระพุทธรูปบนเพดาน วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี

วัดก้นนั้นแม้ตามประวัติจะกล่าวว่ามีสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย³⁰⁹ แต่เนื่องจากในนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงวัดนี้ที่ได้กลายเป็นวัดร้างไปแล้ว

³⁰⁹ ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กองพุทธศาสนสถาน กรมศาสนา, 2525), 13.

³¹⁰ ดังนั้น วัดกกแห่งนี้จึงน่าจะได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3³¹¹ ดังนั้น แม้ว่าอุโบสถของวัดจะมีเค้าโครงอาคารในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น ฐานแอ่นท้องสำเภาแต่หน้าบันที่เป็นลายพันธุ์พฤกษานั้นน่าจะได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3³¹² โดยรอยพระพุทธรูปที่นั้นตกแต่งอยู่ที่ผนังสกัดหน้าโดยถูกใช้ในฐานะส่วนหนึ่งของภาพรอยพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 254) ซึ่งรอยพระพุทธรูปนั้นถูกใช้แทนรอยพระพุทธรูปภายในมณฑป เป็นรอยพระพุทธรูปทูนสูงที่ตะแคงนอน

ในขณะที่ภายในวิหาร วัดบางกะพ้อม มีการนำรอยพระพุทธรูปไปตกแต่งผนังอาคารด้านในร่วมกับงานปูนปั้นเขียนสีซึ่งเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในชุดรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง (ภาพที่ 255 – 256) โดยอายุของรอยพระพุทธรูปในภาพเล่าเรื่องนี้น่าจะมีอายุร่วมสมัยกับตัวอาคาร คือในสมัยรัชกาลที่ 3

ส่วนรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่ประดับอยู่บนเพดานศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้างนั้น (ภาพที่ 257) น่าจะได้รับแนวความคิดในการมีภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดานมาจากพม่า ซึ่งเป็นแนวคิดที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสมัยพุกามต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอมรปุระ หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พบในประเทศไทยปัจจุบันอยู่ที่ศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้างนี้ จากภาพจิตรกรรมบนคอสองที่อยู่ภายในศาลาการเปรียญหลังเดียวกันซึ่งเป็นภาพพระพุทธเจ้าปางไสยาสน์นั้นสามารถกำหนดอายุอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 258) ดังนั้น ภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดาน วัดบางอ้อยช้างจึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน คือ สมัยรัชกาลที่ 3

³¹⁰ นิราศเมืองเพชร, สืบค้นเมื่อ 12 ธันวาคม 2566, <https://vajirayana.org/นิราศเมืองเพชร-ของสุนทรภู่>

³¹¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: บริษัท งานดี จำกัด, 2561), 96.

³¹² ธนภัทร์ ลิ้มทัศนัยกุล, ศิลปกรรมวัดราชบุรุษในย่านกรุงเทพฯ (นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2561), 182.

ภาพที่ 257 จิตรกรรมพระพุทธรูปเจ้าต่อนปรินิพพาน วัดบางอ้อยช้าง

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาท

รอยพระพุทธรูปบาทบนผนัง วัดกก (ภาพที่ 254) ตกแต่งฝาพระบาทด้วยตารางที่บรรจุลวดลายมงคล 108 โดยมีดอกบัวอยู่บริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปบาท โดยวิธีการจัดเรียงลวดลายตามแบบจักรวาลในแนวตั้งโดยเริ่มพรหมโลก เทวโลก พระอาทิตย์และพระจันทร์ เขาพระสุเมรุ ช้างเอราวัณ ราชู เขาพระสุเมรุ เครื่องราชูปโภค ก่อนจะไล่ลงมาเป็นภูเข ทวีปทั้ง 4 สัตว์ต่างๆ แม่น้ำและสระน้ำ โดยที่ภายในดอกบัวกึ่งกลางฝาพระบาทมีการบรรจุรูปสัตว์ 12 นักษัตรเอาไว้ในกลีบบัวทั้ง 12 กลีบ (ภาพที่ 259)

ภาพที่ 258 รอยพระพุทธรูปบาทบนผนัง วัดกก

เค้าโครงการจัดเรียงลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาท วัดกนกนี้มีเค้าโครงการเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทรุ่นเดียวกันแห่งอื่น เช่น รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อมซึ่งจัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้งที่ไม่เน้นแกนกลาง ดังนั้นลวดลายมงคลทั้งหมดจึงอยู่ช่องสี่เหลี่ยมขนาดเท่าๆกัน รวมถึงรูปพรหมและเทวดานั้นยังไม่ปรากฏรัศมีหรือกรอบซุ้มเช่นเดียวกันกับวัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 233) รวมถึงยังมีการการประดับรูปสัตว์ 12 นักษัตรเอาไว้ในดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาท (ภาพที่ 260) แบบเดียวกันกับที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม (ภาพที่ 261) แต่บนรอยพระพุทธรบาท วัดกนกก็ยังปรากฏลวดลายมงคลที่ไม่พบในรอยพระพุทธรบาทอื่น คือ ราหูอมจันทร์ (ภาพที่ 262) ซึ่งอยู่ต่ำกว่าชั้นเทวดาใกล้กับรูปช้างเอราวัณและเขาพระสุเมรุ ซึ่งผู้ออกแบบอาจจะมองราหูเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลจึงได้นำเอาภาพราหูมาแทรกเอาไว้ด้วย และเนื่องจากลวดลายบนรอยพระพุทธรบาทที่สามารถเทียบได้กับรอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดบางกะพ้อม และ รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดโปรดเกศเชษฐาราม ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน

ภาพที่ 259 ลาย 12 นักษัตรบนรอยพระพุทธรบาทบนผนัง วัดกนก

ภาพที่ 260 ลาย 12 นักษัตรบนรอยพระพุทธรูปบนผนัง วัดโปรดเกศเชษฐาราม

ภาพที่ 261 ลายราหูอมจันทร์บนรอยพระพุทธรูปบนผนัง วัดก๊ก

ภาพรอยพระพุทธรูปในภาพเล่าเรื่องวิหาร วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 255 - 256) มีการตกแต่งฝาพระบาทด้วยตารางสี่เหลี่ยมและมีดอกบัวบริเวณกึ่งกลางฝาพระบาท โดยลวดลายมงคลนั้น อยู่ในตาราง และเนื่องจากฝาพระบาทนี้มีขนาดเล็ก ดังนั้น ลวดลายมงคลจึงถูกตัดทอนไป แต่ลำดับการจัดเรียงยังคงอยู่ โดยเริ่มจากเทวโลกหรือพรหมโลก ไต่ลงมาเป็นภูเขาลูกและทะเล ก่อนจะจบด้วยเครื่องราชูปโภค (ภาพที่ 263 - 264) ซึ่งแบบแผนนี้เป็นแบบแผนที่พบมาก่อนแล้ว เช่น รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 233)

ภาพที่ 262 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนนภูมิ วัดบางกะพ้อม

ภาพที่ 263 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต วัดบางกะพ้อม

การนำรอยพระพุทธรูปบาทที่มีลวดลายมงคลไปประดับตกแต่งอาคารในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องดังที่ปรากฏที่วัดกกและวัดบางกะพ้อมน่าจะเกิดขึ้นมาจากความเชื่อและความรับรู้ของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ว่า บนฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าจะต้องมีลวดลายมงคลอยู่ด้วยเสมอ จึงนำเอาแนวความคิดนี้มาประยุกต์เพื่อให้รอยพระพุทธรูปบาทที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องนั้นมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ภาพรอยพระพุทธรูปประทับอยู่บนเพดาน ศาลาการเปรียญของวัดบางอ้อยช้าง (ภาพที่ 257) ตกแต่งด้วยตารางสี่เหลี่ยม มีรูปดอกบัวซึ่งมีรูปสตรีถือดอกบัวอยู่ตรงกลาง โดยการจัดเรียง ลวดลายมงคลแม้จะมีลักษณะหลายประการคล้ายคลึงกับการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาล แนวตั้ง โดยเริ่มแถวแรกจากพรหมโลก – เทวโลกและมีภาพพระอินทร์ประทับในเวชยันตนปราสาท อยู่เหนือดอกบัวโดยที่มีภาพสระอโนดาตอยู่ใต้ดอกบัวกึ่งกลางฝาพระบาท (ภาพที่ 265, 267) แต่ บริเวณกึ่งกลางดอกบัวกลางฝาพระบาทเป็นรูปสตรีถือดอกบัว รวมถึงลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอย พระพุทธรูปนั้นก็มีลวดลายมงคลที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในรอยพระพุทธรูปชิ้นอื่นๆ เช่น กระบอง หัสติลิงค์ ฉลองพระบาท (ภาพที่ 266) กลอง ทำให้แม้ลวดลายแรกจะเริ่มด้วยพรหม แต่ลายลำดับถัด มากลายเป็นรูปเทวดา ก่อนจะไล่เรียงไปเป็นภูเขาคีรี ราชูปโภค สัตว์ แล้วสลับกลับมาเป็นเครื่อง ราชูปโภค ทวีปทั้ง 4 แล้วจบส่วนล่างด้วยรูปสัตว์ (ภาพที่ 267) ซึ่งลักษณะเหล่านี้ล้วนแต่เป็นรูปแบบ ที่พบบนรอยพระพุทธรูปนี้เป็นครั้งแรกทั้งสิ้นอันอาจจะมีที่มาจากกรณีที่รอยพระพุทธรูปนี้ไม่ได้ สร้างด้วยช่างหลวง ผู้ออกแบบจึงใส่สัญลักษณ์ที่มีความเป็นมงคลเข้าไปในรอยพระพุทธรูปนี้เพิ่มเติม เข้าไปด้วย

ภาพที่ 264 ลายเขาพระสุเมรุและดอกบนรอยพระพุทธรูป วัดบางอ้อยช้าง

ภาพที่ 265 ลายฉลองพระบาทบนรอยพระพุทธรูป วัดบางอ้อยช้าง

ภาพที่ 266 ลายสระอโนดาตและลวดลายรอบๆบนรอยพระพุทธรูป วัดบางอ้อยช้าง

3.6.1.2.4. รอยพระพุทธรูปบนตู้ลายทอง

การเขียนภาพรอยพระพุทธรูปบนตู้ลายทองถือเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่เพิ่งจะปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในช่วงเวลานี้ด้วยเช่นกัน ถึงแม้ว่าภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น ชาดก หรือ พุทธประวัติ จะปรากฏขึ้นมาก่อนแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติบนตู้ลายทองนั้นเป็นรูปแบบที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน โดยตู้ลายทองที่เขียนภาพรอยพระพุทธรูปมีทั้งภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป

สำคัญและภาพรอยพระพุทธรบาท ซึ่งตู้ลายทองที่เขียนภาพรอยพระพุทธรบาทนั้นพบอยู่ 1 ใบคือ ตู้ชา
 หมู กท. 56 (ภาพที่ 268)

ภาพที่ 267 ตู้ลายทอง กท. 56 จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นารายณ์ราชนิเวศน์

ตู้ชาหมู กท. 56 (ภาพที่ 268) นี้มาจากวัดนาคกลาง กรุงเทพมหานคร³¹³ โดยภาพรอยพระพุทธรบาทนั้นถูกเขียนอยู่ผาค้นด้านหลังของตู้ เป็นภาพรอยพระพุทธรบาทขนาดใหญ่วางขวางอยู่บริเวณกึ่งกลางของฝาดูล้อมรอบด้วยภาพกลุ่มเทวดาล้อมรอบ

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาทบนตู้ลายทอง กท.56 จัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางโดยเริ่มจากบริเวณใต้อังคฺฐไปยังสันพระบาทเข้าหาศูนย์กลาง แต่ทิศทางการวางลวดลายมงคลนั้นกลับวางในแนวขวางไปกับทิศทางของรอยพระพุทธรบาท (ภาพที่ 269) ซึ่งเป็นรูปแบบที่คล้ายคลึงกับที่เคยปรากฏมาก่อนบนรอยพระพุทธรบาทวัดวรโพธิ์ (ภาพที่ 135) และกลับมาปรากฏอีกครั้งในรอยพระ

³¹³ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนทร, ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 2) (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย, 2529), 188 – 189.

พุทธบาทนี้ โดยเหตุที่จัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะอาจเป็นเพราะรอยพระพุทธบาทนี้เป็นรอยพระ
พุทธบาทที่วางในแนวขวาง จึงจัดวางทิศทางของลวดลายมงคลในลักษณะเดียวกัน

ภาพที่ 268 รอยพระพุทธบาทบนตู้ลายทอง กท. 56

ลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธบาทนี้เป็นไปตามคัมภีร์รุ่นเก่าเนื่องจากลวดลาย
มงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธบาทบนตู้ลายทองนี้ไม่มีลวดลายมงคลที่เพิ่มเติมขึ้นมาในสมัยต้นกรุง
รัตนโกสินทร์ เช่น ผ้าไตร หรือ สระอโนดาต รวมไปถึงภาพของรัตนะทั้ง 7 ของพระเจ้าจักรพรรดิ
แม้ว่าวิราภรณ์ สุวดีปทุมพงศ์ตีความว่าปรากฏบนรอยพระพุทธบาทนี้³¹⁴ แต่จากรูปแบบแล้วผู้วิจัยเห็น
ว่าลายมงคลชุดนี้น่าจะหมายถึงทิวทัศน์ทั้ง 4 ที่แสดงด้วยรูปบุคคลที่มีพระพักตร์ที่มีรูปทรงตามใบหน้า
ของบุคคลในทิวทัศน์เหล่านั้น (ภาพที่ 270) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรากฏมาก่อนแล้วในสมัยรัตนโกสินทร์
(ภาพที่ 253, 271) ดังนั้นลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทนี้จึงอาจมีที่มาจากลวดลายมงคลที่
ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถาซึ่งแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระปรมาภิไธยวชิราวุธที่ น่าจะได้ทรงศึกษาเรื่องนี้จากคัมภีร์รุ่นเก่า

³¹⁴ วิราภรณ์ สุวดีปทุมพงศ์, ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยตั้งแต่พุทธ
ศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24, 2552, 54

ภาพที่ 269 ลายทวีปทั้ง 4 และพระเจ้าจักรพรรดิบนตู้ลายทอง กท. 56

ภาพที่ 270 ลายอมรโคยานทวีปบนตู้ลายทอง ฝาพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ทว่าในการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้น กลับมีการสลับมงคลลำดับที่ 2 แว่นสองพระพักตร์ (สิริวจฺโญ) ที่แสดงด้วยรูปของสตรีถือแว่นสองพระพักตร์ไปไว้ในลำดับที่ 6 .ในขณะที่ลำดับที่ 2 นั้นใช้รูปปลาคุ้ ซึ่งบนรอยพระพุทธรบาทนี้มีการปรากฏรูปปลาคุ้ (สุวรรณมจฺจยฺคุลฺล) อยู่ตามลำดับต่อจากรูปสังข์ขาวเวียนขวา (ทฺชฺฌนาวตตเสตสฺงฺข) อยู่แล้ว โดยที่รูปสวัสดิกะ (โสวตฺถิโก) นั้นหายไป (ภาพที่ 272) ซึ่งแม้จะเคยปรากฏการทำลวดลายมงคลรูปปลาในลวดลายมงคล 2 ช่องมาก่อนตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายดังปรากฏบนแผ่นครอบรอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท สระบุรี (ภาพที่ 178 – 179)

แต่ในกรณีของตู้ลายทองนี้น่าจะไม่มี ความเกี่ยวข้องและอาจเป็นการคิดของผู้ออกแบบลวดลายมงคลเองมากกว่า

ภาพที่ 271 การสลัปดาห์แห่งของลายสิริวิจิตรและลายสุวรรณมัจฉยุคลี 2 ช่องบนตู้ลายทอง กท. 56

อนึ่ง การจัดเรียงลวดลายมงคลในแนวขวางเช่นนี้ยังพบในรอยพระพุทธรบาทจำลองด้วย แต่พบเพียงไม่กี่ตัวอย่างเท่านั้น เช่น รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 135) หรือ รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเชิงท่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 273) แต่รอยพระพุทธรบาท วัดเชิงท่านี้จัดเรียงลวดลายแบบจักรวาลในแนวตั้งซึ่งเป็นรูปแบบมาตรฐานที่พบได้บ่อยในรอยพระพุทธรบาทสมัยรัตนโกสินทร์แทนที่จะจัดเรียงแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางแบบที่พบบนตู้ลายทองเลขที่ กท. 56 หรือรอยพระพุทธรบาท วัดวรโพธิ์

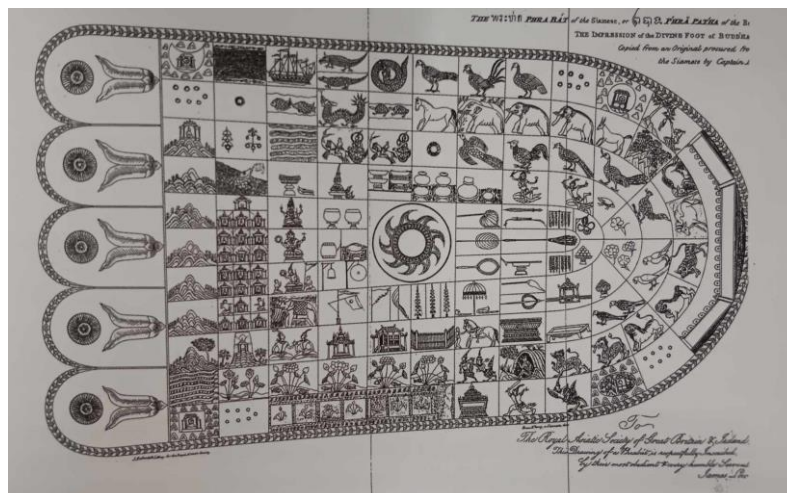

ภาพที่ 272 รอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดเชิงท่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

3.6.1.2.5. รอยพระพุทธรบาทในเอกสารชาวต่างชาติ

นอกจากในเอกสารฝ่ายไทยที่กล่าวถึงเรื่องของรอยพระพุทธรบาททั้งในเชิงประวัติ ตำนาน ความเชื่อ รวมไปถึงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทแล้ว ยังปรากฏเอกสารของชาวต่างชาติที่บันทึกข้อมูลเหล่านี้เอาไว้ด้วย โดยที่ในเอกสารเหล่านั้นมีภาพลายเส้นรวมถึงคำอธิบายชื่อของลวดลายมงคลแต่ละลายเอาไว้อย่างละเอียดตามความเข้าใจและการสืบค้นข้อมูลของผู้บันทึก

หลักฐานที่เก่าที่สุดที่มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทและลวดลายมงคลที่ปรากฏอยู่บนรอยพระพุทธรบาทนั้นคือบทความเรื่อง “On Buddha and the Phrabat” ของกัปตันเจมส์ โลวแห่งกองทัพอังกฤษ ซึ่งเขียนเมื่อ พ.ศ. 2373 ตรงกับรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงเรื่องราวความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทรวมถึงได้กล่าวถึงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทเอาไว้ พร้อมกับแนบภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทที่วาดโดยศิลปินชาวสยามมาด้วย (ภาพที่ 274)

ภาพที่ 273 ลายเส้นรอยพระพุทธรบาทในบทความของเจมส์ โลว

ที่มาภาพ: James Low, "On Buddha and the Phrabat," *Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol.3, No.1 (1831), no page number.

ลวดลายมงคลทั้งหมดที่ถูกกล่าวถึงนั้นประกอบด้วย 1. จักร 2. มงกุฎ 3. บาตรแก้ว 4. คนโท 5. ตาลปัตร 6. ปราสาท 7. ธงมหาราช 8. แตรและสังข์ 9. ตั่ง 10. บัลลังก์ 11. ธงชัย 12. ธงผืนผ้า 13. เสลี่ยง 14. ถาดทอง 15. พัดวาลวิชนี 16. สุเมรุ 17. ภูเขา 7 ลูก 18. เทวโลก 6 ชั้นและพรหมโลก 16 ชั้น 19. ทวีปทั้ง 4 20. มหาสมุทร 21. ทวีปน้อย 2000 22. ปลาทองคู่ 23. นาคราชา 24. เขاجักรवाल 25. พระอาทิตย์ 26. พระจันทร์ 27. ดาวนักษัตร 28. ฉัตร 7 ชั้น 29. เขาทิมวัน 30. สระใหญ่ 7 สระ 31. มหาสมุทรทั้ง 5 32. แม่น้ำใหญ่ 7 แห่ง 33. ปลาพาห 34. ม้าพาห 35. ม้ากัณฐกะ 36. แส้ 37. สิงหราชา 38. พยัคฆราชา 39. ช้างอุโบสถ(ช้างเขียว) 40. ช้างฉัตตันต์(ช้างขาว) 41. ช้างแดง 42. ช้างเอราวัณ 43. โคอุสุภราช 44. แม่โค 45. ลูกโค 46. เรือ 47. แส้จามรี 48. ดอกบัวขาว 49. ดอกบัวแดง 50. ดอกบัวขาว 51. หางนกยูง 52. สังข์เวียนขวา 53. พรหมสี่หน้า 54. แมลงภู่ทอง 55. เต่าทอง 56. หงส์ 57. มังกร 58. นกกรวิก 59. กิณนร 60. นกยูง 61. นกกระเรียน 62. นกจากพราก 63. นกโพรตก 64. พญาครุฑ 65. เหรา 66. จระเข้ 67. เสาระเนียด 68. พวงมาลัยแก้ว 69. หม้อใส่น้ำเต็ม 70. ดอกพิกุล 71. ดอกปาริชาติ 72. นพรัตน์ 73. ควาย 74. เขาสัตตบริภัณฑ์ 75. รามสูร 76. มหาฤๅษี 77. คันธนู 78. บาตร 79. เขาไกรลาส 80. ดาวประกายพรึก 81. กังสดาล 82. สวนแก้ว 83. ถ้วยทอง 84. เกยช้าง 85. ฉลองพระบาท 86. นางมณีเมขลา 87. กวางทอง 88. พญา

ไก่อ 89. ดาวโรหิณี 90. ศรีวิตสะ 91. หอก 92. เครื่องประดับเพชร 93. สนวนแก้ว 94. สวัสดิกะ 95. กุณฑล 96. แก้วมณี³¹⁵

ลวดลายมงคลที่เจมส์ โลว์กล่าวถึงนั้นมีลักษณะที่ตรงกับภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทที่แนบมาด้วย (ภาพที่ 274) โดยภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทมีรูปแบบเป็นรอยพระพุทธรบาทที่วางตัวในแนวนอน ภายในฝ่าพระบาทแบ่งออกเป็นตารางโดยมีรูปจักรอยู่ตรงกลางและลวดลายมงคลทั้งหมดวางขนานไปกับรอยพระพุทธรบาทคล้ายกับรอยพระพุทธรบาทบนตู้ลายทอง วัดนาคกลาง (ภาพที่ 269) อย่างไรก็ตาม แม้จะถูกระบุว่าวาดโดยช่างชาวสยาม แต่การตกแต่งบนรอยพระพุทธรบาทกลับมีความแตกต่างหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นนิ้วพระบาทที่ไม่มีการแบ่งเป็นข้อ หรือ ลวดลายมงคลที่ปรากฏนั้นก็มิลวดลายมงคลที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนบนรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในประเทศไทย เช่น รามสูร นางมณีเมขลา (ภาพที่ 275) สนวนแก้ว เหา ม้ากัณชกะ เป็นต้น จึงอาจเป็นไปได้ว่า ภาพลายเส้นที่เจมส์ โลว์ได้มานั้นอาจจะได้มาจากช่างหล่อหรือช่างวาดที่สร้างรอยพระพุทธรบาทในแบบของตัวเองขึ้นมา ดังนั้น ทั้งรูปแบบและลวดลายมงคลที่ปรากฏจึงมีความแตกต่างอย่างมากกับรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นก่อนหน้า ซึ่งลวดลายมงคลที่เพิ่มเติมขึ้นมาจะมีบางส่วนที่คล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรบาทที่ถูกรับบันทึกโดยเฮนรี อلابาสเตอร์ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อไป

³¹⁵ James Low, "On Buddha and the Phrabat," *Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol.3, No.1 (1831), 71 – 120.

ภาพที่ 274 ลายรามสูร – มณีเมขลาบนรอยพระพุทธรบาทในบทความของเจมส์ โลว

ที่มาภาพ: James Low, “On Buddha and the Phrabat,” **Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Vol.3, No.1 (1831),no page number.

เฮนรี อลาบาสเตอร์ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทเอาไว้ในหนังสือชื่อ *The Wheel of the Law : Buddhism, illustrated from the Siamese Source* ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2414 ตรงกับช่วงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในหนังสือเล่มนี้มีการกล่าวถึงพุทธประวัติและรอยพระพุทธรบาท โดยเนื้อหาในส่วนของรอยพระพุทธรบาทนั้นมีการกล่าวถึงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทพร้อมกับแนบภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทมาด้วยชิ้นหนึ่งซึ่งถูกระบุว่ามีที่มาจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 276) ซึ่งลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทที่ถูกระบุในหนังสือเล่มนี้มีการอธิบายแบบเรียงลำดับทีละแถวจากแถบบนสุดไปยังแถวล่างสุด ซึ่งต่างจากในบทความของเจมส์ โลวที่แม้จะกล่าวถึงลวดลายมงคลเหมือนกันแต่ไม่ได้กล่าวอย่างเป็นระเบียบเท่ากับที่ระบุในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์

ภาพที่ 275 ลายเส้นรอยพระพุทธรูปบาทในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์

ที่มาภาพ: Henry Alabaster, *The Wheel of the Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of Buddha and an Account of the Phrabat*, No Page Number.

โดยลวดลายมงคลที่ถูกกล่าวถึงในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์ประกอบด้วย 1. หอก 2. ปราสาท 3. ตรี 4. ปืนปักผม 5. ดอกมณฑารพ 6. เส้าได้ 7. คัมภีร์ 8. ขอช้าง 9 – 15. มหาสมุทรรทั้งเจ็ด 16, 81. วิมาน 17. มหาสมุทรร 18. โคอุสุภราช 19. ช้างเอราวัณ 20. มังกร 21. เรือทอง 22. แม่

โคและลูกโค 23, 31, 39, 47, 51, 55, 59. สระน้ำ 7 สระ 24. บายศรีและแว่นเวียนเทียน 25. สังข์
 ทักซิณวารรัต 26. หงส์ 27 – 29, 35 – 37, 43 – 45, 67 – 69, 75 – 77, 83. พรหมสี่หน้า 30.
 กิณนร 32. เสวตฉัตร 33. จักรพรรดิ 34. นาคราชา 38. กิณนรี 40. พระขรรค์ 41, 49, 53, 57. ทวีป
 ทั้งสี่ 42. ช้างอุโบสถ 46. นกอินทรี 48. ตาลปัตร 50. ช้างฉัตรพันต์ 52. หางนกยูง 54. ม้าพลาหก 56.
 มงกุฎ 58. พยัคฆราชา 60. บาตร 61. พระอาทิตย์ พระจันทร์และดวงดาว 62. ราศี 63, 66, 71,
 79, 87, 99 – 102, 106. ภูเขา³¹⁶ 64. พวงมาลัยแก้ว 65. กระต่าย 70. นกยูง 72, 80, 88, 107 -
 108. ปัญจมหานที 73. นกยูง 74. จามร 78. นกแขกเต้า 82. พระแท่น 84 – 85, 89 - 92. เทวตา
 86. นกการเวก 93 – 94 นกยูง³¹⁷ 95. ธงชัย 96. กระจับ 97. พญาครุฑ 98. กวาง 103. ปลาทองคำ
 104. ผ้าไตรจีวร 105. หม้อใส่น้ำเต็ม³¹⁸

จากข้อมูลที่กล่าวถึงในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์จะพบว่า ลวดลายมงคลส่วนใหญ่เป็น
 ลวดลายทั่วไปที่ปรากฏมาก่อนแล้วในแบบแผนของรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่มี
 การเพิ่มผ้าไตรจีวร หรือ บายศรี (ภาพที่ 277) ในขณะเดียวกันก็มีบางลวดลายที่เพิ่งจะถูกกล่าวถึงใน
 บทความของเจมส์ โลว คือ กวาง (ภาพที่ 278) รวมไปถึงมีลวดลายมงคลที่เพิ่งจะปรากฏขึ้น ซึ่งเมื่อ
 เทียบกับข้อมูลในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์กับในบทความของเจมส์ โลวแล้วจะพบว่ามีความ
 ใกล้เคียงกันทั้งในด้านการจัดเรียงลวดลายที่ไม่ได้เรียงแบบจักรวาลในแนวตั้ง รวมถึงลวดลายมงคล
 บางลายที่เป็นลวดลายมงคลอย่างใหม่ที่มีการกล่าวถึงตรงกัน เช่น กวาง หรือ ปัญจมหานที ซึ่งแสดง
 ให้เห็นว่า แม้หนังสือเล่มนี้จะตีพิมพ์ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 แต่นายเฮนรี อลาบาสเตอร์น่าจะได้อ่าน

³¹⁶ ลวดลายมงคลที่เป็นภูเขาทั้งหมดนั้น เฮนรี อลาบาสเตอร์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่าหมายถึงภูเขา 7 ลูกและ เขาพระ
 สุธมฺมู เขาจักรวาล เขาไกรลาส แต่ไม่ได้มีการระบุว่าภูเขาลูกใดบ้าง อ้างอิงจาก Henry Alabaster, *The
 Wheel of the Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of
 Buddha and an Account of the Phrabat* (Taipei: Ch'eng Wen, 1971), 306.

³¹⁷ เฮนรี อลาบาสเตอร์อธิบาย เนื่องจากบนรอยพระพุทธรูปมีนกยูงหลายตัว นกแต่ละตัวจึงน่าจะหมายถึงนกที่
 ต่างกัน ได้แก่ นกกระเรียน นกจากพราศ และนกกะจิบ อ้างอิงจาก Henry Alabaster, *The Wheel of the
 Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of Buddha and an
 Account of the Phrabat*, 309.

³¹⁸ Henry Alabaster, *The Wheel of the Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern
 Buddhist, a Life of Buddha and an Account of the Phrabat*, 290 – 310.

เหล่านี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่ง ลวดลายมงคลบางลายที่ปรากฏในคัมภีร์ในนี้ยังส่งต่อไปถึงรอยพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อไป

ภาพที่ 276 ลายมงคลรูปฟ้าไตรบนรอยพระพุทธรูปในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์

ที่มาภาพ: Henry Alabaster, *The Wheel of the Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of Buddha and an Account of the Phrabat*, No Page Number.

ภาพที่ 277 ลายมงคลรูปกวางบนรอยพระพุทธรูปในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์

ที่มาภาพ: Henry Alabaster, *The Wheel of the Law, illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of Buddha and an Account of the Phrabat*, No Page Number.

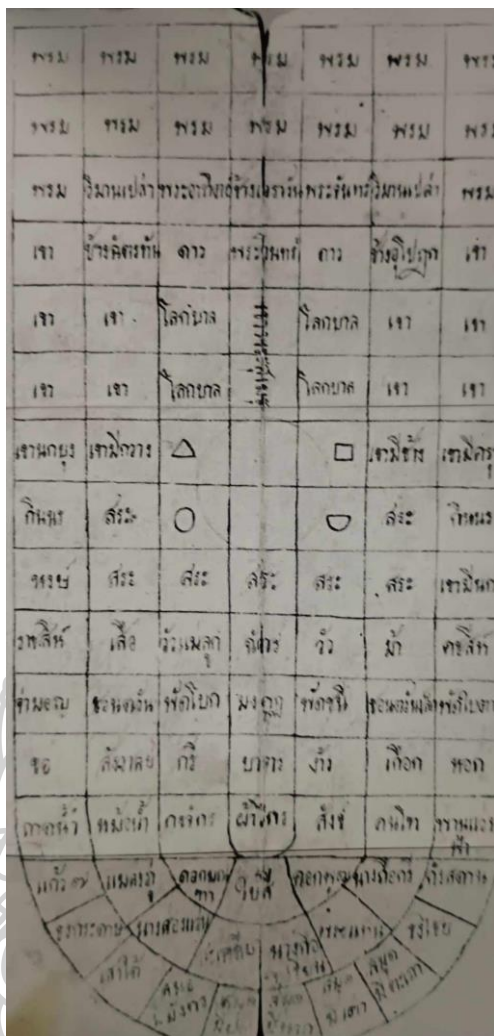
3.6.1.3. รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เกิดการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นในจำนวนที่เพิ่มมากขึ้นกว่าแต่ก่อนอันน่าจะมีที่มาจากกระแสของเทศกาลพระบาทซึ่งจัดขึ้นที่วัดอัมรินทรารามโดยจำลองบรรยากาศจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีมา³¹⁹ ซึ่งได้รับการตอบรับจากชาวบ้านอย่างดีมาก จนวัดอื่นที่มีรอยพระพุทธรูปต้องเอาเยี่ยงอย่าง ทำให้โรงหล่อพระหลายแห่งเริ่มสร้างรอยพระพุทธรูปมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านช่างหล่อ ทำให้รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นนับตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 5 นี้มีแบบแผนที่แทบจะเหมือนกันทั้งหมดเนื่องจากมีที่มาจากแหล่งเดียวกัน โดยมีหลักฐานสำคัญสมุดไทยของคุณเจริญ พัฒนางกูร³²⁰ที่มีการระบุถึงแบบแผนการจัดวางลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปเอาไว้อย่างละเอียด (ภาพที่ 279)

³¹⁹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, *ตำนานพระพุทธรูป อธิบายเรื่องพระบาท เรื่องพระพุทธรูปในพระราชพงศาวดาร* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, 2511),

³²⁰ Virginia Mckeen Di Crocco, *Footprints of the Buddhas of this era in Thailand and the Indian Subcontinent, Sri Lanka, Myanmar* (Bangkok: Siam Society, 2004), 209.

ภาพที่ 278 แบบแผนการสร้างรอยพระพุทธรบาทในสมุดไทย

ที่มาภาพ : Virginia Mckeen Di Crocco, **Footprints of the Buddhas of this era in Thailand and the Indian Subcintinent, Sri Lanka, Myanmar** (Bangkok: Siam Society, 2004), 209.

แบบแผนลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทในสมุดไทยของคุณเจริญนั้นแสดงฝ่าพระบาทที่แบ่งออกเป็นตารางสี่เหลี่ยมโดยเว้นพื้นที่ตรงกลางเอาไว้สำหรับรูปดอกบัวกึ่งกลางรอยพระพุทธรบาท ซึ่งการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นแบบจักรวาลในแนวตั้งโดยมีลวดลายมงคลแถวละ 7 ลาย เริ่มจากพรหมโลก ไหลลงมาถึงช้างเอราวัณที่ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ต่อด้วยพระอินทร์ที่ขนาบด้วยดวงดาวเหนือเขาพระสุเมรุที่อยู่เหนือพื้นที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทขนาบข้างด้วยท้าวจตุ-

โลกบาลทั้ง 4 ที่มุมทั้ง 4 ของพื้นที่กึ่งกลางมีภาพของทวีปทั้ง 4 ถัดลงคือภูเขาและสระน้ำที่อยู่เหนือ
แถวรูปสัตว์ ถัดลงไปคือแถวเครื่องสูงและเครื่องราชูปโภคก่อนจะลงไปสุดที่แถวของน้ำ

ลวดลายมงคลที่ปรากฏในแผนผังนี้ถือเป็นพัฒนาการในยุคท้ายๆของการจัดเรียงลวดลาย
มงคลบนรอยพระพุทธรบาทซึ่งยังคงจัดเรียงตามแบบขนาบจักรวาลในแนวตั้งในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นที่เริ่มจากแถวพรหมและมีเขาพระสุเมรุอยู่เหนือพื้นที่กึ่งกลางฝ่าพระบาท อย่างไรก็ตาม ใน
แบบแผนนี้ได้ตัดสระอโนดาตที่โดยปกติจะอยู่บริเวณใต้ดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาทออก ในขณะที่
ลวดลายมงคลที่ปรากฏมีทั้งลวดลายมงคลที่สืบมาตามเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ เช่น พรหม
เขา สระ และลวดลายมงคลที่เพิ่มเติมเข้ามาในการตกแต่งรอยพระพุทธรบาทในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น
กังสดาล ฉลองพระบาท บายศรี ฝ่าไตร

และเนื่องจากเป็นแผนผังที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นแบบแผนในการสร้างรอยพระพุทธรบาทจำลอง จึง
มีการให้รายละเอียดของลวดลายมงคลบางลายเพื่อให้เวลาสร้างจริงจะสามารถออกแบบได้ตรงกัน
เช่น การให้รายละเอียดของภูเขา เช่น เขามีทิวเขา เขานกยูง หรือรายละเอียดของมหาสมุทร เช่น
มหาสมุทรสีสำเภา มหาสมุทรสีมัจฉา เป็นต้น ซึ่งแม้หากเทียบการจัดเรียงลวดลายมงคลในแบบแผนนี้
และในเอกสารของเจมส์ โลว์หรือเฮนรี อลาบาสเตอร์จะพบว่า แม้การจัดเรียงลวดลายมงคลจะต่างกัน
แต่ลวดลายมงคลบางลายที่ถูกกล่าวถึงในบันทึกของชาวต่างชาติทั้ง 2 ขึ้นนั้นก็จะเป็นลวดลายใหม่ที่ไม่
ปรากฏมาก่อนในรอยพระพุทธรบาทจำลอง เช่น ฉลองพระบาท บายศรี เป็นต้น

นอกจากนี้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ยังปรากฏหลักฐานแม่พิมพ์หินสบู่ออกจากโรงหล่อพัฒนาช่างซึ่ง
ก่อตั้งขึ้น โดยนายเจริญ พัฒนางกูร ซึ่งสืบทอดฝีมือช่างจากช่างหล่อหลวงก่อนจะมาตั้งโรงหล่อของ
ตัวเองเมื่อประมาณ พ.ศ. 2454³²¹ ซึ่งใช้ในการสร้างลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท (ภาพที่ 280)
รวมถึงองค์ประกอบอื่นๆของรอยพระพุทธรบาท เช่น งานประดับต่างๆบนรอยพระพุทธรบาท (ภาพที่
281) ซึ่งแม่พิมพ์หินสบู่นี้จะมีลวดลายมงคลเดียวกันที่มีขนาดแตกต่างกันเพื่อช่วยให้สามารถ
สร้างรอยพระพุทธรบาทที่มีขนาดแตกต่างกันได้ด้วย สันนิษฐานว่าเทคนิคนี้น่าจะเริ่มปรากฏขึ้นเพื่อ

³²¹ ประวัติโรงหล่อพัฒนาช่าง History of the Phatthana Chang Foundry, เข้าถึงเมื่อ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2566
จาก

<https://www.facebook.com/media/set/?vanity=1517936548525672&set=a.2012749015711087>.

รองรับการสร้างรอยพระพุทธรูปที่เพิ่มมากขึ้นเพื่อใช้ร่นระยะเวลาในการสร้างรอยพระพุทธรูปให้มีความรวดเร็วมากยิ่งขึ้น

ภาพที่ 279 แม่พิมพ์ลวดลายมงคล โรงหล่อพัฒนช่าง

ภาพที่ 280 แม่พิมพ์ลวดลายตักแตงฐาน โรงหล่อพัฒนช่าง

รอยพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มหลัก คือ รอยพระพุทธรูปที่ยังคงสืบทอดรูปแบบจากรอยพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้า และรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตามแบบแผนการวางลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปจากสมุดไทยของคุณเจริญ พัฒนางูร นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังปรากฏรอยพระพุทธรูปบนผ้าพระบฏและรอยพระพุทธรูปที่สร้างเสมือนรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต

3.6.1.3.1 รอยพระพุทธรูปที่สืบทอดแบบแผนจากสมัยก่อนหน้า

รอยพระพุทธรูปที่ยังคงสืบทอดรูปแบบจากรอยพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้า เป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในช่วงต้นรัชกาลโดยสืบทอดขนบการตักแตงจากสมัยก่อนหน้า เช่น รอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ อำเภอสวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 282) เป็นรอยพระพุทธรูป 4 รอยที่จัดเรียงรอยพระพุทธรูปในแนวทแยงไปทางขวา ที่ฐานมีจารึกระบุว่ารอยพระพุทธรูปนี้สร้างขึ้นโดยเจ้าอธิการกลั่น พระสงฆ์และสัปบุรุษเมื่อปี พ.ศ. 2418

ภาพที่ 281 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สนวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ มีการจัดเรียงลวดลายมงคลทั้งหมดอยู่ภายในตารางสี่เหลี่ยมที่มีดอกบัวบริเวณกึ่งกลาง และการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นใช้กระบวนการเดียวกับที่เริ่มปรากฏในสมัยก่อนหน้า คือ การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลในแนวตั้งที่บริเวณดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระพุทธรบาทมีรูปเขาพระสุเมรุอยู่ด้านบนและมีสระอโนดาตอยู่ด้านล่าง (ภาพที่ 283) แต่แม้จะสืบทอดรูปแบบลวดลายมงคลบางประการมา เช่น บัลลังก์แก้ว (รัตนปาฎีกี) ในรูปของเก้าอี้ อย่างจีน (ภาพที่ 284) หรือพรหมโลกที่แสดงด้วยพรหมสี่หน้าและเทวโลกที่แสดงด้วยเทวดาถือพระขรรค์โดยที่ไม่ได้ประทับในปราสาท (ภาพที่ 285) แต่บนรอยพระพุทธรบาทนี้ก็ปรากฏลวดลายมงคลอย่างใหม่ที่เพิ่งจะเริ่มปรากฏขึ้น เช่น กระต่าย (ภาพที่ 286) ซึ่งแสดงถึงลวดลายมงคลที่มีพัฒนาการเพิ่มขึ้นแล้ว

ภาพที่ 282 เขาพระสุเมรุและสระอโนดาต รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก

ภาพที่ 283 ลายบัลลังก์แก้ว รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก

ภาพที่ 284 พรหมโลกและเทวโลก พระพุทธบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก

ภาพที่ 285 ลายมงคลรูปกระต่าย รอยพระพุทธบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก

3.6.1.3.2 รอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นหลังการเกิดขึ้นของแบบแผนลวดลายมงคล

รอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นหลังจากการเกิดขึ้นมาของแบบแผนลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธบาท มีตัวอย่างสำคัญ ได้แก่ รอยพระพุทธบาท วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี (ภาพที่ 287) และ รอยพระพุทธบาท วัดยาง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 288)

ภาพที่ 286 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี

ภาพที่ 287 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดยาง จังหวัดสุพรรณบุรี

รอยพระพุทธรูป วัดอุโปสถาราม (ภาพที่ 287) เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่หล่อจากโลหะฐานรอยพระพุทธรูปเป็นฐานสิงห์ และมีจารึกบริเวณฐานหน้ากระดานของรอยพระพุทธรูประบุว่า สมภารแจ่งร่วมกับชาวบ้านสร้างรอยพระพุทธรูปนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2426

ในขณะที่รอยพระพุทธรูป วัดยาง (ภาพที่ 288) มีรูปแบบคล้ายคลึงกับกับรอยพระพุทธรูป วัดอุโปสถาราม เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่หล่อจากโลหะ มีฐานเป็นฐานสิงห์เช่นกัน แต่จารึกบนรอยพระพุทธรูปของวัดยางจะมีแผ่นโลหะบริเวณใกล้กับสันพระบาท โดยจารึกนั้นกล่าวถึงนาย บุน นายพลาย นายลอยและนายบพได้จ้างนายเปรมสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นในปี พ.ศ. 2425

การจัดเรียงและรูปแบบของลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูป วัดอุโปสถาราม (ภาพที่ 287) จัดเรียงลวดลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยมจำนวน 7 ลายต่อแถวโดยมีแบบแผนใกล้เคียงกับที่ปรากฏในสมุดไทย เช่น มีแถวพรหมโลกอยู่ที่ 2 แถวบนสุด แสดงภาพเขาพระสุเมรุที่พระอินทร์อยู่ด้านบนเหนือดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาทโดยไม่มีภาพสระโนนดาตอยู่ด้านล่าง และขนานบซ้ายขวาด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ และท้าวจตุโลกบาล และมีภาพทวีปทั้ง 4 อยู่ที่ 4 มุมของดอกบัว(ภาพที่ 289) รวมถึงยังมีการแบ่งแถวลวดลายมงคลให้เป็นสัดส่วน เช่น แถวสัตว์ แถวเครื่องราชูปโภค (ภาพที่ 290) แต่แบบแผนลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปแห่งนี้มีการนำพระอาทิตย์และพระจันทร์มาขนานข้างพระอินทร์ ในขณะที่ลวดลายที่อยู่เหนือขึ้นไปคือดาว (นักษัตร) ทั้ง 3 ช่อง(ภาพที่ 289) ต่างจากรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในสมุดไทย ซึ่งลายมงคลที่อยู่ขนานพระอินทร์เป็นดวงดาว ในขณะที่เหนือขึ้นไปจะเป็นช้างเอราวัณซึ่งขนานข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์

ภาพที่ 288 ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดอุโปสถาราม

ภาพที่ 289 แถวลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดอุโปสถาราม

ส่วนที่น่าสนใจคือภาพเขาพระสุเมรุและพระอินทร์ซึ่งแม่ในแผนผังลวดลายมงคลที่ปรากฏในสมุดไทย จะแสดงภาพของลวดลายมงคล 2 ลายนี้แยกออกจากกัน แต่ในรอยพระพุทธรูปบาท วัดอุโปสถารามทั้ง 2 ลายนั้นยังอยู่ในช่องเดียวกัน ตามแบบที่สร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 3 เช่น บนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 247) นอกจากนี้ภาพเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรูปบาท วัดอุโปสถารามนั้น มีการนำสระอโนดาตมาผสมโดยปรากฏในรูปของหัวสัตว์ที่พ่นน้ำออกมาเป็นกรอบของลาย (ภาพที่ 291) และลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบางลาย เช่น พรหมโลก หรือ เทวโลกซึ่งแสดงด้วยภาพพรหม 4 หน้าและเทวดาถือพระขรรค์ซึ่งประทับอยู่ภายใน

ปราสาทนั้น (ภาพที่ 292) ยังสามารถเทียบได้กับต้นแบบในแม่พิมพ์หินสบู่ (ภาพที่ 279) ซึ่งถือเป็น
กระบวนการเทคนิคอย่างใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้

ภาพที่ 290 ลายพระอินทร์และเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธบาทเดียว วัดอุโปสถาราม

ภาพที่ 291 ลายพรหมโลกบนรอยพระพุทธบาทเดียว วัดอุโปสถาราม

รอยพระพุทธบาท วัดยาง (ภาพที่ 288) ใช้แบบแผนในการจัดเรียงลวดลายมงคล โดยนำ
ลวดลายมงคลทั้งหมดบรรจุเอาไว้ภายในตารางสี่เหลี่ยมที่มีลายแฉก 8 ลายและมีดอกบัวอยู่ตรง
กลาง ซึ่งแม้ลวดลายมงคลบางส่วนจะชำรุดไปแต่ก็มีลักษณะการจัดลวดลายมงคลเหมือนกัน คือ เริ่ม

จากแถวพรหมโลก 2 แถว เนื้อดอกบัวตรงกลางมีภาพเขาพระสุเมรุที่ผสมผสานเข้ากับสระอโนดาต ที่ขนาบด้วยท้าวจตุโลกบาลโดยมีพระอินทร์ประทับภายในปราสาทอยู่ด้านบน ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ เนื้อขึ้นไปจากพระอินทร์คือภาพดาว 3 ช่อง และมีภาพทวีปทั้ง 4 ที่มุมทั้ง 4 ของดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาท อย่างไรก็ตาม ฝีมือที่สร้างรอยพระพุทธรบาทนี้ดูอ่อนกว่าที่วัดอุโปสถาราม (ภาพที่ 293 – 294) เนื่องจากลวดลายมงคลมีขนาดที่เล็กกว่าทำให้มีความละเอียดไม่เท่า

ภาพที่ 292 ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดยาง

ภาพที่ 293 ลายทวีปทั้ง 4 บนรอยพระพุทธรบาทเดี่ยว วัดยาง

3.6.1.3.3 รอยพระพุทธรบาทบนพระบฏ

รอยพระพุทธรบาทบนพระบฏนั้นปรากฏหลักฐานอยู่บ้างในช่วงรัชกาลที่ 5 โดยพบทั้งรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวและรอยพระพุทธรบาท 4 รอย แต่หลักฐานชิ้นสำคัญที่จะกล่าวถึงพระบฏรอย-

พระพุทธรูป 4 รอย วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 295) ซึ่งเป็นพระบรมพุทธรูปที่จัดเรียงฝาพระบาททั้ง 4 ในแนวทแยงไปทางซ้าย โดยลวดลายมงคลนั้นถูกบรรจุลงไปในการวางสีเหลี่ยมที่มีดอกบัวอยู่ตรงกลางแถวละ 7 ลาย โดยการจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นใช้การจัดเรียงตามแบบจักรวาลในแนวตั้งโดยเริ่มจากแถวพรหมโลก ต่อด้วยเทวโลก ราชูปโภค ก่อนจะเป็นแถวสัตว์และองค์ประกอบจักรวาล เช่น ภูเขา แม่น้ำและสระน้ำ (ภาพที่ 296) โดยแม่ Virginia Mckeen Di Crocco จะกำหนดอายุอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยอธิบายว่าเนื่องจากปรากฏรูปพระราหูบนฝาพระบาท (ภาพที่ 297)³²² แต่เนื่องจากภาพพระราหูนั้นปรากฏครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 บนรอยพระพุทธรูป วัดกก (ภาพที่ 263) ประกอบกับมีลวดลายมงคลขลุ่ย (ภาพที่ 298) ซึ่งปรากฏครั้งแรกในแบบแผนรอยพระพุทธรูปบนสมุดไทยสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 279) ดังนั้น พระบรมพุทธรูปนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 มากกว่า

ภาพที่ 294 พระบรมพุทธรูปรอยพระพุทธรูป 4 รอย วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี

³²² Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล, รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัณฑ์ตามกรอบคิดแบบสิงหล - สยาม, 168.

ภาพที่ 295 ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่ 4 พระบฏ วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี

ภาพที่ 296 ลายราหูบนรอยพระพุทธรูปบนพระบฏ วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี

ภาพที่ 297 ลายคชสีห์ รอยพระพุทธรูปบาทบนพระบฏ วัดมหาธาตุวรวิหาร เพชรบุรี

3.6.1.3.4 รอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างเสมือนรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต

นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูปบาททั่วไปทั้งรอยพระพุทธรูปบาทจำลองและรอยพระพุทธรูปบาทในผ้าพระบฏที่กล่าวถึงไปข้างต้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ลงมายังปรากฏรอยพระพุทธรูปบาทที่มีลักษณะพิเศษ เพราะมีการตกแต่งส่วนฐานรอยพระพุทธรูปบาทด้วยภาพเล่าเรื่องการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีขึ้น โดยพบหลักฐานเพียง 2 ชิ้น คือ รอยพระพุทธรูปบาท วัดโบสถ์กาเรือง จังหวัดนครนายก (ภาพที่ 299) และ รอยพระพุทธรูปบาท วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 300)

ภาพที่ 298 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายก

ภาพที่ 299 รอยพระพุทธรบาทเดียว วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม

รอยพระพุทธรบาททั้ง 2 ชั้นนี้มีลักษณะคล้ายกัน คือ เป็นรอยพระพุทธรบาทที่มีการตกแต่ง ลวดลายมงคล 108 ประการเอาไว้ภายในตารางสี่เหลี่ยมตามแบบแผนที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่ง แม้รอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้วจะมองไม่เห็นลวดลายมงคลเนื่องจากทองคำเปลวติดบังแทบ ทั้งหมด แต่รอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬารังยังพอเห็นลวดลายมงคลต่างๆบริเวณเหนือดวงบัว กึ่งกลางรอยพระพุทธรบาทที่มีภูเขาที่มีปราสาทโดยที่มีช้างเอราวัณอยู่ด้านบน (ภาพที่ 301) ลักษณะ เช่นนี้คล้ายกับในแบบแผนรอยพระพุทธรบาทในสมุทไทย ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงน่าจะสร้างขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือหลังจากนั้น

ภาพที่ 300 ช้างเอราวัณ พระอินทร์และเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬารัง

แต่รอยพระพุทธรบาททั้ง 2 รอยมีลักษณะสำคัญคือการตกแต่งส่วนฐานของรอยพระพุทธรบาท ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะเป็นฐานบัว แต่รอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬารัง และวัดกลางบางแก้ว มีการ ออกแบบส่วนฐานที่แสดงการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี โดยรอยพระพุทธรบาททั้ง 2 ชั้น มีวิธีการออกแบบฐานในส่วนนี้ที่ต่างกัน คือ รอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬารัง ออกแบบเป็นโขดหินที่แสดงภาพต้นไม้และคนที่กำลังเดินทาง บริเวณฐานเชิงชั้นล่างสุดมีภาพขบวน เกวียนและขบวนเรือ (ภาพที่ 302 – 303) ซึ่งเป็นวิธีการที่คนในสมัยนั้นใช้ในการเดินทางไปนมัสการ

รอยพระพุทธรูป ในขณะที่ยังเป็นส่วนฐานของรอยพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้วแม้จะแสดงภาพโชดหิน และผู้คนเหมือนกัน แต่รอยพระพุทธรูปนี้ไม่ปรากฏขบวนเรือ พบเพียงขบวนเกวียน และมีขบวนช้างเพิ่มเติมเข้ามา (ภาพที่ 304 – 305) พร้อมทั้งมีการแสดงภาพของวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เช่น พระอุโบสถหรือมณฑปที่อาจหมายถึงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับคนที่กำลังเดินไปนมัสการ (ภาพที่ 306)

ภาพที่ 301 ขบวนคนและเกวียน ฐานรอยพระพุทธรูป วัดโบสถ์กาฬาร

ภาพที่ 302 ขบวนคนและขบวนเรือ ฐานรอยพระพุทธรูป วัดโบสถ์กาฬาร

ภาพที่ 303 ขบวนเกวียน ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว

ภาพที่ 304 กลุ่มคนและขบวนช้าง ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว

ภาพที่ 305 ภาพวัดพระพุทธรบาท สระบุรี ฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว

การออกแบบรอยพระพุทธรบาทที่จำลองลักษณะของรอยพระพุทธรบาทจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีนั้นปรากฏมาก่อนในภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ ในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 253, 255) และพบต่อเนื่องมาจนถึงสมัยต่อมา (ภาพที่ 306) ซึ่งเกิดขึ้น เพื่อให้ผู้ชมสามารถแยกออกว่าภาพรอยพระพุทธรบาทที่เห็นนั้นคือรอยพระพุทธรบาทรอยใด ในขณะที่ การออกแบบฐานรอยพระพุทธรบาทจำลองเพื่อแสดงถึงรอยพระพุทธรบาทจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีนี้ น่าจะเกิดขึ้นเพื่อให้รอยพระพุทธรบาทนั้นๆ มีสถานะเทียบเท่ารอยพระพุทธรบาทบน เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีโดยไม่จำเป็นต้องออกแบบตัวอาคารหรือพื้นที่โดยรอบให้เหมือนกับ วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นกระบวนการที่พบในสมัยรัตนโกสินทร์และจะขอกกล่าวถึงในบท ถัดไป

ภาพที่ 306 วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี

3.6.1.4 รอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นหลังรัชกาลที่ 5

สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมายังคงปรากฏการสร้างรอยพระพุทธบาทตามแบบแผนที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งพบทั้งรอยพระพุทธบาทเดี่ยวและรอยพระพุทธบาท 4 รอย รอยพระพุทธบาทที่สร้างในระยะนี้เริ่มปรากฏจารึกบนรอยพระพุทธบาทเพิ่มมากขึ้น โดยรอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นในระยะนี้จะจัดเรียงลวดลายมงคลตามแบบแผนในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏหลักฐานทั้งการจัดเรียงลวดลายมงคลเหนือดอกบัวที่มีเพียงเขาพระสุเมรุและพระอินทร์โดยที่เหนือขึ้นเป็นดาวแบบเดียวกับที่พบที่วัดอุโบสถาราม เช่น รอยพระพุทธบาท วัดพระพุทธบาทพนมดิน จังหวัดสุรินทร์ซึ่งมีจารึกระบุว่าชาวอำเภอท่าตูมสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2492 (ภาพที่ 307, 308) หรือรอยพระพุทธบาทที่จัดเรียงลวดลายแบบเดียวกับที่พบในแบบแผนลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทในสมุดไทยที่มีการเรียงตัวของลวดลายมงคลบริเวณเหนือดอกบัวประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ พระอินทร์ และช้างเอราวัณ เช่น รอยพระพุทธบาท วัดสันติวนาราม จังหวัดเลย ซึ่งสร้างขึ้นโดยนายมนูและนางปราณี วรรณพานิชเมื่อปี พ.ศ. 2502 (ภาพที่ 309, 310) หรือรอยพระพุทธบาท วัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง ที่มีจารึกระบุว่านางซิ้มและนายฮวด ล้มจู่หะสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2470 ที่มีลักษณะการจัดเรียงลวดลายมงคลคล้ายกับที่ปรากฏที่

รอยพระพุทธรูปที่ วัดสันติวนารามแต่สลัปลายช้างเอราวัณและพระอินทร์ให้พระอินทร์ขึ้นไปแถวบน
แทน (ภาพที่ 311 - 312)

ภาพที่ 307 รอยพระพุทธรูปเดี่ยว วัดพระพุทธรูปพนมดิน จังหวัดสุรินทร์

ภาพที่ 308 พระอินทร์และเขาพระสุเมรุรอบพระพุทธรูปเดียว วัดพระพุทธรูปบาทพนมดิน

ภาพที่ 309 รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดสันติวนาราม จังหวัดเลย

ภาพที่ 310 ช้างเอราวัณ พระอินทร์ เขาพระสุเมรุ รอยพระพุทธรูปบาทเดียว วัดสันติวนาราม

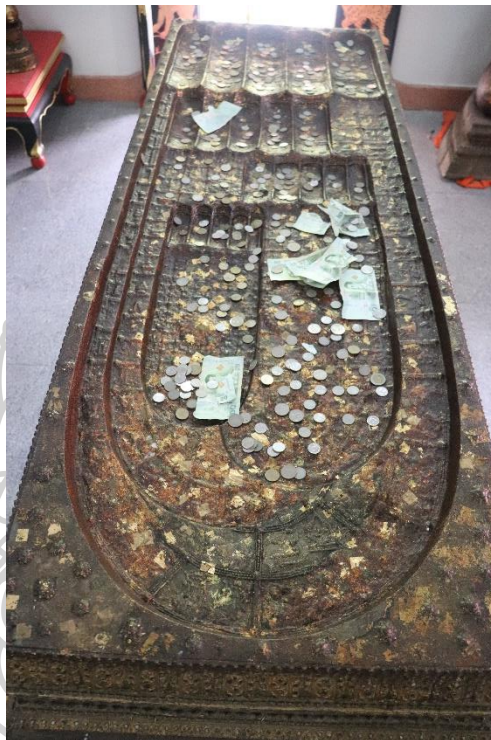
ภาพที่ 311 พระอินทร์ ช้างเอราวัณและเขาพระสุเมรุรอยพระพุทธบาทเดี่ยว วัดคูหาสวรรค์

ภาพที่ 312 รอยพระพุทธบาทเดี่ยว วัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง

ในขณะที่รอยพระพุทธบาท 4 รอยที่สร้างขึ้นในระยษนี้ก็ใช้วิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเดียวกันรอยพระพุทธบาทเดี่ยว แต่ปรากฏความหลากหลายในการจัดเรียงฝ่าพระบาททั้ง 4 มากกว่า ทั้งการจัดเรียงฝ่าพระบาทตามแบบแม่ริม เช่น รอยพระพุทธบาท 4 รอย วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานครที่น่าจะสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2458 ตามปีที่ปรากฏบนอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธ

บาท (ภาพที่ 313) การจัดเรียงฝาพระบาทแบบทแยง เช่น รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี (ภาพที่ 314) หรือการจัดเรียงแบบเข้าหาศูนย์กลาง เช่น รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดดอนบุปผาราม จังหวัดสุพรรณบุรี ที่มีจารึกระบุว่าพระเจ้าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2458 (ภาพที่ 315) และ การจัดเรียงฝาพระบาทแบบลดในแนวตั้งไปยังสันพระบาท เช่น รอยพระพุทธรบาท วัดน้อยชมภู จังหวัดสุพรรณบุรีที่มีจารึกระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2468 (ภาพที่ 316)

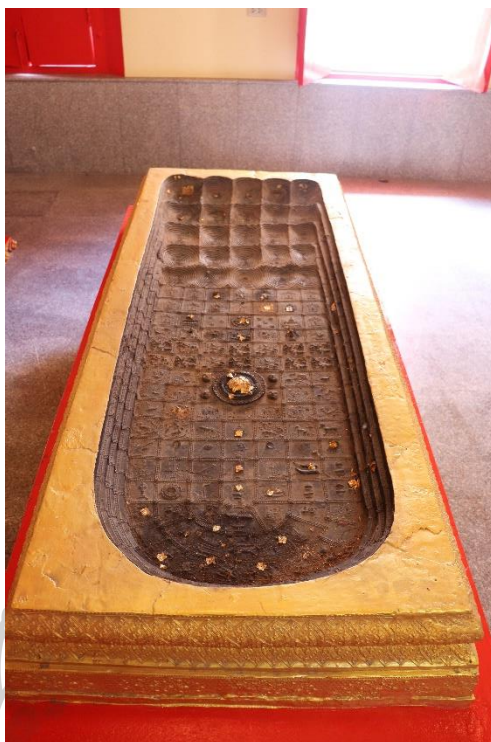
ภาพที่ 313 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดทองนพคุณ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 314 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี

ภาพที่ 315 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดดอนบุปผาราม จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 316 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดน้อยชมพู จังหวัดสุพรรณบุรี

ดังนั้น สมัยรัตนโกสินทร์จึงเป็นช่วงเวลาที่ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรบาทขึ้นมากที่สุด อันมีที่มาจากความศรัทธาที่มีต่อรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสุพรรณบุรีที่สืบต่อมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายโดยเริ่มจากกลุ่มชนชั้นสูงก่อนจะเผยแพร่ไปยังประชาชนทั่วไป และเนื่องจากการสร้างรอยพระพุทธรบาทเป็นจำนวนมาก จึงปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรบาทในหลายลักษณะ จากที่แต่เดิมมีเพียงรอยพระพุทธรบาทจำลองและรอยพระพุทธรบาทบนผ้าพระบฏ ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เริ่มปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรบาทที่มีลวดลายมงคลในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่อง รอยพระพุทธรบาทในฐานะสิ่งตกแต่งอาคาร รอยพระพุทธรบาทบนตู้ลายทอง การตกแต่งผ้าพระบาทพระพุทธรไสยาสน์ รวมไปถึงการออกแบบการจัดเรียงผ้าพระบาททั้ง 4 ของรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่มีหลากหลายวิธีรวมถึงมีการจัดเรียงให้เหมือนกับรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่แมริมซึ่งถือกันว่าเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนกตามความเชื่อในชุดรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง แสดงถึงแนวความคิดเรื่องการจำลองรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์อื่นนอกเหนือจากรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต

ในขณะที่การจัดเรียงลวดลายมงคลนั้นสืบทอดวิธีการจัดเรียงทั้งแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลาง และแบบจักรวาลในแนวตั้งมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ได้มีการพัฒนาการทั้งในด้านการจัดเรียง ลวดลายมงคลที่เน้นความสำคัญบริเวณดอกบัวกึ่งกลางฝ่าพระบาททั้งด้านบนและด้านล่าง การ ออกแบบลวดลายมงคลบางลาย รวมถึงมีการเพิ่มลวดลายมงคลที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยอยุธยา รวมถึงในคัมภีร์ใดใดแต่ถูกนำมาใส่ไว้ในฐานะส่วนหนึ่งของลวดลายมงคลเพื่อเติมเต็มช่องว่าง ซึ่ง รูปแบบทั้งหมดได้รับการพัฒนามาเรื่อยๆมาลงตัวในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกิดแบบแผนการสร้างรอย พระพุทธรูปแบบมาตรฐานขึ้นที่ส่งผลให้รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งรอยพระพุทธรูปจากบ้านช่างหล่อนั้นมีรูปแบบของรอยพระพุทธรูป วิธีการจัดเรียงลวดลาย มงคลและรูปแบบมงคลแบบเดียวกัน และเมื่อมีการส่งออกรอยพระพุทธรูปนี้ออกไปทั้งใน กรุงเทพมหานคร ปริมณฑล รวมถึงจังหวัดในภูมิภาคต่างๆทั่วประเทศไทย ทำให้รอยพระพุทธรูปใน ระยะนี้มีรูปแบบเหมือนกันแทบจะทั้งหมด

โดยภาพรวมแล้ว รอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในศิลปะไทยนั้นหากแบ่งตามรูปแบบของรอย พระพุทธรูปนั้นจะสามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว รอยพระพุทธรูปคู่ และ รอยพระพุทธรูปสี่รอย แต่หากแบ่งตามการรูปแบบการวางลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทนั้นอาจแบ่ง ได้เป็น 4 กลุ่ม คือ การจัดเรียงในตารางเต็มฝ่าพระบาท การจัดเรียงแบบวงกลมแบ่งช่องกึ่งกลางฝ่า พระบาท การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบผสมผสานระหว่างแบบตารางเต็มฝ่าพระบาทและแบบ วงกลมแบ่งช่องกึ่งกลางฝ่าพระบาท และการจัดเรียงแบบอิสระไม่อยู่ตาราง

ในขณะที่หากแบ่งตามการจัดเรียงลวดลายมงคลแล้วจะสามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มเช่นกัน กลุ่มแรกคือการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางซึ่งถือเป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดในศิลปะ ไทยที่ได้แรงบันดาลใจจากศิลปะพุกาม ปรากฏหลักฐานตั้งแต่ในศิลปะสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ 20 เรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 21 แล้วจึงค่อยๆเสื่อมความนิยมลง เมื่อเริ่มมีการ จัดเรียงลวดลายมงคลใหม่ซึ่งจะพัฒนาไปสู่การจัดเรียงแบบจักรวาลในแนวตั้ง และมีการฟื้นฟูกลับมา ใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนจะค่อยๆเสื่อมความนิยมลงอีกครั้งพร้อมกับการ เกิดขึ้นของรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบมาตรฐานจากบ้านช่างหล่อ กลุ่มที่ 2 นั้นเป็นการ จัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้งซึ่งถือเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในศิลปะไทย และแม้จะปรากฏ ตั้งแต่ในสมัยสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ 20 แล้วแต่ก็ไม่ได้ได้รับความนิยมมากนัก ก่อนจะปรากฏขึ้นอีก

ครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 23 และได้รับความนิยมสืบเนื่องยาวนานต่อมาจนถึง สมัยรัตนโกสินทร์เรื่อยมาจนถึงในปัจจุบัน และกลุ่มที่ 3 คือการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแนวขวาง ซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในศิลปะไทยเช่นเดียวกับกลุ่มการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง แต่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะอยุธยาราวพุทธศตวรรษที่ 21 และพบอยู่บ้างเป็นระยะๆตลอดมาจนถึง สมัยรัตนโกสินทร์ โดยการจัดเรียงลวดลายในลักษณะนี้จะประยุกต์เอาการจัดเรียงแบบเวียนเข้าหา ศูนย์กลางและจักรวาลในแนวตั้งมาใช้โดยที่ไม่มีแบบแผนการจัดเรียงที่ชัดเจนเท่ากับสองกลุ่มแรก อย่างไรก็ตาม การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแนวขวางนี้ไม่ได้รับความนิยมมากนักอันมีที่มาจาก รูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่นิยมรอยพระพุทธรูปแนวตั้งมากกว่า

ลำดับ	รอยพระพุทธรูปที่ใช้ในการศึกษา	อายุสมัย (พุทธศตวรรษ)	จัดเรียงแบบเวียนเข้า/ออก			จัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้ง			จัดเรียงแบบแนวขวาง				
			เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม		
8.	วัดเขาพระบาทน้อย	ปลาย 20		X									
9.	วัดเสด็จ	ปลาย 20				X							
	รอยพระพุทธรูปศิลปะล้านนา												
1.	วัดศรีโคมคำ	21	X										
2.	วัดพระสิงห์	21					X						
3.	วัดพระธาตุลำปางหลวง	21											
4.	หลวงพ่อกว้าง วัดป่าแดงหลวง	21	X										
5.	พระพุทธรูปปางกตรอยพระพุทธรูป	21						X					

ลำดับ	รอยพระพุทธรูปที่ใช้ในการศึกษา	อายุสมัย (พุทธศตวรรษ)	จัดเรียงแบบเรียงเข้า/ออก			จัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้ง			จัดเรียงแบบแนวขวาง				
			เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม		
1.	วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	24				X							
2.	วัดหัวเตย 1	24				X							
3.	วัดหัวเตย 2	24				X							
4.	วัดอรุณราชวราราม	24	X										
5.	วัดราชโอรสาราม	24	X										
6.	วัดโปรตเกตศเชษฐาราม	24				X							
7.	วัดนครหลวง	24	x										
8.	วัดอัมพวันเจติยาราม	24				X							
9.	วัดบางกะพ้อม	24				X							

ลำดับ	รอยพระพุทธรูปบาทที่ใช้ใน การศึกษา	อายุสมัย (พุทธศตวรรษ)	จัดเรียงแบบเวียนเข้า/ออก			จัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้ง			จัดเรียงแบบแนวขวาง			
			เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	
10.	วัดพิชัยญาติการาม	24	X									
11.	พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดเกศ เชษฐาราม	24				X						
12.	พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุ พนวิมลมังคลาราม	24				X						
13.	พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเสนา สนาราม	24				X						
14.	วัดกก	24				X						
15.	ปูนปั้น วัดบางกะพ้อม	24				X						

ลำดับ	รอยพระพุทธรูปบาทที่ใช้ใน การศึกษา	อายุสมัย (พุทธศตวรรษ)	จัดเรียงแบบเวียนเข้า/ออก			จัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้ง			จัดเรียงแบบแนวขวาง				
			เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม		
16.	วัดบางอ้อยช้าง	24				X							
17.	ตู้ กท. 56	24							X				
18.	วัดเชิงท่า	24							X				
19.	บทความของเจมส์ โลว์	24							X				
20.	หนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์	24				X							
21.	วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก	25							X				
22.	วัดอุโปสถาราม	25							X				
23.	วัดยาง สุพรรณบุรี	25							X				
24.	วัดมหาธาตุ เพชรบุรี	25							X				

ลำดับ	รอยพระพุทธรูปที่ใช้ในการศึกษา	อายุสมัย (พุทธศตวรรษ)	จัดเรียงแบบเวียนเข้า/ออก			จัดเรียงแบบจักรวาลแนวตั้ง			จัดเรียงแบบแนวขวาง				
			เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม	เรียงแถว	วงกลม	ผสม		
25.	วัดโสมภังคาร่อง	25				X							
26.	วัดกลางบางแก้ว	25				X							
27.	วัดพระพุทธรูปพนมดิน	25				X							
28.	วัดสันติวนาราม	25				X							
29.	วัดคูหาสวรรค์ พัทลุง	25				X							
30.	วัดทองนพคุณ	25				X							
31.	วัดสว่างอารมณ์ สิงห์บุรี	25				X							
32.	วัดดอนบุปผาราม	25				X							
33.	วัดน้อยชมพู	25				X							

บทที่ 4

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังไทย

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังไทย เป็นหลักฐานสำคัญที่บันทึกความทรงจำเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูป โดยแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางความคิดและความเข้าใจของผู้คนในแต่ละช่วงเวลาที่มีต่อรอยพระพุทธรูป ทั้งรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา และรอยพระพุทธรูปอื่นๆที่พบในประเทศไทยและในประเทศอื่นด้วย หลักฐานงานจิตรกรรมหรือภาพเล่าเรื่องที่เล่าเรื่องราวดังกล่าวนี้ปรากฏหลักฐานทั้งในภาพจิตรกรรมฝาผนัง ประติมากรรมเล่าเรื่อง รวมถึงในสมุดภาพไตรภูมิ ถึงแม้จะพบหลักฐานไม่มากนัก แต่ก็ปรากฏหลักฐานมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

เนื้อหาในบทนี้จะศึกษาเกี่ยวกับภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานปูนปั้น โดยจะศึกษาเนื้อหาที่น่าสนใจในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ว่ามีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร และมีพัฒนาการของเนื้อหาในแต่ละช่วงเวลาหรือไม่อย่างไร

4.1 ที่มาของแนวความคิดในการเขียนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

การสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองในศิลปะไทยปรากฏมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี แต่หลักฐานการสร้างภาพเล่าเรื่องในจิตรกรรมและประติมากรรมเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยนั้น กลับเพิ่งปรากฏครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนต้น โดย น่าจะได้รับแนวความคิดในการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมมาจากรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาและรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริง

คัมภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มสำคัญที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ คือ ปปัญจสุทนี อรรถกถาในปุณณิวาสสูตร กล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 2 รอยที่พระพุทธเจ้าทรงประทับไว้ในเขตสุนาปรีนตะ ประกอบด้วยรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสัจจพันธ์และรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา³²³ ทำให้ต่อมาได้มีการสถาปนารอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงให้เสมือนเป็นรอยพระพุทธรูปดังกล่าว ดังปรากฏหลักฐาน คือ การสถาปนารอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งพราน

³²³ ปุณณิวาสสูตร, เข้าถึงเมื่อ 17 พฤศจิกายน 2563, เข้าถึงได้จาก

<https://84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=14&i=754>.

บุญพบที่จังหวัดสระบุรีให้เป็นรอยพระพุทธรูปทาบบนยอดเขาสะจักพันธ์ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม³²⁴ และการสถาปนารอยพระพุทธรูป 2 แห่งที่เขเวเสตต่อให้เป็นรอยพระพุทธรูปทาบบนยอดเขาสะจักพันธ์และรอยพระพุทธรูปทาบริมฝั่งแม่น้ำนัมมทาในสมัยพระเจ้าสาธุน³²⁵

ในขณะที่รอยพระพุทธรูปทาบในภูมิศาสตร์จริงนั้น แม้ไม่ได้ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา แต่จะมีการแต่งตำนานหรือวรรณกรรมทางศาสนาเพื่อเชื่อมโยงรอยพระพุทธรูปทาบในภูมิศาสตร์เข้ากับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ดังที่ปรากฏในชุดรอยพระพุทธรูปทาบศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง สมัยอยุธยาตอนปลาย ที่มีการผนวกรอยพระพุทธรูปทาบตามคัมภีร์ปปัญจสูทนี ซึ่งต่อมามีการสถาปนารอยพระพุทธรูปทาบในภูมิศาสตร์จริง คือ รอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสะจักพันธ์คีรี และรอยพระพุทธรูปทาบริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา เข้ากับรอยพระพุทธรูปทาบในภูมิศาสตร์จริง ที่มีการแต่งตำนานหรือวรรณกรรมทางศาสนาให้สอดคล้อง รอยพระพุทธรูปทาบตามความเชื่อฝ่ายลังกา คือ รอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุมนภูฏ และรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณมาลิก³²⁶ รวมกับรอยพระพุทธรูปทาบในดินแดนใกล้เคียงที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่น คือ รอยพระพุทธรูปทาบ 4 รอยที่เมืองโยนก³²⁷ ซึ่งทั้ง 3 แห่งหลังต่างก็เป็นรอยพระพุทธรูปทาบที่มีตำนานกล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปทาบเหล่านี้ด้วยพระองค์เองทั้งสิ้น

นอกจากรอยพระพุทธรูปทาบในชุดรอยพระพุทธรูปทาบศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งแล้ว ยังปรากฏรอยพระพุทธรูปทาบอื่นๆ เช่น รอยพระพุทธรูปทาบแก้วข้าวและรอยพระพุทธรูปทาบเลดองยา ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปทาบนอกชุดรอยพระพุทธรูปทาบศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง แต่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทาบในประเทศไทย ร่วมกับรอยพระพุทธรูปทาบศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง ซึ่งรอยพระพุทธรูปทาบกลุ่มนี้พบในปริมาณที่น้อยกว่ามาก เพราะพบเฉพาะในสมุดภาพไตรภูมิเท่านั้น

ทั้งนี้อาจถือได้ว่ารอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสะจักพันธ์หรือเขาสุวรรณบรรพตซึ่งพบในสมัยพระเจ้าทรงธรรม เป็นรอยพระพุทธรูปทาบที่ถือว่าสำคัญที่สุดในสมัยอยุธยา โดยมีการระบุในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศว่า

“สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแท่งเป็น รอยพระบรมพุทธรูปทาบมีลายลักษณะอักษร ประกอบด้วยอักขรุตระศตมหามงคล 108 ประการสมด้วยพระบาลี แล้วต้องกับเมืองลังกาบอก

³²⁴ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553), 363 – 364.

³²⁵ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปทาบในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), 31.

³²⁶ เรื่องเดียวกัน, 20.

³²⁷ เรื่องเดียวกัน, 38.

เข้ามาว่า กรุงศรีอยุธยาเมื่อมีรอยพระพุทธบาทเหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต ก็ทรงโลมนัสปริดาปราโมทย์ ถวายทักษ์เหนืออุตมางคสิโณดมด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็นหลายครา³²⁸”

แม้ว่าคำบรรยายนี้จะไม่ตรงกับลักษณะที่เป็นจริง เนื่องจากรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ไม่มี ลวดลายมงคลทั้ง 108 ประการดังที่กล่าวแต่ก็เป็นที่ยืนยันความสำคัญของรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ ที่เริ่มต้นในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม อย่างไรก็ตาม ในเวลานั้นยังไม่ปรากฏการเชื่อมโยงรอยพระพุทธ บาทแห่งนี้เข้ากับรอยพระพุทธบาทบนเขาสัจจพันธ์แต่เชื่อว่าคนในสมัยอยุธยาน่าจะรับรู้เรื่องของรอย พระพุทธบาททั้งรอยพระพุทธบาทในคัมภีร์ปัญจสุทนีและรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏ อย่างไรก็ตาม ในระยะแรกยังไม่ปรากฏการเชื่อมโยงรอยพระพุทธบาทบนเขาสัจจพันธ์กับรอยพระพุทธบาท บนเขาสุวรรณบรรพต

การผูกรอยพระพุทธบาทในภูมิศาสตร์จริงที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีเข้ากับรอยพระ พุทธบาทในคัมภีร์คือรอยพระพุทธบาทบนเขาสัจจพันธ์น่าจะเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะมี การแต่งปุณโณวาทคำฉันท์ขึ้นโดยพระมหานาค วัดท่าทรายซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในรัชสมัย ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ³²⁹ เนื้อหาของปุณโณวาทคำฉันท์นั้นเริ่มต้นด้วยเนื้อหาในปุณโณวาท สุตกรก่อนจะต่อด้วยการสร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท สมัยอยุธยาและงานสมโภชรอย พระพุทธบาท ดังนั้น วรรณคดีเรื่องนี้จึงถือเป็นหลักฐานที่ชัดเจนถึงการรวมกันของเขาสุวรรณบรรพต และเขาสัจจพันธ์

สิ่งนี้ยังสะท้อนลงในจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายที่เริ่มปรากฏการปะปนกันของรอยพระ- พุทธบาทบนเขาสัจจพันธ์และเขาสุวรรณบรรพต แม้ว่าในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาจะปรากฏรอย พระพุทธบาททั้งสองแห่งแยกกัน แต่ในจิตรกรรมฝาผนังกลับปรากฏทั้งรอยพระพุทธบาทบนเขา สุวรรณบรรพตและรอยพระพุทธบาทบนเขาสัจจพันธ์ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งสิ่งนี้สอดคล้องกับ แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่เพิ่งเกิดขึ้นที่ที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นกัน การปะปนกันในครั้งนี้ยังทำให้เกิดการจำลองภาพวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีมาวาดลงบน ฝาผนังเป็นครั้งแรกด้วย

³²⁸ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ หลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด, 263.

³²⁹ “ปุณโณวาทคำฉันท์” ใน ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2556), 13.

ซึ่งในการศึกษานี้จะขอใช้ชื่อสุวรรณบรรพตเป็นหลักเมื่อจะกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี และจะใช้ชื่อสัจจพันธบรรพตเมื่อมีการระบุชัดเจนว่าเป็นรอยพระพุทธรูปตามความในคัมภีร์ปปัญจสูทนี

4.2 การแสดงภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

การแสดงภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานศิลปกรรมไทย มักพบอยู่ร่วมกับภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาอื่นๆ เช่น พุทธประวัติ ชาดก ไตรภูมิโลกสัตถฐาน หรืออาจปรากฏอยู่ในฐานะเนื้อเรื่องหลักที่ภาพเล่าเรื่องต้องการนำเสนอ โดยหลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปนั้นพบตั้งแต่ในสมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่าการแสดงภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยมีประเด็นที่น่าสนใจ 3 ประเด็น คือ 1. จำนวนรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏภายในภาพเล่าเรื่อง 2. รูปแบบรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่อง และ 3. รอยพระพุทธรูปอื่นๆที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องในศิลปะไทย

4.2.1 จำนวนรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏภายในภาพเล่าเรื่อง

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในศิลปะอยุธยานั้น ปรากฏทั้งในฐานะที่เป็นเนื้อเรื่องหลักของภาพเล่าเรื่อง หรือปรากฏเป็นองค์ประกอบในภาพเล่าเรื่องอื่นๆ ทำให้จำนวนแหล่งของรอยพระพุทธรูปสำคัญ หรือรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏภายในภาพมีจำนวนแตกต่างกันตามแต่เงื่อนไขของภาพเล่าเรื่อง สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มคือ

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปแห่งเดียว เป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดในการวาดภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่พบในประเทศไทย ปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นและพบต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งภาพรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏเพียงแห่งเดียวนี้นับทั้งเขียนเป็นเนื้อเรื่องหลักของอาคารเพียงเรื่องเดียวโดยไม่ปะปนกับภาพเล่าเรื่องอื่นๆ และ พบร่วมกับภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาอื่นๆ ซึ่งรอยพระพุทธรูปที่ถูกนำมาเลือกเขียนในลักษณะนี้มีอยู่ 2 แห่ง คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภู และ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่มากกว่าหนึ่งแห่งแต่ไม่ถึง 5 แห่ง เป็นรูปแบบที่เริ่มปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลายและพบต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นรูปแบบที่จะนำเอารอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ปปัญจสูทนีหรือรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งตามความเชื่อที่ปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลายรวมถึงรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงแห่งอื่นๆมาเขียน โดย

จำนวนของรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในแต่ละแห่งมีจำนวนแตกต่างกันไปตั้งแต่ 2 แห่ง ซึ่งภาพเล่าเรื่องในลักษณะนี้จะพบปะปนกับภาพเล่าเรื่องอื่นๆ

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่มีครบ 5 แห่ง เป็นรูปแบบที่เริ่มปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่พบอยู่ไม่บ่อยนัก โดยรอยพระพุทธรูปในชุด 5 แห่งนี้คือรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่แม้จะปรากฏความเชื่อนี้มาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พบภาพรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ครบ 5 แห่งปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาและธนบุรี ในฐานะส่วนหนึ่งของแผนที่ในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา และเนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งของแผนที่ รอยพระพุทธรูปที่พบจึงมีเฉพาะรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงเท่านั้น โดยปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงแห่งอื่นๆ ซึ่งมีหลักฐานอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาทั้งสิ้น 5 เล่ม ได้แก่ สมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5 สมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 สมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยาเลขที่ 8 สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1 สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7 และสมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรีอยู่ 1 เล่ม คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก ทั้งนี้ภาพการวาดภาพรอยพระพุทธรูปให้ครบ 5 แห่ง ในงานจิตรกรรมเพิ่งจะปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง ซึ่งภาพเล่าเรื่องนี้จะพบร่วมกับภาพเล่าเรื่องอื่นๆเสมอๆ

4.3. รูปแบบรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่อง

รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องมักจะเป็นรอยพระพุทธรูปในชุดรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง ประกอบด้วย รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธรูป 4 รอยที่โยนถ และรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา โดยอาจจะพบเพียงแห่งใดแห่งหนึ่งหรือพบหลายแห่งในทีเดียวกันได้ ซึ่งรูปแบบภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละแห่งนั้นมีรูปแบบและลักษณะเฉพาะตัวบางประการที่ทำให้สามารถแยกความแตกต่างระหว่างรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งได้

4.3.1 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ

4.3.1.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏในสมัยอยุธยา

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในศิลปะไทยนั้นกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ ปรากฏขึ้นครั้งแรกบนจิตรกรรมภายในกรุงพระปราสาท วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 317) ซึ่งในพระราชพงศาวดารระบุว่าจะสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระ

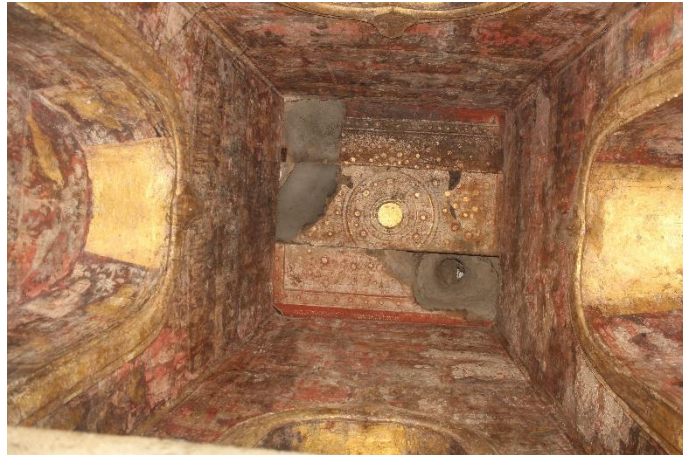
บรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เมื่อ พ.ศ. 1967³³⁰ โดยภาพรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่จำนวน 1 ช่องแทรกอยู่ระหว่างภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ ในที่กรุชั้นที่ 2 ซึ่งเขียนจิตรกรรมเล่าเรื่องพุทธประวัติในกรอบสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 318) ลักษณะการเขียนจิตรกรรมฝาผนังภายในกรุนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะพุกาม³³¹

ภาพที่ 317: ปราสาทประธาน วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

³³⁰ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด, 394.

³³¹ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัดนะ, จิตรกรรมสมัยอยุธยา : รายงานผลการวิจัยของสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), 22.

ภาพที่ 318 ภายในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ

ภาพเล่าเรื่องราวพระพุทธรูปที่ผนังทิศเหนือแถวที่ 3 ช่องที่ 3 (ภาพที่ 319) เป็นรูปรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนกูฏ ภาพจิตรกรรมช่องนี้เขียนเป็นภาพรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่มีการลงรักปิดทองประดิษฐานอยู่บนยอดเขาลูกโตด (ภาพที่ 320) ซึ่งรูปแบบนี้ต่อมาจะกลายเป็นรูปแบบที่พบได้ทั่วไปกับภาพของเขาสุมนกูฏในสมัยหลัง

ฉากรูปนี้ยู่ติดกับภาพพระพุทธรูปประวัติ 2 ตอน ได้แก่ พระพุทธเจ้าทรงปลงอายุสังขารและเมตไตรยพยากรณ์³³² สาเหตุที่ภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏแทรกอยู่บริเวณนี้อาจเนื่องมาจากการที่พุทธประวัติทั้ง 2 เหตุการณ์ไม่ปรากฏในพุทธประวัติตอนหลัก รวมถึงอาจมีที่มาจากเรื่องราวของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏในเอกสารฝ่ายล้านนาที่กล่าวถึงการที่เขาสุมนกูฏเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคตจะต้องมาประทับรอยพระพุทธรูป³³³ เพื่อแสดงถึงการคงอยู่ของพุทธศาสนาทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ซึ่งสอดรับการฉากรูปเมตไตรยพยากรณ์เป็นอย่างดี

³³² จีราวรรณ แสงเพชร, “จีราวรรณ แสงเพชร, กรุและการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ (นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2566), 218.

³³³ ตำนานมูลศาสนา, 250 – 251.

ภาพที่ 319 จิตรกรรมฝาผนังภายในกรุทิศเหนือ วัดราชบูรณะ

ภาพที่ 320 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏจิตรกรรมฝาผนังภายในกรุทิศเหนือ วัดราชบูรณะ

การปรากฏขึ้นภาพรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนกูฏที่วัดราชบูรณะนี้แสดงให้เห็นถึงการรับรู้เรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์นี้ได้เกิดขึ้นแล้วในรัชกาลดังกล่าว สอดรับกับในชินกาลมาลีปกรณ์ที่อธิบายเพิ่มเติมว่าในคราวที่พระภิกษุ 8 รูปจากแคว้นกัมโพชที่ได้เดินทางไปพร้อมกับพระภิกษุจากเชียงใหม่และรามัญไปทำการอุปสมบทใหม่ที่ศรีลังกา ในครั้งนั้น คณะพระภิกษุได้ไปนมัสการพระทันตธาตุ รอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนกูฏและโสฬสมหาสถาน 16 แห่ง³³⁴ จึงเป็นไปได้ว่าความรับรู้เรื่องรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนกูฏในอยุธยา น่าจะเริ่มเกิดขึ้นแล้วในรัชกาลนี้ รวมถึงอิทธิพลของศิลปะลังกาที่เริ่มเข้ามาในอยุธยามากขึ้น ปรากฏหลักฐานในจิตรกรรมฝาผนังในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะเช่นกัน เช่น ฉากอนิมิสเจดีย์ที่พระพุทธรูปเจ้าทรงมูทราไขว้พระหัตถ์

³³⁴ พระรัตนปัญญาเถระ, ผู้เขียน, แสง มนวิฑูร, ผู้แปล, ชินกาลมาลีปกรณ์, 119.

ไว้ที่พระอุระและมีฉัพพรรณรังสีอยู่รอบพระวรกาย³³⁵ (ภาพที่ 321) ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังภายในกรุนี้จึงน่าจะได้รับอิทธิพลทั้งจากศิลปะพุกามและศิลปะลังกา

ภาพที่ 321 ภาพอนิมิสเจตีย์ กรุพระปรารงค์ วัดราชบูรณะ

หลังจากภาพเล่าเรื่องภายในกรุพระปรารงค์ วัดราชบูรณะแล้วก็ไม่ปรากฏหลักฐานการแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏอีกเลยจนกระทั่งสมัยอยุธยาตอนปลาย เหตุผลสำคัญอาจจะมาจากหลักฐานงานจิตรกรรมหรือประติมากรรมเล่าเรื่องในสมัยอยุธยาตอนกลางที่พบอยู่อย่างจำกัด ปรากฏตัวอย่างเพียงไม่กี่วัดเท่านั้น เช่น วัดโลเอ³³⁶ ดังนั้นจึงไม่สามารถระบุได้ว่าในช่วงเวลาราว 200 ปีภายหลังจากวัดราชบูรณะนั้นปรากฏการเล่าเรื่องเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปบาทในงานศิลปกรรมหรือไม่ แต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายเริ่มปรากฏภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทขึ้นอีกครั้ง ซึ่งพบทั้งงานประติมากรรมเล่าเรื่องและงานจิตรกรรมที่มีทั้งบนฝาผนังและในสมุดภาพไตรภูมิ

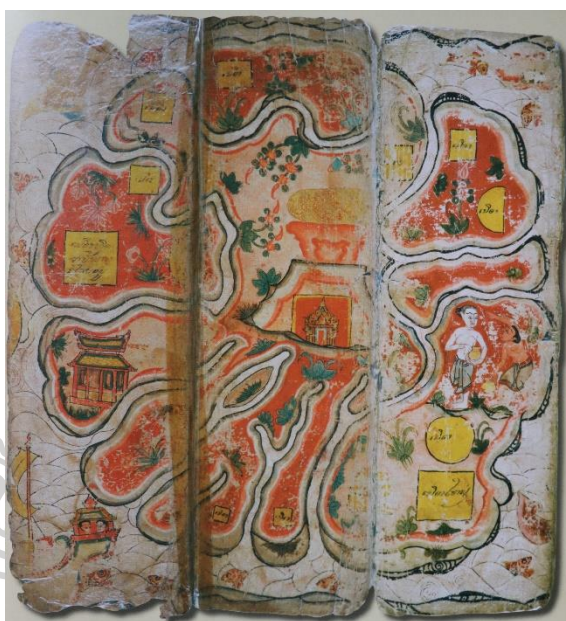
หลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่เก่าที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลายพบอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิและถือเป็นองค์ประกอบสำคัญที่พบในสมุดภาพไตรภูมิทุกฉบับในฐานะปลายทางสำคัญของการแสวงบุญยังเกาะลังกาซึ่งเป็นเส้นทางแสวงบุญดั้งเดิมของคนในดินแดนประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย³³⁷ หลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมุดภาพไตรภูมิที่เก่าที่สุดที่พบ

³³⁵ เขษม ติงส์กุลลี, สัตตมหาสถาน : พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555), 263.

³³⁶ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2550), 170 - 172.

³³⁷ กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกวัดศรีชุม,” ใน จารึกสมัยสุโขทัย, 78.

ในประเทศไทยคือสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5 (ภาพที่ 322) สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 22³³⁸ ซึ่งรูปแบบที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏเป็นรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่บนภูเขาที่กลางเกาะลังกาโดยที่ยังไม่มีบันไดสายโซ่และรอยพระพุทธรูปยังไม่ได้ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารคล้ายคลึงกับที่ปรากฏในจิตรกรรมในกรุพระปรางค์ประธาน วัดราชบูรณะ (ภาพที่ 320) แต่ได้มีการเพิ่มภาพอาคารบริเวณเชิงเขาซึ่งจะกลายเป็นองค์ประกอบที่พบกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏอยู่บ่อยครั้งในเวลาต่อมา

ภาพที่ 322 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552), 177.

ภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่มีสายโซ่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 323) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วง 10 ปีสุดท้ายก่อนสิ้นพุทธศตวรรษที่ 22³³⁹ โดยแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาบริเวณกึ่งกลางเกาะเช่นเดียวกับที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5 แต่ขนาดของเขา

³³⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ,” ดุษฎีนิพนธ์ สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552, 99.

³³⁹ เรื่องเดียวกัน, 104.

สุมนภูมุนั้นใหญ่ขึ้นอย่างมาก ทำให้มีการเพิ่มรายละเอียดหลายประการเข้าไป เช่น บันไดสายโซ่ สระน้ำ ศาลาระหว่างทางขึ้นพร้อมการใส่ข้อความอธิบายควบคู่ไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบันไดสายโซ่ซึ่งถือเป็นลักษณะเฉพาะและประติมานวิทยาที่สำคัญของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูมุนี้ที่แม้จะไม่ปรากฏเรื่องนี้ในเอกสารสมัยอยุธยาแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏเรื่องการปีนสายโซ่เอาไว้ เช่น จดหมายเหตุเรื่องสมณทูตไปลังกาทวีปครั้งที่ 2 ว่า

“ครั้นถึงเชิงเขาแล้ว ขึ้นไปอีก 100 เส้นจึงถึงที่มณฑลพระพุทธรบาท เข้ากันเป็นทาง 400 เส้น แลขึ้นไปนั้นที่เป็นหน้าผาขึ้นมิได้ จึงต้องเหนี่ยวสายโซ่ขึ้นไป มีอยู่ 3 แห่ง แต่ละแห่งๆนั้นสูง 3 วา 4 วาบ้าง คุนากลั่นกัก ด้วยสูงเหลือสูง แลจะได้มีต้นไม้ยึดเหนี่ยวขึ้นไปหามิได้ อาศัยได้แต่โซ่นั้นสิ่งเดียว โซ่นั้นมีถึง 11 สาย ลูกโซ่นั้นทำด้วยเหล็กใหญ่เท่านิ้วชี้³⁴⁰”

และรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูมุนี้มีบันไดสายโซ่ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 นี้จะกลายเป็นรูปแบบที่ส่งต่อไปยังภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูมุนั้นในในเวลาต่อมาทั้งในสมุดภาพไตรภูมิ จิตรกรรมฝาผนังและงานประติมากรรมเล่าเรื่อง

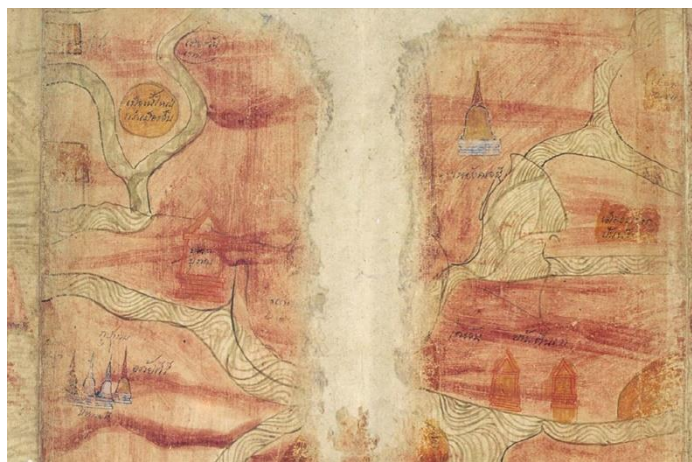

ภาพที่ 323 เขาสุมนภูมุนิ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 96.

³⁴⁰ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ลังกาทวีป, 400.

สมุดภาพไตรภูมิที่อายุถัดลงมาคือสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 324) ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในไม่เกินกลางพุทธศตวรรษที่ 23³⁴¹ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาพเขาสุมนกูฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้จะขาดหายไป แต่จากร่องรอยเท่าที่ยังเหลืออยู่อาจจะพออนุมานได้ว่า รูปแบบของเขาสุมนกูฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 นี้ น่าจะมีรูปแบบเดียวกันกับที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 5 ที่แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏขนาดใหญ่ บริเวณกึ่งกลางเกาะที่มีคำบรรยายกำกับ แสดงถึงขอบของการคัดลอกภาพจากสมุดภาพไตรภูมิที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ภาพที่ 324 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 202

ในขณะที่สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอมภาษาไทย เลขที่ 7 (ภาพที่ 325) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24³⁴² นั้น แม้จะแสดงลักษณะของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่มีบันไดสายโซ่และศาลาระหว่างทางแบบที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 แต่สมุดภาพไตรภูมินี้ถือเป็นหลักฐานชิ้นเดียวในสมัยอยุธยาที่แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในฐานะของรอยพระพุทธรูป 4 รอย ซึ่งเรื่องดังกล่าวถูกกล่าวถึงในตำนานมูลศาสนา³⁴³ และน่าจะเป็นที่รับรู้ต่อมาจนถึงในสมัยหลังดังปรากฏรอยพระพุทธรูปบาทบนเขา

³⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 113.

³⁴² เรื่องเดียวกัน

³⁴³ ตำนานมูลศาสนา, 207.

สุมนกุฎที่เป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในสมุดภาพไตรภูมิอักษรรรรมล้านนา เลขที่ 9 ที่สร้างขึ้นใน พุทธศตวรรษที่ 24³⁴⁴ (ภาพที่ 326 – 327) แสดงให้เห็นว่า ความรับรู้เรื่องรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกุฎในฐานะรอยพระพุทธรบาท 4 รอยนั้นเป็นที่รับรู้ในสมัยอยุธยาแต่อาจไม่ได้รับความนิยมมากเท่าใดนัก รวมไปถึงยังเป็นหลักฐานชิ้นแรกๆ ที่แสดงภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกุฎที่ประดิษฐานภายในอาคารและมีพระภิกษูกำลังนมัสการซึ่งคล้ายกับที่ปรากฏในจิตรกรรมพระตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ (ภาพที่ 331 – 333)

ภาพที่ 325 เขาสุมนกุฎ สมุดภาพไตรภูมิอักษรรรรม เลขที่ 7

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรรรรม ภาษาไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552), 108.

³⁴⁴ จตุพร ศิริสัมพันธ์และคณะ, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรรรรมล้านนาและอักษรรรรม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 4 – 5.

ภาพที่ 326 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนนุกฎ สมุดภาพไตรภูมิอักขรธรรมล้านนา เลขที่ 9
(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักขรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, 2547), 47.

ภาพที่ 327 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนนุกฎ สมุดภาพไตรภูมิอักขรธรรมล้านนา เลขที่ 9
(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักขรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, 2547), 48.

นอกจากนี้ ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับดังกล่าวยังมีการแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาใน
เกาะลังกาอีกแห่งหนึ่ง โดยแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทรอยพระพุทธรูปบาทภายในมณฑลที่ประดิษฐาน
บนเขาลูกโตตอีกลูกหนึ่งบนเกาะกลางทะเล พร้อมกับข้อความกำกับเอาไว้ด้านบนใจความว่า “พระ

บาทพระนโมพุทธ สหิณฺณเขาสุมณฺณภู” (ภาพที่ 328) ทำให้เสมือนว่ามีรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภู 2 แห่ง อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธรูปบาทบนเกาะลังกาทั้ง 2 แห่งนี้อาจต้องการสื่อถึงรอยพระพุทธรูปบาท 2 แห่งที่ปรากฏในบันทึกของหลวงจีนฟาเหียน³⁴⁵ ก็เป็นไปได้ ซึ่งประเด็นนี้จะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

ภาพที่ 328 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภู? สมุดภาพไตรภูมิอักษระขอม เลขที่ 7

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552), 101.

หลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาจึงแสดงถึงรูปแบบที่ยังได้แรงบันดาลใจมาจากภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูที่มีอายุสมัยเก่ากว่าที่อาจจะสะท้อนถึงรูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้ในสมัยอยุธยาตอนกลางที่หายไปก่อนจะเริ่มมีการเพิ่มเติมรายละเอียดต่างๆให้มากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งบันไดสายโซ่ที่จับแบบแผนสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทนี้ที่จะปรากฏขึ้นต่อไปทั้งในงานจิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมเล่าเรื่อง

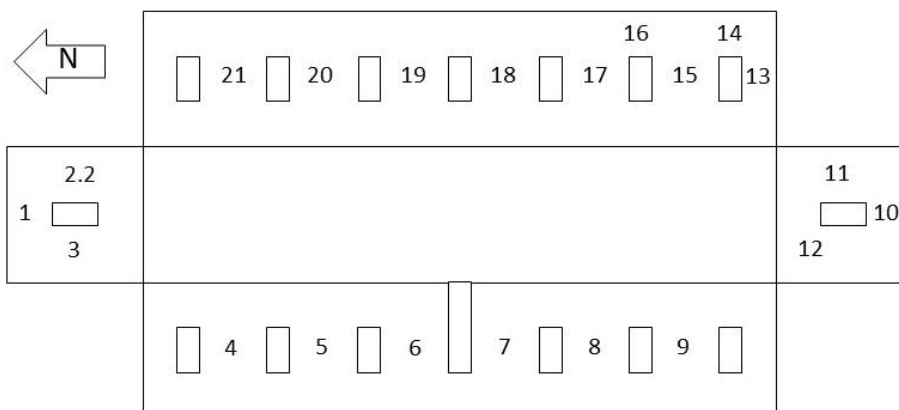
³⁴⁵ พระยาสุรินทรภักย์, แปล, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักรของพระภิกษุฟาเหียน, 196 – 197.

ในกรณีของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นพบอยู่เพียงแห่งเดียวคือพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 329) ซึ่งตั้งอยู่นอกเขตพุทธาวาสฝั่งทิศตะวันตก สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231 - 2246) เพื่อถวายเป็นกุฎที่อาศัยของพระอาจารย์ของพระองค์เอง เพราะในแผ่นดินนี้พระองค์ทรงมีพระปูลง 8 ข้อ หรือ อัฐฐธรรมปัญหาและได้รับการถวายวิสัชนาจากสมเด็จพระพุทโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ รวมถึงพระพุทโฆษาจารย์รูปนี้ยังเป็นพระอาจารย์ของเจ้าฟ้าตรีสุนทร พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชาซึ่งประสูติแต่กรมหลวงโยธาเทพอีกด้วย³⁴⁶ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์นี้เป็นอาคารก่ออิฐ 2 ชั้นหลังคามุงกระเบื้อง บริเวณชั้น 2 ของอาคารมีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนปลายเล่าเรื่องราวทางพุทธศาสนา ทั้งไตรภูมิ พุทธประวัติ ทศชาติชาดก พระพุทโฆษาจารย์เดินทางไปยังลังกาและเรื่องรอยพระพุทธรูปที่เขียนอยู่ที่ผนังด้านทิศใต้ โดยเขียนรอยพระพุทธรูปไว้ทั้งสิ้น 4 แห่งบนผนังด้านทิศตะวันออก (ภาพที่ 330) และหนึ่งในนั้นคือรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ

ภาพที่ 329 พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

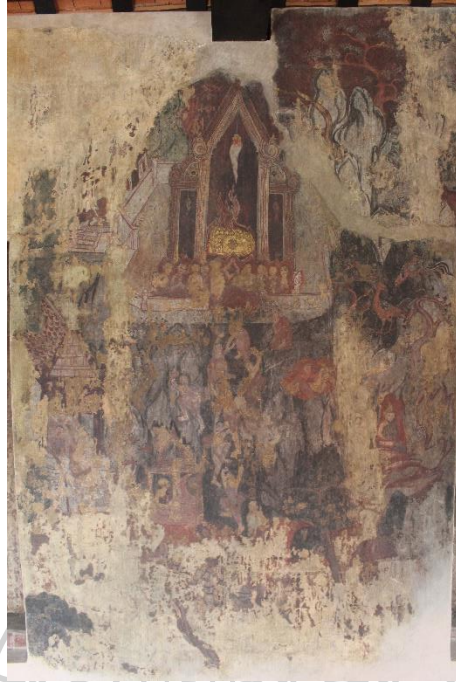
³⁴⁶ ธนิต อยู่โพธิ์, “จิตรกรรมฝาผนังในตำหนักสมเด็จพระพุทโฆษาจารย์,” ศิลปากร, 2, 6 (มีนาคม 2502), 38.

ภาพที่ 330 แผนผังจิตรกรรมฝาผนัง พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา

ภาพเล่าเรื่องราวพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏนั้นถูกวาดอยู่บนผนังด้านทิศตะวันออกระหว่างหน้าต่างบานที่ 6 และ 7 (เลขที่ 15 ในแผนผัง) (ภาพที่ 331) เป็นรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปบนภูเขาที่มีลายดอกบัวอยู่ที่กึ่งกลางรอยพระพุทธรูปและมีลายกลีบบัวอยู่โดยรอบ ด้านหน้ามีกลุ่มพระภิกษูกำลังนมัสการ โดยรอบมณฑปมีแนวกำแพงแก้ว (ภาพที่ 332) และบนยอดเขายังมีอาคารหลังคาคลุม 3 หลังซึ่งมีพระภิกษุอยู่ภายใน ระหว่างกลางเขามีกุ่มพระสงฆ์กำลังปีนบันไดสายโซ่ขึ้นไป (ภาพที่ 333) บริเวณด้านล่างมีพระสงฆ์อยู่ในศาลาและฤๅษีอยู่ภายในถ้ำซึ่งอาจเป็นกลุ่มบุคคลที่กำลังรอจะขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูป

รูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์นี้แสดงถึงแนวคิดด้านรูปแบบที่ได้แรงบันดาลใจจากภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมุดภาพไตรภูมิ โดยเฉพาะบันไดสายโซ่ที่ถือเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของรอยพระพุทธรูปนี้ แต่ที่วัดพุทไธสวรรย์ได้มีการเพิ่มรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปและกลุ่มบุคคลที่กำลังนมัสการรอยพระพุทธรูปที่แม้จะไม่ตรงตามความเป็นจริงที่ปรากฏเพราะทั้งรูปแบบของอาคารและรูปแบบของรอยพระพุทธรูปนั้นแสดงถึงลักษณะของศิลปะอยุธยา แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความศรัทธาที่ผู้คนมีต่อรอยพระพุทธรูปแห่งนี้รวมถึงรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่นๆที่ปรากฏร่วมกันภายในพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์แห่งนี้

ภาพที่ 331 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์
วัดพุทธไสสวรรย์

ภาพที่ 332 จิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์
วัดพุทธไสสวรรย์

ภาพที่ 333 จิตรกรรมฝาผนังรูปปั้นไดสายโซ่สำหรับขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ
พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรวรยศ

ในขณะที่หลักฐานงานประติมากรรมเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นพบเพียงแห่งเดียวเช่นกัน คือ วัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 334) ซึ่งเป็นวัดร้างที่ไม่ปรากฏประวัติหรือที่มาแต่จากหลักฐานงานศิลปกรรมที่ปรากฏ เช่น หน้าบันรูปพระนารายณ์ทรงครุฑล้อมรอบด้วยลายซ่อหางโต หรือเจดีย์ทรงเครื่องภายในวัดที่สามารถกำหนดอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ³⁴⁷ โดยภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปนี้อยู่บนผนังสกัดของห้องทำวิหารซึ่งเคยเป็นผนังสกัดหลังก่อนจะมีการปรับปรุงเป็นห้องในเวลาต่อมาเนื่องจากมีการก่ออิฐไปชนผนังเดิมที่มีปูนปั้นรอยพระพุทธรูป โดยมีช่องประตูอยู่ตรงกลาง³⁴⁸

³⁴⁷ สันติ เล็กสุขุม, *ลวดลายแบบอยุธยาตอนปลาย* (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2566), 201 – 202.

³⁴⁸ อรพินธุ์ การุณจิตต์, “สถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาในจังหวัดเพชรบุรี” *ศิลปากร*, 41, 2 (มีนาคม – เมษายน 2541): 32.

ภาพที่ 334 อุโบสถ วัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี

งานปูนปั้นที่ผนังสกัดห้องท้ายวิหารวัดไผ่ล้อม แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ โดยปรากฏอยู่บนฉากหลังกาทวิป แสดงด้วยภาพภูเขาขนาดใหญ่ที่กึ่งกลางผนัง (ภาพที่ 335) มีรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่เรียบไม่มีการตกแต่งลายใดใดแม้แต่นิ้วพระบาทอยู่บนยอดเขา เป็นแผ่นปูนเกลี้ยงทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน (ภาพที่ 336) ทำให้ไม่อาจทราบได้ว่าแต่เดิมจะปล่อยเรียบแบบในปัจจุบันเพื่อให้ตรงกับรอยพระพุทธรูปจริงที่เขาสุมนภูฏ หรืออาจจะเคยมีการตกแต่งด้วยวิธีการใดวิธีการหนึ่งเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาทั้งในงานประติมากรรมและจิตรกรรม บนภูเขามีกุ่มคนที่กำลังปีนบันไดสายโซ่เพื่อขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งมีทั้งพระ ทั้งฆราวาส (ภาพที่ 337) ลักษณะเช่นนี้ถือเป็นรูปแบบที่ปรากฏกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22

ภาพที่ 335 ปูนปั้นภายในห้องทำยวิหาร วัดไผ่ล้อม

ภาพที่ 336 ปูนปั้นรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูฏ ห้องทำยอุโบสถ วัดไผ่ล้อม

ภาพที่ 337 ปูนปั้นรูปโซ่สำหรับขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ห่องท้ายอุโบสถ
วัดไผ่ล้อม

นอกจากภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนยอดเขาสุมนกูฏแล้ว โดยรอบยังมีองค์ประกอบที่แสดงความเป็นเกาะลังกาอีกหลายประการ ทั้งรูปพระพุทธรูปไสยาสน์ภายในอาคารบริเวณเชิงเขาทางด้านขวาซึ่งอาจจะหมายถึงพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ภายในถ้ำทิวาคูหา หนึ่งในโสฬสมหาสถานก็ได้³⁴⁹ (ภาพที่ 338) ปราสาทสูง 7 ชั้นที่อาจจะหมายถึงโลหะปราสาท อุโบสถของวัดมหาวิหารซึ่งพระพุทธรูปโฆษาจารย์เคยพำนักเมื่อครั้งเดินทางมายังศรีลังกา³⁵⁰ (ภาพที่ 339) สอดคล้องกับภาพเรือ 2 ลำในทะเลที่อยู่บริเวณตอนล่างของผนังที่น่าจะหมายถึงฉากที่พระพุทธรูปโฆษาจารย์เดินทางโดยเรือสำเภาไปยังเกาะลังกา ระหว่างทางได้พบกับพระพุทธรูปที่ตตอาจารย์ที่โดยสารเรืออีกลำแล่นสวนมา³⁵¹ (ภาพที่ 340) ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนชี้ว่าฉากหลังที่ปรากฏในงานปูนปั้นนี้คือเกาะลังกา ดังนั้น รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในฉากนี้จึงควรเป็นรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏซึ่งได้รับแบบแผนการออกแบบมาจากภาพที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา

³⁴⁹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, พุทธศิลป์ไทยสายสัมพันธ์ศรีลังกา (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2563), 229.

³⁵⁰ พุทธโฆษนิทาน เรื่องพระพุทธรูปโฆษาจารย์ไปแปลพระปริยัติธรรมในลังกาทวีป, พิมพ์แจกในการปลงศพแย้มภรรยาพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2456), 31.

³⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 19 - 23.

ภาพที่ 338 ปูนปั้นรูปถ้ำทิวาคุหา ห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม

ภาพที่ 339 ปูนปั้นรูปโลหะปราสาทห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม

ภาพที่ 340 ปูนปั้นรูปเรือ 2 ลำ ห้องทำอุโบสถ วัดไผ่ล้อม

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันยังพบหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1 ที่สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24³⁵² สมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้ปรากฏการเขียนภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่มีบันไดสายโซ่พร้อมกับกลุ่มพระภิกษุเดินขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานภายในอาคารพร้อมก็มีศาลาพักระหว่างทาง (ภาพที่ 341) รูปแบบเช่นนี้คล้ายกับที่พบในสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7 (ภาพที่ 325) นอกจากนี้ ในสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอมเลขที่ 1 ยังมีภาพของรอยพระพุทธรูปบาทบนเกาะลังกาอีกแห่งหนึ่งที่มีข้อความกำกับระบุถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ (ภาพที่ 342) เช่นเดียวกันกับในสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7 (ภาพที่ 328) ต่างกันเพียงรูปแบบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปเท่านั้น ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้อาจเป็นงานที่คัดลอกมาจากสมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 7

³⁵² แต่เดิมพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญกำหนดอายุสมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้เอาไว้ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก่อนที่รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูลจะทำการศึกษาและกำหนดอายุใหม่อยู่ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 – พ.ศ. 2406 ดูเพิ่มเติมที่ จตุพร ศิริสัมพันธ์และคณะ, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, 5.

ภาพที่ 341 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิอักษรขอม เลขที่ 1

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 156.

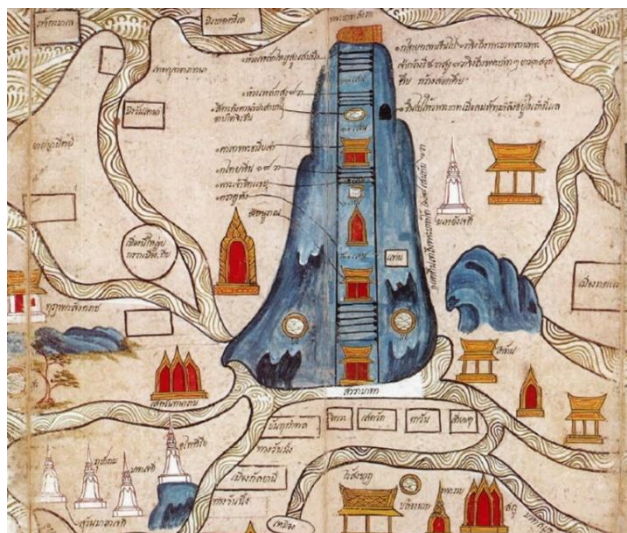
ภาพที่ 342 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนนุกฎ? สมุดภาพไตรภูมิอักษรรหอม เลขที่ 1

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรหอม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 155.

ในขณะที่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก นั้นมีเลขศักราชระบุอยู่ในบานแพนกว่า พ.ศ. 2319 ตรงกับสมัยธนบุรี อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากประวัติเอกสาร สภาพเอกสารและอักษรวิธีในเล่มแล้วน่าจะจำลองราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เช่นเดียวกับสมุดภาพไตรภูมิอักษรรหอม เลขที่ 1³⁵³

สมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนนุกฎเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่ประดิษฐานบนยอดเขากลางเกาะลังโดยไม่ประดิษฐานภายในอาคาร โดยบนภูเขาจะมีบันไดสายโซ่และศาลาระหว่างทางพร้อมทั้งคำบรรยายภาพกำกับเอาไว้ (ภาพที่ 343) ซึ่งลักษณะเช่นนี้มีรูปแบบเดียวกันกับที่พบในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เช่น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 323) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 324)

³⁵³ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 7.

ภาพที่ 343 เขาสุมนกูฏ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 224.

ดังนั้นภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่ปรากฏในศิลปะอยุธยาที่ปรากฏขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 จึงเริ่มต้นจากภาพของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาลูกโตดที่ยังไม่มีการใส่รายละเอียดสำคัญ เช่น บันไดสายโซ่ อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท หรือรายละเอียดอื่นๆ จนในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 จึงเริ่มเกิดการใส่รายละเอียดต่างๆเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรากฏขึ้นครั้งแรกของบันไดสายโซ่ในสมุดภาพไตรภูมิและจะส่งอิทธิพลไปยังประติมากรรมเล่าเรื่องและภาพจิตรกรรมทั้งบนฝาผนังและในสมุดภาพไตรภูมิ ก่อนที่จะมีการเพิ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งรูปแบบที่กล่าวมานี้จะส่งต่อไปยังภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏศิลปะรัตนโกสินทร์ต่อไป

4.3.1.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมัยรัตนโกสินทร์

หลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏนั้นถือเป็นหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทที่เก่าที่สุดที่พบในสมัยรัตนโกสินทร์เช่นกันกับในสมัยอยุธยา โดยรูปแบบการแสดงออกของเขาสุมนกูฏในภาพเล่าเรื่องสมัยรัตนโกสินทร์นั้นสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ แบบไทยประเพณีที่สืบทอดมาจากอยุธยา และสมจริงซึ่งเป็นแนวคิดใหม่ที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

4.3.1.2.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูแบบไทยประเพณี

แนวความคิดการสร้างภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูที่สืบทอดมาจากอยุธยา นั้นยังสามารถแบ่งย่อยได้อีก 3 กลุ่มตามบริบทของภาพที่ร่วมกันอยู่ ได้แก่ เขียนร่วมกับฉากไตรภูมิ เขียนร่วมกับฉากเกาะลังกา เขียนร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูในฉากไตรภูมิ

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูที่ปรากฏในฉากไตรภูมินั้นถือเป็นรูปแบบใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าแนวความคิดการวาดภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูในลักษณะนี้น่าจะมีแรงบันดาลใจจากสมุดภาพไตรภูมิที่แม้จะไม่ได้เขียนอยู่ติดกัน แต่ในสมุดภาพไตรภูมิที่กล่าวถึงเรื่องโลกสัตถุณานันจะมีภาพเกาะลังกาและเขาสุมณภูเขียนร่วมอยู่ด้วยเสมอเนื่องจากเกาะลังกานั้นมีสถานะเป็นบริวารของชมพูทวีป ซึ่งภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูในลักษณะนี้มักจะพบอยู่บริเวณผนังสกัดหลังพระประธานซึ่งฉากไตรภูมิหรือโลกสัตถุณานันมักจะเขียนอยู่

หลักฐานที่เก่าที่สุดพบที่พระอุโบสถ วัดดุสิตาราม กรุงเทพมหานคร วัดที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยา เดิมมีชื่อว่า วัดเสาพระโคโคน ก่อนที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงศรีสุนทรเทพ จะทรงสถาปนาวัดแห่งนี้ขึ้นใหม่ทั้งวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก่อนที่ต่อมาสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์จะทำการบูรณปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมและพระราชทานนามวัดใหม่ว่า “วัดดุสิตาราม”³⁵⁴

ภายในพระอุโบสถของวัดที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ (ภาพที่ 344) มีจิตรกรรมฝาผนังที่วาดขึ้นร่วมสมัยกันซึ่งบางส่วนน่าจะถูกบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเคยทรงวิจารณ์ว่า “วัดดุสิตารามก็ยังมีปรากฏฝีมือช่างรัชกาลที่ 1 อยู่เหมือนกัน คือพระอุโบสถและรูปเขียนภายใน แต่เป็นฝีมือปานกลาง ทำแต่พอดูได้ไม่สู้จะประณีต”³⁵⁵ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถหลังนี้เล่าเรื่องพุทธประวัติ ไตรภูมิและเทพชุมนุมตามอย่างที่เคยเขียนมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ได้มีการแทรกภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูเอาไว้ที่มุมฝั่งขวามือพระประธานบนผนังสกัดหลังในฐานะส่วนหนึ่งของภาพไตรภูมิ (ภาพที่ 345) โดยแสดงรูปภูเขาลูกโดดที่อยู่บนเกาะกลางทะเล มีรอยพระพุทธรูปสี่ท่อนขนาดใหญ่อยู่ด้านบน (ภาพที่ 346) ซึ่งน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมณภูซึ่งตั้งอยู่กลางเกาะลังกา

³⁵⁴ อภิวันท์ อดุลยพิเชษฐ, จิตรกรรมฝาผนังวัดดุสิตาราม, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2556), 110.

³⁵⁵ พระประวัติวิริยคุณ, ประวัติวัดดุสิตาราม (พระนคร: กรมศิลปากร, 2502), 3.

ภาพที่ 344 พระอุโบสถ วัดดุสิตาราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 345 จิตรกรรมฝาผนังฉากไตรภูมิบนผนังสกัดหลังภายในพระอุโบสถ วัดดุสิตาราม

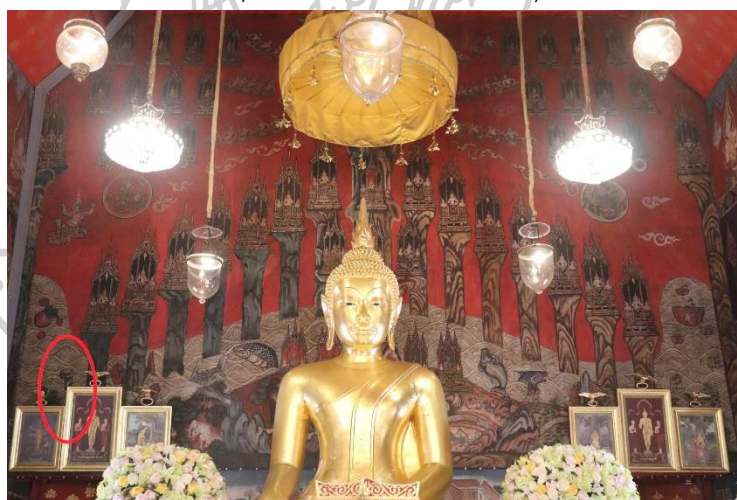
ภาพที่ 346 จิตรกรรมฝาผนังร่ายพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏภายในพระอุโบสถ วัดดุสิตาราม

การเขียนภาพร่ายพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏในฐานะส่วนหนึ่งของฉากไตรภูมิยังปรากฏต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 พบที่พระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 347) วัดสมัยอยุธยาที่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์) และกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ แต่ยังไม่แล้วเสร็จจนมาแล้วเสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนเดโชดิศรเป็นผู้ดำเนินการ³⁵⁶ ภายในพระอุโบสถของวัดที่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น (ภาพที่ 348) มีจิตรกรรมฝาผนังที่เล่าเรื่องพุทธประวัติ ไตรภูมิ เทพชุมนุมและภาพเรือนคหบดี และได้มีการแทรกภาพร่ายพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏลงไปฉากไตรภูมิบริเวณมุมฝั่งขวาพระประธานของผนังสกัดหลัง เช่นเดียวกับที่ปรากฏที่วัดดุสิตาราม (ภาพที่ 346) โดยปรากฏเป็นภาพร่ายพระพุทธรูปสี่ทองขนาดใหญ่อยู่บนยอดเขาที่โผล่ขึ้นมากลางทะเลซึ่งน่าจะหมายถึงร่ายพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 349)

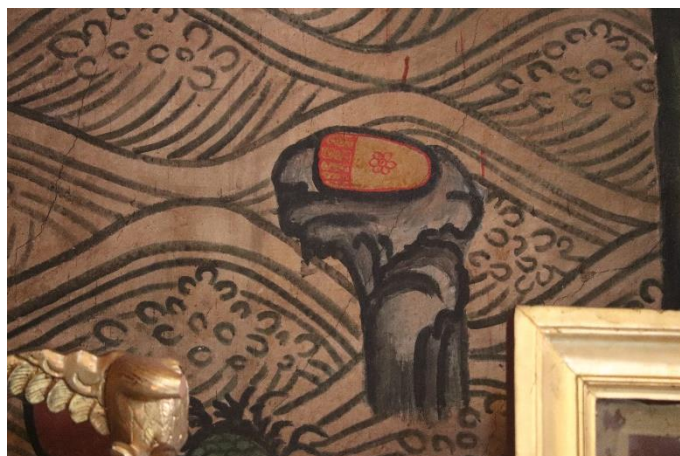
³⁵⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 (พระนคร: ศุภสภา, 2504), 167.

ภาพที่ 347 พระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 348 จิตรกรรมฝาผนังจากไตรภูมิบนผนังสกัดหลังภายในพระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติ

ภาพที่ 349 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทบาทบนเขาสุมณภูฏ ภายในพระอุโบสถ วัด
ทองธรรมชาติ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังปรากฏการเขียนรอยพระพุทธรูปทบาทบนเขาสุมณภูฏร่วมกับฉากไตรภูมิแต่ไม่ได้อยู่บริเวณผนังสกัดหลัง ซึ่งพบเพียงแห่งเดียว คือ พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งน่าจะสร้างเสร็จในสมัยในปี พ.ศ. 2390 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 350)³⁵⁷ โดยเขียนเอาไว้บริเวณเสาในอาคารซึ่งเขียนภาพภูมิจักรวาล³⁵⁸ (ภาพที่ 351) และเนื่องจากเกาะลังกามีสถานะเป็นบริวารของชมพูทวีป ดังนั้น จึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของฉากจักรวาลด้วยเช่นกัน ซึ่งที่วัดสุทัศนเทพวรารามนี้แสดงภาพรอยพระพุทธรูปทบาทบนเขาสุมณภูฏด้วยภาพเกาะที่มีภูเขาซึ่งมีมณฑปยอดปราสาทประดิษฐานรอยพระพุทธรูปสี่ทบาทบนเขา (ภาพที่ 335) มีพระภิกษุและฆราวาสกำลังนมัสการโดยมีบางคนกำลังปีนบันไดสายโซ่ขึ้นมาและมีศาลาขนาดเล็กอยู่ที่ตีนเขา ซึ่งการมีบันไดสายโซ่และศาลาที่ตีนเขาถือเป็นลักษณะที่สืบมาจากภาพรอยพระพุทธรูปทบาทบนเขาสุมณภูฏในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ 331, 335, 341)

³⁵⁷ น ฦ ปากน้ำ, *สุทัศนเทพวราราม* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2537), 9 – 17.

³⁵⁸ เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 – 24* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), 136 – 146.

ภาพที่ 350 พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 351 จิตรกรรมฝาผนังบนเสาพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 352 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในพระวิหารหลวง
วัดสุทัศน์เทพวราราม

การเขียนภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏร่วมกับฉากไตรภูมิยังพบต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่วิหาร วัดม่วง บางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นวัดราษฎร์ที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2355³⁵⁹ จิตรกรรมฝาผนังภายในวัดนี้พบอยู่ภายในวิหารซึ่งสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ประมาณ พ.ศ. 2444³⁶⁰ (ภาพที่ 353)

จิตรกรรมฝาผนังภายในวิหาร วัดม่วงเขียนเรื่องไตรภูมิ พุทธประวัติ ทศชาติชาดกและคำพังเพย โดยภาพรอยพระพุทธรูปบาทของวัดนี้แทรกอยู่ในภาพไตรภูมิที่ผนังสกัดหลังเอนียงไปทางฝั่งขวาของพระประธาน (ภาพที่ 354) แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทที่มีการแบ่งตารางและตกแต่งด้วยลายมงคลโดยตั้งอยู่บนเกาะกลางทะเล (ภาพที่ 355) ซึ่งน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏบนเกาะลังกา แม้จะไม่ได้แสดงลักษณะของภูเขาอย่างชัดเจนแบบพบในสมัยก่อนหน้า (ภาพที่ 349, 352) แต่การเป็นรอยพระพุทธรูปบาทบนเกาะซึ่งอยู่ในผนังเดียวกับภาพไตรภูมิก็ช่วยยืนยันว่ารอยพระพุทธรูปบาทนี้น่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ

³⁵⁹ อุ่ทอง ประศาสน์วินิจฉัย, **วัดม่วง**, ท่องจิตรกรรมประวัติศาสตร์สามัญชนบนผนัง, เข้าถึงเมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2565, เข้าถึงได้จาก <https://www.bloggang.com/viewdiary.php?id=muralsstay&month=12-2018&date=08&group=9&gblog=50>.

³⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 353 วิหารวัดม่ง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 354 จิตรกรรมฝาผนังฉากไตรภูมิบนผนังสกัดหลัง วิหารวัดม่ง
ที่มาภาพ: ศิวพร กวินสุพร

ภาพที่ 355 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ วิหารวัดม่วง
ที่มาภาพ: ศิวพร กวินสุพร

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่เขียนร่วมกับเกาะลังกานั้นพบหลักฐานที่เก่าที่สุดบนรอยพระพุทธรูปประดับจากวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 356) ซึ่งแม้ว่ารอยพระพุทธรูปนี้จะสร้างขึ้นรัชกาลของพระเจ้าติโลกราชในพุทธศตวรรษที่ 21 แต่ก็ได้รับการปฏิสังขรณ์ในรัชกาลของพญากาวิละในปี พ.ศ. 2337³⁶¹ ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏความในจารึกบริเวณด้านหลังรอยพระพุทธรูปว่า

“...จุลศักราชได้ 1156 ตัว...ปฐมมูลครุฑธา มีสาธุเจ้าคำภีร์ ตนเป็นเจ้าอาวสลิหฬารามาธิบัติ ลิกยม เจ้าชุน และมิสาธุเจ้าปัญญาวิริภิกษุ ลูกชาวบ้านหนองควายลิกยม เจ้าชุน ก็เป็นมูลครุฑธา ได้นำเอาয়รูปพระบาทแห่งพระพุทธรูปเจ้าอันมีในเมืองเชียงใหม่ว่ากล่าวเป็นจรวินิตภัยวิปริตปิ่นแปรฉิบหายเสีย เป็นอันยินดีในรูปพระพุทธรูปเจ้าเป็น (อัน) มากนักหนา จึงจะเอารูปพระบาทเข้าไปเมตตาและปรารภ (?) เมตตากับด้วยเจ้าพญาหลวงเมืองเชียงใหม่ เจ้าพญาหลวงเมืองเชียงใหม่ทั้งสองพระองค์พี่น้องกับทั้งภรรยาชุนและเสนาอมาตย์ ราชวงศ์ อนุราชวงศ์ ประชาราชภูร์บ้านเมืองชุนก็ยินดีสาธุการปราโมทย์..สังขาริกจิต (?) บุญญาภิสังขารในรูปพระบาทแห่งพระพุทธรูปเจ้านั้นก็บูชาด้วยข้าวตอกดอกไม้เทียนนะปูพมพราชา นมัสการไหว้นบครบยาเป็นนิรัน (ดร) บ่ขาดสาย แล้วจึงเรียกหาช่างไม้และช่างแต้มทั้งหลาย มาแปงปฏิสังขรณ์...ยังรูปรอยตีนพระพุทธรูปเจ้า ก้างพร้อยแตกแหงแปงแป้นใส่รักหางและสุวรรณคำแดงเรื่องเรือเพื่อบ่หื้อผิด....ตามย่าเก่าในรอยตีนพระพุทธรูปเจ้า อันบ้าง

³⁶¹ ฮันส์ เพนซ์ และ คณะ, จารึกพระเจ้ากาวิละ พ.ศ. 2334 - 2357 (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), 265- 267.

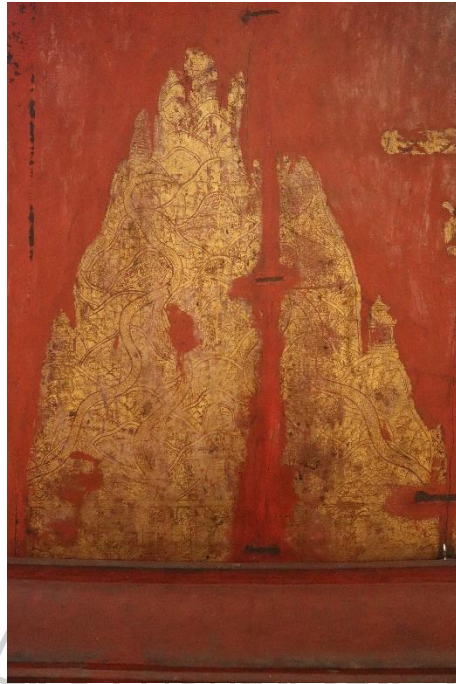
พร่องเสีย อันป่เสียดกมมีเท่าสังเขปด้วยอันย่อแคบเท่าพอหือเป็นที่ไหว้และบูชาแก่คนและเทวดา
ทั้งหลายตราบเมียน 5000 พระวัสสา ขอสุข 3 ประการ มินิพพานเป็นยอด แด³⁶²”

ภาพที่ 356 ด้านหลังรอยพระพุทธรูปประดับมุก วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่

ภาพเขาสุมนกูฏนี้อยู่บริเวณด้านหลังของรอยพระพุทธรูปประดับมุก เป็นลายคำรูปภูเขา
ขนาดใหญ่ที่ตกแต่งด้วยแม่น้ำ ต้นไม้ อาคารทรงปราสาท โดยที่ด้านล่างมีภาพเรือสำเภาอยู่ ด้านบนมี
เมฆอย่างจีน (ภาพที่ 357) โดยรูปแบบของภูเขานั้นแม้จะมีไม้มีรอยพระพุทธรูปอยู่บนยอดเขา
เนื่องจากภาพในส่วนนั้นลบเลือน แต่บริเวณใกล้ส่วนยอดเขามีบันไดสายโซ่ (ภาพที่ 358) ซึ่งเป็น
ลักษณะทางประติมานวิทยาเฉพาะของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่ใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอน
ปลายทั้งในวัดและในสมุดภาพไตรภูมิ รูปแบบนี้จึงน่าจะได้แรงบันดาลใจจากศิลปะอยุธยา –
รัตนโกสินทร์

³⁶² เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 357 ลายคำรูปเขาสุมณภูฏ ด้านหลังรอยพระพุทธรูปประทับมุก

ภาพที่ 358 บันไดสายโซ่บนเขาสุมณภูฏ ด้านหลังรอยพระพุทธรูปประทับมุก วัดพระสิงห์

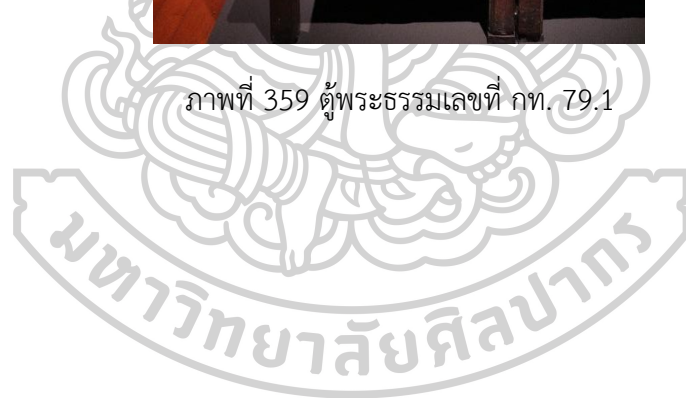
ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูฏในฐานะส่วนหนึ่งของเกาะลังกา

ในขณะที่หลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูฏในฐานะส่วนหนึ่งของเกาะลังกาที่เก่าที่สุดที่พบในกรุงรัตนโกสินทร์พบในตู้ลายทอง นั้นพบอยู่บนตู้พระธรรมจำนวน 2 ตู้ คือ ตู้พระธรรม

เลขที่ กท. 79.1 (ภาพที่ 359) และ กท. 222 (ภาพที่ 360) ซึ่งทั้งสองใบระบุตรงกันว่าเป็นของหอสมุดแห่งชาติมาแต่เดิม³⁶³ จึงไม่ทราบว่าคุณทั้งสองเคยอยู่ที่วัดแห่งใดมาก่อน

ภาพที่ 359 ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 79.1

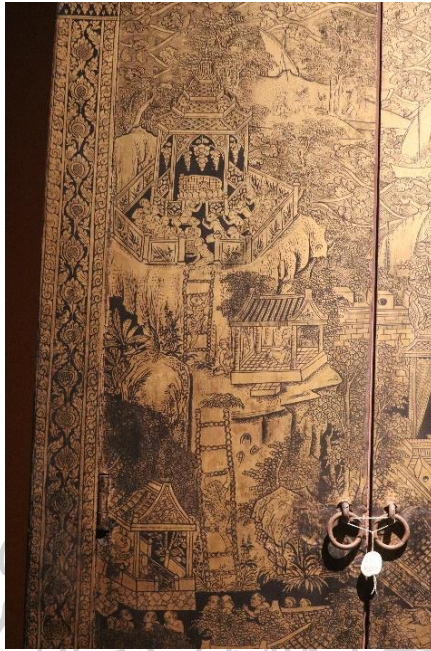
³⁶³ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนด์, *ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 2)*, 280. และ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนด์, *ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 3)* (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย, 2529), 127.

ภาพที่ 360 ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 222

ที่มาภาพ: ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุคนธ์, **ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอน ที่ 3)** (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย, 2529), 129.

ตู้พระธรรมเลขที่ 79.1 (ภาพที่ 359) เป็นตู้พระธรรมในชุดตู้หมู่ 4 ใบ ซึ่งภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูที่ปรากฏบนตู้พระธรรมใบนี้เป็นส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องพระพุทธรูปโฆษาจารย์เดินทางไปยังกาซึ่งอยู่บริเวณด้านหน้าตู้ โดยแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภู (ภาพที่ 361) เป็นรอยพระพุทธรูปบาทบนภูเขาลูกโดดที่แบ่งออกเป็น 2 ส่วนอย่างชัดเจน ในแต่ละส่วนมีบันไดโซ่เหล็กเป็นตัวเชื่อมที่มีคนกำลังปีนอยู่ซึ่งเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้ มีศาลาโถงอยู่บริเวณตีนเขาและกลางเขา ด้านบนสุดเป็นมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทในผังแปดเหลี่ยมแบบเปิดให้เห็นภายใน รอยพระพุทธรูปบาทภายในมณฑปเป็นรอยพระพุทธรูปบาทเดียวที่มีดอกบัวรองรับ กลางฝ่าพระบาทมีรูปดอกบัวและมีตารางอยู่เต็มฝ่าพระบาทแต่ไม่ปรากฏลวดลายมงคลใดๆโดยรอยพระพุทธรูปบาท โดยรอบรอยพระพุทธรูปบาทมีกลุ่มคนกำลังบูชาอยู่ มีกำแพงแก้วในผังแปดเหลี่ยมเช่นกัน

ภาพที่ 361 ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 79.1

ในขณะที่บนตู้พระธรรมเลขที่ กท. 222 (ภาพที่ 362) นั้นปรากฏบนภาพเล่าเรื่องการเดินทาง ไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทบนด้านข้างซ้ายของตู้ซึ่งแสดงภาพรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานอยู่บน เกาะ ภายในอาคารทรงวิหาร (ภาพที่ 363) แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวที่มีรูปดอกบัวอยู่ที่ กึ่งกลางรอยพระพุทธรบาท โดยภูเขานี้ไม่ได้แสดงรูปบันไดสายโซ่เช่นเดียวกับบนตู้พระธรรมเลขที่ กท. 79.1 (ภาพที่ 362) แต่เหตุที่สันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรบาทบนตู้พระธรรมนี้น่าจะเป็นรอยพระพุทธร บาทบนยอดเขาสุมนกูฏนั้นเพราะเป็นรอยพระพุทธรบาทบนยอดเขาที่อยู่บนเกาะซึ่งเป็นรูปแบบที่พบ มาก่อนแล้วกับรอยพระพุทธรบาทบนยอดเขาสุมนกูฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 330, 333) ประกอบกับภาพน้ำที่ประกอบฉากนี้นั้นแม้จะมีเรือพายอยู่จำนวนหนึ่งแต่ก็ปรากฏภาพเรือ สำเภขนาดใหญ่แสดงว่าน้ำที่ปรากฏในฉากนี้น่าจะเป็นทะเลมากกว่าแม่น้ำ ดังนั้นรอยพระพุทธรบาท ในภาพจึงน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาทบนยอดเขาสุมนกูฏมากกว่ารอยพระพุทธรบาทแห่งอื่นๆ

ภาพที่ 362 ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ผู้พระธรรมเลขที่ กท. 222

ที่มาภาพ: ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุคนธ์, **ตุ้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอน ที่ 3)** (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย, 2529), 129.

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พบหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในฐานะส่วนหนึ่งของฉากเกาส์ในจิตรกรรมฝาผนังเป็นครั้งแรกภายในหอพระไตรปิฎก วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 363) ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชและครองวัดนี้อยู่ ต่อมาเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้วได้โปรดฯ ให้นำพระไตรปิฎกฉบับพระราชวังบวรสถานมงคลมาประดิษฐานไว้ภายในหอพระไตรปิฎกนี้³⁶⁴

หอพระไตรปิฎกหลังนี้เป็นอาคารทรงเก๋งจีน หน้าบันตกแต่งด้วยงานปูนปั้นเป็นลายดอกพุดตาน ชุ่มประตู่และหน้าต่างเป็นลายใบเทศและศาสตราวุธ ภายในเขียนจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเขียนขึ้นในราวรัชกาลที่ 4 – 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ผนังทุกด้านเขียนเรื่องราวประเพณีทางพุทธศาสนา การสังคายนาพระไตรปิฎก และมีภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏบริเวณผนังด้านทิศตะวันตกในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 4 ซึ่งเกิดขึ้นบนเกาะลังกา

³⁶⁴ สมศักดิ์ แดงพันธ์, ผู้เรียบเรียง, **จิตรกรรมฝาผนังวัดบวรนิเวศวิหาร** (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2551), 71.

ภาพที่ 363 หอพระไตรปิฎก วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

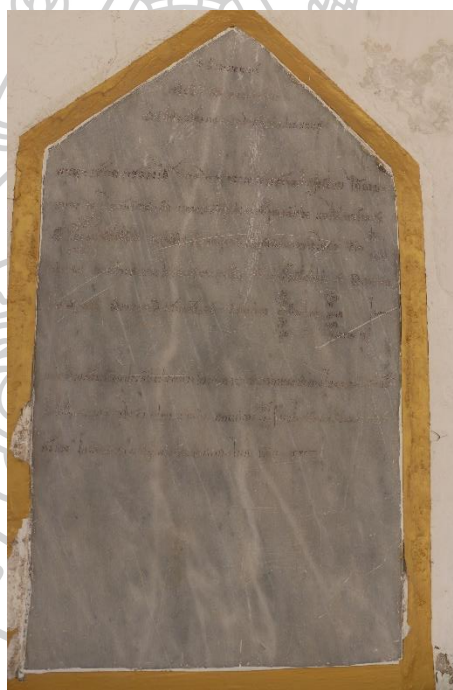
รอยพระพุทธรบาทเขาสุมณภูในหอพระไตรปิฎก วัดบวรนิเวศวิหารนี้ (ภาพที่ 364) เขียนด้วยภาพภูเขาสูงโดดเด่นแบ่งออกเป็น 3 ชั้น มีกษัตริย์กำลังนมัสการพระพุทธเจ้าที่แสดงปางไสยาสน์ภายในคูหาชั้นล่าง ซึ่งน่าจะหมายถึงถ้ำที่วาคูหาบริเวณเชิงเขาสุมณภูซึ่งเป็นถ้ำที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทับพักผ่อนที่ถ้ำนี้เพิ่มเติมเข้ามาเพื่อเน้นย้ำความเป็นเขาสุมณภูในงานจิตรกรรมนี้ด้วย บนภูเขามีภาพชาวสิงหลกำลังปีนสายโซ่เพื่อขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทที่ชั้นบนสุด มีมณฑปซึ่งภายในประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทเอาไว้ โดยรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑปมีการแบ่งเป็นตารางและมีดอกบัวที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทล้อมรอบด้วยชาวสิงหลซึ่งแสดงด้วยคนที่มีผิวสีดำนั่งนมัสการอยู่

ภาพที่ 364 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมณภู ภายในหอพระไตรปิฎก วัดบวรนิเวศวิหาร

ต่อมาในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏในฐานะส่วนหนึ่งของเกาะลังกาในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรีซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2380 ชาวบ้านได้พร้อมใจกันสร้างวัดโดยเริ่มจากการสร้างกุฏิ 2 หลัง จนเมื่อวัดเจริญขึ้นจึงได้เริ่มมีการสร้างวิหารและกุฏิเพิ่มอย่างละ 1 หลัง จนเมื่อปี พ.ศ. 2421 ในสมัยที่หลวงพ่ोजันเป็นเจ้าอาวาส ได้มีการสร้างอุโบสถขึ้นโดยชาวบ้านได้ร่วมบริจาคเงินสร้างอุโบสถขึ้น³⁶⁵ ซึ่งหลักฐานนี้สอดคล้องกับจารึกแผ่นหินอ่อนด้านหน้าอุโบสถ (ภาพที่ 365)

อุโบสถของวัดเสม็ด (ภาพที่ 366) มีหน้าบันตกแต่งลายพันธุ์พฤกษาโดยใช้เครื่องถ้วยแทนช่อดอกไม้ ภายในมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังบนผนังทุกด้านเล่าเรื่องการปลงอสุภกรรมฐาน ไตรภูมิและภาพการไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนกูฏ

ภาพที่ 365 ศิลจารึก หน้าอุโบสถ วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี

³⁶⁵ สุวรรณ จินดารัตน์, ประวัติของตำบลเสม็ดและวัดเสม็ด (ชลบุรี: ม.ป.ท., 2547), 1 - 4.

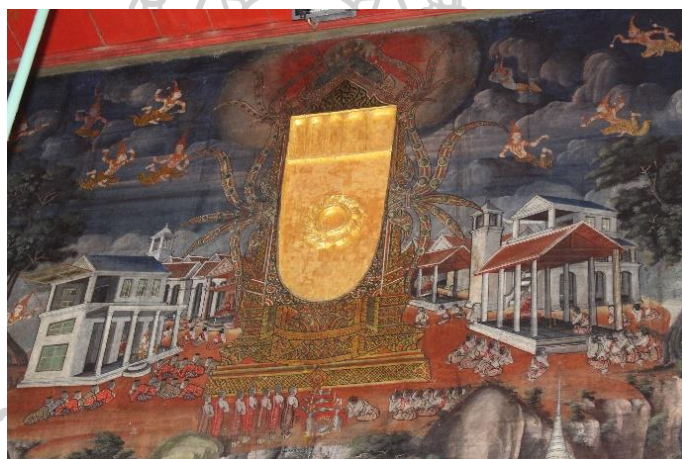

ภาพที่ 366 อุโบสถ วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องการไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมณภูที่วัดเสม็ดแห่งนี้ (ภาพที่ 367) มีภาพเขาสุมณภูเป็นภาพประธานอยู่กึ่งกลางภาพ แสดงด้วยรูปของภูเขาขนาดใหญ่ที่แบ่งออกเป็น 3 ชั้นใหญ่ๆ ในแต่ละชั้นจะมีมีอาคารทั้งเดี่ยวและกลุ่มอาคาร ลักษณะอาคารที่ปรากฏมีทั้งศาลาโถงและอาคารแบบตะวันตกที่มีกลุ่มชาวบ้านกำลังสนทนากับพระภิกษุ โดยที่ชั้นล่างและชั้นกลางมีภาพภิกษุและชาวบ้านกำลังปีนสายโซ่เพื่อขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่ชั้นบนสุด มีการแทรกรูปสัตว์และเจดีย์เอาไว้ระหว่าง ในขณะที่ชั้นบนสุดจะมีภาพมณฑปขนาดใหญ่ซึ่งมีรอยพระพุทธรูปอยู่ภายใน เป็นรอยพระพุทธรูปข้างซ้ายนี้มีลักษณะบุ๋มลงไปบนผนังอาคาร กึ่งกลางฝาพระบาทมีรูปธรรมจักรซึ่งถูกลงรักปิดทองไว้แล้ว (ภาพที่ 368) ด้านหน้ามีกลุ่มภิกษุและฆราวาสกำลังนมัสการรอยพระพุทธรูปพร้อมมีการตั้งโต๊ะหมู่บูชา โดยที่มีกลุ่มเทวดาเหาะมาทั้ง 2 ฝ่าย โดยที่มีภาพพื้นหลังเป็นภาพทิวทัศน์แบบตะวันตก มีภูเขาสลับซับซ้อน ต้นตาล มีคนกำลังเดินทางทั้งเดินเท้าและขี่ม้า รวมถึงมีภาพเรือกลไฟแบบตะวันตกอยู่ด้วย

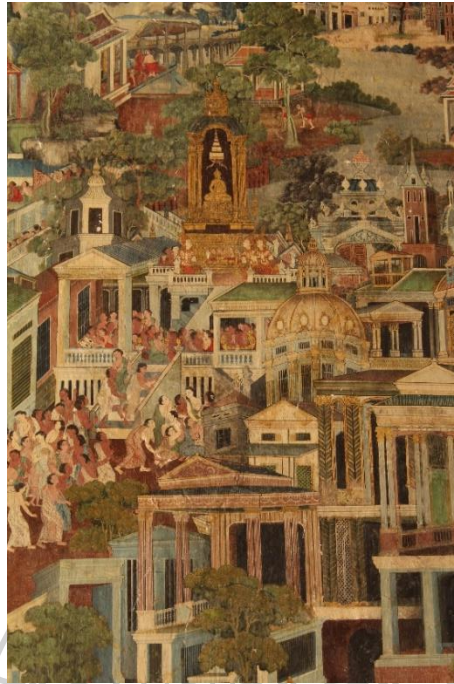

ภาพที่ 367 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในอุโบสถ วัดเสม็ด

ภาพที่ 368 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในอุโบสถ วัดเสม็ด

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดเสม็ดแสดงให้เห็นภาพเกาะลังกาในยุคหลังรัชกาลที่ 4 ลงมาที่เริ่มมีการแสดงภาพเกาะลังกาที่มีงานสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมากขึ้นสอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวที่เกาะลังกาตกอยู่ภายใต้อาณานิคมของตะวันตก ดังที่ปรากฏหลักฐานมาก่อนที่จิตรกรรมภายในพระอุโบสถ วัดบวรสถานสุทธาวาส (ภาพที่ 389) อย่างไรก็ตาม การแสดงออกของรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนกูฏในงานจิตรกรรมนี้กลับแสดงออกตามแบบที่นิยมกันมาแต่เดิม ไม่ว่าจะเป็นการวาดด้วยภาพภูเขาขนาดใหญ่เกือบเต็มพื้นที่ผนัง รวมไปถึงการป็นสายโซ่ซึ่งกลายเป็นลักษณะเฉพาะของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ซึ่งแตกต่างจากรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อีก 4 แห่งที่เหลือ แสดงให้เห็นว่า ความทรงจำของผู้คนในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ต่อรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาแต่อย่างใด

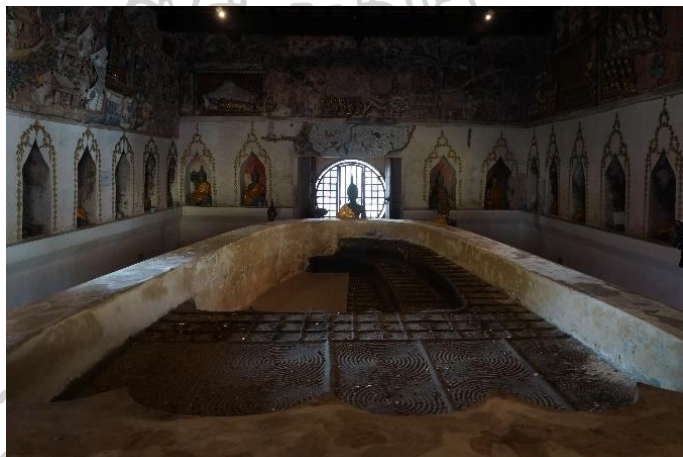
ภาพที่ 369 จิตรกรรมฝาผนังรูปเกาะลังกา วัดบวรสถานสุทราวาส กรุงเทพฯ

ภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่ปรากฏในชุดรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่ปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์อีก 4 แห่งในชุดรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งถือเป็นรูปแบบที่เพิ่งปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่นกันเพราะแม้จะปรากฏภาพชุดรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์มาก่อนแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายในพระตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์ (รูปที่ 330) แต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นพบเพียงชุด 4 แห่งเท่านั้น โดยหลักฐานที่เก่าที่สุดของการปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ครบ 5 แห่งนั้นพบในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งภายในวัดและตู้พระธรรม โดยหลักฐานที่เก่าที่สุดที่พบในวัดอยู่ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 370) ซึ่งเป็นอาคารแบบพระราชนิยม รัชกาลที่ 3 ที่มีการตกแต่งหน้าบันด้านทิศตะวันตกเป็นรูปชวตตะวันตก สันนิษฐานว่าวิหารหลังนี้น่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ต่อต้นรัชกาลที่ 4 ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยอยู่ที่กลางอาคาร (ภาพที่ 371) ผนังตกแต่งด้วยงานปูนปั้นเขียนสีเล่าเรื่องพุทธประวัติ พระพุทธฉาย ธุดงค์วัด ปลงอสุภกรรมฐานและรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ โดยภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งจะอยู่บนผนังด้านทิศเหนือ โดยมีรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏเป็นหนึ่งในนั้น (ภาพที่ 372)

ภาพที่ 370 วิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 371 ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏานั้น (ภาพ 372) แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรบาทบนภูเขามีกำแพงแก้วล้อมรอบ เป็นรอยพระพุทธรบาทที่มีลวดลายมงคลอยู่ภายในตารางล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว บริเวณข้างภูเขามือเรือสำเภา 2 ลำ ซึ่งแม้จะไม่แสดงบันไดสายโซ่ที่เป็นลักษณะเฉพาะของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏ แต่การแสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาและมีเรือสำเภาอยู่คู่คล้ายกับบนตู้พระธรรม เลขที่ 222 (ภาพที่ 362) ดังนั้นแม้จะไม่มีบันไดสายโซ่แต่รอยพระพุทธรบาทนี้น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏได้เช่นกัน

ภาพที่ 372 ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏ ภายในวิหารรอยพระพุทธรูปบาท
วัดบางกะพ้อม

ส่วนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏที่พบร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งบนตู้พระธรรมนั้นพบเพียงใบเดียว คือ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14 (ภาพที่ 373) ซึ่งได้มาจากวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร³⁶⁶ ภาพรอยพระพุทธรูปถูกเขียนอยู่ที่ด้านหน้าตู้ ในขณะที่ด้านหลังเขียนเรื่องทศชาติชาดก โดยภาพรอยพระพุทธรูป 5 แห่งอยู่ที่ด้านหน้าบริเวณบานประตูตู้พระธรรม โดยรอยพระพุทธรูป 4 แห่งอยู่บนเขา และอีกรอยหนึ่งอยู่บนเกาะริมน้ำบริเวณด้านล่างของภาพ ซึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 นั้นเหมือนกันทั้งหมดคือเป็นรอยพระพุทธรูปที่วางตั้งขึ้นปลายเท้าชี้ขึ้น ภายในมีการตีตารางแล้วบรรจุลวดลายมงคลลงไปจำนวนหนึ่ง (ภาพที่ 374) โดยที่รอยพระพุทธรูปแต่ละรอยประดิษฐานอยู่ในมณฑปทรงปราสาทและมีฤๅษีหรือนักสิทธิ์กำลังพนมมือเพื่อบูชา และล้อมรอบด้วยภาพธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม แม้จะมีรอยพระพุทธรูปบางแห่งที่สามารถสังเกตและแยกออกมาได้ แต่ในกรณีของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏนั้นไม่สามารถทำได้ เนื่องจากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปแต่ละรอยที่ปรากฏบนตู้ลายทองนี้ส่วนใหญ่มีลักษณะเหมือนกัน ดังนั้น จึงเป็นการยากที่จะแยกว่ารอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏควรเป็นรอยพระพุทธรูปหรือใด

³⁶⁶ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนทร, ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 2) (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย, 2529), 31.

ภาพที่ 373 ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14

ภาพที่ 374 ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรูปภายในมณฑป ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14

ในรัชกาลที่ 4 พบหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่เก่าที่สุดภายในสิม วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา ที่แม้จะไม่ปรากฏประวัติแน่ชัดว่าสร้างขึ้นเมื่อใดแต่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นราวสมัยรัชกาลที่ 3³⁶⁷ ซึ่งภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่วัดหน้าพระธาตุอยู่ภายในสิมของวัดที่สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4³⁶⁸ (ภาพที่ 375) โดยวาดอยู่บริเวณผนังสกัดหลัง โดยเขียนภาพรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ครบทั้ง 5 แห่งพร้อมกับภาพพระพุทธรูป (ภาพที่ 376) ภาพพระพุทธรูปจะอยู่กึ่งกลางฝาผนังตรงกับพระประธานภายในสิมขนาด 2 ฟุ้งด้วยรอยพระพุทธรูป โดยอยู่บริเวณผนังฝั่งซ้าย 3 รอยและผนังฝั่งขวา 2 รอย ซึ่งพวงชมพู หนึ่งสวัสต์ได้การศึกษาไว้แล้วและตีความว่าเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญ 5 แห่งจากเมืองโยนก เกาะแก้วพิสดาร เขาสุวรรณบรรพต เขาสุมนกูฏและหาดทรายทองริมฝั่งแม่น้ำนันทมา³⁶⁹ อย่างไรก็ตาม จากรูปแบบที่ปรากฏสันนิษฐานว่าภาพรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏผู้วิจัยมีความเห็นว่าจะเป็นการวาดรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งตามคติที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์มากกว่า

³⁶⁷ “วัดหน้าพระธาตุ (วัดตะคุ)”, สารสนเทศท้องถิ่นนครราชสีมา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, เข้าถึงเมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2565, เข้าถึงได้จาก http://nm.sut.ac.th/koratdata/?m=detail&data_id=1463.

³⁶⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจตีย์ พระพุทธรูป อุบัติ่ม สิม ศิลปะลาวและอีสาน (กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส, 2555), 266 – 270.

³⁶⁹ พวงชมพู หนึ่งสวัสต์, ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดหน้าพระธาตุ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา, สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 27 – 31.

ภาพที่ 375 สิมวัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 376 จิตรกรรมฝาผนังที่ผนังสกัดหลัง สิมวัดหน้าพระธาตุ

ภาพรอยพระพุทธรบาทที่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาทที่เขาสุมนภูณั้นน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาททางฝั่งซ้ายบน (ภาพที่ 377) ซึ่งแสดงด้วยภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทบนภูเขาในเกาะกลางทะเล รูปแบบของมณฑปอาคารหลังคาซ้อนชั้นที่มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ซึ่งรอยพระพุทธรบาทที่ปรากฏมีรอยพระพุทธรบาทที่มีการแบ่งตารางและบรรจุจุดลายมงคลอย่างง่ายเอาไว้

ด้านหน้ามีภาพชายสี่ระยะโล้นเปลือยท่อนบนนุ่งผ้าสีส้ม 2 คนและภาพชายสวมเสื้อสีเหลืองและผ้านุ่งสีน้ำเงินสองคนกำลังนมัสการโดยมีคนอื่นอีก 2 คนสวมเสื้อคลุมยาวกำลังเดินทางมานมัสการ ซึ่งจากลักษณะทรงผมและการแต่งกายสันนิษฐานว่าช่างอาจตั้งใจวาดชาวสิงหลโดยวาดให้มีลักษณะต่างจากชาวสยามที่พบร่วมกับรอยพระพุทธรูปแห่งอื่น ด้านบนมีภาพเทวดาชายหญิงเหาะมานมัสการซึ่งปรากฏเฉพาะรอยพระพุทธรูปท่อนนี้เพียงแห่งเดียวแสดงถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปท่อนนี้ที่ต่างจากแห่งอื่นๆ เพราะในบรรดารอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งนั้น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูนี้ถือเป็นรอยพระพุทธรูปที่สำคัญที่สุด

ภาพที่ 377 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภู สิมวัดหน้าพระธาตุ

ต่อมาภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งนั้นพบที่วัดเกษมสรณาราม จังหวัดสมุทรสงครามซึ่งเดิมมีชื่อว่า “วัดใหม่ตาเพชร” เพราะตาเพชรเป็นผู้บริจาคสร้างวัดนี้เมื่อปี พ.ศ. 2350 ต่อมาจึงเปลี่ยนชื่อเป็น “วัดบางจาก” เพราะอยู่ติดคลองบางจากแต่ชาวบ้านนิยมเรียกว่า “วัดบางจาก” ก่อนที่ต่อมาจะเปลี่ยนชื่อเป็นวัดเกษมสรณาราม³⁷⁰

³⁷⁰ ไกรนุช ศิริพูล, *เที่ยววัดไทยในจังหวัดสมุทรสงคราม* (กรุงเทพฯ: นิเวศน์มิตรการพิมพ์, 2547), 102.

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดเกษมสรณารามพบอยู่ในอุโบสถที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2440 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 378) จิตรกรรมฝาผนังภายในเขียนเรื่องพุทธประวัติ ทศชาติชาดกและรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรอยพระพุทธรบาทเขียนอยู่บริเวณรักแร้ผนังทั้ง 4 มุมและร่วมกับฉากวิรุทธชาดก โดยภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูจะอยู่บริเวณรักแร้ผนังด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเขียนรอยพระพุทธรบาทจากสุมนภูที่แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาที่มีคนกำลังปีนสายโซ่ตามแบบแผนที่สืบทอดมา (ภาพที่ 379)

ภาพที่ 378 อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 379 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนนุกู อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังปรากฏหลักฐานภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนนุกูในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่จังหวัดนครราชสีมาที่วัดบึงซึ่งเป็นภาพเขียนสีบนผ้าดิบซึ่งติดบนแผ่นไม้ เดิมที่อยู่บนคอสองของศาลาโรงธรรม(ศาลาการเปรียญ)หลังเก่า ต่อมาเมื่อมีการรื้อศาลาโรงธรรมลงก็ได้นำภาพเหล่านี้มาใส่กรอบแล้วนำมาติดไว้ภายในพระอุโบสถของวัดแทน³⁷¹ (ภาพที่ 380) สันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมนี้น่าจะวาดในสมัยรัชกาลที่ 5

ภาพที่ 380 อุโบสถ วัดบึง จังหวัดนครราชสีมา

³⁷¹ ธีรชัย ลีสุรพลานนท์, “การศึกษาวัดในจังหวัดนครราชสีมาเพื่อการออกแบบวัดทุ่งสัมฤทธิ์ อำเภอพิมาย”, วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547, 60.

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปนี้มีอยู่ 2 แผ่น แผ่นแรกเขียนรอยพระพุทธรูป 3 แห่ง ประกอบด้วย รอยพระพุทธรูปที่เขาสุมณภู รอยพระพุทธรูปที่เขามานทีและรอยพระพุทธรูปที่สุวรรณมาลิก (ภาพที่ 381) ซึ่งรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมณภูนั้น (ภาพที่ 382) แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูปเดี่ยวภายในมณฑปบนเขาลูกโดด โดยมีมณฑปนั้นมีหลังคาทรงโดมแบบตะวันตกและมีพระสงฆ์กำลังนมัสการอยู่ ด้านล่างมีบันไดสายโซ่ซึ่งมีพระสงฆ์กำลังปีนป่ายขึ้นมาและมีพระสงฆ์และฆราวาสอีกจำนวนหนึ่งซึ่งกำลังรอจะขึ้นไป ซึ่งรูปแบบนี้ถือเป็นลักษณะมาตรฐานที่พบได้ทั่วไปกับรอยพระพุทธรูปรอยนี้

ภาพที่ 381 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 3 แห่ง ภายในอุโบสถ วัดบึง

ภาพที่ 382 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปพระบาทบนเขาสุมณภู ภายใต้อุโบสถ วัดบึง

4.3.1.2.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปพระบาทบนเขาสุมณภูแบบสมจริง

ภาพรอยพระพุทธรูปพระบาทบนเขาสุมณภูแบบสมจริงเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนนับตั้งแต่รัชกาลของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ซึ่งแนวคิดเรื่องสำนิยมที่เกิดขึ้นใหม่นี้ เป็นผลจากการรับวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้นในรัชกาลดังกล่าว³⁷² ส่งผลให้ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นไปมีพัฒนาการไปมากขึ้นกว่าเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสมจริงของภาพที่มีความใกล้เคียงหรือตรงกับสิ่งที่มีอยู่จริงมากซึ่งภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปพระบาทบนเขาสุมณภูในแนวทางแบบสำนิยมนั้นพบอยู่ 2 วัด วัดแรกคือ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี วัดซึ่งตั้งอยู่บนเชิงลาดไหล่เขามไหศวรรย์ (เขาวัง) ด้านทิศตะวันตก เป็นวัดโบราณที่มีมาแต่เดิมชื่อว่า วัดสมณะ หรือ วัดมหาสมณ หรือ วัดเขาสมน ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จมาพักอยู่เมื่อครองเพศบรรพชิต ดังนั้นเมื่อทรงโปรดฯ ให้สร้างพระนครคีรี แล้วจึงทรงโปรดฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์

³⁷² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2556), 468.

วัดนี้และพระราชทานนามว่า “วัดมหาสมณาราม” แต่ประชาชนทั่วไปนิยมเรียกว่า “วัดเขาวัง”³⁷³ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้รับผิดชอบในการบูรณะวัดแห่งนี้พร้อมกับการสร้างเขาวังตามพระราชประสงค์ที่ว่า “ตามสภาพความเหมาะสมกับเป็นวัดที่อยู่ใกล้เขตพระราชฐาน”³⁷⁴ โดยการบูรณปฏิสังขรณ์วัดนี้กระทำในระหว่างปี พ.ศ. 2402 – 2403³⁷⁵

พระอุโบสถของวัด (ภาพที่ 383) มีหน้าบันเป็นรูปพระมหามงกุฏซึ่งเป็นตราพระราชลัญจกรของรัชกาลที่ 4 ขนาบด้วยฉัตรทั้งสองข้างและรูปพระอาทิตย์ พระจันทร์ล้อมรอบด้วยลายใบไม้อย่างเทศ ภายในพระอุโบสถเขียนจิตรกรรมฝาผนังฝีมือขรัวอินโข่งและกลุ่มช่างเขียนชาวเพชรบุรี³⁷⁶ แต่จากบทสัมภาษณ์ของพระจันทร์ คุงโซเล่าว่าจิตรกรรมฝาผนังชุดนี้มีหลวงพ่อดุทธิ วัดปลับปลาชัย เป็นนายงาน ขรัวอินโข่งเป็นผู้ร่างภาพ มีพระอาจารย์เป้า วัดพระทรงและครูหวน ตาลวันนาเป็นคนเขียนภาพ ส่วนภาพวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีนั้นขรัวอินโข่งเป็นผู้ร่างและมีผู้วาดคือพ่อละมุด บ้านข้างวัดปลับปลาชัย ส่วนเสาพระอุโบสถนั้นพระอาจารย์เป้า วัดพระทรงเขียน 2 คู่ และครูหวน ตาลวันนาเขียน 2 คู่ ส่วนบานประตูก็เป็นผลงานของครูหวนเช่นกัน ในขณะที่บานหน้าต่างเป็นผลงานของอาจารย์เป้า³⁷⁷ ซึ่งน่าจะเริ่มเขียนในสมัยรัชกาลที่ 4 และมาแล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 5³⁷⁸ จิตรกรรมฝาผนังบริเวณผนังช่องหน้าต่างเขียนภาพพุทธสถานต่างๆ ในขณะที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างเขียนภาพวิถีชีวิตของคนคนหนึ่งตั้งแต่เกิด เติบโต ดำรงชีวิต ประกอบอาชีพ เจ็บป่วย จนตาย และพิธีกรรมในการทำบุญและฌาปนกิจ

³⁷³ พยุง วงษ์น้อย, วัดมหาสมณาราม, สืบค้นเมื่อ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2564,

https://www.finearts.go.th/storage/contents/detail_file/yRKAkxfEVcydH3JswqcQseSoZutWEncs7hT541XN.pdf.

³⁷⁴ ประวัติวัดมหาสมณารามราชวรวิหาร (กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์, 2530), 5.

³⁷⁵ พนมกร นวเสลา, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ วัดมหาสมณาราม, สืบค้นเมื่อ 10 กันยายน พ.ศ. 2564, http://www.phranakhonkhiri.com/web/knowledge_detail/12.

³⁷⁶ สุนนท์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ, รายงานการวิจัย “ศึกษาศิลปกรรมแบบประเพณีในจังหวัดเพชรบุรี”, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 57.

³⁷⁷ พนิดา ปั่นเทียน, “จิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี”, สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 6.

³⁷⁸ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, พุทธศิลป์ไทยสายสัมพันธ์ศรีลังกา, 270.

ภาพที่ 383 พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี

บริเวณผนังเหนือช่องหน้าต่างเขียนภาพรอยพระพุทธรูปสำคัญจำนวน 3 แห่ง โดยภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏอยู่บริเวณผนังสกัดหลังพระประธานซึ่งแม้จะเคยปรากฏการเขียนภาพเขาสุมนกูฏที่ผนังสกัดหลังมาก่อน (ภาพที่ 329, 332) แต่ในสมัยนี้เป็นครั้งแรกที่ภาพเขาสุมนกูฏที่ผนังสกัดหลังนั้นถูกวาดในฐานะส่วนหนึ่งของฉากเกะลังกาแทนที่จะเป็นฉากไตรภูมิแบบเดิม โดยนอกจากภาพเกะลังกาแล้ว ยังมีการเพิ่มเหตุการณ์พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางมายังเกะลังกาเพื่อแสดงความเป็นเกะลังกาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยภาพเกะลังกาภายในพระอุโบสถหลังนี้วาดด้วยทิวทัศน์แบบตะวันตกตามแบบแผนที่นิยมในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 4 วาดภาพเขาสุมนกูฏอยู่ด้านหลังสุดของฉากเป็นภูเขาลูกโดดสูงเหนือเมฆ ด้านบนมีมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปอยู่ด้านบนสุด (ภาพที่ 384) ถือเป็นครั้งแรกที่เกิดการวาดภาพเขาสุมนกูฏอย่างสมจริงจากที่แต่เดิมจะวาดตามแบบประเพณีซึ่งจะต้องมีบันไดสายโซ่อยู่เสมอ การวาดเขาสุมนกูฏอาจจะเพื่อให้สอดคล้องกับฉากโดยรอบที่มีลักษณะสมจริงทั้งบ้านเรือนแบบตะวันตกและเจดีย์สถานต่างๆ (ภาพที่ 385)

ภาพที่ 384 จิตรกรรมฝาผนังรูปเกาะลังกาที่ผนังสกัดหลัง ภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม

ภาพที่ 385 จิตรกรรมฝาผนังรูปเขาสุมนกูฏ ภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม

ในขณะที่อีกวัดหนึ่งนั้นคือวัดมหาพฤฒาราม กรุงเทพมหานคร วัดที่สร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ตอนปลาย เดิมมีชื่อว่าวัดท่าเกวียน หรือ วัดตะเคียน ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาวัดแห่งนี้ขึ้นใหม่ในระหว่างปี พ.ศ. 2397 – 2409 และเปลี่ยนชื่อเป็นวัดมหาพฤฒาราม³⁷⁹

จิตรกรรมของวัดมหาพฤฒารามพบอยู่ภายในพระอุโบสถ (ภาพที่ 386) ซึ่งเขียนเรื่องชุดคเวตร 13 บนผนังระหว่างช่องหน้าต่างและเขียนเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก 9 ครั้งบนผนังเหนือช่องหน้าต่าง และบริเวณผนังด้านหลังพระประธานซึ่งเขียนภาพการสังคายนาครั้งที่ 6 ที่ลังกาโดย

³⁷⁹ น ญ ปากน้ำ, วัดมหาพฤฒาราม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2526), หน้าคำนำ.

พระพุทธรูปโฆษาจารย์ ซึ่งฉากหลังของผนังด้านนี้เขียนภาพเขาสุมณภูเอาไว้ (ภาพที่ 387) โดยเขียนเขาสุมณภูแบบสมจริงเช่นเดียวกับที่พบในจิตรกรรมฝาผนัง วัดมหาสมณาราม คือ เป็นภูเขาสูงโดดสูงเด่น มีอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนยอดเขา (ภาพที่ 372) ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์สำคัญของเขาสุมณภูที่วาดโดยช่างหลวงสมัยรัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตาม เหตุที่วาดให้สมจริงอาจจะเพื่อให้สอดคล้องกับองค์ประกอบอื่นๆในฉากที่เป็นกลุ่มอาคารที่มีลักษณะสมจริงมากขึ้นเช่นเดียวกับวัดมหาสมณารามก็เป็นได้

ภาพที่ 386 พระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 387 จิตรกรรมบนผนังสกัดหลัง พระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม

ภาพที่ 388 จิตรกรรมฝาผนังรูปเขาสุมนกูฏ ภายในพระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม

จากหลักฐานทั้งหมดพบว่า รูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นจะมีอยู่ 2 รูปแบบ โดยรูปแบบที่นิยมมากที่สุดคือรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่บนภูเขา โดยมีบันไดสายโซ่ และอีกรูปแบบหนึ่งคือรอยพระพุทธรูปที่ตั้งอยู่บนภูเขาลูกโดดเกาะที่ตั้งอยู่กลาง ซึ่งรูปแบบทั้งสองนี้ยังส่งต่อมาถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ และได้มีพัฒนาการในด้านรูปแบบเมื่อแนวคิดสมัยเริ่มเข้ามา ทำให้รอยพระพุทธรูปที่ตั้งอยู่บนเขาลูกโดดมีความสมจริงมากยิ่งขึ้นโดยมีการเพิ่มรายละเอียดความเป็นเกาะลังกาเพิ่มขึ้น

4.3.2 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต

4.3.2.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตในสมัยอยุธยา

แม้ว่าเหตุการณ์การค้นพบรอยพระพุทธรูปบาทนี้จะเกิดขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่หลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนั้นปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยพบหลักฐานทั้งในสมุดภาพไตรภูมิและในจิตรกรรมฝาผนัง

ภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตในสมัยอยุธยาที่เก่าที่สุดพบในสมุดภาพไตรภูมิ โดยหลักฐานที่เก่าที่สุดพบในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาเลขที่ 6 (ภาพที่ 389) ซึ่งวาดอยู่ในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน โดยแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวสีทองภายในอาคารสีแดงอยู่บนยอดเขา มีข้อความกำกับไว้ว่า “พระบาทใต้” (ภาพที่ 389) ซึ่งแม้จะไม่ได้ออกชื่อ แต่จากตำแหน่งของรอยพระพุทธรูปบาทนี้จะอยู่ใกล้กับเมืองละโว้ย่อมแสดงว่ารอยพระพุทธรูปบาทนี้จะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีซึ่งอยู่ใกล้กับลพบุรีหรือละโว้ ส่วนเหตุที่เรียกว่าพระบาทใต้นั้นอาจเป็นเพราะเทียบกับรอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยที่เมืองโยนกซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งในสมัยอยุธยาที่เชื่อว่าอยู่ที่เชียงใหม่ก็ได้

ภาพที่ 389 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6

ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 93.

ดังนั้น เมื่อมีการคัดลอกสมุดภาพไตรภูมิในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก จึงปรากฏภาพในลักษณะเดียวกัน และแม้จะไม่มี การระบุชื่อกำกับเอาไว้ แต่จาก

ตำแหน่งของภาพก็สามารถสันนิษฐานได้ว่าน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตได้เช่นกัน (ภาพที่ 390)

ภาพที่ 390 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 219.

ในขณะที่หลักฐานจิตรกรรมฝาผนังนั้นก็พบอยู่เพียงแห่งเดียวเช่นเดียว คือ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรวรย์ โดยเขียนอยู่บริเวณผนังสุดท้ายอยู่ระหว่างหน้าต่างบานที่ 2 และ 3 (เลขที่ 20 ในภาพที่ 330) (ภาพที่ 391) ซึ่งแม้จะลบเลือนอย่างมากแต่ก็ยังสามารถเห็นรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ใต้บุษบกภายในมณฑป (ภาพที่ 392) ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วประดับบริเวณมุมด้วยหัวเม็ดทรงมณฑป 2 ชั้น และมีบันไดทอดลงไปข้างล่างมีซุ้มอยู่ใกล้บันได (ภาพที่ 393) จากลักษณะดังกล่าวสามารถตีความได้ว่ารอยพระพุทธรูปบาทนี้น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังฆพัตร์หรือในไทยคือเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี เพราะรอยพระพุทธรูปบาทดังกล่าวถือเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญในสมัยอยุธยา ประกอบกับปรากฏลักษณะสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทแห่งนี้คือ รอยพระพุทธรูปบาทภายในบุษบกและแม้จะลบเลือนไปมากแต่ก็ยังปรากฏข้อมูลว่าตอนล่างนอกกำแพงแก้วมีอาศรมฤๅษี³⁸⁰ (ภาพที่ 394) ซึ่งแสดงถึงถ้ำฤๅษีบริเวณตอนล่างของรอยพระพุทธรูปบาทที่น่าจะหมายถึงถ้ำของสังฆพัตร์ฤๅษี ฤๅษีผู้ขอให้พระพุทธรูปบาทเจ้าประทับรอย

³⁸⁰ วรณิภา ฌ สงขลา, จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 3 จิตรกรรมสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2535), 128.

พระพุทธรูปเอาไว้นบนเขาสูงนี้ ดังนั้นรอยพระพุทธรูปบนผนังนี้จึงควรเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขา
สุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 391 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์
วัดพุทธไสสวรรย์

ภาพที่ 392 จิตรกรรมฝาผนังรูปบุษบกประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต พระ
ตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์

ภาพที่ 393 จิตรกรรมฝาผนังรูปกำแพงแก้วล้อมรอบมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขา
สุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์

ภาพที่ 394 จิตรกรรมฝาผนังรูปถ้ำฤๅษี ทางมุมซ้ายของกำแพงแก้วล้อมรอบมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์

4.3.2.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตปรากฏขึ้นอีกครั้งในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 โดยพบทั้งแบบเดี่ยวและพบร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่นๆ ซึ่งหลักฐานของรอยพระพุทธรูปบาทเดี่ยวนั้นพบทั้งภายในวัดและบนตู้พระธรรม โดยหลักฐานที่พบในวัดปรากฏหลักฐานภายในอุโบสถ วัดกก (ภาพที่ 395) ที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย³⁸¹ แต่น่าจะร้างลงและได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3³⁸² ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นหลังจากการแตงนिरาคเมืองเพชรของสุนทรภู่เพราะในนิราศนั้นระบุว่าวัดกกยังเป็นวัดร้างอยู่³⁸³ โดยภาพรอยพระพุทธรูปบาทนี้พบบริเวณผนังสกัดหน้า (ภาพที่ 396)

³⁸¹ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2, 13.

³⁸² สุจิตต์ วงษ์เทศ, แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: บริษัท งานดี จำกัด, 2551), 232 – 233.

³⁸³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยาศรีวิจิตรและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 15 (กรุงเทพฯ: อมรรการพิมพ์, 2543), 327.

ภาพที่ 395 อุโบสถวัดดก กรุงเทพมหานคร

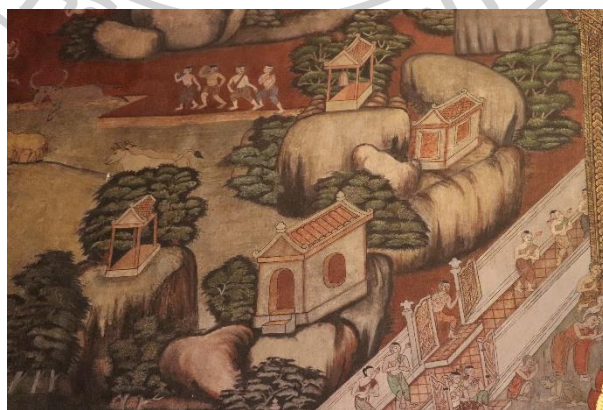
ภาพที่ 396 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ภายใน
อุโบสถ วัดดก

รูปแบบรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในงานจิตรกรรมวัดดก (ภาพที่ 397) เป็นมณฑปขนาดใหญ่ที่มีกำแพงสี่เหลี่ยมล้อม มณฑปเป็นมณฑปหลังคาเรือนยอด มีกำแพงแก้วโดยรอบ ภายในมีรอยพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่ที่มีลายมงคล 108 ประการซึ่งล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว โดยรอบรอยพระพุทธรูปมีคนและเหล่าพระสงฆ์กำลังนมัสการ ด้านนอกรอยพระพุทธรูปมีกลุ่มอาคารอื่นทั้งวิหาร เจดีย์และหอรบซัง (ภาพที่ 398) ซึ่งอาจเป็นการพยายามแสดงองค์ประกอบของวัดพระพุทธรูปบรมหารวิหารก็ได้ ซึ่งในพื้นที่กลุ่มอาคารเหล่านั้นก็มีกิจกรรมระหว่างพระกับชาวบ้าน เช่น พระภิกษุกำลังเทศนา (ภาพที่ 399) หรือ กลุ่มคนที่กำลังเดินทางมาเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรูป ลักษณะเช่นนี้อาจเป็นการแสดงเทศกาลนมัสการรอยพระบาท จังหวัดสระบุรี รูปแบบการแสดงออก

รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตเช่นนี้อาจมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายที่พระตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ (ภาพที่ 391 – 394) แล้วก็ได้ แต่เนื่องจากภาพลบเลือนอย่างมากจึงไม่อาจยืนยันได้ ดังนั้น จากหลักฐานเท่าที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน การแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตร่วมกับฉากเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรูปที่นั่นเพิ่งจะปรากฏขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 397 จิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ภายในอุโบสถ วัดกก

ภาพที่ 398 จิตรกรรมฝาผนังรูปอาคารโดยรอบมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูป อุโบสถ วัดกก

ภาพที่ 399 จิตรกรรมฝาผนังรูปพระสงฆ์กำลังเทศนาสั่งสอนชาวบ้าน อุโบสถ วัดกก

รูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตที่วัดกกแห่งนี้แสดงถึงความพยายามในการจำลองลักษณะตามสถานที่จริง ณ วัดพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรีมาวาดในงานจิตรกรรมฝาผนัง เช่นนี้เริ่มปรากฏขึ้นแล้วในสมัยอยุธยาตอนปลายที่พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 375) และปรากฏอย่างเด่นชัดมากยิ่งขึ้นในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ลักษณะเช่นนี้แสดงถึงโลกทัศน์แบบใหม่ของชาวสยามที่มีมุมมองต่อโลกตามความเป็นจริงเชิงประจักษ์มากยิ่งขึ้น³⁸⁴ อย่างไรก็ตาม ก็ยังคงมีการแสดงออกที่เกินจริง คือ การแสดงรูปรอยพระพุทธรูปบาทที่มีขนาดใหญ่คับมณฑลซึ่งอาจเป็นการเน้นย้ำถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปนี้ต่อคนในสมัยรัตนโกสินทร์ที่รับสืบทอดความเชื่อนี้มาจากสมัยอยุธยา และภาพนี้ยังสอดคล้องกับภาพพระพุทธรูปฉายที่วาดอยู่ที่ผนังฝั่งตรงข้ามอีกด้วย เป็นอีกหนึ่งสิ่งที่ยืนยันว่าภาพรอยพระพุทธรูปบาทภายในมณฑลนี้หมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตที่วัดพระพุทธรูปบาทจริงๆ

ภาพบนตู้ลายทองนั้นพบบนตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78 (ภาพที่ 400) ซึ่งได้จากวัดนาคกลางวรวิหาร³⁸⁵ แสดงภาพงานเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรูปบาท ณ วัดพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรีหรือรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ถือเป็นภาพเล่าเรื่องราวรอยพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรีที่ละเอียดที่สุดชิ้นหนึ่ง โดยภาพของวัดพระพุทธรูปบาทจะอยู่บริเวณด้านหน้าตู้บริเวณฝาตู้โดยที่ด้านข้างตู้ทั้งสองฝั่งปรากฏภาพที่สัมพันธ์กับบานด้านหน้าตู้ โดยด้านข้างซ้ายเขียนภาพการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทที่จังหวัดสระบุรีและด้านข้างขวาเขียนภาพพระพุทธรูปฉายซึ่งเป็นอีกหนึ่งสถานที่สำคัญของจังหวัดสระบุรี

³⁸⁴ ธนภัทร์ ลิ้มทัศนัยกุล, ศิลปกรรมวัดราชบุรุษในย่านกรุงเทพฯ, 184.

³⁸⁵ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนทร, ตู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 2), 280.

ซึ่งภาพเล่าเรื่องด้านหน้าตู้แสดงองค์ประกอบของวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีเอาไว้อย่างละเอียดครบถ้วนทั้งมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทซึ่งภายในมีรอยพระพุทธรบาทที่มีเฉพาะรูปดอกบัวที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทโดยไม่มีตารางบรรจุลวดลายมงคลแต่อย่างใด (ภาพที่ 401) ทั้งวิหารพระศรีอาริย์ที่แสดงด้วยรูปพระภิกษุอ้วน³⁸⁶ ที่มีเจดีย์บนโขดหินอยู่ด้านหลัง (ภาพที่ 402) ทั้งบันไดนาคที่ยังไม่แบ่งออกเป็น 3 ทางซึ่งเพิ่งจะเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁸⁷ (ภาพที่ 403) ทั้งศาลาฤๅษีสังฆพันธ์บริเวณเชิงเขา (ภาพที่ 404) ทั้งประตูที่ขนาบด้วยยักษ์ทวารบาล (ภาพที่ 405) ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบของวัดพระพุทธรบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรีในสมัยนั้น และจะกลายเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของรอยพระพุทธรบาทแห่งนี้ในเวลาต่อมา นอกจากนี้ยังแสดงกลุ่มคนที่มาในงานเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรบาทกำลังไปรยทานบริเวณบันไดนาค³⁸⁸ ทั้งการประโคมดนตรี³⁸⁹ ซึ่งเป็นสิ่งที่จะพบในระหว่างงานเทศกาลดังกล่าว

³⁸⁶ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, **ทิพยปฎิมา** (นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2560), 39.

³⁸⁷ บุญเลิศ เสนานนท์, “ประวัติพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี,” ใน **หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542), 65 – 66.

³⁸⁸ พัชรินทร์ ปิ่นเวหา และ วาสนา เขียวแก้ว, “ประเพณี การละเล่น มหรสพสมโภชในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์” ใน **หนังสือที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542), 197 – 202.

³⁸⁹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา, **ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่**, 98 – 99.

ภาพที่ 400 ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 401 ลายรดน้ำรูปมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 402 ลายรดน้ำรูปวิหารพระศรีอารีย์ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 403 ลายรดน้ำรูปบันไดนาคขึ้นมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 404 ลายรดน้ำรูปศาลาล้างพันธุษี ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 405 ลายรดน้ำรูปยักษ์ทวารบาลชมนาบซัมประตุ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ด้านข้างตู้ฝังซ้ายจะแสดงการเดินทางไปนมัสการในช่วงเส้นทางท่าเรือ - บางโขมด โดย
ด้านล่างแสดงพื้นที่อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาซึ่งเป็นจุดที่คนจะเริ่มขึ้นบกเพื่อขึ้นพาหนะ

สำหรับเดินทางต่อ³⁹⁰ โดยแสดงภาพท่าเรือซึ่งมีคนที่พายเรือมากำลังจะขึ้นบกเพื่อขึ้นช้างเพื่อจะเดินทางต่อขึ้นไป (ภาพที่ 406) ทางด้านบนของผู้ซึ่งมีศาลเจ้าพ่อเขาคอก เทพารักษ์ที่ดูแลเขาสุวรรณบรรพต (ภาพที่ 407)³⁹¹

ภาพที่ 406 ลายรดน้ำรูปท่าจอดเรือที่สำหรับเปลี่ยนพาหนะขึ้นช้าง ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ภาพที่ 407 ลายรดน้ำรูปศาลเจ้าพ่อเขาคอก ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณบรรพตที่พบกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่น ๆ นั้นพบทั้งที่พบร่วมกันเพียงบางแห่ง เช่น ตู้พระธรรมจากวัดหนองไฉ้ จังหวัดสุโขทัย โดยเป็นภาพรอยพระพุทธรูป 2 แห่ง คือ รอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี และรอยพระพุทธรูป 4 รอยอยู่ขนานบทั้งสองฝั่งของผู้ โดยภาพรอยพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีจะอยู่ฝั่งซ้าย (ภาพที่ 408) ของตู้

³⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, 92 – 95.

³⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 96 – 97.

ภาพที่ 408 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ผู้พระธรรม วัดหนองไฉ้ว จังหวัด
สุโขทัย

ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชัย

ภาพรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 408) แสดงภาพช่วง
เทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งแสดงวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีตามลักษณะที่เป็นจริงใน
เวลานั้น โดยแสดงรอยพระพุทธรูปในมณฑปที่บซึ่งไม่เห็นรอยพระพุทธรูปด้านในแต่รูปแบบของ
มณฑปที่ปรากฏนั้นเป็นแบบเดียวกันกับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูป
จังหวัดสระบุรี สืบเนื่องจากผนังมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปซึ่งตกแต่งด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์
ก้านแย่งซึ่งคล้ายกับลักษณะที่ปรากฏในปัจจุบัน (ภาพที่ 409) และยังมีการวาดกำแพงแก้ว 2 ชั้น
เช่นเดียวกับที่พบในปัจจุบัน และถ้าสำรวจพันธฤๅษี (ภาพที่ 410) รวมไปถึงศาลาและเจดีย์โดยรอบ
(ภาพที่ 409 – 410)

ภาพที่ 409 ลายรดน้ำรูปมณฑปประดิษฐานพระพุทธรบาท คู่พระธรรม วัดหนองไฉ้
(ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชย์)

ภาพที่ 410 ลายรดน้ำรูปถ้ำสังจพันธฤช คู่พระธรรม วัดหนองไฉ้
(ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชย์)

ส่วนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตร่วมกับรอยพระพุทธรบาทอื่นครบ
ทั้ง 5 แห่งนั้นพบทั้งบนฝาผนังและบนตู้พระธรรม อย่างไรก็ตาม หลักฐานตู้พระธรรมที่ปรากฏภาพ

รอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งมีเพียงใบเดียว คือ ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14 ซึ่งภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตนั้นมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏ คือ เป็นรอยพระพุทธรูปที่วางตั้งขึ้น ปลายเท้าชี้ขึ้น ภายในมีการตีตารางแล้วบรรจุลวดลายมงคลลงไปจำนวนหนึ่ง (ภาพที่ 373 – 374) โดยที่รอยพระพุทธรูปแต่ละรอยประดิษฐานอยู่ในมณฑปทรงปราสาทและมีฤๅษีหรือนักสิทธิ์กำลังพนมมือเพื่อบูชา และล้อมรอบด้วยภาพธรรมชาติ ดังนั้นจึงไม่สามารถแยกได้ว่ารอยพระพุทธรูปที่รอยใดคือรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต

ในขณะที่ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป วัดบางกะพ้อมนั้นมีรูปแบบที่ชัดเจนมากกว่าที่พบบนตู้พระธรรม เลขที่ กท. 14 กล่าวคือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตที่วัดแห่งนี้ (ภาพที่ 411) แสดงด้วยรูปรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปบนภูเขา เป็นรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลอยู่ภายในตารางล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว บริเวณดินเขามีสถูปเจดีย์ซึ่งเป็นประติมานวิทยาที่สำคัญของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ (ภาพที่ 412) ด้านข้างมีศาลาและอาคารประกอบอื่นๆ รวมถึงกลุ่มคนทั้งกำลังเดินทางมานมัสการและประโคมดนตรีซึ่งแม้จะไม่ได้มีรายละเอียดมากเท่าที่ปรากฏที่วัดกก (ภาพที่ 397 – 399) หรือบนตู้พระธรรมเลขที่ กท. 78 (ภาพที่ 400 – 407) แต่ก็น่าจะแสดงถึงเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรูปได้เช่นกัน

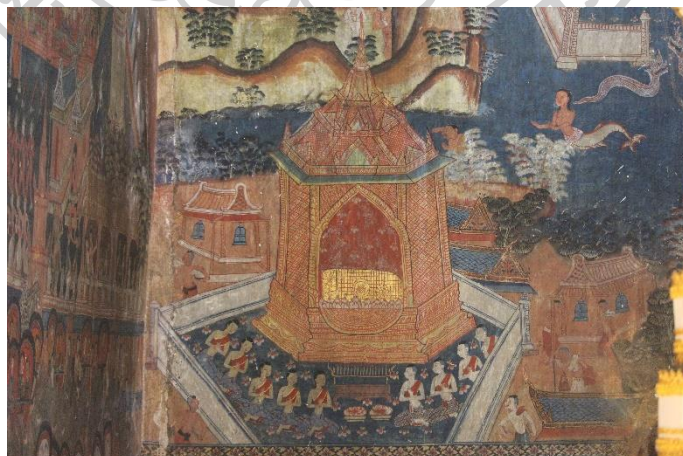

ภาพที่ 411 ปูนปั้นเขียนสีเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป
วัดบางกะพ้อม

ภาพที่ 412 ปูนปั้นเขียนสีพบถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ ภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท วัดบางกะพ้อม

ต่อมาในสมัยรัชกาล 4 ภาพรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนั้นปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรบาทภายในสิม วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 375) โดยภาพรอยพระพุทธรบาทแห่งนี้ปรากฏบริเวณฝั่งซ้ายล่างสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาทที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 413) เป็นภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทซึ่งมีกลุ่มอาคารอยู่โดยรอบ รูปแบบของมณฑปเป็นอาคารยอดมณฑปที่มีกำแพงแก้วล้อมรอบ รอยพระพุทธรบาทภายในมีการแบ่งตารางและบรรจุลวดลายมงคลอย่างง่ายเอาไว้ ด้านหน้ามีกลุ่มสตรี 9 คนห่มผ้าเฉวียงปากกำลังนมัสการรอยพระพุทธรบาทอยู่ โดยรอบมีศาลาโถงและอาคารที่มีระฆังแขวนไว้ซึ่งเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ในจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงภาพรอยพระพุทธรบาทที่จังหวัดสระบุรีที่วัดแห่งอื่น (ภาพที่ 413)

ภาพที่ 413 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในสิม วัดหน้าพระธาตุ

นอกจากภาพรอยพระพุทธรูปทาบบนเขาสุวรรณบรรพตตามแบบไทยประเพณีดั้งเดิมแล้ว ยังพบภาพในแนวทางใหม่ที่มีเพิ่มความสมจริงให้มากยิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยมีหลักฐานสำคัญคือภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณผนังสกัดหน้าภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม (ภาพที่ 414) ปรากฏภาพวัดพระพุทธรูปในช่วงเวลาเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธรูป สันเกตจากจำนวนคนที่เดินไปมาในพื้นที่ รวมถึงกลุ่มคนที่กำลังเดินทางมาและร้านค้าในพื้นที่โดยรอบ ซึ่งภาพรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูปทาบธรรมหาวินิจฉัยวัดให้มีความสมจริงมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยวาดมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปทาบบนภูเขาเตี้ยๆเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสตกแต่งด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง มีแนวเสาอยู่โดยรอบ หลังคาเป็นเครื่องยอดทรงบุษบกซ้อนกัน 7 ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆัง บัลลังก์บัวกลุ่ม ปลี ลูกแก้ว ปลียอด จบส่วนยอดด้วยพุ่มข้าวบิณฑ์และพระจุลมงกุฏ โดยตกแต่งหลังคาด้วยกระเบื้องสีเขียว มีแนวกำแพงแก้ว 2 ชั้นเจาะช่องตามประทีป บริเวณช่องทางเข้ามีหีบเม็ดทรงมณฑปบนลานมณฑปมีพระมกุฏพันธเจดีย์ ซึ่งแสดงด้วยเจดีย์ทรงระฆังสีขาวและเขายนต์ เขารธรรมชาติที่ถูกตกแต่งสร้างกุฎิเอาไว้โดยรอบ ทางด้านขวาของมณฑปมีวิหารที่น่าจะหมายถึงวิหารพระป่าเลไลยก์ และเจดีย์ทรงปราสาทที่น่าจะเป็นพระธาตุพนมจำลอง³⁹² ไกลออกไปมีกลุ่มเจดีย์และอาคารหลังคาคลุมอีก จากลานมณฑปมีบันไดทางลง 2 ด้าน บันไดลงด้านหน้ามี 2 ทาง ส่วนบันไดทางด้านข้างมีทางเดียวแต่มีการตกแต่งราวบันไดด้วยนาค บริเวณเชิงเขามีถ้ำสี่จกพันฤทธิ และบริเวณบันไดด้านข้างมีอาคารที่น่าจะเป็นพระอุโบสถของวัดพระพุทธรูปทาบธรรมหาวินิจฉัย (ภาพที่ 415)

ภาพที่ 414 จิตรกรรมฝาผนังรูปพระพุทธรูปและพระพุทธรูป ทาบภายในพระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม

³⁹² พระธาตุพนมจำลองนี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ตามแบบของพระธาตุพนมหลังจากเสด็จกลับจากศึกปราบเมืองเวียงจันทน์ อ้างอิงจาก ณีฐฐภัทร จันทวิษ, “ลักษณะเด่นงานศิลปกรรมมณฑปพระพุทธรูปทาบและบริเวณ,” ใน *หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปทาบจังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542), 171.

ภาพที่ 415 จิตรกรรมฝาผนังรูปวัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี ภายในพระอุโบสถ
วัดมหาสมณาราม

ฉากรอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีที่วัดมหาสมณารามแห่งนี้ถือเป็นการครั้งแรกที่มีการใส่องค์ประกอบที่มีความใกล้เคียงกับสถานที่จริงเป็นอย่างมาก เช่น มณฑปที่ประดับผนังด้วยลายเทพนมในทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ แนวกำแพงแก้ว 2 ชั้น หรือวิหารพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์และพระธาตุพนม ซึ่งต่างจากงานจิตรกรรมในสมัยก่อนหน้าที่ต้องใช้อองค์ประกอบอื่นๆของภาพ เช่น พระพุทธรูปช่วยในการตีความ ซึ่งที่วัดมหาสมณารามแห่งนี้ก็ปรากฏด้วยเช่นกัน แต่แม้จะไม่มีภาพพระพุทธรูป จิตรกรรมที่นี้ก็มีความสมบูรณ์ในตัวและแสดงสัญลักษณ์สำคัญที่ยังคงปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบันอยู่บนฝาผนังนี้ ภาพนี้ยังเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่าจิตรกรรมฝาผนังที่วัดแห่งนี้น่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เพราะปรากฏหลักฐานสำคัญหลายประการ เช่น มุกกัณฑ์เจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์ที่รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นบนลานมณฑปพระพุทธรูปและได้เสด็จฯไปทรงยกยอดและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเมื่อ พ.ศ. 2404³⁹³ และบันไดนาคที่ยังมีแค่ 2 ทางเพราะในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงให้สร้างเพิ่มขึ้นอีก 1 ทางเป็น 3 ทาง และได้โปรดให้หล่อเศียรนาคสำริดติดไว้ที่หัวบันไดทั้ง 3 ด้วย³⁹⁴ ทำให้ฉากนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงลักษณะและองค์ประกอบของวัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรีในสมัยรัชกาลที่ 4

³⁹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2548), 155.

³⁹⁴ อนุรักษ์ภัทร จันทวิช, “ลักษณะเด่นงานศิลปกรรมมณฑปพระพุทธรูปและบริเวณ,” ใน หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2542), 168.

ความสมจริงที่ปรากฏที่วัดมหาสมณารามยังพบในภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านหน้าพระวิหาร วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งน่าจะวาดขึ้นในราว พ.ศ. 2426 ช่วงต้นรัชกาลที่ 5 สอดคล้องกับ อายุของพระพุทธรูปยืนปางห้ามพระแก่นจันทน์และรอยพระพุทธรูปบาทจำลองที่มีจารึกระบุว่าสร้างขึ้น ในปีดังกล่าวและคงมีการซ่อมแซมอีกหลายครั้ง³⁹⁵ (ภาพที่ 416) โดยภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาท นั้นพบอยู่ผนังด้านนอกซึ่งน่าจะเป็นอิทธิพลที่ได้รับจากชาวลาวทางภาคอีสาน³⁹⁶ เขียนภาพรอยพระพุทธรูปบาทที่สุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธรูปบาทบรมมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 417) โดยแสดง ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทขนาดใหญ่ไว้กึ่งกลางผนังโดยแสดงให้เห็นถึงภายในอาคาร ทั้งรอยพระพุทธรูปบาท คนที่มาบูชาและผ้ามา่าน เป็นอาคารในผังแปดเหลี่ยมหลังคาทรงมณฑป 3 ชั้นต่อด้วยองค์ระฆัง ปลี ลูกแก้ว ปลียอด จบด้วยลูกแก้ว มีแนวกำแพงแก้วล้อม 1 ชั้น มีการเจาะช่องใส่ตาม ประทีป ด้านนอกกำแพงแก้วมีอาคาร 2 หลัง เจดีย์ ด้านหน้ามีบันไดนาค และมีถ้ำสังจฬันธฤชอยู่ ใกล้บันได (ภาพที่ 418) บนผนังด้านนอกยังมีภาพคนทำกิจกรรมต่างๆ ทั้งนมัสการรอย พระพุทธรูปบาท รวมถึงกลุ่มคนที่กำลังเดินทางมาเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรูปบาททั้งทางบกและทางน้ำและวิถีชีวิต อื่นๆของผู้คน รอบนอกมีแนวกำแพงวัด ซึ่งกำแพงวัดด้านซ้ายมียักษ์ทวารบาลยืนชนาบประตูทางเข้า ทั้ง 2 ด้าน (ภาพที่ 419)

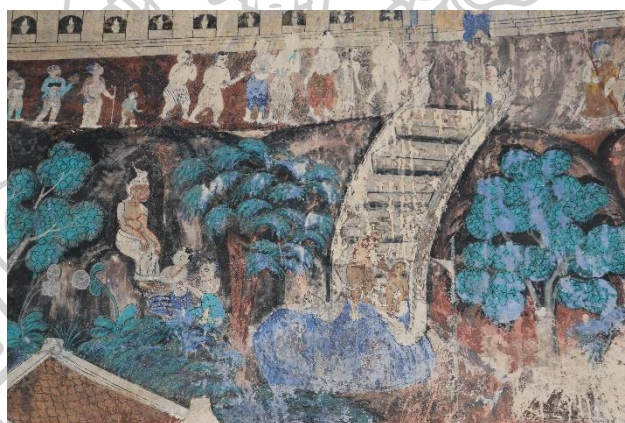
ภาพที่ 416 พระวิหาร วัดอุโปสถาราม จังหวัดอุทัยธานี

³⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, 29.

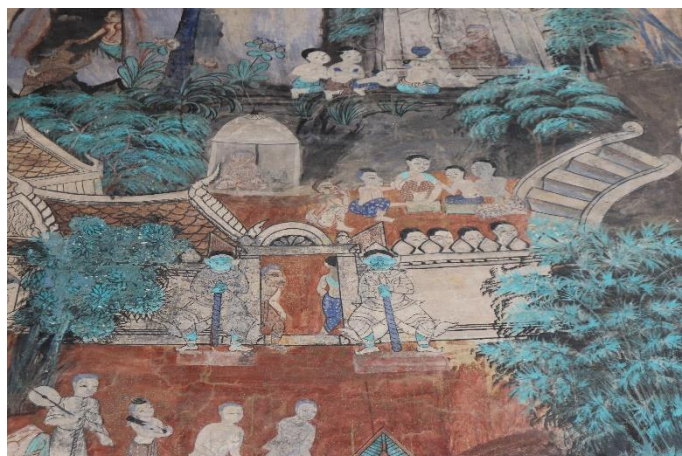
³⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 99.

ภาพที่ 417 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ผนังด้านนอกพระวิหาร
วัดอุโปสถาราม

ภาพที่ 418 จิตรกรรมฝาผนังรูปถ้าฤๅษีสังข์พันธ์ ผนังด้านนอกพระวิหาร วัดอุโปสถาราม

ภาพที่ 419 จิตรกรรมฝาผนังรูปยักษ์ทวารบาลประตูทางเข้า ผนังด้านนอกพระวิหาร วัดอุโปสถาราม

ภาพจิตรกรรมวัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรีที่วัดอุโปสถารามแห่งนี้จะวาดขึ้นพร้อมกับการสร้างพระวิหารในราวพ.ศ. 2426 เพราะบันไดนาคทางขึ้นด้านหน้ายังมีเพียงทางเดียว ก่อนเพิ่มเป็น 3 ทางในปี พ.ศ. 2435³⁹⁷ และแสดงการผสมผสานระหว่างจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีเดิมที่แสดงลักษณะตามจินตนาการของผู้วาด ปรากฏในรูปแบบของมณฑปที่มองเห็นภายในอาคารคล้ายกับจิตรกรรมฝาผนังที่วัดกก ร่วมกับการให้รายละเอียดภาพที่มีความสมจริงมากขึ้นของวัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี เช่น ยักษ์ทวารบาลบริเวณกำแพงวัด บันไดนาคทางขึ้นด้านหน้า ถ้าฤๅษีสัจจพันธ์และกำแพงที่มีการเจาะช่องตามประทีป เป็นต้น

และภาพในลักษณะคล้ายๆกันนี้ยังปรากฏภายในพระที่นั่งทรงผนวช พระที่นั่งที่หม่อมเจ้าประวิษ ชุมสาย ทรงสร้างตัวอย่างพระที่นั่งองค์นี้ และสร้างพระที่นั่งองค์นี้ขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อปี พ.ศ. 2416 เพื่อเป็นที่ประทับเมื่อพระบาทเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช (ภาพที่ 420) ก่อนที่ภายหลังการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรจะโปรดให้ย้ายมาปลูกที่วัดแห่งนี้³⁹⁸ พระที่นั่งทรงผนวชเป็นอาคารทรงไทยในผังตรีมุข 2 ชั้นโดยจิตรกรรมเขียนอยู่บนชั้น 2 บอกล่าเรื่องราวพระราชมณเฑียรกิจของรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติจนถึงการย้ายพระที่นั่งทรงผนวชมายังวัดเบญจมบพิตร

³⁹⁷ ณีภูธรภัทร จันทวิษ, “ลักษณะเด่นงานศิลปกรรมมณฑปพระพุทธบาทและบริเวณ,” ใน **หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542**, 168.

³⁹⁸ ชลธีร์ ธรรมวรังกูร, **จิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม**, พิมพ์ในโอกาสบำเพ็ญกุศลฉลองชนมายุครบ 80 ปี พระพรหมจรรย์จารย์ (วันที่ 2 มิถุนายน 2543) (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2543), 5 - 6.

ภาพที่ 420 พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพมหานคร

ภาพรอยพระพุทธรูปที่วัดแห่งนี้ปรากฏอยู่ในห้องที่ 17 ที่มีชื่อว่า รักรัษพุทธศาสน์ โดยเขียนเป็นภาพของรอยพระพุทธรูป ณ เขาสุวรรณบรรพตที่วัดพระพุทธรูปบรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 421) แสดงด้วยรูปมณฑปที่ตั้งอยู่บนยอดเขา มีบันไดทอดยาวลงมาตามแนวเขาและมีคนกำลังเดินขึ้นมานมัสการ มณฑปเป็นอาคารที่มีเสาอยู่โดยรอบ ตัวอาคารประดับด้วยลายปูนขาวบิณฑ์หลังคาทรงบุษบกซ้อน 5 ชั้นต่อด้วยส่วนนอกระฆัง บัวกลุ่ม ปลี ลูกแก้ว ปลียอด จบส่วนยอดด้วยลูกแก้ว โดยรอบมณฑปมีแนวกำแพงแก้ว 2 ชั้น และมีอาคารประกอบเล็กน้อย

ภาพที่ 421 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในพระที่นั่งทรงผนวช
วัดเบญจมบพิตร

แม้องค์ประกอบจะลดทอนลงจากสถานที่จริงค่อนข้างมากเพราะแสดงภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาค่อนข้างสูง แต่จิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งทรงผนวชยังแสดงลักษณะบางประการของวัดพระพุทธรูปบาทบรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี เช่น การประดับผนังด้านนอกด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือ แนวกำแพงแก้ว 2 ชั้น อีกประการหนึ่งก็คือรัชกาลที่ 5 เคยเสด็จมาที่วัดแห่งนี้ถึง 4 ครั้ง คือ พ.ศ. 2415, พ.ศ. 2425, พ.ศ. 2445 และ พ.ศ. 2449 พร้อมกับได้บูรณปฏิสังขรณ์วัดแห่งนี้ด้วย³⁹⁹ แสดงว่าทรงให้ความสำคัญกับวัดแห่งนี้

ซึ่งรูปแบบการย่อและลดทอนรายละเอียดของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตนี้ยังพบในสมัยรัชกาลที่ 5 อีกหลายแห่ง เช่น ภายในอุโบสถ วัดภาวนาภิตาราม (ภาพที่ 422) ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2429 โดยขุนชำนาญสมบัติ (เล็ก จุลกะ) ต่อมาคือพระภาชีสมบริบูรณ์ กับ คุณหญิงเฟื่อนเป็นผู้สร้าง บนที่ดินของตระกูลหลวงชำนาญ ก่อนที่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6

³⁹⁹ ณีภูฏภัทร จันทวิช, “ลักษณะเด่นงานศิลปกรรมมณฑปพระพุทธรูปบาทและบริเวณ,”ใน หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542, 168.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ มาพระราชทานผ้าพระกฐินเป็นการส่วนพระองค์ และได้พระราชทานนามใหม่ว่า “วัดภาวนาภิรตาราม”⁴⁰⁰

ภาพรอยพระพุทธบาทเอาไว้บริเวณรักแร้ผนัง (ภาพที่ 423) ร่วมกับภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาอื่นๆ โดยแสดงภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอยู่บนภูเขาและมีกลุ่มคนกำลังนมัสการรอยพระพุทธบาท โดยมณฑปทรงสี่เหลี่ยมที่ประดับผนังด้านนอกด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ซึ่งจากภาพถ่ายเก่าจะพบว่า บริเวณส่วนฐานจะมีบันไดนาคและถ้ำฤๅษีอยู่⁴⁰¹ด้านล่าง ซึ่งน่าจะหมายถึงถ้ำฤๅษีจันทน์ ดังนั้น ภาพนี้อาจต้องการแสดงถึงรอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต หรือ วัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี เช่นเดียวกันภายในอุโบสถ วัดเกษมสรณาราม ซึ่งแสดงภาพรอยพระพุทธบาทที่สุวรรณบรรพตเพียงรอยพระพุทธบาทหนึ่งอยู่ภายในมณฑปเท่านั้น (ภาพที่ 424)

ภาพที่ 422 อุโบสถ วัดภาวนาภิรตาราม กรุงเทพมหานคร

⁴⁰⁰ อเนก นาวิกมูล, ขอทานหาย, เข้าถึงเมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2565, เข้าถึงได้จาก <https://www.blockdit.com/posts/60227de31e17da09f7ffa9a4>.

⁴⁰¹ หนังสือที่ระลึก พระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542, 219.

ภาพที่ 423 จิตรกรรมฝาผนังรูปภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ภายในอุโบสถ
วัดภาวนาภิตาราม

ภาพที่ 424 มณฑปพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม

ขณะที่ในจังหวัดนครราชสีมาในช่วงเวลาเดียวกันก็ปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตนี้บนผาดิบที่ติดบนแผ่นไม้ วัดบึง ซึ่งอยู่ร่วมแผ่นกับรอยพระพุทธรูปที่โยนกนคร โดยรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่สุวรรณบรรพตนั้น (ภาพที่ 425) แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปที่มีหลังคาเป็นทรงจตุรมุข มีกำแพงล้อมรอบและมีหอรบอยู่ด้านใน โดยมีกลุ่ม

พระสงฆ์และฆราวาสกำลังนมัสการอยู่ โดยที่ด้านซ้ายมีถ้ำที่มีฤๅษีอยู่ภายในและมีคนกำลังกราบไหว้ซึ่งน่าจะหมายถึงฤๅษีสัจจพันธ์ซึ่งถือเป็นลักษณะสำคัญที่ยืนยันว่ารอยพระพุทธรูปบาหนี่คือรอยพระพุทธรูปที่สุวรรณบรรพต โดยช่างได้เพิ่มภาพศาลาที่มีพระภิกษุกำลังสวดคัมภีร์และคนกำลังพนมมืออยู่ที่มุมฝั่งซ้ายเพื่อสะท้อนถึงช่วงเวลา que แสดงในภาพของช่วงประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูปบาหนี่เหลืออยู่

ภาพที่ 425 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาหนี่เขาสุมนภู อุโบสถ วัดบึง

ความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปบาหนี่เขาสุวรรณบรรพตที่มีต่อราชสำนักและผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้ปรากฏการวาดภาพรอยพระพุทธรูปบาหนี่ในกรอบกระจกสำหรับประดับภายในอาคารอีกด้วยซึ่งแม้ภาพเขียนในลักษณะนี้จะพบมาก่อนแล้วในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ภาพรอยพระพุทธรูปบาหนี่เพิ่งจะปรากฏในราวรัชกาลที่ 5 ลงมาเนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มพบหลักฐานการสร้างภาพเล่าเรื่องในกรอบกระจกที่มีเนื้อหาที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น เช่น ภาพพุทธประวัติในกรอบประดับศาลาการเปรียญ วัดขนอนใต้ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 426) ที่มีการระบุศักราช 1240 ที่น่าจะหมายถึงจุลศักราช 1240 ตรงกับ พ.ศ. 2421 ซึ่งภาพนี้น่าจะต้องการสื่อถึงรอยพระพุทธรูปบาหนี่เขาสุวรรณบรรพต หรือ รอยพระพุทธรูปบาหนี่จากวัดพระพุทธธรรมมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี เนื่องจากเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะสำคัญคือมักจะประดิษฐานอยู่ภายในมณฑป ซึ่งรูปแบบเช่นนี้ต่อมายังได้ส่งอิทธิพลกลับไปยังจิตรกรรมฝาผนังด้วย เช่น วัดกวีรัตน์ จังหวัดแพร่ (ภาพที่ 427) ที่แม้จะไม่มีกรอบรูปแต่จากรูปแบบที่คล้ายคลึงกันมากทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่าน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาหนี่จังหวัดสระบุรีนี้ด้วยเช่นกัน หรือภาพในกรอบกระจก วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 428) ซึ่งแสดงมุมมองจากบันไดนาคด้านหน้าซึ่งเห็นมณฑปประดิษฐานรอย

พระพุทธรูปขนาดใหญ่กึ่งกลางภาพ เป็นมณฑปยอดบุษบกซึ่งตกแต่งผนังด้านนอกด้วยลายแผง
ด้านขวามีศาลาโถง ด้านซ้ายมีภูเขาจำลองประดิษฐานมฤคพิณฑนเจดีย์และศาลาไว้ระซัง

ภาพที่ 426 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต ภาพภายในกรอบในศาลา
การเปรียญ วัดชนอนใต้ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 427 จิตรกรรมฝาผนังรอยพระพุทธรูปภายในมณฑป ภายในวิหาร วัดกวีรัตน์ จังหวัดแพร่

(ที่มาภาพ: สิปวิชญ์ บุญพรภวิชัย)

ภาพที่ 428 จิตรกรรมในกรอบกระจก เรื่องวัดพระพุทธบาทวรมหาวิหาร ภายในพระอุโบสถ วัด
ระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร

(ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชัย)

ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตจึงมีรูปแบบที่ค่อนข้างเสถียรมาโดยตลอด คือเป็นรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ในมณฑป โดยในระยะแรกจะแสดงภาพมณฑปแบบเปิดให้เห็นรอยพระพุทธรูปภายในอย่างชัดเจน ซึ่งขนาดของรอยพระพุทธรูปนั้นมีทั้งพอดีกับขนาดของมณฑปและใหญ่กว่ามณฑป ก่อนที่ในสมัยรัชกาลที่ 3 จะเริ่มปรากฏภาพมณฑปแบบทึบที่มีพาลล้อมรอบใกล้เคียงกับรูปแบบที่ปรากฏจริงที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ก่อนที่รูปแบบทั้งสองจะปรากฏเรื่อยมาจนถึงสมัยหลัง ซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วจะพบว่า มณฑปแบบเปิดให้เห็นรอยพระพุทธรูปภายในนั้นได้รับความนิยมมากกว่าแบบทึบ และรอยพระพุทธรูปภายในนั้นมักจะมีลวดลายมงคล 108 ประการตกแต่งอยู่เสมอซึ่งอาจมีที่มาจากแผ่นครอปรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายที่จะครอบลงบนรอยพระพุทธรูปในคราวที่พระมหากษัตริย์เสด็จมาเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรูปก็เป็นได้

นอกจากรูปแบบของมณฑปแล้ว รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตนี้ยังเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีการใส่รายละเอียดอื่น ๆ มากกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นๆ เช่น ฤๅษีสัจพันธุ์ ยักษ์ทวารบาล หอระฆัง บันไดพญานาค ซึ่งรายละเอียดเหล่านี้ล้วนแต่ปรากฏในสถานที่จริงที่จังหวัด

สระบุรีแทบทั้งสิ้นแสดงถึงความรับรู้และความสำคัญของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ที่มีต่อผู้คนในอดีตที่มากกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นๆ และความสำคัญนี้ยังถูกเน้นย้ำด้วยการเป็นรอยพระพุทธรูปเพียงแห่งเดียวที่มีการให้รายละเอียดของประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งเป็นรูปแบบที่ไม่ปรากฏกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่นด้วย

4.3.3 รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา

4.3.3.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทาในสมัยอยุธยา

รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทานั้นอาจไม่ได้รับความนิยมนักเมื่อเทียบกับรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุมนภูหรือรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณบรรพต แต่เนื่องจากเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกกล่าวถึงในปัญญาสุทนีมาก่อนร่วมกับรอยพระพุทธรูปทบนเขาสัจจพันธคีรี ดังนั้น รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทาจึงปรากฏทั้งในฐานะรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางศาสนา และ ปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง

ในกรณีของรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทาที่ปรากฏในฐานะส่วนหนึ่งของรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางศาสนานั้นปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลายภายในอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 429) ซึ่งมีหลักฐานจารึกบนผนังอุโบสถฝั่งขวามือพระประธานถึง 3 จุดบริเวณใต้เจดีย์องค์ที่ 3, 4, 5 โดยระบุศักราชตรงกันคือ พ.ศ. 2277⁴⁰² ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในสมัยอยุธยาตอนปลาย ภาพจิตรกรรมเรื่องรอยพระพุทธรูปนี้เขียนอยู่เหนือประตูฝั่งผนังสกัดหลังเหนือช่องประตูทั้ง 2 ฝั่ง ซึ่งแต่เดิมตีความว่าทั้งสองฝั่งเขียนเรื่องเดียวกัน คือ รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา⁴⁰³ ก่อนที่ต่อมา เชษฐ ติงสัญชิตจะมีการตีความว่าจิตรกรรมฝาผนังบริเวณนี้แสดงรอยพระพุทธรูป 2 แห่งตามคัมภีร์ปัญญาสุทนี คือ รอยพระพุทธรูปทบนสัจจพันธคีรีและรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนัมมทา⁴⁰⁴ (ภาพที่ 430)

⁴⁰² ล้อม เพ็งแก้ว, “จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะแก้ว,” ใน *วัดเกาะ ตำบลท่าทราย จังหวัดเพชรบุรี*

(เพชรบุรี: เพชรภูมิการพิมพ์, 2553), 152 – 153.

⁴⁰³ ไม่ปรากฏชื่อผู้เขียน, “วัดเกาะแก้วสุทธาราม” ใน *วัดเกาะ ตำบลท่าทราย จังหวัดเพชรบุรี*, 88.

⁴⁰⁴ เชษฐ ติงสัญชิต, “พระพุทธรูปสองรอยในจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม” *เมืองโบราณ*, 28, 4, 114 – 116.

ภาพที่ 429 อุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 430 จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม

ภาพรอยพระพุทธรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลปรากฏบริเวณผนังสกัดหลังฝั่งขวามือพระประธาน (ภาพที่ 431) โดยวาดเป็นรอยพระพุทธรูปที่ตัวยู่กึ่งกลางน้ำ บริเวณนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงมีลายก้นหอย กลางฝ่าพระบาทมีรูปดอกบัวล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว ล้อมรอบด้วยสัตว์น้ำ ทั้งสัตว์น้ำที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติและสัตว์น้ำในจินตนาการ และเรือสำเภาจีน

ภาพที่ 431 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทา อุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทาที่พบร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งนั้นปรากฏที่พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรวรย์ (ภาพที่ 432) โดยปรากฏบริเวณเหนือหน้าต่างบานที่ 7 ของผนังด้านทิศตะวันออก (เลขที่ 14 ในภาพที่ 330) เป็นภาพรอยพระพุทธรูป 2 แห่ง โดยรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทานั้นปรากฏในรูปของรอยพระพุทธรูปอยู่บนเกาะ โดยที่รอยพระพุทธรูปบนเกาะริมน้ำนั้นได้รับการเคารพบูชาโดยสัตว์น้ำ ซึ่งรูปแบบการแสดงออกเช่นนี้คล้ายกับรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทาในจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม (ภาพที่ 431) นั่นก็คือต่างก็ตั้งอยู่กลางน้ำและล้อมรอบด้วยสัตว์น้ำเช่นเดียวกัน แต่ของวัดพุทธโสธรวรย์จะปรากฏรูปเกาะหรือผืนดินที่รอยพระพุทธรูปประทับอยู่อย่างชัดเจน แต่ของวัดเกาะแก้วสุทธารามนั้นปรากฏเพียงรอยพระพุทธรูปอยู่กลางน้ำเท่านั้น

ภาพที่ 432 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบาทirimแม่น้ำนัมมทาและรอยพระพุทธรูป 4 รอยพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรวรย์

อย่างไรก็ตาม หากดูจากรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่ปรากฏบนผนังช่องนี้จะพบว่า รอยพระพุทธรบาทบนเกาะ (ภาพที่ 432) เป็นรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวที่มีดอกบัวที่กึ่งกลางฝ่าพระบาท มีลายกลีบบัวล้อมรอบและมีพญานาคที่ปลายฝ่าพระบาท รอบเกาะมีสัตว์น้ำ เช่น ปลา เงือกกำลังนมัสการซึ่งยืนยันว่ารอยพระพุทธรบาทนี้คือรอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนัมมทา

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนัมมทาซึ่งพบอยู่ในสมุดภาพไตรภูมินั้นพบหลักฐานอยู่ทั้งสิ้น 3 เล่ม คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 433) สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 434) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 435) ซึ่งรูปแบบที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 3 เล่มเหมือนกันทั้งหมดซึ่งแสดงถึงการคัดลอกต่อกันมา โดยรอยพระพุทธรบาทแห่งนี้จะถูกวาดอยู่ในพื้นที่ประเทศพม่าตรงระหว่างเมืองพุกามซึ่งในสมุดภาพไตรภูมิสะกดว่าปุกามและเมืองสะกายซึ่งในสมุดภาพไตรภูมิสะกดว่าสเคิง และแสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรบาทสีทองบนเขาซึ่งขนบข้างด้วยพญานาค

ใกล้กับภาพรอยพระพุทธรบาทนี้จะมีข้อความกำกับไว้คล้ายกัน โดยในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 ระบุข้อความว่า “พระยานาคราชอาราธนาพระเจ้าจิงเหยียบไว้ในแม่น้ำนามตายณที่ชื่อสุนาปรันประเทศ” (ภาพที่ 433) ซึ่งแม้ข้อความจะเปลี่ยนไปบ้างในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก รวมถึงชื่อของแม่น้ำที่กลายเป็นแม่น้ำนรายณ์ หรือชื่อเมืองที่สะกดเป็นสุนาบรรประเทศแต่ก็น่าหมายถึงแม่น้ำนัมมทาและแคว้นสุนาปรันตะซึ่งเป็นสถานที่ที่ปรากฏในคัมภีร์ปปัญจสูทนี⁴⁰⁵ แสดงว่าในความรับรู้ของคนในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์นั้นรอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนัมมทาซึ่งเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์นั้นอยู่ในประเทศพม่า

⁴⁰⁵ นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 11.

ภาพที่ 433 รอยพระพุทธรูปาทริมแม่น้ำน่านมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2542), 94.

ภาพที่ 434 รอยพระพุทธรูปาทริมแม่น้ำน่านมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8
(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2542), 199.

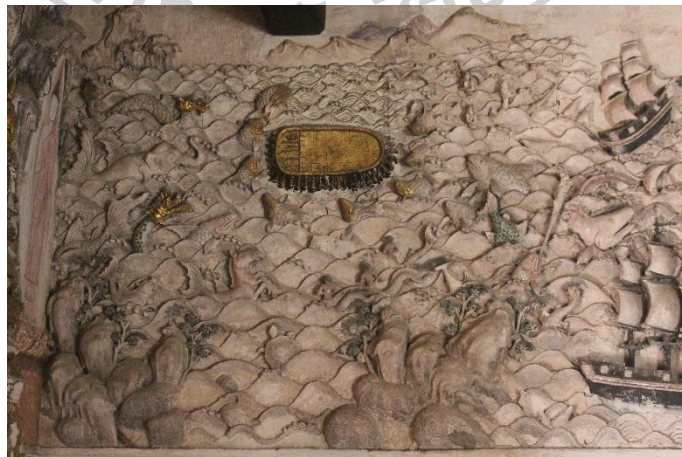

ภาพที่ 435 รอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 220

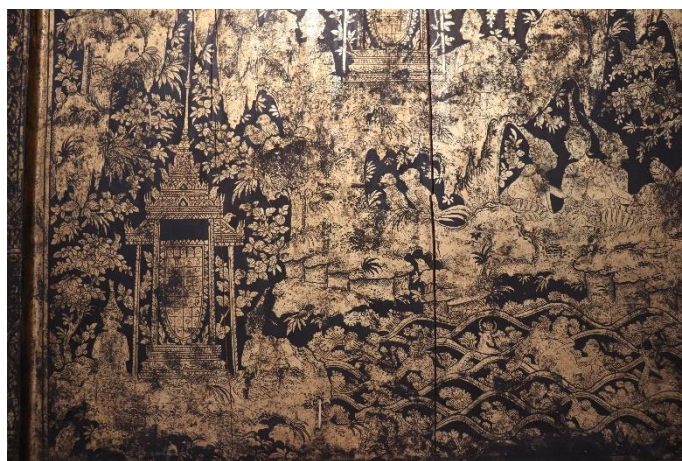
4.3.3.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาในสมัยรัตนโกสินทร์

เนื่องจากคนในสมัยอยุธยาเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาอยู่ในประเทศพม่า ดังนั้นจึงไม่ปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปแบบนี้แบบเดียวกับที่ปรากฏกับรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฎหรือรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต แต่จะปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อื่นเสมอๆ โดยพบทั้งภายในวัด และ บนตู้พระธรรม ซึ่งหลักฐานที่เก่าที่สุดปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 ในวิหารรอยพระพุทธรูป วัดบางกะพ้อม แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูปกลางน้ำ (ภาพที่ 436) เป็นรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลอยู่ภายในตารางล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว โดยรอบรอยพระพุทธรูปมีสัตว์น้ำ ซึ่งแม้จะไม่ได้ยู่ริมน้ำแต่รูปแบบนี้ก็ป็นลักษณะทั่วไปที่พบกับรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำนัมมทาที่พบมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว

ภาพที่ 436 ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทา ภายในวิหารรอยพระพุทธรูปวัดบางกะพ้อม

ซึ่งในรัชกาลเดียวกันก็พบหลักฐานบนตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14 ซึ่งแม้ 3 ใน 5 ของรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏบนตู้พระธรรมนี้จะไม่สามารถตีความได้ แต่รอยพระพุทธรบาททริมแม่น้ำนัมมทานั้นเป็น 1 ใน 2 รอยที่สามารถตีความได้ โดยแสดงภาพรอยพระพุทธรบาทที่อยู่บนเกาะริมน้ำบริเวณด้านล่างสุดของตู้พระธรรม (ภาพที่ 437) และเนื่องจากรอยพระพุทธรบาทนี้เป็นรอยพระพุทธรบาทรอยเดียวที่สัมพันธ์กับน้ำ ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงไม่สามารถตีความเป็นรอยพระพุทธรบาทแห่งอื่นได้นอกจากรอยพระพุทธรบาททริมแม่น้ำนัมมทา

ภาพที่ 437 ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรบาททริมแม่น้ำนัมมทา ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14

รอยพระพุทธรบาททริมแม่น้ำนัมมทายังปรากฏที่วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา เช่นเดียวกับรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์อีก 4 แห่ง ซึ่งบนฝาผนังนี้ปรากฏภาพรอยพระพุทธรบาทที่อยู่บนเกาะกลางน้ำอยู่ 2 รอย แต่รอยพระพุทธรบาทที่น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาททริมแม่น้ำนัมมทานั้นน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาทฝั่งขวาของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนกูฏ (ภาพที่ 438) แสดงภาพรอยพระพุทธรบาทในอาคารหลังคาซ้อนชั้นที่มีกำแพงล้อมรอบ รอยพระพุทธรบาทภายในมีการแบ่งตารางและบรรจุลวดลายมงคลอย่างง่าย ๆ เอาไว้ มีพญานาคกำลังนมัสการรอยพระพุทธรบาทซึ่งแม้ว่าจะมีรอยพระพุทธรบาท 2 แห่งที่มีสัตว์น้ำมานมัสการเหมือนกัน แต่รอยพระพุทธรบาทรอยนี้มีพญานาคนมัสการซึ่งตรงตามความในปัญญาสุตที่กล่าวว่าพระพุทธรบาทเจ้าทรงประทับรอยพระพุทธรบาทนี้ตามคำขอของพญานาค⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ ปุณโณวาทสูตร, เข้าถึงเมื่อ 17 กุมภาพันธ์ 2565, เข้าถึงได้จาก

<https://84000.org/tipitaka/attha/v.php?B=13&A=4769&Z=5061>.

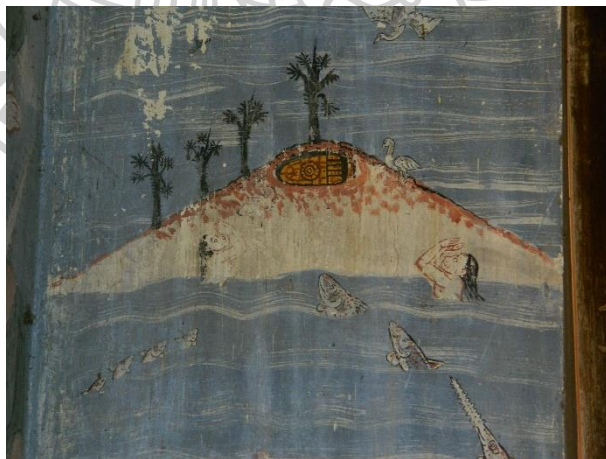
ภาพที่ 438 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปแม่ให้น้ำนมมหา สิม วัดหน้าพระธาตุ

ในช่วงรัชกาลเดียวกันยังพบภาพรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปแม่ให้น้ำนมมหาในอีกลักษณะหนึ่งที่มีความสมจริงตามที่ปรากฏในคัมภีร์ที่วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี โดยภาพดังกล่าวนั้นอยู่ระหว่างภาพพระบรมธาตุ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช และ พระมหาธาตุบนเขาสิงคุตรระ หรือ เจดีย์ชเวดากอง ประเทศเมียนมา โดยวาดเป็นภาพรอยพระพุทธรูปบาทเกาะ มีพญานาคกำลังนมัสการ (ภาพที่ 439) ซึ่งเป็นลักษณะที่พบกับรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปแม่ให้น้ำนมมหาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว คือ รอยพระพุทธรูปที่มีพญานาคและสัตว์น้ำบูชา และการที่ฉากรูปวาดอยู่ระหว่างวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช และ เจดีย์ชเวดากอง ประเทศพม่าอาจต้องการแสดงว่ารอยพระพุทธรูปนี้อยู่ในประเทศพม่า สอดคล้องกับความเชื่อที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปแม่ให้น้ำนมหานี้อยู่ในประเทศพม่า

ภาพที่ 439 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทรงบาตรริมแม่น้ำนัมมทา ภายในพระอุโบสถ
วัดมหาสมณาราม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ภาพรอยพระพุทธรูปนี้ก็ยังคงปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์
อีก 4 แห่งเช่นเดิม และยังรักษารูปแบบมาตรฐานของตัวเอง คือ การเป็นรอยพระพุทธรูปที่ตั้งอยู่บน
เกาะกลางน้ำและถูกบูชาโดยนาคหรือสัตว์น้ำ เช่น วัดเกษมสรณาราม (ภาพที่ 440) หรือหากมีรอย
พระพุทธรูปที่อยู่บนเกาะและบูชาด้วยสัตว์น้ำ 2 รอยเช่นที่ปรากฏมาก่อนที่วัดหน้าพระธาตุ รอย
พระพุทธรูปที่น่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปทรงบาตรริมแม่น้ำนัมมทาน่าจะต้องเป็นรอยพระพุทธรูปที่ถูก
บูชาด้วยพญานาค เช่น วัดบึง (ภาพที่ 441)

ภาพที่ 440 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปทรงบาตรริมแม่น้ำนัมมทา ภายในอุโบสถ วัดเกษมสรณาราม

(ภาพที่ 442) แต่กว่าจะปรากฏแนวคิดเรื่องควบรวมรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในศิลปะอยุธยาเข้ากับ รอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกอย่างชัดเจนก็ต้องรอนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังปรากฏ ในคำให้การชาวกรุงเก่า⁴⁰⁷ และคำให้การขุนหลวงหาวัด⁴⁰⁸ แต่เนื่องจากในสมัยอยุธยามีรอยพระพุทธรบาทที่สำคัญที่สุดในสมัยอยุธยาคือรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ดังนั้น แม้จะมีการสร้างรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง (ภาพที่ 443) แต่ก็ไม่มีรอยพระพุทธรบาท 4 รอยในสมัยอยุธยาขึ้นใดที่สามารถตีความได้ว่าสร้างขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนกได้อย่างชัดเจน

ภาพที่ 442 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย เขาหน้อ จังหวัดนครสวรรค์

⁴⁰⁷ “คำให้การชาวกรุงเก่า,” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605

⁴⁰⁸ “คำให้การขุนหลวงหาวัด,” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 708

ภาพที่ 443 รอยพระพุทธรบาท 4 รอย วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนกถูกกล่าวถึงในคำให้การชาวกรุงเก่าในฐานะหนึ่งใน 5 รอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ จึงส่งผลให้ภาพรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนกที่พบในงานจิตรกรรมนั้นอยู่ในกรณีเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำน่านมทา คือ ไม่ปรากฏการวาดภาพรอยพระพุทธรบาทนี้อย่างเป็นเอกเทศ และด้วยความที่เป็นรอยพระพุทธรบาทที่ถูกผนวกเข้ามาในภายหลังในสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังนั้น ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกนั้นจึงไม่พบเก่าไปกว่านี้⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ จีราวรรณ แสงเพ็ชร เคยเสนอว่าในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะพบภาพรอยพระพุทธรบาท 4 รอยแทรกอยู่ระหว่างพุทธประวัติ แต่เสมอชัย พูลสุวรรณเสนอว่าภาพดังกล่าวน่าจะเป็นภาพขุมสมบัติทั้ง 4 ซึ่งเป็นสหาติของพระพุทธรเจ้ามากกว่าเนื่องจากฉากนี้แสดงด้วยภาพวัตถุปลายมน 4 ภาพเรียงกัน แต่รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏรูปแบบเช่นนี้ ประกอบกับภาพนี้อยู่ติดกับภาพอนิมิสเจดีย์ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในช่วงแรกของพุทธประวัติ ดังนั้น ฉากดังกล่าวจึงน่าจะเป็นภาพขุมสมบัติทั้ง 4 มากกว่า อ้างอิงจาก จีราวรรณ แสงเพ็ชร, *กรุและการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ*, 206 – 207. และ เสมอชัย พูลสุวรรณ, *จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล: รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา เล่มสอง ภาพประกอบและคำอธิบาย* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), LXIII, 185.

หลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกที่เก่าที่สุดนั้นพบที่พระตำหนักพระพุทธรโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ โดยปรากฏบริเวณเหนือหน้าต่างบานที่ 6 ของผนังด้านทิศตะวันออก (เลขที่ 14 ในภาพที่ 330) ร่วมกับรอยพระพุทธรบาทบนเกาะ ทำให้ เชษฐ ติงส์ถุชลีตีความว่ารอยพระพุทธรบาททั้ง 2 แห่งนี้น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาท 2 แห่งจากคัมภีร์ปปัญจสูทนี คือ รอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนันทมา และ รอยพระพุทธรบาทที่เขาสัจจพันธคีรี⁴¹⁰ (ภาพที่ 419) ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเหตุที่มีการตีความเช่นนั้นน่าจะเป็นเพราะรอยพระพุทธรบาททั้ง 2 แห่งนี้ตั้งอยู่ตรงข้ามกันพอดี โดยรอยพระพุทธรบาทบนฝั่งได้รับการเคารพบูชาโดยฤๅษี ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทบนเกาะริมน้ำได้รับการเคารพบูชาโดยสัตว์น้ำ

ภาพที่ 444 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทริมแม่น้ำนันทมาและรอยพระพุทธรบาท 4 รอยพระตำหนักพุทโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์

อย่างไรก็ตาม หากดูจากรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปซึ่งถูกบูชาโดยฤๅษีนั้น (ภาพที่ 445) เป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยซ้อนกันมีดอกบัวที่กึ่งกลางฝ่าพระบาท และมีลายกลีบบัวรองอยู่ด้านล่าง ขนาบ 2 ข้างของมณฑปมีฤๅษีขนาดเล็กที่มีเจดีย์ด้านบน ด้านหน้ามีฤๅษี 5 คนกำลังนมัสการอยู่ ด้านหลังเป็นฤๅษี จากลักษณะที่ปรากฏ แม้รอยพระพุทธรบาทนี้จะมีฤๅษีกำลังนมัสการอยู่ แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑปนั้นเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยและไม่เคยปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ที่กล่าวถึงความเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยของรอยพระพุทธรบาทบนสัจจพันธคีรี ดังนั้น จึงเหลือเพียงรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนกและรอยพระพุทธรบาท

⁴¹⁰ เชษฐ ติงส์ถุชลี, “พระพุทธรบาทสองรอยในจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม” ใน เมืองโบราณ, 28, 4 (ต.ค. – ธ.ค. 2545), 116.

บนเขาสุมนภูฏซึ่งตำนานมูลศาสนาระบุว่าเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยเช่นกัน⁴¹¹ แต่เนื่องจากมีรอยพระพุทธรบาทอีกแห่งที่มีลักษณะตรงกับรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏมากกว่า ดังนั้น รอยพระพุทธรบาท 4 รอยนี้จึงน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนก

ภาพที่ 445 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่เมืองโยนก พระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์

รอยพระพุทธรบาทที่โยนกนครนั้นยังพบอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิทั้งในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาเลขที่ 6 (ภาพที่ 446) เช่นเดียวกับรอยพระพุทธรบาทบนสุวรรณบรรพต โดยปรากฏอยู่บริเวณภาคเหนือแสดงภาพรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวสี่ทงอยู่บนเขา ด้านล่างมีชื่อกำกับว่า “เขารังรุ้ง” แต่รอยพระพุทธรบาทที่โยนกนครจะไม่ประดิษฐานอยู่ภายในอาคาร ซึ่งก็เป็นไปได้ว่า อาจต้องการวาดให้แตกต่างจากรอยพระพุทธรบาทแห่งอื่นๆก็ได้

ในขณะที่ตำแหน่งที่รอยพระพุทธรบาทที่เขารังรุ้งนี้ถูกวาดอยู่บริเวณภาคเหนือของประเทศไทย สังเกตได้จากเมืองอื่นๆที่อยู่โดยรอบ ทั้งเมืองเชียงใหม่ เชียงแสน แพร่(แพร่) ลกอร(ลำปาง) หรือทางใต้ลงมาอย่างสวรรคโลกหรือตาก แสดงให้เห็นว่า ในความรับรู้ของคนในสมัยอยุธยา รอยพระพุทธรบาทที่โยนกนครนั้นตั้งอยู่ในพื้นที่ภาคเหนือ ซึ่งน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่วัดพระพุทธรบาทสี่รอย อ.แม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ที่มีความสำคัญต่อมาในสมัยหลัง ไม่ใช่เมืองหาง ประเทศเมียนมาตามความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ซึ่งมีรอยพระพุทธรบาท 4 รอยเช่นเดียวกัน⁴¹²

⁴¹¹ ตำนานมูลศาสนา (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2519), 207.

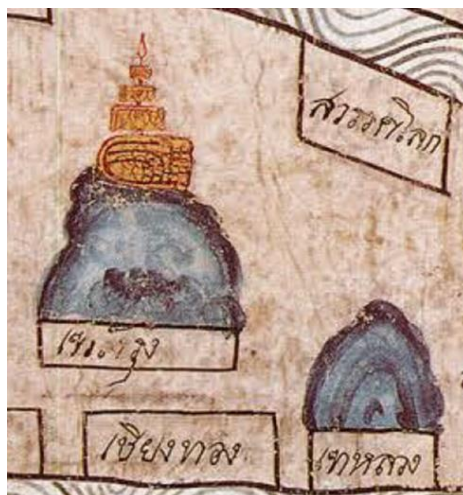
⁴¹² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 708.

และด้วยแนวความคิดในการคัดลอกภาพจากสมุดภาพไตรภูมิสืบต่อกันมา ทำให้ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 447) ที่เขียนขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – พุทธศตวรรษที่ 24 จึงปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปบาทบนเขารังรุ้งที่มีลักษณะและข้อความกำกับคล้ายคลึงกับที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 446) แต่รูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทนั้นมีลักษณะที่พัฒนาขึ้น คือ เป็นรอยพระพุทธรูปบาทสี่ทองทั้งซ้อนกัน 4 รอยในแนวทแยงที่มีฉัตรอยู่ด้านบน

ภาพที่ 446 รอยพระพุทธรูปบาทที่มีข้อความกำกับว่าเขารังรุ้ง สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6

ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 92.

ภาพที่ 447 รอยพระพุทธรูป 4 รอย มีข้อความกำกับว่าเขาสร้าง สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี
เลขที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 218.

4.3.4.2 รอยพระพุทธรูป 4 รอยจากเมืองโยนกในภาพเล่าเรื่องสมัยรัตนโกสินทร์

รอยพระพุทธรูป 4 รอยจากเมืองโยนกที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องสมัยรัตนโกสินทร์นั้นปรากฏทั้งภายในวัดและตู้พระธรรมเช่นเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำน่านมทา และเนื่องจากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปนี้มีเอกลักษณ์ในความเป็นรอยพระพุทธรูปหนึ่งเดียวที่มี 4 รอย ดังนั้นจึงง่ายต่อการแสดงออกในภาพเล่าเรื่องมากกว่ารวมถึงยังมีรูปแบบพิเศษ เช่น วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 448) ซึ่งเป็นเพียงแห่งเดียวที่ไม่แสดงภาพรอยพระพุทธรูป 4 รอยในภาพเล่าเรื่องเพราะใช้รอยพระพุทธรูป 4 รอยซึ่งเป็นประดิษฐานอยู่กลางวิหารแทนไปแล้ว⁴¹³ ดังนั้น ภาพเล่าเรื่องนี้จึงแสดงด้วยภาพพระพุทธรูปปางกรรอยพระพุทธรูป พระพุทธรูปยืนที่พระบาทข้างซ้ายเหยียบลงบนพระบาทข้างขวา และวางพระกรทั้งสองข้างบนพระอุระ ซึ่งตรงกับพระพุทธรูปปางเดียวกันที่สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกประดิษฐาน (ภาพที่ 449) แสดงว่าปูนปั้นที่วัดแห่งนี้น่าจะสร้างขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกได้ประดิษฐานพระพุทธรูปเพิ่มเติมขึ้น⁴¹⁴ โดยอาคารโดยรอบ

⁴¹³ ชัยณรงค์ วิรุฬพัฒน์, “ภาพปูนปั้นบนฝาผนังในพระวิหารวัดบางกะพ้อม อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาทัศนศิลป์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2554, 216.

⁴¹⁴ เสาวณิต วิงวอน, บรรณาธิการ, ตำราพระพุทธรูปปางต่างๆ ตามมติสมเด็จพระมหามุนีเจ้า กรมพระปฐมบรมมหาชนก (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2550), 92.

พระพุทธรูปปางกตรอยพระพุทธรูปที่ใช้งานสถาปัตยกรรมอย่างจีน ซึ่งการใช้ความเป็นจีนกับรอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนกนี้เป็นสิ่งที่พบที่วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 438) เช่นกัน การใช้ความเป็นจีนนี้อาจเป็นการแสดงความเป็นอื่นเพื่อแสดงให้เห็นว่าเรื่องราวที่ปรากฏนี้ไม่ได้เกิดขึ้นในไทย ซึ่งนอกจากจะใช้กับเมืองโยนกแล้ว ยังปรากฏใช้กับเมืองลังกา เช่น บนตู้ธรรมเลขที่ 79.1 (ภาพที่ 450) ด้วย

ภาพที่ 448 ปูนปั้นเขียนสีรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับรอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนก ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป วัดบางกะพ้อม

ภาพที่ 449 ภาพปูนปั้นเขียนสี พระพุทธรูปเจ้าทรงอธิษฐานฝ่าพระบาท ศาลาการเปรียญ วัดทองนพคุณ

ภาพที่ 450 ลายรดน้ำรูปบ้านเรือนบนเกาะลังกา ตู๊พระธรรม เลขที่ 79.1

ในขณะที่บนตู๊พระธรรมนั้น ภาพรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกนั้นพบทั้งตู๊พระธรรม วัดหนองไฉ้ จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 451) และตู๊พระธรรมเลขที่ กท. 14 (ภาพที่ 453) โดยพบร่วมกับรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์รอยอื่นเช่นเดิม ซึ่งบนตู๊พระธรรม วัดหนองไฉ้ นั้นพบร่วมกับรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพต โดยแสดงภาพ รอยพระพุทธรบาท 4 รอยซ้อนกันบนภูเขาศรรณชาติ (ภาพที่ 452) มีฉัตรอยู่ด้านบนแทนที่จะวาดเป็นอาคารแบบรอยพระพุทธรบาทที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี โดยรอบรอยพระพุทธรบาทมีกลุ่มบุคคลทั้งพระทั้งฆราวาสกำลังนมัสการรอยพระพุทธรบาทอยู่ โดยในระหว่างทางจะมีภาพกลุ่มบุคคลกำลังเดินไปตามชะเง้อผาซึ่งแสดงถึงการกำลังเดินขึ้นไปเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรบาท (ภาพที่ 451) โดยที่ส่วนล่างสุดเป็นภาพศาลา 2 หลังซึ่งภายในมีกลุ่มบุคคลทั้งพระทั้งฆราวาสกำลังนั่งพูดคุยและทำกิจกรรมต่างๆกันโดยที่มีน้ำอยู่บริเวณด้านล่างสุด ซึ่งการปรากฏฉัตรอยู่เหนือรอยพระพุทธรบาท 4 รอยเป็นสิ่งที่พบในสมุดภาพไตรภูมิที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วยเช่นกัน (ภาพที่ 447) ในขณะที่บนตู๊พระธรรมเลขที่ กท. 14 นั้น (ภาพที่ 453) รอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกถือเป็นรอยพระพุทธรบาท 1 ใน 2 รอยที่สามารถตีความได้ว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์แห่งใดเนื่องจากแสดงด้วยรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่อยู่ภายในมณฑปบริเวณด้านบนสุดซึ่งสะท้อนถึงความเชื่อของคนในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเชื่อว่ารอยพระพุทธรบาทนี้อยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่

ภาพที่ 451 ลายรดน้ำรูปรอยพระพุทธรูป 4 รอยใต้ฉัตร ตู้อพระธรรม วัดหนองไฉน
ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชัย

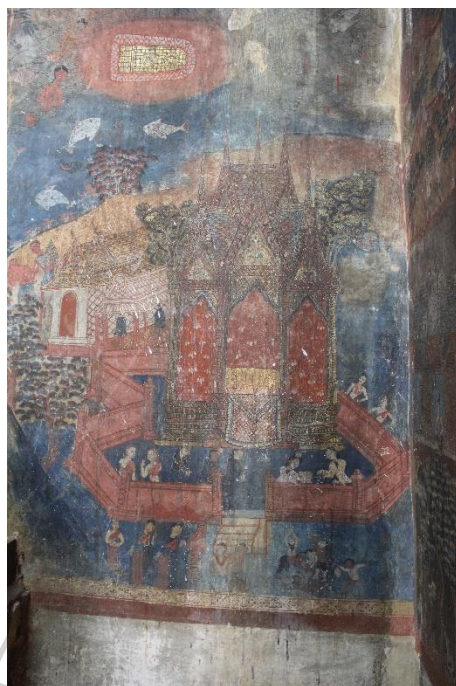

ภาพที่ 452 รอยพระพุทธรูป 4 รอย เมืองโยนก ตู้อพระธรรม วัดหนองไฉน
ที่มาภาพ: สิปปวิชญ์ บุญยพรภวิชัย

ภาพที่ 453 ลายรดน้ำรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนก ตู้พระธรรมเลขที่ กท. 14

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏภาพรอยพระพุทธรบาท 4 รอยจากเมืองโยนกในลักษณะที่แตกต่างออกไปที่วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 454) แสดงด้วยรอยพระพุทธรบาทบนแผ่นดินประดิษฐานภายในอาคารหลังคาคลุม ภายในรอยพระพุทธรบาทมีตารางซึ่งบรรจุลวดลายมงคลอย่างง่าย มีกลุ่มบุคคลทั้งชาวจีนและชาวล้านนาซึ่งแสดงด้วยบุคคลทำมวยเกล้าสูงประดับดอกไม้ และมีอาคารหลังคาคลุมกับศาลาแขวนระฆัง ที่สำคัญมีตัวอักษรกำกับว่า “เมืองโยนก” (ภาพที่ 455) ดังนั้นแม้รอยพระพุทธรบาทจะไม่ใช่ 4 รอยตามรูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่โยนกนครแต่องค์ประกอบโดยรอบก็ยังแสดงให้เห็นว่ารอยพระพุทธรบาทนี้คือรอยพระพุทธรบาทจากเมืองโยนก

ภาพที่ 454 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรบาทที่เมืองโยนก สิม วัดหน้าพระธาตุ

ภาพที่ 455 จารึก “เมืองโยนก” ใกล้กับรอยพระพุทธรบาทที่เมืองโยนก สิม วัดหน้าพระธาตุ

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่แสดงด้วยรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวภายในมณฑปนี้ยังพบที่วัดบึง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 456) โดยอยู่แสดงด้วยภาพภาพรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑปหลังคาซ้อนชั้นโดยที่มีภิกษุและฆราวาสกำลังนมัสการ ซึ่งรอยพระพุทธรบาทแสดงด้วยรอยเดี่ยวไม่ได้แสดงภาพรอยพระพุทธรบาท 4 รอยและกลุ่มบุคคลโดยรอบไม่ได้แสดงลักษณะของชาวล้านนาแต่อย่างใด เพราะสตรีในภาพล้วนแต่ไว้ผมสั้นและห่มผ้าเฉวียงป่า แต่เหตุที่สันนิษฐานว่ารอยพระพุทธร

บาทนี้เพราะรอยพระพุทธรูปที่อื่นนั้นสามารถตีความได้ทั้งโดยลักษณะทางประติมานวิทยาหรือเทียบเคียงกับจิตรกรรมฝาผนังที่วัดหน้าพระธาตุ ดังนั้น รอยพระพุทธรูปสุดท้ายที่เหลืออยู่นี้จึงควรเป็นรอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนกซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปแห่งเดียวที่เหลืออยู่

ภาพที่ 456 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปเมืองโยนก อุโบสถ วัดบึง

ในขณะที่รอยพระพุทธรูป 4 รอยจากเมืองโยนกที่แสดงด้วยรอยพระพุทธรูป 4 รอยตามแบบเดิมนั้นก็ยังพบต่อมา เช่น วัดเกษมสรณาราม (ภาพที่ 457) ที่แสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูป 4 รอยภายในอาคารที่ตั้งอยู่บนเขา หรือแม้แต่ในสมัยหลังลงมาที่มีการสร้างภาพเล่าเรื่องในกรอบก็ยังปรากฏภาพรอยพระพุทธรูป 4 รอยด้วยเช่นกัน โดยพบหลักฐานที่วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 458) ซึ่งแสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูป 4 รอยที่มีตารางภายในอยู่บนก้อนหินซึ่งมีต้นไม้บังอยู่ด้านบนรอยพระพุทธรูปพร้อมฉากหลังเป็นภูเขาที่มีต้นไม้ขึ้นพร้อมคำกำกับด้านล่างว่าพระบาทสี่รอย ภาพนี้จึงน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูป 4 รอยจากโยนกนครเพราะรอยพระพุทธรูป 4 รอยเพียงรอยเดียวที่ถูกพูดถึงและเป็นที่รู้จักมากที่สุดก็คือรอยพระพุทธรูปแห่งนี้

ภาพที่ 457 รอยพระพุทธรูป 4 รอย เมืองโยนก อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม

ภาพที่ 458 จิตรกรรมในกรอบกระจก ภาพพระบาทสี่รอย ภายในพระอุโบสถ วัดระฆังโฆสิตาราม
ที่มาภาพ: ศิลปวิชนู บุนนยพรภวิชัย

ดังนั้น รอยพระพุทธรูป 4 รอย เมืองโยนกนี้จึงมีอยู่ 2 รูปแบบใหญ่ๆ โดยรูปแบบแรกจะแสดงด้วยรอยพระพุทธรูป 4 รอยโดยอาจจะอยู่ภายในอาคารหรือไม่ก็ได้ การแสดงในลักษณะนี้จะเป็นการแสดงตามชื่อของรอยพระพุทธรูปซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปเพียงแห่งเดียวที่มี 4 รอย และรูปแบบที่ 2 นั้นจะเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยว ซึ่งหากเป็นเช่นนี้ก็จะต้องมีการใส่รายละเอียดอื่นๆ เช่น ตำแหน่งที่ตั้ง บุคคลที่กำลังนมัสการ หรืออาจใช้การเขียนข้อความเพื่อยืนยันว่า รอยพระพุทธรูปนี้คือรอยพระพุทธรูปที่เมืองโยนกแม้จะไม่ได้แสดงรูปแบบของรอยพระพุทธรูป 4 รอยก็ตาม

4.3.5 รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก

4.3.5.1 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิกในสมัยอยุธยา

เนื่องจากในบรรดารอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งนั้น ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิกนั้นมีน้อยที่สุดเนื่องจากความไม่ชัดเจนของรอยพระพุทธรูปเอง ซึ่งแม้ว่าในบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนจะกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปอีกแห่งหนึ่งบนเกาะลังกา แต่ไม่ได้มีการระบุชื่อรอยพระพุทธรูปเอาไว้ ชื่อของรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณมาลิกนั้นถูกพูดถึงครั้งแรกในคำให้การชาวกรุงเก่า⁴¹⁵ อย่างไรก็ตาม ไม่มีมีการระบุว่ารอยพระพุทธรูปแห่งนี้อยู่ที่ใดในเกาะลังกา ประกอบกับความรับรู้ของรอยพระพุทธรูปที่ไม่ค่อยชัดเจนและความสำคัญของรอยพระพุทธรูปนี้น้อยกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นๆ ดังนั้นรอยพระพุทธรูป 2 แห่งในสมุดภาพไตรภูมิอักษรรวมภาษาไทย เลขที่ 7 (ภาพที่ 312) รอยพระพุทธรูปที่อยู่อีกรอยหนึ่งที่อยู่บนภูเขาบนเกาะอีกเกาะหนึ่งนั้น แม้จะมีข้อความระบุว่า เป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสมนัญญ แต่จริงๆ แล้วอาจเป็นความสับสนของผู้วาดเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปอีกแห่งบนเกาะลังกาอย่างรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณมาลิกก็ได้ เพราะรอยพระพุทธรูปอีกแห่งบนเกาะลังกานั้นบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนกล่าวว่าถูกครอบเอาไว้ด้วยเจดีย์แล้ว⁴¹⁶ ซึ่งแนวคิดนี้ยังปรากฏต่อมาในสมุดภาพไตรภูมิอักษรรวม เลขที่ 1 ที่เชื่อว่าคัดลอกมาจากสมุดภาพไตรภูมิอักษรรวม เลขที่ 7 ในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย (ภาพที่ 326)

ในขณะที่เจดีย์ที่ครอบรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณมาลิกนั้นทั้งสุวรรณมาลิกเจดีย์ตามความเชื่อของฝ่ายเถรวาทและเจดีย์อภัยคีรีตามความเชื่อของฝ่ายมหายานก็ปรากฏอยู่ในฐานะส่วนหนึ่งของโสฬสมหาสถานร่วมสถานที่แห่งอื่นๆ ที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จเยือนศรีลังกา⁴¹⁷ พบในสมุดภาพไตร

⁴¹⁵ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 605.

⁴¹⁶ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, พุทธศิลป์ไทยสายสัมพันธ์กับศรีลังกา, 212 – 213.

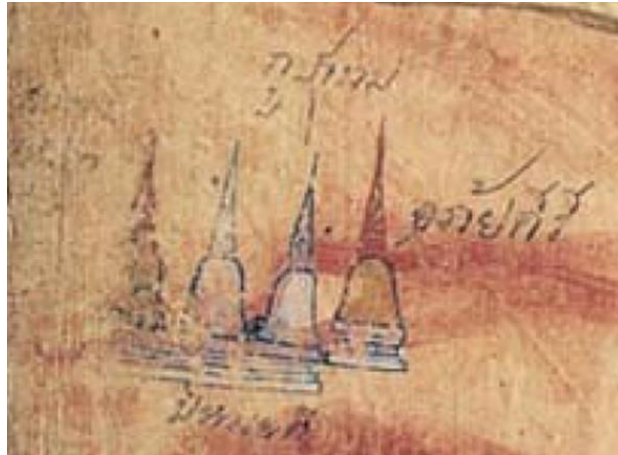
⁴¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 17.

ภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 459) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 460) โดยจะวาดอยู่บริเวณฝั่งซ้ายของเขาสุมนภูฏ เป็นกลุ่มเจดีย์ 4 องค์ ประกอบด้วย สุวรรณมาลิกเจดีย์ ฤๅพาราม มหาเจดีย์ และอภัยคีรี โดยสุวรรณมาลิกเจดีย์และมหาเจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์องค์เดียวกันนั้นถูกแยกออกเป็น 2 องค์ อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นเจดีย์สถานในลังกาแต่รูปแบบของเจดีย์ในสมุดภาพไตรภูมินั้นใช้เจดีย์ในศิลปะไทยโดยแสดงด้วยรูปของเจดีย์ทรงระฆัง (ภาพที่ 459, 460) แต่เมื่อมีการคัดลอกต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้การเรียงตัวของเจดีย์จะคล้ายคลึงกับที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาแต่รูปแบบของเจดีย์นั้นเปลี่ยนเป็นเจดีย์ย่อมุมซึ่งเป็นรูปแบบเจดีย์ที่นิยมในสมัยนั้น ดังปรากฏหลักฐานในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 461)

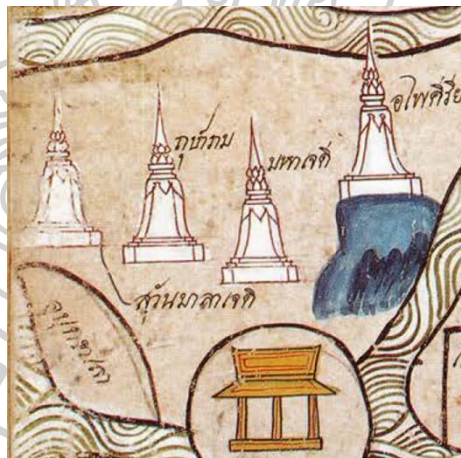

ภาพที่ 459 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6

ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 96.

ภาพที่ 460 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8
ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2542), 202.

ภาพที่ 461 เจดีย์ 4 องค์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก
ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2542), 224.

4.3.5.2 ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิกในสมัยอยุธยาและธนบุรี

ความคลุมเครือไม่ชัดเจนของรูปแบบการแสดงออกในกรณีของรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิกยังส่งผลต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งรอยพระพุทธรูปทบนเขานี้มักปรากฏรูปแบบที่ไม่ค่อยชัดเจนเมื่อเทียบกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อีก 4 แห่ง เช่น วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 462) ซึ่งแสดงด้วยภาพรอยพระพุทธรูปทบนเขาที่มีกำแพงล้อมรอบ เป็นรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคลอยู่ภายในตารางล้อมรอบด้วยลายกลีบบัว มีการตกแต่งต้นไม้อยู่บนภูเขาโดยไม่ได้มีลักษณะที่เฉพาะเจาะจง แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรูปทบนเขาอีก 4 แห่งแสดงลักษณะของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งอย่างชัดเจน ดังนั้น รอยพระพุทธรูปทบนเขาแห่งนี้จึงควรหมายถึงรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิก

ภาพที่ 462 ปูนปั้นเขียนสีรูปรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิก ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป
วัดบางกะพ้อม

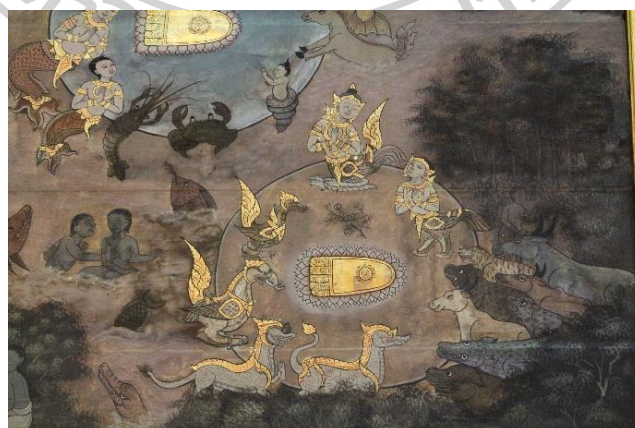
แม้แต่ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทบนเขาที่วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 463) วัดบึง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 464) หรือวัดเกษมสรณาราม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 465) ก็เช่นเดียวกัน คือ มีสถานะเป็นรอยพระพุทธรูปทบนเขาที่เหลืออยู่จากชุดรอยพระพุทธรูปทบนเขาศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง รวมถึงบางแห่งยังมีการตีความเป็นรอยพระพุทธรูปทบนเขาอื่นนอกเหนือจากนี้ เช่น วัดหน้าพระธาตุ ซึ่งรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิกนั้นน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปทบนเขาบริเวณฝั่งขวาบึง ซึ่งพงษชมพู หนึ่งในสวัสดิ์สันนิษฐานว่าหมายถึงรอยพระพุทธรูปทบนเขาแก้วพิสดาร จังหวัดภูเก็ต⁴¹⁸ แต่จริงๆ แล้วน่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุวรรณมาลิกมากกว่า (ภาพที่ 463 โดย

⁴¹⁸ พงษชมพู หนึ่งในสวัสดิ์, ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดหน้าพระธาตุ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา, สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 28 – 29.

แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเกาะกลางน้ำ ภายในรอยพระพุทธรูปมีการแบ่งตารางและบรรจุ ลวดลายมงคลอย่างง่ายเอาไว้ โดยรอบมีบรรดาสัตว์น้ำ เช่น ปลา เห็อก รวมถึงสิ่งกำลังนมัสการ ซึ่ง แม้จะมีลักษณะคล้ายกับรอยพระพุทธรูปที่ริมแม่น้ำนันทมาที่พบในงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา ตอนปลายที่มักแสดงรอยพระพุทธรูปบนเกาะ แต่เนื่องจากในจิตรกรรมฝาผนังมีรอยพระพุทธรูป ที่มีลักษณะตรงกับรอยพระพุทธรูปที่ริมแม่น้ำนันทมามากกว่า ประกอบกับรอยพระพุทธรูปที่เขา สุวรรณมาลิกนั้นมีรูปแบบที่ไม่แน่นอน และด้วยความที่รอยพระพุทธรูปแห่งนี้อยู่ที่เกาะลึงกา ดังนั้น จึงออกแบบให้เป็นรอยพระพุทธรูปบนเกาะที่มีสัตว์นมัสการ อีกทั้งความรู้เรื่องรอยพระพุทธรูป ที่เกาะแก้วพิสดาร จังหวัดภูเก็ต⁴¹⁹ นั้นเพิ่งจะเกิดขึ้นในระยะหลังเท่านั้นเอง ดังนั้น แม้จะไม่ ชัดเจนมากนักแต่ภาพรอยพระพุทธรูปนี้น่าจะหมายถึงรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณมาลิก

ภาพที่ 463 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก สิม วัดหน้าพระธาตุ

ภาพที่ 464 จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก ภายในอุโบสถ วัดบึง

⁴¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 465 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิก อุโบสถ วัดเกษมสรณาราม

ซึ่งรูปแบบการตีความที่ใช้กับวัดหน้าพระธาตุนี้ ผู้วิจัยยังใช้กับกรณีของวัดบึง (ภาพที่ 448) ด้วยเพราะรูปแบบการแสดงออกของทั้งสองวัดมีความคล้ายคลึงกัน คือ วาดรอยพระพุทธรูปทั้งสองรอยเป็นรอยพระพุทธรูปที่ถูกนมัสการโดยสัตว์ทั้งคู่ ซึ่งในกรณีของรอยพระพุทธรูปที่นมมทานที่นั่น คล้ายกับที่วัดหน้าพระธาตุ คือ วาดเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวอยู่กลางวงกลมสีฟ้าและมีสัตว์น้ำ เช่น เงือก กุ้ง และมีขนาดกำลังนมัสการ ซึ่งสีฟ้าที่เป็นพื้นหลังนี้อาจต้องการแสดงภาพน้ำ ในขณะที่ภาพพื้นหลังโดยรอบนั้นใช้สีน้ำตาล จึงอาจต้องการแสดงว่ารอยพระพุทธรูปนี้ตั้งอยู่กลางน้ำตามประติมานวิทยาที่ได้ ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่สุวรรณมาลิกนั้นแม้จะเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวอยู่กลางรูปวงกลมเช่นกัน แต่พื้นหลังกลับใช้สีน้ำตาลและสัตว์ที่มานมัสการนั้นเปลี่ยนเป็นสัตว์บกทั้งหมด เช่น สิงห์ คชสีห์ กิณรี ควาย ซึ่งคงเป็นความตั้งใจของช่างในการอธิบายรอยพระพุทธรูปที่สุวรรณมาลิกนี้ให้ต่างจากรอยพระพุทธรูปที่นมมทานที่ก็ได้และอาจต้องการแสดงว่ารอยพระพุทธรูปนี้ประดิษฐานอยู่บนดิน ไม่ใช่กลางน้ำเหมือนรอยพระพุทธรูปที่นมมทาน

ดังนั้น เนื่องจากความสำคัญและความชัดเจนของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิกที่น้อยกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่นอย่างมาก ทำให้รูปแบบของรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ไม่มีลักษณะที่ตายตัวขึ้นอยู่กับการออกแบบของช่าง และยังไม่มีความพิเศษหรือลักษณะเฉพาะตัวเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อีก 4 แห่ง ดังนั้น การตีความภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิกจึงเกิดจากการตีความรอยพระพุทธรูปแห่งอื่นแล้ว แล้วหากรอยพระพุทธรูปใดมีรูปแบบที่ไม่เข้าพวกหรือแตกต่างออกไป รอยพระพุทธรูปนั้นก็จะมีหมายถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก

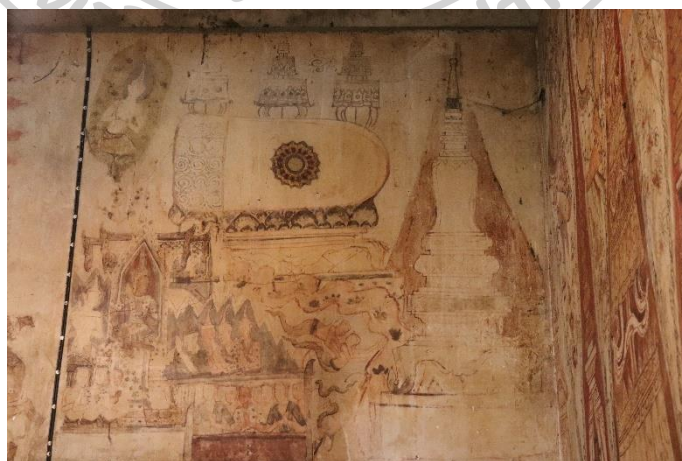
4.4 รอยพระพุทธรูปอื่นๆที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องในศิลปะไทย

นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูปในกลุ่มรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งแล้ว ในศิลปะไทยยังปรากฏหลักฐานรอยพระพุทธรูปอื่นด้วย ซึ่งรอยพระพุทธรูปนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มคือ รอยพระพุทธรูปตามเนื้อความในคัมภีร์ ได้แก่ รอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธ์คีรี และรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริง

4.4.1. รอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธ์คีรี

แม้ว่าในสมัยอยุธยา รอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธ์คีรีนั้นจะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีแล้ว แต่ในงานจิตรกรรมยังปรากฏหลักฐานภาพของรอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธ์คีรีที่ไม่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี แต่เป็นการเขียนภาพเพื่อแสดงถึงรอยพระพุทธรูปที่ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์ปัญจสุทนีที่ปรากฏร่วมกับรอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนันทมา

หลักฐานที่เก่าที่สุดนั้นพบที่อุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งแสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสังฆพันธ์คีรีปรากฏอยู่เหนือประตูบนผนังสกัดหลังฝั่งซ้ายมือพระประธาน (ภาพที่ 466) โดยวาดเป็นรอยพระพุทธรูปอยู่บนโขดหินที่มีฉัตรอยู่ด้านบนโดยประดิษฐานอยู่บนโขดหินรูปแบบรอยพระพุทธรูปจะคล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปอีกฝั่งหนึ่งแต่ไม่มีลายกลีบบัวอยู่รอบฝ่าพระบาทแต่รองรับด้วยฐานสิงห์แทน ด้านขวาของรอยพระพุทธรูปมีเจดีย์ทรงเครื่อง ในขณะที่ด้านล่างรอยพระพุทธรูปมีกลุ่มบุคคลอยู่ในอาคารประกอบด้วยบุคคลทรงเครื่องอย่างกษัตริย์และเหล่าขุนนางในราชสำนักที่สวมลอมพอก

ภาพที่ 466 : จิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต อุโบสถ
วัดเกาะแก้วสุทธาราม

จากรูปแบบที่ปรากฏนั้นไม่มีอะไรที่เทียบเคียงได้กับรอยพระพุทธรูปที่สุวรรณบรรพต ณ วัดพระพุทธรูปทราชมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี แม้จะมีการใส่รายละเอียดบางอย่างเพิ่มเติมเข้าไป เช่น กลุ่มบุคคลที่กำลังนมัสการหรือเจดีย์ทรงระฆัง แต่องค์ประกอบเหล่านี้กลับไม่ได้แสดงลักษณะสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรีซึ่งแตกต่างไปจากพระตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรสวรรค์ (ภาพที่ 392 – 394) เช่น ภาชีสัจจพันธ์ หรือ มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ดังนั้น รอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะยังแสดงถึงรอยพระพุทธรูปที่สัจจพันธ์คีรีตามคัมภีร์ปัญญาสุทนีอยู่ สอดรับกับรอยพระพุทธรูปริมแม่น้ำน่านมทาที่เขียนร่วมกัน

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้แนวความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตจะกลบความคิดเรื่องรอยพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์คีรีไปแทบหมดสิ้น แต่ก็ยังปรากฏความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปนี้ในงานประติมากรรมนูนสูงในกรอบบนศาลาการเปรียญ วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร ซึ่งสันนิษฐานว่าคุณนายล้อม เหมาะชะงูชาติ เป็นผู้อุปถัมภ์ในการสร้างพร้อมกับการบูรณปฏิสังขรณ์ศาลาการเปรียญในปี พ.ศ. 2458⁴²⁰ โดยแสดงภาพพระพุทธเจ้าในอิริยาบถยืนบนภูเขาปล่อยพระหัตถ์ทั้งสองข้างลง โดยขาขวายกขึ้นเล็กน้อยและมีรอยพระพุทธรูปปรากฏบนก้อนหิน พร้อมชื่อตอนกำกับว่า “ทรงอธิษฐานฝ่าพระบาทสัจจพันธ์” (ภาพที่ 467)

ภาพที่ 467 ภาพปูนปั้นเขียนสีในกรอบตอนทรงอธิษฐานฝ่าพระบาทสัจจพันธ์ ศาลาการเปรียญ
วัดทองนพคุณ

⁴²⁰ ผ่อง เช่งกิ่ง, เรียบเรียง, ภาพพุทธประวัติวัดทองนพคุณ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2526), 22.

4.4.2. รอยพระพุทธรบาทในภูมิศาสตร์จริง

นอกเหนือจากรอยพระพุทธรบาทในชุดรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งแล้ว ในสมุดภาพไตรภูมิก็ยังปรากฏรอยพระพุทธรบาทที่ไม่ได้อยู่ในชุดรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งด้วย โดยมีอยู่ 3 แห่งด้วยกัน ได้แก่

4.4.2.1. รอยพระพุทธรบาทแก้วข้าว

รอยพระพุทธรบาทแห่งแรกปรากฏอยู่ใกล้กับรอยพระพุทธรบาทรั้งรั้งที่เมืองโยนก พบในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา 2 ฉบับ คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 468) กับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 469) และสมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรี 1 ฉบับ คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 470) โดยในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาปรากฏภาพรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวสีทองภายในอาคาร ในขณะที่ในสมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรีจะปรากฏภาพมณฑปเปล่าที่ไม่มีรอยพระพุทธรบาท แต่ทั้งในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาและธนบุรีจะมีข้อความกำกับว่า “พระบาทเกล้าซ้าย นาคอาราธนาพระไว้” ซึ่งในตำนานพระเจ้าเลียบโลกมีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทแห่งหนึ่งซึ่งนาคอาราธนาไว้ คือ รอยพระพุทธรบาทแก้วข้าว เมืองฮอด ซึ่งมีตำนานเล่าว่าเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังขุนเขาริมแม่น้ำปิง ทรงทรมานพญานาคตนหนึ่งจนพ่ายแพ้และได้นำอาสนะพร้อมโภชนาหารต่างๆมาถวายแด่พระพุทธเจ้า และได้ยังถวายดวงตาทั้ง 2 ข้างเป็นทานพร้อมกับแผ่พังพานให้แก่พระพุทธองค์และได้กราบขอรอยพระพุทธรบาทจากพระพุทธองค์ ซึ่งก็ได้ตามคำขอก่อนจะเดินทางกลับไปยังเมืองนาค⁴²¹ รอยพระพุทธรบาทแห่งนี้ปัจจุบันตั้งอยู่ในวัดพระพุทธรบาทแก้วข้าว ประดิษฐานภายในวิหารรอยพระพุทธรบาท (ภาพที่ 471) มีลักษณะเป็นรอยพระพุทธรบาทบนก้อนหินธรรมชาติที่ถูกดัดแปลงในสมัยหลังแล้ว (ภาพที่ 472)

⁴²¹ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก, พิมพ์ครั้งที่ 3, 221 – 222.

ภาพที่ 468 รอยพระพุทธรบาทแก้วขาว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
 (ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:
 กรมศิลปากร, 2542), 92.

ภาพที่ 469 รอยพระพุทธรบาทแก้วขาว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8
 (ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:
 กรมศิลปากร, 2542), 198.

ภาพที่ 470 รอยพระพุทธรูปที่แก้วข้าว เมืองฮอด สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก
 (ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ:
 กรมศิลปากร, 2542), 217 - 218.

ภาพที่ 471 วิหารรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูปแก้วข้าว เมืองฮอด จังหวัดเชียงใหม่
 (ที่มาภาพ: ชนกฤต ลออสุวรรณ)

ภาพที่ 472 รอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาทแก้วข้าว เมืองฮอด จังหวัดเชียงใหม่
(ที่มาภาพ: ธนภฤต ลอสุวรรณ)

4.4.2.2 รอยพระพุทธรบาทเมืองตะนาว

ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทแห่งที่ 2 อยู่ใกล้กับเมืองตะนาวศรีหรือที่สมุดภาพไตรภูมิจะเรียกว่าเมืองตะนาว ซึ่งพบในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา 2 ฉบับ คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 473) กับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 (ภาพที่ 474) และสมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรี 1 ฉบับ คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 475) โดยในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 473) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 475) จะวาดภาพรอยพระพุทธรบาทในมณฑลบริเวณดินเขา แสดงให้เห็นว่า สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก น่าจะคัดลอกมาจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 ในขณะที่สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 จะวาดภาพมณฑลเปล่าบริเวณดินเขา (ภาพที่ 474) รอยพระพุทธรบาทนี้มีชื่อว่า “รอยพระพุทธรบาทเลดองยา” ซึ่งมีตำนานว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธรบาทเจ้าได้เสด็จมายังเมืองเกาะตำปี เมื่อพระองค์ไปประทับเสวยภัตตาหารบนยอดเขาเลดองยา ฤๅษีตีระ(ฤๅษีสีหะ) ซึ่งบำเพ็ญบารมีบนเขาลูกนี้และพญานาคมณีเอคิกะที่อาศัยอยู่ภายในแม่น้ำตะนาวศรีได้ไปอุปฐากพระพุทธรบาทเจ้า เมื่อพระองค์จะเสด็จกลับ ทั้งสองได้กราบขอสิ่งสักการบูชาแทนพระองค์ พระพุทธรบาทเจ้าจึงได้ประทับรอยพระพุทธรบาทไว้บนยอดเขาเลดองยาพร้อมทั้งได้มีพุทธพยากรณ์ว่าในอนาคต เมืองเกาะตำปีจะล่มสลายและถือนำเนินใหม่เป็นเมืองตะนาวศรี⁴²² รอยพระพุทธรบาทนี้ตั้งอยู่บนเขาพระพุทธรบาท เป็นรอยพระพุทธรบาทบนก้อนหินธรรมชาติที่มีการสร้างหลังคาคลุมไว้ (ภาพที่

⁴²² แสนประเสริฐ ปานเนียม, “พระเจ้าเลียบโลก ปรมาัยักษ์ นาคสร้างเมือง ตำนานท้องถิ่นเมืองตะนาวศรี” ใน *สยามในตะนาวศรี* (นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2562), 164.

476) โดยรอยพระพุทธรูปบาทถูกตัดแปลงในสมัยหลังแล้ว มีการปั้นรูปพญานาคล้อมรอบรอยพระพุทธรูปบาทตามแบบที่นิยมในศิลปะพม่า ขนาด 2 ข้างด้วยรูปฤๅษีตีระฆังและพญานาคมณีเอคิกะ (ภาพที่ 477)

ภาพที่ 473 รอยพระพุทธรูปบาทเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 94.)

ภาพที่ 474 รอยพระพุทธรูปบาทเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 200.)

ภาพที่ 475 รอยพระพุทธรบาทเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 220.)

ภาพที่ 476 รอยพระพุทธรบาทเลดองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า

(ที่มาภาพ: แสนประเสริฐ ปานเนียม)

ภาพที่ 477 รอยพระพุทธรบาทเลดองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า

(ที่มาภาพ: แสนประเสริฐ ปานเนียม)

ตำนานของรอยพระพุทธรบาทเลดองยานี้มีโครงสร้างเดียวกันกับตำนานรอยพระพุทธรบาทแห่งอื่นๆทั้งในลังกาและในไทย แต่เชื่อว่าตำนานรอยพระพุทธรบาทเลดองยาน่าจะมีที่มาจากชินกาลมาลีปกรณ์เพราะทั้งในตำนานรอยพระพุทธรบาทเลดองยาและตำนานรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏภายในชินกาลมาลีปกรณ์ต่างก็กล่าวถึงกล่าวถึงพญานาคที่มีชื่อว่า มณีเอชิกะ และ มณีอักชิกะ ซึ่งมีบทบาทเดียวกัน คือ ไปเป็นอุปฐากของพระพุทธเจ้าและพระพุทธรบาทได้ประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ให้บูชา⁴²³ ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทเลดองยานี้จึงอาจเป็นการจำลองรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏมาไว้ในเมืองตะนาวศรีก็ได้

4.3.2.3. รอยพระพุทธรบาทบนเขาอุสิรทุกข

รอยพระพุทธรบาทแห่งที่ 3 นั้นจะอยู่ในหน้าเดียวกันกับเมืองในสมัยพุทธกาลโดยจะเขียนอยู่ด้านล่าง ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 478) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 479) ซึ่งในสมุดภาพไตรภูมิทั้งสองเล่มแสดงด้วยรูปรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวที่มีลายรูปก้นหอยเต็มฝ่าพระบาทประดิษฐานภายในมณฑปบนภูเขาซึ่งแสดงถึงการคัดลอกต่อกันมาตามขนบของสมุดภาพไตรภูมิ และแม้ในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 จะไม่มีชื่อกำกับแต่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก มีข้อความกำกับว่า “เขาอุสิรทุกข แดนปัตถัน” (ภาพที่ 478)

⁴²³ พระรัตนปัญญาเถระ, ผู้เขียน, แสน มนวิฑูร, ผู้แปล, ชินกาลมาลีปกรณ์, 44.

ภาพที่ 478 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาอุสิริทุกข แดนปัตจัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา

เลขที่ 6

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 90.

ภาพที่ 479 รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาอุสิริทุกข แดนปัตจัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี

เลขที่ 10/ก

(ที่มาภาพ: ศิลปากร, กรม, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 224.

จากข้อความที่กำกับรอยพระพุทธรูปบาทนี้ไม่สามารถตีความได้เลยว่ามีหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาทรอยใด เพราะชื่อเขาอุสิริทุกขนี้เป็นชื่อที่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน ส่วนคำว่าปัตจันนั้นออกเสียง

เหมือนคำว่า ปัจฉันต์ ซึ่งหมายถึงสุดแดนหรือปลายเขต⁴²⁴ ก็ไม่ได้ชี้ถึงตำแหน่งที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปบาทนี้แต่อย่างใด แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรูปบาทอื่นๆที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้นล้วนแต่เป็นรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงทั้งสิ้น ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบาทนี้จึงน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์ที่ใดที่หนึ่งมากกว่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยพุทธกาลหรือรอยพระพุทธรูปบาทในคัมภีร์ทางศาสนา

จากที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากรอยพระพุทธรูปบาทศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งแล้ว ในศิลปะไทยยังปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปบาทแห่งอื่นๆอีก โดยหากเป็นรอยพระพุทธรูปบาทตามในคัมภีร์ คือ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังฆพันธคีรีในความหมายที่ไม่ใช่รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีจะมีข้อความระบุหรือมีองค์ประกอบอื่นมาช่วยในการตีความ เช่น การมีภาพรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทาซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เล่มเดียวกัน คือ คัมภีร์ปัญญาสุทนี ปรากฏร่วมอยู่ด้วย แต่หากเป็นรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริง เช่น รอยพระพุทธรูปบาทแก้วข้าว และรอยพระพุทธรูปบาทเลดองยา จะพบเพียงในสมุดภาพไตรภูมิต่างนั้น เนื่องจากไม่ได้เป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่ไม่ได้สำคัญมากนัก และใช้ตำแหน่งตามภูมิศาสตร์จริงมาใช้ในการตีความโดยไม่ได้มีรูปแบบที่เฉพาะเจาะจงแตกต่างจากรอยพระพุทธรูปบาทสำคัญที่มักจะมีลักษณะหรือรูปแบบทางประติมานวิทยาที่เฉพาะเจาะจงลงไป

สรุป

ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังไทยซึ่งปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมีแนวความคิดและที่มาของการแสดงออกที่มีความสัมพันธ์กัน และมีพัฒนาการในแต่ละช่วงเวลา โดยแนวความคิดในการเขียนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทยนั้นมีที่มา 2 ทาง คือ รอยพระพุทธรูปบาทที่ปรากฏความในคัมภีร์ คือ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังฆพันธคีรีและรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทา และ รอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริง ซึ่งมีทั้งการสมมติรอยพระพุทธรูปบาทจริงให้เป็นรอยพระพุทธรูปบาทในคัมภีร์ที่มีทั้งรอยพระพุทธรูปบาทที่ยังรักษาชื่อเดิมเอาไว้ คือ รอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำนัมมทา และรอยพระพุทธรูปบาทที่มีการสถาปนาชื่อใหม่แทนที่ชื่อเดิม คือ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสังฆพันธคีรีที่ถูกแทนที่ด้วยรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต และรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงอื่นๆ ซึ่งมีทั้งรอยพระพุทธรูปบาทที่รับอิทธิพลจากลังกา คือ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนกูฏและรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธรูปบาทอิทธิพลจากล้านนา คือ รอยพระพุทธรูปบาท 4 รอยเมืองโยนกและรอยพระพุทธรูปบาทแก้วข้าว และรอยพระพุทธรูปบาทที่รับอิทธิพลจากพม่า คือ รอยพระพุทธรูปบาทเลดองยา

⁴²⁴ พจนานุกรมฉบับมติชน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), 548.

ในขณะที่การแสดงออกในด้านรูปแบบนั้น หากเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งนั้น รูปแบบของรอยพระพุทธรูปนั้นมักจะมีความตายตัวและส่งต่อมาอย่างชัดเจนจนเป็นภาพจำของรอยพระพุทธรูปแห่งนั้น ซึ่งความชัดเจนนี้จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความสำคัญและการรับรู้เรื่องราวของรอยพระพุทธรูปนั้นว่ามีมากหรือน้อยเพียงใด เช่น หากเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ หรือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต รูปแบบจะมีความเสถียรและมีความเปลี่ยนแปลงน้อย ในขณะที่หากเป็น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลี รูปแบบจะมีการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างบ่อยกว่า โดยจำนวนของรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏขึ้นนั้นมีตั้งแต่ปรากฏเพียงแห่งเดียวไปจนถึงปรากฏพร้อมกันทั้ง 5 แห่งขึ้นอยู่กับแต่ละสถานที่ว่าจะเลือกแสดงออกในลักษณะใด แต่หากเป็นรอยพระพุทธรูปอื่น ๆ นอกเหนือจากนี้ก็จะมิเงื่อนไขเฉพาะตัวในการแสดงออกที่ไม่ได้มีความซับซ้อนหรือชัดเจนเท่ากับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง

บทที่ 5

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

รอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย ปรากฏทั้งที่มีสถานะบริโศกเจดีย์ซึ่งเชื่อว่าเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาประทับด้วยพระองค์เอง และมีสถานะเป็นอุเทสิกเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศหรือแทนองค์พระพุทธรูป รอยพระพุทธรูปจึงเป็นปูชนียวัตถุที่มีประดิษฐานอยู่ในอาคารเสมอ โดยอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ถือเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับรอยพระพุทธรูปโดยตรง และมีความแตกต่างกันไปตามความนิยมในแต่ละยุคสมัย รอยพระพุทธรูปแต่ละแห่ง มีวิธีการและสถานที่สำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่อาจเหมือนและแตกต่างกันออกไป ตามคติการสร้างรอยพระพุทธรูปนั้นๆ ซึ่งส่งผลต่อการตีความรอยพระพุทธรูปด้วย ในบทนี้จึงจะทำการศึกษารูปแบบของสถาปัตยกรรมที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปและวิธีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในอาคารเหล่านั้น

อนึ่ง เนื่องจากรอยพระพุทธรูปเป็นศิลปวัตถุที่สามารถเคลื่อนย้ายได้ ทำให้รอยพระพุทธรูปจำนวนหนึ่งไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่ตั้งดั้งเดิมซึ่งจะส่งผลต่อการตีความรอยพระพุทธรูป ดังนั้น การศึกษาครั้งนี้จะขอก้าวถึงเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่ยังประดิษฐานในตำแหน่งเดิมหรือมีประวัติที่กล่าวถึงตำแหน่งที่ตั้งดั้งเดิมของรอยพระพุทธรูปนั้นๆ เท่านั้น

5.1 การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะตามวิธีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป คือ การประดิษฐานภายในงานสถาปัตยกรรม และการประดิษฐานร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

5.1.1 การประดิษฐานภายในงานสถาปัตยกรรม

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในงานสถาปัตยกรรมถือเป็นรูปแบบที่พบมากที่สุดในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ซึ่งสะท้อนถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปในฐานะปูชนียวัตถุได้เป็นอย่างดี โดยหลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในอาคารนั้นปรากฏมาก่อนแล้วทั้งในศิลปะลังกา เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏที่แม่น้ำวาหารที่ปรากฏในปัจจุบันนั้นจะเป็นงาน

สร้างในสมัยหลังแต่สันนิษฐานว่าการสร้างอาคารเหนือรอยพระพุทธรูปบาทเขาสุมนกูฏนั้นน่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่ในพุทธศตวรรษที่ 9 อันเป็นช่วงเวลาที่คัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ฉบับแรกที่แสดงความสำคัญของเขาภูนี้แต่ขึ้น⁴²⁵ (ภาพที่ 480) ในขณะที่หลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในสถาปัตยกรรมของศิลปะไทยนั้นปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 11⁴²⁶ โดยหลักฐานที่เก่าที่สุดพบที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพที่ 481) และพบเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน โดยสามารถแบ่งได้เป็น 4 กลุ่มตามรูปแบบอาคารที่ใช้ในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป คือ มณฑป วิหาร เจดีย์และศาลา

ภาพที่ 480 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูป บาทเขาสุมนกูฏ ประเทศศรีลังกา

⁴²⁵ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง “เจดีย์สถานกลุ่มโสฬสมหาสถานของศรีลังกาในสมุดภาพไตรภูมิไทยสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์* (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 68.

⁴²⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย*, 78.

ภาพที่ 481 รอยพระพุทธรูปจำลองภายในอาคาร โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี

5.1.1.1 มณฑป

มณฑปเป็นงานสถาปัตยกรรมในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส อาจมีหลังคาเป็นทรงบุษบกหรือเป็นรูปทรงอื่นๆ เช่น ทรงจัตุรมุข ทรงมงกุฎ ทรงโระง เป็นต้น⁴²⁷ เมื่อเทียบกับงานสถาปัตยกรรมประเภทอื่นแล้ว มณฑปเป็นอาคารที่ปรากฏหลักฐานว่ามีการสร้างเพื่อเป็นอาคารสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปมากที่สุดในประเทศไทย มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในวัดส่วนใหญ่มีสถานะเป็นอาคารบริวารภายในเขตพุทธาวาส เช่น วัดอมรินทร์าราม กรุงเทพฯ (ภาพที่ 482) มีเพียงไม่กี่วัดเท่านั้นที่มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปมีสถานะเป็นอาคารประธานของเขตพุทธาวาส ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นวัดที่มีคำว่า “พระพุทธรูป” อยู่ภายในชื่อ เช่น วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 483) เป็นต้น

⁴²⁷ สมคิด จิระทัศนกุล, รู้เรื่อง วัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส, 2554), 81 – 90.

ภาพที่ 482 แผนผังวัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร

ที่มาภาพ: Google Earth

ภาพที่ 483 แผนผังวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ที่มาภาพ: Google Earth

หลักฐานลายลักษณ์อักษรที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงมณฑลพระพุทธรบาทคือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเมื่อครั้งที่พระองค์โปรดฯให้

ช่างสร้างมณฑปขึ้นเหนือสถานที่ซึ่งพรอຍพระพุทธรูป ๓ เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี⁴²⁸ เหตุการณ์นี้น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้อาคารสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์นิยมใช้มณฑปในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปมากกว่าอาคารประเภทอื่นๆ

มณฑปพระพุทธรูปสามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มตามประเภทของมณฑปและรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานเอาไว้ภายใน ได้แก่ มณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโกศเจดีย์ มณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโกศเจดีย์จำลอง และมณฑปพระพุทธรูปที่เป็นอุเทสิกเจดีย์

5.1.1.1.1 มณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโกศเจดีย์

มณฑปรอยพระพุทธรูปที่เป็นบริโกศเจดีย์เป็นมณฑปที่ประดิษฐานอยู่เหนือรอยพระพุทธรูปซึ่งเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาประดิษฐานด้วยพระองค์เอง ในงานศิลปะไทยพบเพียงตัวอย่างเดียว คือ มณฑปพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 484) ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาประทับด้วยพระองค์เองดังที่ได้ศึกษาไว้ก่อนหน้านี้

รูปแบบของมณฑปพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 484) เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีหลังคาเรือนยอดซ้อนกันเป็นชั้นๆที่มีฟาโลล้อมรอบ ภายในมีมณฑปน้อย (ภาพที่ 485) ครอบรอยพระพุทธรูปธรรมชาติที่มีการยกขอบทุกด้านให้สูงขึ้น เพื่อใช้สำหรับครอบรอยพระพุทธรูปจำลองลงไป (ภาพที่ 486) ซึ่งเชื่อกันว่าจะครอบในคราวที่พระมหากษัตริย์เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ในช่วงเดือน 3 ของทุกปีในช่วงเทศกาลพระบาท⁴²⁹

⁴²⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด, 263.

⁴²⁹ นันทวัน สวานายน, “การนมัสการพระพุทธรูป” ใน พุทธปาทลภขณและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: พิรสกล, 2536), 74.

ภาพที่ 484 มณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 485 มณฑปน้อย วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 486 รอยพระพุทธรูปภายในมณฑป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

อย่างไรก็ตาม รูปแบบของมณฑปพระพุทธรูปที่ปรากฏในปัจจุบันถือเป็นรูปแบบที่ผ่านการปฏิสังขรณ์มาแล้วหลายครั้ง สันนิษฐานว่ารูปแบบเมื่อแรกสร้างในรัชกาลของพระเจ้าทรงธรรมนั้น น่าจะเป็นมณฑปยอดเดียว ก่อนที่ในรัชกาลของสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดีจะมีการเปลี่ยนส่วนยอดของมณฑปให้เป็นมณฑป 5 ยอด⁴³⁰ และเปลี่ยนกลับมาเป็นยอดเดียวอีกครั้ง โดยแม้จะไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่ามีการเปลี่ยนกลับเป็นยอดเดียวในรัชกาลใด แต่จากหลักฐานภาพจิตรกรรมฝาผนังทำให้เราพอจะสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งได้

⁴³⁰ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 5 (นครหลวงกรุงเทพ - ธนบุรี: บรรณาการ, 2515), 563.

มีการสร้างมณฑปพระพุทธรูปขึ้นใหม่แทนของเดิมที่ชำรุดเสียหาย⁴³¹ และรูปแบบดังกล่าวได้สืบต่อมาจนถึงในยุคปัจจุบัน

รอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี มีความศักดิ์สิทธิ์และมีความสำคัญเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากกรณีที่พระมหากษัตริย์และประชาชนจะต้องเดินทางไปนมัสการโดยเฉพาะในช่วงเทศกาลพระบาทซึ่งจัดขึ้นในช่วงกลางเดือน 3⁴³² จึงส่งผลให้ในเวลาต่อมาได้เกิดการจำลองรอยพระพุทธรูปแห่งนี้ไปสร้างในสถานที่อื่น เสมือนเป็นบริโกศเจดีย์จำลอง เพื่อให้ประชาชนในพื้นที่ใกล้เคียงสามารถไปนมัสการรอยพระพุทธรูปจำลองเสมือนว่าเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่จังหวัดสระบุรี

5.1.1.1.2 มณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโกศเจดีย์จำลอง

มณฑปพระพุทธรูปซึ่งเป็นบริโกศเจดีย์จำลองในงานศิลปะไทย ปรากฏทั้งมณฑปพระพุทธรูปที่จำลองจากเขาสุมณภูฏและมณฑปรอยพระพุทธรูปที่จำลองจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

มณฑปพระพุทธรูปจำลองจากเขาสุมณภูฏ

แนวความคิดเรื่องการจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมณภูฏมาประดิษฐานในดินแดนประเทศไทยนั้น พบหลักฐานเก่าที่สุดตั้งแต่ในสมัยสุโขทัย ดังปรากฏเนื้อความในจารึกนครชุมที่กล่าวถึงการที่พระมหารัชมราชาที่ 1 โปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมณภูฏมาประดิษฐานไว้บนภูเขา 4 แห่งและยังได้สถาปนาภูเขาที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในเมืองสุโขทัยให้เป็นเขาสุมณภูฏ⁴³³ ซึ่งในปัจจุบันยังหลงเหลือร่องรอยของวิหารซึ่งเชื่อว่าเป็นสถานที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป

⁴³¹ ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 – 4 เล่ม 1

(กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2555), 181 – 182.

⁴³² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จเจ้า, “เทศกาลพระบาท” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์* (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 223.

⁴³³ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548), 69 – 70.

บาทที่ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดตระพังทอง (ภาพที่ 4) โดยยังพบร่องรอยของกลุ่มเสาศิลาแลงที่มุม ทั้ง 4 ด้านของฐานประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทและมีการมุงหลังคาด้วยกระเบื้อง (ภาพที่ 487)⁴³⁴

ภาพที่ 487 วิหารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท วัดเขาพระบาทใหญ่ จังหวัดสุโขทัย
(ที่มาภาพ: <https://www.finearts.go.th/sukhothaihistoricalpark/view/22700-การดำเนินงานทางโบราณคดีโบราณสถานวัดเขาพระบาทใหญ่>)

อย่างไรก็ตาม ชาตรี ประกิตนันทการได้เสนอว่ามณฑปพระพุทธรบาท วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 488) น่าจะสร้างขึ้นในฐานะของมณฑปพระพุทธรบาทของเขาสุมณภูด้วยเช่นกัน มณฑปพระพุทธรบาทนี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 พร้อมกับการปฏิสังขรณ์วัดอรุณราชวรารามในสมัยรัชกาลที่ 3 เดิมที่มณฑปหลังนี้มีหลังคาเป็นทรงเกี้ยวแบบจีน ก่อนที่ในปี พ.ศ. 2438 หลังคาของมณฑปนี้จะพังลง และได้มีการสร้างขึ้นมาตามแบบเดิมในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยพระยาราชสงคราม (กร หงสกุล) ขณะเป็นพระราชโยธาเทพ ก่อนที่จะถูกสร้างขึ้นใหม่ด้วยซีเมนต์ในสมัยของพระธรรมเจดีย์ (อุ่ม) อดีตเจ้าอาวาสวัดอรุณราชวราราม (พ.ศ. 2457 - 2467)⁴³⁵

⁴³⁴ การดำเนินงานทางโบราณคดีโบราณสถานวัดเขาพระบาทใหญ่, เข้าถึงเมื่อ 26 มกราคม 2567, เข้าถึงได้จาก <https://www.finearts.go.th/sukhothaihistoricalpark/view/22700-การดำเนินงานทางโบราณคดีโบราณสถานวัดเขาพระบาทใหญ่>

⁴³⁵ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, ประวัติวัดอรุณราชวราราม (กรุงเทพฯ: เวิร์ดเพลย์ คอมมิวนิเคชั่น, 2562), 140.

ภาพที่ 488 มณฑปพระพุทธรบาท วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพมหานคร

แม้จะไม่สามารถศึกษาส่วนยอดของมณฑปหลังนี้ได้ ทั้งยังไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่นเหมือนที่มณฑปพระพุทธรบาทในสมัยนี้นิยมสร้าง แต่องค์ประกอบหลายประการของมณฑปหลังนี้ มีลักษณะที่ต่างจากมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาททั่วไป ส่วนที่น่าสนใจคือบริเวณส่วนฐานของมณฑปมีลักษณะคล้ายกับภูเขาจำลอง (ภาพที่ 488) รวมไปถึงฐานประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทที่มีลักษณะคล้ายภูเขาจำลองเช่นกัน (ภาพที่ 489) ลักษณะทั้งสองประการนี้เป็นสิ่งที่ตอกย้ำว่า มณฑปพระพุทธรบาทนี้น่าจะถูกสร้างขึ้นในฐานะบริโศกเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์แห่งใดแห่งหนึ่ง

ชาตรี ประกิตนันทการ เสนอว่า หากเชื่อว่าพระอุโบสถนี้สร้างภายใต้แนวคิดเรื่องมัชฌิมประเทศ หรือ ประเทศอินเดีย⁴³⁶ จากตำแหน่งที่ตั้งของมณฑปที่อยู่ทางทิศใต้ของพระอุโบสถ อาจเป็นไปได้ว่ามณฑปพระพุทธรบาทนี้ สร้างขึ้นในฐานะบริโศกเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูฏาก็เป็นไปได้ เนื่องจากเกาะลังกาคือที่ตั้งของรอยพระพุทธรบาทนี้อยู่ทางใต้ของประเทศอินเดีย

⁴³⁶ ชาตรี ประกิตนันทการ, *คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2556), 196 – 215.

ประกอบกับใกล้ๆ มณฑปมีเจดีย์อยู่ 4 องค์ที่อาจจะหมายถึงกลุ่มเจดีย์สำคัญ 4 องค์จากเมืองอนุราชปุระที่ปรากฏในฉากเกะลังกาภายในสมุดภาพไตรภูมิ⁴³⁷ (ภาพที่ 459 – 461)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏจะถือเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แต่ไม่เคยปรากฏการสร้างบริโศคเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏมาก่อนในศิลปะรัตนโกสินทร์ ประกอบกับการจัดเรียงเจดีย์ในศิลปะรัตนโกสินทร์อาจไม่ได้มีความหมายเฉพาะเจาะจงแต่สร้างขึ้นเพื่อเสริมให้ผังมีความสมบูรณ์ของแผนผังมากกว่า ยิ่งกว่านั้น มณฑปพระพุทธรูปแห่งนี้ไม่ปรากฏลักษณะทางประติมานวิทยาของเขาสุมนกูฏที่มักปรากฏในงานศิลปกรรมไทย เช่น บันไดสายโซ่ หรือ ถ้ำทิวาคูหา จึงอาจเป็นไปได้ที่มณฑปมณฑปพระพุทธรูปแห่งนี้จะไม่ใช่บริโศคเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนกูฏ แต่เป็นบริโศคเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เนื่องจากเป็นรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏหลักฐานการสร้างในฐานะบริโศคเจดีย์จำลองมาก่อน อีกทั้งการออกแบบส่วนฐานให้มีลักษณะคล้ายภูเขาเช่นนี้ ยังเป็นรูปแบบหนึ่งในการจำลองรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งจะขอกกล่าวถึงในส่วนถัดไป ดังนั้น มณฑปพระพุทธรูป วัดอรุณราชวรารามจึงอาจจะเป็นบริโศคเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตได้เช่นกัน

ภาพที่ 489 รอยพระพุทธรูปภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดอรุณราชวราราม

437 เรื่องเดียวกัน, 218.

มณฑปพระพุทธรูปจำลองจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

พัฒนาการและแนวความคิดในการจำลองมณฑปพระพุทธรูปจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

การสร้างบริเวณเจดีย์จำลองจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยในระยะแรกในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นแต่เพียงการจำลองรูปแบบของสถาปัตยกรรมของมณฑปที่ใช้ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปมาเพียงอย่างเดียว ก่อนที่ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ การจำลองรอยพระพุทธรูปจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี จะมีการจำลองลักษณะทางภูมิศาสตร์อื่นๆเพิ่มเติม เช่น การประดิษฐานอยู่บนเขา ภูเขาหรือรายละเอียดสำคัญที่คนที่เคยเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปมาจดจำได้ เช่น ฤๅษีสัจจพันธ์ บันไดนาค ยักษ์ทวารบาล และเริ่มปรากฏการสร้างพระพุทธรูปขึ้นควบคู่กันไป ซึ่งพระพุทธรูปกลายเป็นปูชนียสถานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในจังหวัดสระบุรี ที่ถูกกล่าวถึงในสมัยอยุธยาควบคู่กับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่ง (ภาพที่ 490) พระพุทธรูปนี้อยู่บริเวณเขาปถวิทางทิศเหนือของเขาสุวรรณบรรพต มีตำนานเล่าว่าพระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาประทับบริเวณเพิงผาบนเขาลูกนี้ ทำให้เกิดพระพุทธรูปหรือเงาของพระพุทธเจ้าติดอยู่ที่เพิงผานั้น⁴³⁸ ส่งผลให้พระพุทธรูปเป็นอีกหนึ่งสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาเช่นเดียวกันกับพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพต

การค้นพบพระพุทธรูปนั้นไม่ปรากฏว่าเกิดขึ้นเมื่อใด แต่ชื่อของพระพุทธรูปถูกกล่าวถึงครั้งแรกในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือซึ่งพระองค์ได้เดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปหลังจากการไป

⁴³⁸ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาต (เจิม) และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553), 439 – 440, 608.

นมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต ตามเนื้อความที่ระบุในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ความว่า

“...แล้วถวายนมัสการลายกพุทโธธาคนิกรทวยหาญผ่านไปโดยทิศตะวันออกข้ามแม่น้ำแควป่าสักไป ณ เขาปถวิ เสด็จขึ้นถวายนมัสการพระพุทธรูปแล้วประทับอยู่ที่นั่นสามวัน จึงเสด็จยกพลนิกรายบายหน้าไปโดยบูรพทิศ...⁴³⁹”

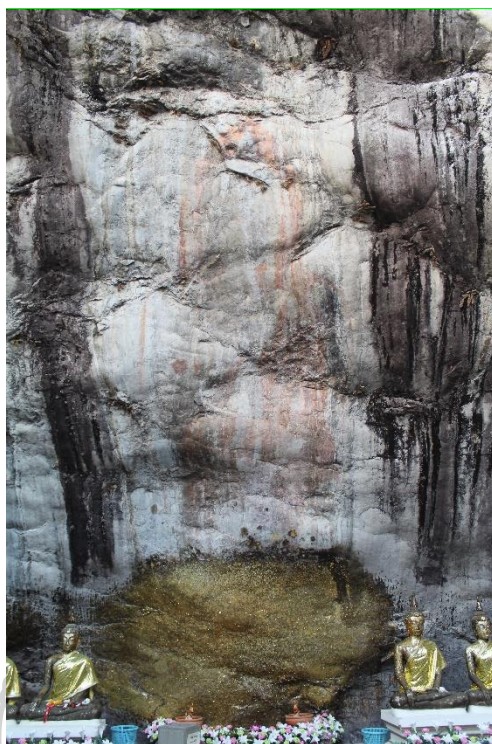
และแม้พระพุทธรูปอาจจะไม่ได้สำคัญเทียบเท่ากันกับรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพต แต่ก็ถือเป็นหนึ่งในสถานที่สำคัญซึ่งพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยอยุธยาเคยเสด็จไปนมัสการ เช่น ในรัชกาลของพระเจ้าเอกทัศที่เสด็จไปนมัสการทั้งพระพุทธรูปและพระพุทธรูปในคราวเดียวกัน ตามความในพระราชพงศาวดารว่า

“...ครั้นเดือนอ้ายเสด็จขึ้นนมัสการพระฉาย แรมอยู่ 3 วัน แล้วเสด็จกลับลงมาสมโภชพระพุทธรูป 7 วัน จึงดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร...⁴⁴⁰”

อย่างไรก็ตาม หลักฐานของการสร้างพระพุทธรูปจำลองหรือสมมติพระฉายนั้นยังไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าน่าจะเริ่มปรากฏขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยมักจะพบร่วมกับบริโลกเจดีย์ของรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุวรรณบรรพตซึ่งจะขอกกล่าวโดยละเอียดต่อไป

439 พระราชพงศาวดารฉบับกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 5, 583.

440 “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด, 375.

ภาพที่ 490 พระพุทธรูป วัตพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ต่อมา ความสำคัญของมณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโศกเจดีย์จำลองถูกเน้นย้ำขึ้นหลังจาก หม่อมราชวงศ์พระสาณ⁴⁴¹ ได้ริเริ่มประเพณีนมัสการรอยพระพุทธรูปจำลองขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2416 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 โดยสมมติสถานที่ต่างๆโดยรอบวัดอมรินทรารามให้เสมือนเป็นวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เช่น ท่าเรือวัดอรุณเป็นท่าเรือพระบาท ถนนอรุณอมรินทร์เป็นถนนไปพระบาท ศาลเจ้าระหว่างทางเป็นศาลเจ้าพ่อเขาคอก ลานวัดอมรินทรารามเป็นลานพระบาท พร้อมกำหนดช่วงเวลาจัดงานอยู่ในช่วงกลางเดือน 3 เช่นเดียวกับประเพณีนมัสการพระบาทที่จังหวัดสระบุรี โดยจัดครั้งละ 3 วัน เพื่อให้ประชาชนที่ไม่สามารถเดินทางไปยังวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีสามารถมานมัสการที่วัดนี้แทนได้ การจัดงานดังกล่าวถือว่าประสบความสำเร็จเป็นอย่างมาก ส่งผลให้วัดใน

⁴⁴¹ ภายหลังได้เป็นพระครูพิเศษศิลาคุณ

กรุงเทพฯ ที่มีมณฑลพระพุทธรูปและพระพุทธรูปอีก 3 วัด ประกอบด้วย วัดราชคฤห์ วัดจักรวรรดิ
ราชवास และวัดราชนันทารามจัดงานในลักษณะเดียวกันขึ้นมาด้วย⁴⁴²

การริเริ่มประเพณีมัสการรอยพระพุทธรูปจำลองของหม่อมราชวงศ์พระส่านนี้ยังส่งผลให้
เกิดแนวคิดในการสร้างพระพุทธรูปและพระพุทธรูปในจังหวัดกรุงเทพมหานครเพิ่มมากขึ้น โดย
หลายวัดเลือกที่จะจำลองลักษณะเด่นของวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เช่น ฤๅษีสัจจพันธ์ หรือ
การประดิษฐานมณฑลบนภูเขา ทำให้มณฑลพระพุทธรูปเหล่านี้มีสถานะเสมือนเป็นบริโศกเจดีย์
จำลองของวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

รูปแบบการจำลองมณฑลพระพุทธรูปจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

การจำลองมณฑลพระพุทธรูปจากวัดพระพุทธรูป สมัยอยุธยา

หลักฐานการจำลองมณฑลพระพุทธรูปจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีปรากฏครั้งแรก
ในสมัยอยุธยาที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก (ภาพที่ 491) ภายในมณฑลพบจารึกกล่าวถึงการโปรด
ให้สร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นในปี พ.ศ. 2224 ในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความว่า

“...พุทธศักราชได้ 2222 ปีปลาย 10 เดือนห้า วันวอก โทศก รุ่งแล้วห้าโมง หลวงสิทธิ
มหาดเล็กรับพระราชโองการ แลหมื่นราชสังฆการี รับหมายรับผ้าพระราชทาน ให้พระครูธรรมไตร
โลกยนาถ ราชมนูสีลวิสุทธาจารย์ อธิการ ณ วัดจุฬามณี ทำรอยพระพุทธรูป ด้วยพระเดชสมเด็จพระ
บรมบพิตรพระราชสมภาร ธรรมิกราชาธิราชเจ้าผู้ประเสริฐในภาพ มีพระราชโองการตรัสอนุญาตให้
ประดิษฐานไว้ในอารามวัดจุฬามณี เป็นที่นมัสการแก่สมณะพราหมณาจารย์ แลประชาราษฎร์อันมิได้
มานมัสการพระพุทธรูป แลจึงพระราชทานแผ่นศิลา ครอบรจนพระพุทธรูป แลแผ่นศิลาแผ่นหนึ่ง
ในลงจารึกพระราชพงศาวดาร แลพระราชดำราพระกัลปนาข้าพระพุทธเจ้าอันประจุพระเกษาแลเป็น

⁴⁴² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ, “เทศกาลพระบาท” ใน *ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจารึก
ยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์*, 225 – 226.

ข้าพระพุทธบาท ลุคักราช 1043⁴⁴³ ปีระกา ตรีกถ วันศุกร์ เดือนสาม ขึ้นค่ำหนึ่งยาม ศุกร์ 10 ขึ้น
 ฤกษ์ 21 รับพระพุทธบาทประดิษฐานไว้ในมณฑป...⁴⁴⁴”

รูปแบบของมณฑป วัดจุฬามณี ในปัจจุบันแม้เครื่องบนจะพังทลายไปแล้ว แต่อาคารเท่าที่ยัง
 ปรากฏอยู่ มีรูปแบบเป็นมณฑปทรงสี่เหลี่ยมที่ตั้งบนฐานเชิงยกสูง ด้านหลังมีซุ้มที่ประดิษฐานแผ่น
 จารึกที่กล่าวไปข้างต้น รอบมณฑปมีร่องรอยของเสาพาไล ภายในมีรอยพระพุทธบาทที่ยกขอบขึ้นมา
 ประดิษฐานอยู่บริเวณกึ่งกลางอาคาร โดยรอบมีร่องรอยของเสา 4 ต้น ซึ่งอาจเป็นร่องรอยของมณฑป
 น้อยที่ประดิษฐานอยู่เหนือรอยพระพุทธบาท (ภาพที่ 492) ลักษณะที่ปรากฏที่วัดจุฬามณี แสดงถึง
 รูปแบบที่จำลองมาจากต้นแบบที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีอย่างชัดเจน ทั้งรูปแบบ
 สถาปัตยกรรมภายนอกและการออกแบบภายใน (ภาพที่ 484 - 486) ดังนั้น แม้จะไม่มีการระบุไว้ใน
 จารึก แต่มณฑปและรอยพระพุทธบาทที่วัดจุฬามณีแห่งนี้ น่าจะถูกสร้างขึ้นเพื่อจำลองรอยพระพุทธ
 บาทที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีมา

ภาพที่ 491 มณฑปพระพุทธบาท วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

⁴⁴³ ตรงกับ พ.ศ. 2224.

⁴⁴⁴ ศานติ ภักดีคำ และ นวรัตน์ ภักดีคำ, “ศิลาจารึกวัดจุฬามณี พิษณุโลก (พ.ศ. 2225),” *ประวัติศาสตร์อยุธยา จากจารึก : จารึกสมัยอยุธยา* (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2561), 433.

ภาพที่ 492 รอยพระพุทธรูปภายในมณฑป วัดจุฬามณี

มณฑปพระพุทธรูปจำลองจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี สมัยรัตนโกสินทร์

สมัยรัตนโกสินทร์มีความนิยมในการสร้างมณฑปพระพุทธรูปจำลองจากวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีหลายแห่ง จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่าสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ มณฑปที่ปรากฏร่วมกับองค์ประกอบแวดล้อมและพระพุทธรูป มณฑปที่ปรากฏร่วมกับฤกษ์สังข์พันธ์ และ มณฑปที่แสดงการจำลองผ่านองค์ประกอบอื่น

มณฑปที่ปรากฏร่วมกับองค์ประกอบแวดล้อมและพระพุทธรูป

มณฑปที่ปรากฏร่วมกับองค์ประกอบแวดล้อมและพระพุทธรูป คือ มณฑปที่ประดิษฐานอยู่ร่วมกับองค์ประกอบแวดล้อมสำคัญที่พบที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เช่น บ้านไดนาศ ฤกษ์สังข์พันธ์ ยักษ์ทวารบาลหรือเขายนต์ พร้อมกับมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ร่วมด้วย โดยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบการสร้างมณฑปลักษณะนี้ที่วัดราชคฤห์ พ.ศ. 2342 (ภาพที่ 493) วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร ในสมัยรัชกาลที่ 1 (ภาพที่ 494) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ในกรุงเทพมหานครยังปรากฏการสร้างมณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโศกเจดีย์จำลองอีก 2 แห่ง คือ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 495) และ วัดราชนันทาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 496)

ภาพที่ 493 มณฑปพระพุทธบาท วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 494 มณฑปพระพุทธบาท วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 495 มณฑปพระพุทธรูป วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 496 มณฑปพระพุทธรูป วัดราชนัสดาราม กรุงเทพมหานคร

มณฑลพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์ (ภาพที่ 493) นั้นสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2342 โดยเจ้าพระยาพระคลัง (หน) พร้อมกับบรอยพระพุทธรบาทจำลองที่ประดิษฐานอยู่ในมณฑล ตามเนื้อความที่ปรากฏในจารึกที่ฐานของบรอยพระพุทธรบาทจำลอง ความว่า

“วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น 15 ค่ำ จุลศักราช 1161⁴⁴⁵ ปีมะแมเอกศก เจ้าพระยาพระคลังหล่อลายลักษณะพระพุทธรบาทฉลององค์สมเด็จพระพุทธเจ้าไว้ในพระศาสนา จงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพาน ขอแผ่นกุศลนี้ให้แก่สมณอาณาประชาราษฎร์แลสรรพสัตว์ทั้งปวงจงทั่ว⁴⁴⁶”

เรื่องของมณฑลพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์ยังถูกยืนยันในบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิร์ดที่เข้ามาในปี พ.ศ. 2364 ในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้เดินทางมายังวัดแห่งนี้และได้บันทึกรายละเอียดของภูเขาจำลองและมณฑลพระพุทธรบาทเอาไว้ดังนี้

“...ระหว่างทางกลับที่พัก เราได้แวะวัดแห่งหนึ่งซึ่งประดิษฐานสิ่งระลึกถึงพระพุทธเจ้า นั่นคือรอยเท้าข้างหนึ่งที่ชาวสยามเรียกว่าพระบาท หมายถึง รอยเท้าอันศักดิ์สิทธิ์ พระบาทประดิษฐานในมณฑลหลังเล็กบนยอดเขาจำลอง โดยภูเขาตั้งอยู่ด้านหลังอุโบสถหลังหนึ่ง ภูเขาเป็นเครื่องก่อรูปทรงสี่เหลี่ยม แต่ละด้านกว้างประมาณ 27 ก้าว และสูงทั้งหมดประมาณ 22 ก้าว ความพิเศษของมณฑลหลังนี้คือการประดิษฐานพระบาทนั้น ได้ภูเขาเป็นถ้ำจำลองและช่องลมหลายช่อง วัดอุประสงค์ของเขาลูกนี้แห่งนี้เพื่อแสดงถึงหนึ่งในภูเขาที่พระพุทธเจ้าดำรงพระชนม์ชีพปลีกวิเวกเป็นนักบวช แม้ว่าไม่ได้ขัดข้องที่จะให้เข้าชมภายในมณฑล แต่ลุดวิจียเพราะผู้ดูแลไม่อยู่ เราจึงไม่มีโอกาสได้ชมพระบาท ...⁴⁴⁷”

มณฑลพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์เป็นอาคารที่ตั้งอยู่บนฐานย่อมุม มีลานประทักษิณโดยรอบตัวอาคารอยู่ในฝั่งกากบาทมีประตูทางเข้า 3 ทางยกเว้นด้านทิศใต้ หลังคาจตุรมุขทรงไทยประเพณีมีเรือนชั้นซ้อน ภายในมณฑลประดิษฐานบรอยพระพุทธรบาทโดยไม่มีมณฑลน้อย ผนังด้านทิศใต้มีภาพจิตรกรรมฝาผนังพระพุทธรบาย (ภาพที่ 497) ซึ่งอาจมีมาแต่เดิมเนื่องจากผนังด้านดังกล่าวนั้นเป็นด้าน

⁴⁴⁵ ตรงกับ พ.ศ. 2342

⁴⁴⁶ ศานติ ภัคดีคำ, “จารึกเจ้าพระยาพระคลัง (หน) พบใหม่ : จารึกบรอยพระพุทธรบาทจำลอง ณ ภูเขาวัดราชคฤห์,” *ศิลปวัฒนธรรม* (ปีที่ 42, ฉบับที่ 1 (พ.ย. 2563)), 13.

⁴⁴⁷ John Crawford, *Journal of an embassy to the court of Siam and Cochin China* (London: Oxford University, 1967), 132 – 133.

เดียวที่ไม่เป็นผนังทึบ ไม่มีช่องประตูและน่าจะผ่านการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากพื้นหลังของพระพุทธรูปมีลายดอกไม้ร่วงบนพื้นสีแดง ซึ่งการตกแต่งด้วยลายดอกไม้ร่วงบนพื้นแดงนั้นพบหลักฐานอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น พระวิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 498)

ภาพที่ 497 พระพุทธบาทและพระพุทธรูปภายในมณฑลพระพุทธบาท วัดราชคฤห์

ภาพที่ 498 จิตรกรรมดอกไม้ร่วงและหงส์ภายในพระวิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพมหานคร

จากรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาท วัดราชคฤห์นี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบของมณฑปนั้นไม่จำเป็นต้องเลียนแบบมาจากมณฑปที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีเหมือนอย่างในสมัยอยุธยา แต่ใช้วิธีการจำลององค์ประกอบอื่นๆจากต้นแบบมา โดยองค์ประกอบแวดล้อมอื่นๆ ที่ปรากฏบริเวณมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีนั้นมักจะเลือกองค์ประกอบที่น่าจะเป็นภาพจำหรือสิ่งที่คนที่เคยเดินทางไปยังวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีจะนึกถึง เช่น บันไดนาค (ภาพที่ 499) ประติมากรรมยักษ์คู่ (ภาพที่ 500) วิหารฤๅษีสัจจพันธ์ (ภาพที่ 501) ซึ่งรายละเอียดเหล่านี้ถูกจำลองขึ้นที่วัดราชคฤห์ทั้งสิ้น (ภาพที่ 502 – 504) รวมถึงยอดเขาขนาดเล็กที่มีเจดีย์ด้านบนและมีถ้ำอยู่ด้านล่างที่มีประติมากรรมพระศรีอาริยมตไตรยประดิษฐานไว้ภายใน (ภาพที่ 505) ที่อาจจะหมายถึงเขายนต์ ยอดเขาขนาดเล็กบนลานทางทิศเหนือของมณฑปพระพุทธบาทที่มีกุฎิพระสังกัจจายน้อยอยู่ตรงเชิงเขา (ภาพที่ 506)

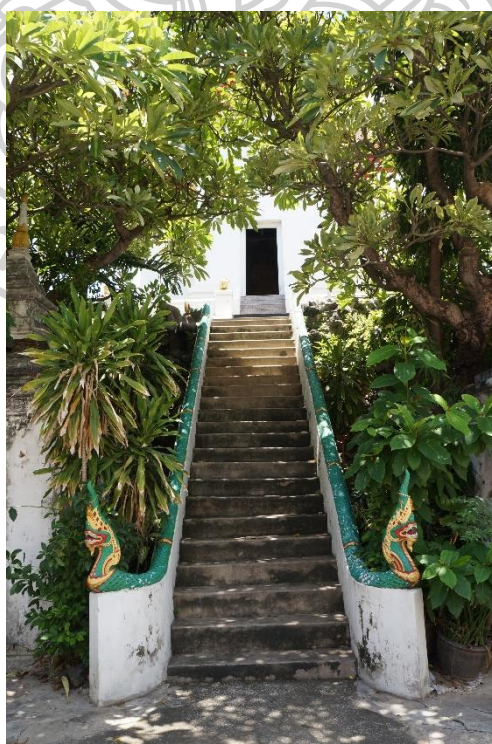
ภาพที่ 499 บันไดพญานาคทางขึ้นมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 500 ประติมากรรมยักษ์ขนานทางเข้า วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 501 วิหารฤๅษีสัจจพันธู์ วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 502 บันไดพญานาคทางขึ้นมณฑปพระพุทธบาท วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 503 ประติมากรรมยักษ์ขนาดทางขึ้นมณฑปพระพุทธบาท วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 504 ศาลาฤๅษีสัจจพันธ์ วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 505 เขาจำลองข้างมณฑปพระพุทธรบาท วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 506 ขายนต์ วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

การจำลององค์ประกอบอื่นๆเหล่านี้เพื่อแสดงการจำลองจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี น่าจะส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่มีการเขียนภาพพระพุทธร ฉายภายในมณฑป และถือเป็นครั้งแรกที่ปรากฏการเพิ่มเติมองค์ประกอบอื่นๆเข้าไปในสถานที่จริง ซึ่ง

จำลองมาจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี หลังจากที่เคยปรากฏมาก่อนแล้วในจิตรกรรมฝาผนังมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายที่พระตำหนักพระพุทธรโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ (ภาพที่ 391) และพบต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น ตู้ลายทองเลขที่ กท. 78 (ภาพที่ 400)

ในขณะที่มณฑปพระพุทธรบาท วัดอมรินทราราม (ภาพที่ 494) นั้น สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยหลังจากที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขทิววงศ์ พระองค์เจ้าหญิงจรงกล ร่วมกับกรมหมื่นนเรศวรโยธีและกรมหลวงเสนีบริรักษ์ผู้เป็นพระเชษฐา สร้างมณฑปสำหรับประดิษฐานพระพุทธรบาทจำลอง พระองค์เจ้าหญิงกระจับผู้เป็นพระเชษฐภคินีสร้างภูเขาเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรบาทจำลอง และกรมหมื่นนราเทเวศร์ผู้เป็นพระเชษฐาร่วมสร้างพระพุทธรบาทด้วย⁴⁴⁸ ซึ่งเป็นชนบแบบเดียวกับที่พบที่วัดราชคฤห์

มณฑปพระพุทธรบาท วัดอมรินทรารามนี้แม้จะสร้างขึ้นมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่รูปแบบที่ปรากฏในปัจจุบันนั้นน่าจะเป็นรูปแบบที่ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยพระครูสำนในปี พ.ศ. 2424⁴⁴⁹ เป็นมณฑปที่ตั้งบนฐานย่อมุมมีทางประทักษิณโดยรอบ ที่มุมของฐานทั้ง 4 ฝั่งนั้นมีการตกแต่งด้วยภูเขาจำลองที่มีรูปภูเขาอยู่ด้านใน ซึ่งหนึ่งในนั้นน่าจะหมายถึงฤๅษีสัจจพันธ์ (ภาพที่ 507) ตัวมณฑปเป็นอาคารในผังกากบาทหลังคาทรงจตุรมุขที่มีเรือนยอดอยู่ตรงกลางโดยทั้งหมดตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบ ภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท 4 รอยที่สร้างขึ้นใหม่แทนที่ของเดิมที่หายไป ผนังด้านในตกแต่งด้วยจิตรกรรมฝาผนังซึ่งน่าจะเป็นสิ่งที่เขียนเพิ่มเติมในสมัยหลัง (ภาพที่ 508)

⁴⁴⁸ พระอารามหลวง วัดอมรินทราราม ร.ร.วัดอมรินทราราม (กรุงเทพฯ: กรมสามัญศึกษา, 2514), 28.

⁴⁴⁹ พระอารามหลวง วัดอมรินทราราม ร.ร.วัดอมรินทราราม, 29 – 32.

ภาพที่ 507 ถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 508 ภายในมณฑปพระพุทธบาท วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร

ในขณะที่พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นพร้อมกันกับมณฑปพระพุทธรูปตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ผ่านการปฏิสังขรณ์มาแล้วเช่นกัน แม้ไม่ปรากฏว่าการปฏิสังขรณ์นั้นเกิดขึ้นเมื่อใด แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นในคราวเดียวกันกับการปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธรูปครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีรูปแบบเป็นภูเขาจำลองเตี้ยๆที่มีถ้ำที่มีพระพุทธรูปสร้างจากงานปูนปั้นเป็นพระพุทธรูปยืนที่ขนาดข้างด้วยพระสาวกฝั่งละ 1 รูป (ภาพที่ 509)

ภาพที่ 509 พระพุทธรูป วัดอมรินทราราม กรุงเทพมหานคร

ในขณะที่มณฑปพระพุทธรูป วัดจักรวรรดิราชาวาส (ภาพที่ 495) สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยพระมงคลทิพมุนี (มา) ซึ่งต่อมาจะได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระพุฒาจารย์ โดยการดัดแปลงพระวิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์ที่สร้างโดยพระโพธิวงศาจารย์ (เส็ง) ให้เป็นมณฑป พร้อมกับสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองขึ้นประดิษฐานร่วมกัน อย่างไรก็ตาม รูปแบบของมณฑปพระ

พุทธบาทที่ปรากฏในปัจจุบันนั้นเกิดจากการปรับเปลี่ยนรูปแบบในสมัยของพระมงคลทิพมุนี (ปิ่นทิโต มัย) เจ้าอาวาสรูปถัดมา⁴⁵⁰

มณฑปพระพุทธบาท วัดจักรวรรดิราชาวาสนี้ เป็นอาคารในผังจัตุรมุขยอดปราสาทที่ตั้งอยู่บนภูเขาจำลอง มีบันไดพญานาคทางด้านหน้าที่มีถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์อยู่ด้านข้าง (ภาพที่ 510) ภายในมณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์ภายในซุ้ม เบื้องหน้ามีรอยพระพุทธบาทที่ยกขอบขึ้นมาประดิษฐานอยู่ภายใต้มณฑปน้อย (ภาพที่ 511) ซึ่งเป็นรูปแบบที่คล้ายคลึงกับต้นแบบที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ถือเป็นครั้งแรกในศิลปะรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏการสร้างมณฑปน้อยไว้ภายในมณฑปพระพุทธบาท โดยเหตุที่มีการสร้างมณฑปน้อยครอบอาจเนื่องมาจากพระมงคลทิพมุนี (มา) เคยดำรงตำแหน่งผู้รักษาการณ์พระพุทธบาทและเป็นแม่งานในการปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธบาท โดยมีการบูรณะเครื่องยอดของมณฑปที่วัดแห่งนี้ก่อนจะขนย้ายไปยังวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี⁴⁵¹ ดังนั้น เมื่อมีการดัดแปลงพระวิหารให้เป็นมณฑปพระพุทธบาท จึงอาจนำแรงบันดาลใจหรือรูปแบบจากมณฑปพระพุทธบาท มาประยุกต์ใช้ในการสร้างมณฑปพระพุทธบาทที่วัดจักรวรรดิราชาวาสแห่งนี้ด้วย

⁴⁵⁰ สุริยา รัตนกุล และคณะ, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 1 (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), 355.

⁴⁵¹ บุญเลิศ เสนานนท์, “ประวัติพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี,” หนังสือที่ระลึกพระราชพิธีอภิเษกสมรสและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542), 66.

ภาพที่ 510 ถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 511 ภายในมณฑปพระพุทธบาท วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร

วัดจักรวรรดิราชาวาสยังมีพระพุทธรูปหลายองค์สร้างขึ้นพร้อมกับมณฑปและพระพุทธรูปโดยพระมณฑปทิพยมุนี (มา) เช่นกัน โดยสร้างอยู่ด้านหน้าโบสถ์เก่าของวัด⁴⁵² มีรูปแบบเป็นเพิงผาจำลองที่โอบกปูนตกแต่งเลียนแบบธรรมชาติ พระพุทธรูปวาดบนผนังปูนเป็นภาพเงาพระพุทธรูปเจ้าที่ทาดด้วยรักสีดำคล้ายกับต้นฉบับที่จังหวัดสระบุรีและเป็นเพียงแห่งเดียวที่แสดงด้วยภาพเงาสีดำ (ภาพที่ 512)

ภาพที่ 512 เขาพระพุทธรูป วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร

สำหรับวัดราชนัคคารามนั้นไม่ปรากฏว่ามณฑปแห่งนี้สร้างขึ้นเมื่อใด (ภาพที่ 496) ทราบแต่เพียงว่ารอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปนี้เดิมประดิษฐานภายในพระวิหารของวัดราชนัคคารามมาก่อนที่จะมาประดิษฐานภายในมณฑปหลังนี้⁴⁵³ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากมณฑปนี้ตั้งอยู่นอกเขตพุทธาวาส ประกอบกับรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปนั้น (ภาพที่ 513) สามารถเทียบกับรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 279, 287) และการมีประเพณีนมัสการรอยพระพุทธรูปที่จัดตามหลังวัดอมรินทรารามในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงสันนิษฐานว่ามณฑปนี้น่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่นกัน

⁴⁵² วราวุธ ศรีโสภาค, “พระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลองในกรุงเทพมหานคร,” เมืองโบราณ, 17, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2534), 114.

⁴⁵³ ราชบัณฑิตยสถาน, มหาเจษฎานุสรณ์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2555), 103.

ภาพที่ 513 รอยพระพุทธรบาทจำลองภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดราชนัคดาราม กรุงเทพมหานคร

รูปแบบของมณฑปพระพุทธรบาท วัดราชนัคดารามนี้เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมที่ตั้งบนฐานเดียวกันกับเจดีย์และพระพุทธรฉาย (ภาพที่ 496) มีทางเข้าด้านหน้าเพียงทางเดียว หลังคาเป็นเรือนชั้นซ้อนเครื่องก่อซึ่งถือเป็นรูปแบบของมณฑปโดยทั่วไป ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย (ภาพที่ 513) และมีการตกแต่งฝาผนังด้วยงานจิตรกรรมที่เขียนขึ้นใหม่ในสมัยหลัง ส่วนพระพุทธรฉายที่วัดราชนัคดารามนี้แสดงด้วยเพิงผาจำลอง ภายในเพิงผาจำลองตกแต่งด้วยงานปูนปั้นเขียนสีรูปพระพุทธรเจ้าที่ขนาบข้างด้วยพระสาวกฝั่งละ 2 รูป (ภาพที่ 514)

ภาพที่ 514 พระพุทธรูป วัตรราชนิตดาราม กรุงเทพมหานคร

มณฑปที่ปรากฏร่วมกับฤาษีสัจจพันธ์

นอกจากมณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโศคเจดีย์จำลองที่อยู่ร่วมกับพระพุทธรูปแล้ว ยังมีมณฑปพระพุทธรูปที่เป็นบริโศคเจดีย์อีกกลุ่มหนึ่งที่ปรากฏเฉพาะมณฑปพระพุทธรูปโดยไม่มีพระพุทธรูปแต่ปรากฏร่วมกับฤาษีสัจจพันธ์ ตัวอย่างสำคัญในกลุ่มนี้คือ วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 515)

ภาพที่ 515 มณฑปพระพุทธบาท วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร

มณฑปพระพุทธบาท วัดทองนพคุณ (ภาพที่ 515) มีจารึกเหนือทางเข้ามณฑปพระบุศักราชที่สร้าง คือ พ.ศ. 2458 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นมณฑปที่สร้างขึ้นบนภูเขาจำลอง ตรงกลางมีมณฑปในผังสี่เหลี่ยมมีประตูทางเข้า 4 ด้าน มีฟาไลโดยรอบ หลังคาเป็นเครื่องก่อเป็นเรือนชั้นซ้อนยอดปรางค์ มีถ้ำที่ประดิษฐานรูปฤๅษีสังฆพันธ์ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบสำคัญที่แสดงถึงการจำลองรอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุวรรณบรรพต อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานบริเวณกึ่งกลางอาคารนั้นกลับเป็นรอยพระพุทธบาท 4 รอยแทนที่จะเป็นรอยพระพุทธบาทรอยเดียวตามต้นฉบับ (ภาพที่ 516)

ภาพที่ 516 ภายในมณฑปพระพุทธรูปบาท วัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร

มณฑปที่แสดงการจำลองผ่านองค์ประกอบอื่น

นอกจากการแสดงการเป็นบริโกคเจตีย์จำลองของวัดพระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรีที่แสดงผ่านงานสถาปัตยกรรม ยังมีมณฑปพระพุทธรูปบาทที่เป็นบริโกคเจตีย์จำลองอีกกลุ่มหนึ่งที่แสดงการจำลองผ่านองค์ประกอบอื่น เช่น ฐานรอยพระพุทธรูปบาทจำลอง ฐานประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท หรือภาพจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งตัวอย่างสำคัญมีอยู่ 2 แห่ง ได้แก่ วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 517) วัดโบสถ์กาฬาร้อง จังหวัดนครนายก (ภาพที่ 518)

ภาพที่ 517 มณฑลพระพุทธรูป วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม

ภาพที่ 518 มณฑลพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายก

มณฑปพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว (ภาพที่ 517) ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างชัดเจน จากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของมณฑปที่แม้จะผ่านการปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังมาแล้ว ยังแสดงให้เห็นเค้าโครงของมณฑปที่เป็นอาคารในผังจตุรมุขที่มีซุ้มประตูและหน้าต่างเป็นซุ้มโค้งซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกพร้อมกับเครื่องบนแบบเครื่องก่อทรงมงกุฏ สันนิษฐานว่ามณฑปหลังนี้น่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 สัมพันธ์กับอายุของรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานเอาไว้ภายใน

ภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทจำลองบริเวณกึ่งกลางอาคาร บนฐานที่ตกแต่งด้วยปูนปั้นให้มีลักษณะคล้ายภูเขา (ภาพที่ 519) ส่วนฐานของรอยพระพุทธรบาทนั้นแสดงภาพการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทที่วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี ดังปรากฏภาพกลุ่มบุคคลทั้งพระภิกษุและฆราวาสกำลังเดินทางพร้อมกับกลุ่มอาคารทั้งอาคารหลังคาคลุมและมณฑป (ภาพที่ 520 - 521) ซึ่งอาจเป็นการจำลองรายละเอียดภายในวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีดังที่ได้ศึกษาไปก่อนหน้านี้แล้ว ดังนั้น การออกแบบรอยพระพุทธรบาทและแท่นประดิษฐานในลักษณะนี้อาจเป็นการจำลองวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีโดยผ่านรายละเอียดบนรอยพระพุทธรบาทแทนที่จะเป็นรูปแบบทางสถาปัตยกรรม

ภาพที่ 519 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม

ภาพที่ 520 รายละเอียดของฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม

ภาพที่ 521 รายละเอียดของฐานรอยพระพุทธรบาท วัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม

ส่วนมณฑปพระพุทธรบาท วัดโบสถ์การ้อง (ภาพที่ 518) ไม่ปรากฏประวัติการสร้างเช่นกัน รูปแบบของมณฑปพระพุทธรบาทนั้นเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมมีทางเข้า 3 ทาง หลังคาเป็นทรงจั่ว ภายในมีแท่นประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทซึ่งปัจจุบันได้ย้ายไปประดิษฐานภายในวิหาร และได้มีการนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานแทน (ภาพที่ 522) บนผนังมีภาพจิตรกรรมที่อยู่ในสภาพลบเลือนแต่จากลักษณะเครื่องแต่งกายของทหารและการถือดาบปลายปืนนั้นทำให้สามารถกำหนดอายุได้อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ลงมา (ภาพที่ 523) ในขณะที่เนื้อหาในภาพจิตรกรรมเท่าที่ยังหลงเหลืออยู่นั้น แสดงภาพกลุ่มบุคคลทั้งฆราวาส ทหาร ชนชั้นสูงและพระที่กำลังเดินทางด้วยวิธีการต่างๆทั้งการเดินเท้า ชี่

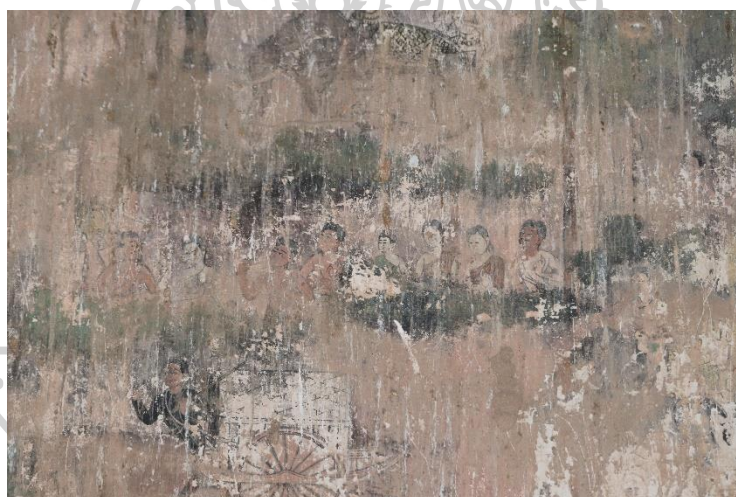
ม้า ช้างหรือนั่งเรือ (ภาพที่ 524) โดยมีจุดหมายปลายทางเป็นอาคารที่มีลักษณะคล้ายวัดที่มีกำแพงล้อมรอบ (ภาพที่ 525) ซึ่งอาจเป็นการแสดงการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทที่จังหวัดสระบุรีก็ได้ สอดคล้องกับรอยพระพุทธรบาทที่เคยประดิษฐานอยู่ภายในอาคารหลังนี้ซึ่งมีการตกแต่งส่วนฐานด้วยขีดหินและขบวนเดินทางของคนทั้งทางบกและทางน้ำที่น่าจะแสดงถึงการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทดังที่ได้ศึกษาไปก่อนหน้านี้ (ภาพที่ 406 – 407) โดยการเขียนภาพจิตรกรรมการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทที่จังหวัดสระบุรีภายในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทนี้พบมาก่อนแล้วที่วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานครซึ่งเขียนในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 554 – 557)

ภาพที่ 522 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาฬาร จังหวัดนครนายก

ภาพที่ 523 จิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาห้อง จังหวัดนครนายก

ภาพที่ 524 จิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท วัดโบสถ์กาห้อง จังหวัดนครนายก

ภาพที่ 525 จิตรกรรมฝาผนังรูปวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี? วัดโบสถ์การ์้อง จังหวัดนครนายก

5.1.1.1.3 มณฑปพระพุทธรบาทที่เป็นอุเทสิกเจดีย์

มณฑปพระพุทธรบาทที่เป็นอุเทสิกเจดีย์ คือมณฑปที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรบาททั่วไปโดยที่ไม่ปรากฏลักษณะหรือรูปแบบที่แสดงถึงการจำลองมาจากรอยพระพุทธรบาทสำคัญแห่งใดแห่งหนึ่ง ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายและพบต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยสามารถแบ่งออกได้ตามรูปแบบมณฑปและรูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑป

รูปแบบมณฑป

รูปแบบมณฑปเป็น 4 กลุ่มย่อย คือ มณฑปยอดบุษบก มณฑปยอดเจดีย์ มณฑปทรงคฤห์ และมณฑปยอดมงกุฎ

มณฑปยอดบุษบก

มณฑปพระพุทธรบาทยอดบุษบกนั้นน่าจะถือเป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท ซึ่งมาตั้งแต่ในคราวที่สร้างมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีในสมัยอยุธยาตอนกลาง (ภาพที่ 484) และรูปแบบดังกล่าวยังคงใช้สืบเนื่องมาจนถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งรูปแบบของมณฑปในกลุ่มนี้มีทั้งมณฑปยอดบุษบกแบบไม่มีพาไล เช่น วัดอนงคาราม

กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 526) มณฑลพายอดบุษบกที่มีฟาไล เช่น วัดบ้านค่าย จังหวัดระยอง (ภาพที่ 527) หรืออาคารในผังจัตุรมุขยอดมณฑป เช่น วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 528)

ภาพที่ 526 มณฑปพระพุทธรบาท วัดอนงค์าราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 527 มณฑปพระพุทธรบาท วัดบ้านค่าย จังหวัดระยอง

ภาพที่ 528 มณฑปพระพุทธรบาท วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในขณะที่มณฑปพระพุทธรบาทยอดเจดีย์เป็นรูปแบบที่ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา เช่นกัน ปรากฏหลักฐานเก่าสุดที่วัดพระพุทธรณาย จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 529) โดยมีรูปแบบคล้ายคลึงกับมณฑปพระพุทธรบาทยอดบุษบกแต่เปลี่ยนเครื่องบนเป็นเจดีย์แทน ซึ่งพบทั้งมณฑปยอดเจดีย์ทรงเครื่องย่อมุม เช่น วัดพระพุทธรณาย จังหวัดสระบุรีที่มีเครื่องบนเป็นเจดีย์ 5 ยอด (ภาพที่ 529) หรือมณฑปยอดปราสาท เช่น วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรีที่มีจารึกบนหน้าบันระบุว่าสร้างขึ้นโดยนายอัป อปานนท์เมื่อปี พ.ศ. 2413 (ภาพที่ 530)

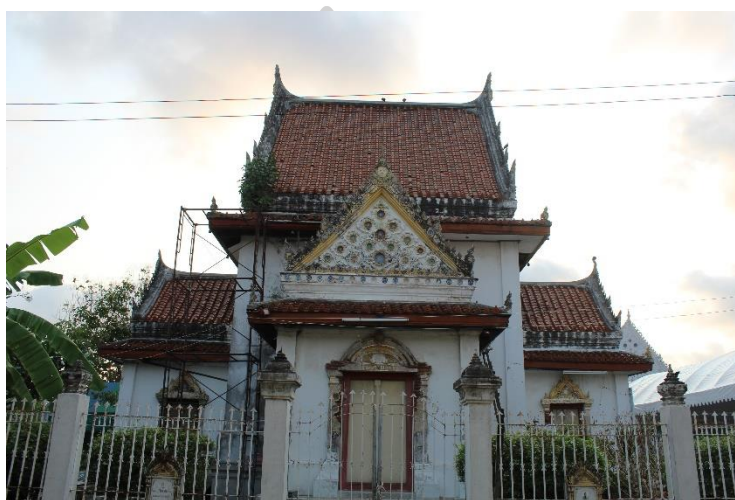
ภาพที่ 529 มณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 530 มณฑปพระพุทธรบาท วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรี

มณฑปพระพุทธรูปทรงคฤห์

สำหรับมณฑปพระพุทธรูปทรงคฤห์นั้นเป็นรูปแบบที่เพิ่งปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์แต่ไม่ค่อยได้รับความนิยมมากนัก โดยรูปแบบของมณฑปนั้นคล้ายกับมณฑปสองแบบที่กล่าวถึงไปก่อนหน้านี้แต่เครื่องบนมีลักษณะคล้ายกับหลังคาอาคารหลังคาคลุมประกอบด้วยเครื่องลำยองและหน้าบัน หลักฐานสำคัญของมณฑปในกลุ่มนี้ เช่น วัดกลางวรวิหาร จังหวัดสมุทรปราการ (ภาพที่ 531) ซึ่งมณฑปหลังนี้มีการเพิ่มมุขยื่นออกมาทั้ง 4 ด้านเสมือนเป็นอาคารแบบจัตุรมุข

ภาพที่ 531 มณฑปพระพุทธรูป วัดกลางวรวิหาร จังหวัดสมุทรปราการ

มณฑปพระพุทธรูปทยอดมงกุฏ

มณฑปพระพุทธรูปทยอดมงกุฏนั้นเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ และแม้ว่ารูปแบบของอาคารที่มียอดเป็นทรงมงกุฏนั้นจะปรากฏตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่พระเศวตภูภาคารวิหารยอด⁴⁵⁴ แต่มณฑปพระพุทธรูปทยอดมงกุฏนั้นเริ่มปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 – 5 เป็นต้นมา พบหลักฐานที่วัดพระงาม อำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 532) ซึ่งรูปแบบของมณฑปจะมีความคล้ายคลึงกับมณฑปก่อนหน้านี้นี้ต่างกันเพียงส่วนเครื่องบนที่เป็นเครื่องก่อทรงมงกุฏเท่านั้น

⁴⁵⁴ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว., ไชแสง สุชะวัฒนะ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: สำนัก, 2531), 268.

ภาพที่ 532 มณฑปพระพุทธรูป วัดพระงาม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

รูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในมณฑป

นอกจากรูปแบบของมณฑปพระพุทธรูปที่แตกต่างกัน รูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปนั้นก็มีความแตกต่างกัน เช่นกัน แม้ว่ารูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปส่วนใหญ่จะเป็นการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบนแท่นฐานบริเวณกึ่งกลางอาคารแบบขนานไปกับพื้นโดยไม่มีมณฑปน้อยครอบ (ภาพที่ 533, 534) แต่ก็มีกรณีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในลักษณะอื่น เช่น การประดิษฐานบนแท่นฐานติดกับผนังโดยตะแคงด้านข้าง เช่น วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 535) หรือ การสร้างครอบรอยพระพุทธรูปธรรมชาติ เช่น วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 536)

ภาพที่ 533 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 534 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระงาม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 535 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดเขาแก้ว จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 536 ภายในมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรณาย จังหวัดสระบุรี

ดังนั้น การประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทภายในมณฑปในศิลปะไทย จึงน่าจะมีต้นกำเนิดจากมณฑปพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรีซึ่งถือเป็นมณฑปที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่สุด ซึ่งส่งผลทำให้เมื่อจะมีการสร้างรอยพระพุทธรบาทขึ้น ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะของบริโกคเจดีย์จำลองที่จำลองมาจากต้นแบบหรืออุเทสิกเจดีย์ก็มักจะมีประดิษฐานอยู่

ภายในมณฑล โดยหากเป็นบริโศกเจดีย์จำลองก็จะปรากฏรายละเอียดสำคัญบางประการจากวัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี เช่น ฤๅษีสัจจพันธ์ บันไดนาค หรือการเป็นรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานอยู่บนภูเขา แต่หากเป็นอุเทสิกเจดีย์นั้นจะมีรูปแบบที่หลากหลายมากกว่า

5.1.1.2 วิหาร

การประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทภายในวิหารถือเป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดที่พบในศิลปะไทย ซึ่งพบหลักฐานมาตั้งแต่ในสมัยทวารวดีเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ การประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทภายในวิหารนั้นพบหลักฐานทั้งการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทภายในวิหารอยู่ 2 ลักษณะ คือ วิหารพระพุทธรบาทซึ่งมีรอยพระพุทธรบาทเป็นประธานและการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทร่วมกับพระพุทธรูปประธาน

5.1.1.2.1. วิหารพระพุทธรบาท

วิหารพระพุทธรบาทนั้นสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือวิหารแบบทั่วไปที่มีสถานะเป็นอุเทสิกเจดีย์ และวิหารพระพุทธรบาทที่แสดงความเป็นบริโศกเจดีย์จำลอง

วิหารแบบทั่วไป

วิหารที่มีรอยพระพุทธรบาทเป็นประธาน หรือ วิหารพระพุทธรบาทนั้นพบมาแล้วตั้งแต่ในศิลปะทวารวดีที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพที่ 537) ซึ่งพบร่องรอยของวิหารทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีผนังทั้ง 4 ด้าน และเว้นพื้นที่ตรงกลางไว้สำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทคู่ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าอาคารหลังดังกล่าวนี้มีรูปแบบเช่นใดเนื่องจากอาคารหลังนี้ถูกสร้างครอบทับต่อมาในสมัยอยุธยา⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐานพระพุทธรศาสนาจากลัทธิทวิปดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, 65 – 66.

ภาพที่ 537 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี

ต่อมาในสมัยสุโขทัย พบหลักฐานวิหารพระพุทธรบาทเป็นประธานที่วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 538) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงการพบรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานบนแท่นภายในวิหารนี้ไว้ในหนังสือ “เที่ยวเมืองพระร่วง” ความว่า

“...ทางด้านตะวันออกของพระเจดีย์มีวิหารย่อมๆ หลังวิหารนี้มีเป็นแท่นติดกับฐานพระเจดีย์ที่แท่นนี้มีศิลาแผ่นแบบแกะเป็นรอยพระพุทธรบาท ลวดลายลบลือนเสียมาก เพราะหน้าผานั้นแตกชำรุด แต่พิจารณาตามลายเห็นได้ว่า ถึงแม้เมื่อยังไม่ชำรุด ลวดลายก็ดูเหมือนจะไม่สู้งามอะไรนัก...

456”

⁴⁵⁶ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, เที่ยวเมืองพระร่วง (กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2526), 74 – 75.

ภาพที่ 538 วิหารประดิษฐานพระพุทธรูป วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย

วิหารหลังดังกล่าวนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นวิหารโถง (ภาพที่ 538) ภายในมีแท่นตั้งอยู่เยื้องไปทางด้านหลังของวิหารซึ่งเคยเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในเที่ยวเมืองพระร่วง (ภาพที่ 29)⁴⁵⁷ มีลักษณะคล้ายฐานชุกชีสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปนั้นน่าจะประดิษฐานในแนวระนาบขนานไปกับพื้นอยู่บนแท่นดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานของวิหารพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาซึ่งอาจมีที่มาจากความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 484) ทำให้เมื่อมีการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจึงนิยมสร้างมณฑปมากกว่าวิหาร กว่า จะปรากฏการสร้างวิหารรอยพระพุทธรูปขึ้น ก็รอจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงจะเริ่มพบ โดยหลักฐานสำคัญคือวัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 539) วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 540) และวัดตรีจันทราวัดนาราม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 541)

⁴⁵⁷ รอยพระพุทธรูปดังกล่าวปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง

ภาพที่ 539 วิหาร วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 540 วิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 541 วิหาร วัดตรีจันทน์วัฒนาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

วิหารพระพุทธบาท วัดบางกะพ้อมนั้น (ภาพที่ 539) เป็นวิหารที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จากรูปแบบงานสถาปัตยกรรมที่เป็นงานแบบพระราชนิยมรัชกาลที่ 3 ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 4 รอยขนาดใหญ่บริเวณกึ่งกลางอาคาร ล้อมรอบด้วยภาพปูนปั้นเขียนสีเล่าเรื่องพุทธประวัติ พระภิกษุปลงสุภกรรมฐานและรอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งที่ใช้รอยพระพุทธบาท 4 รอยภายในเสมือนเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธบาทศักดิ์สิทธิ์ดังที่ได้ศึกษาไปก่อนหน้านี้ (ภาพที่ 542)

ภาพที่ 542 ภายในวิหาร วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม

ในขณะที่วัดคู่สนามจันทร์นั้น (ภาพที่ 540) ใช้อาคารสมัยอยุธยาตอนปลายที่มีมาแต่เดิมมาดัดแปลงและประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 4 รอยเอาไว้กึ่งกลางอาคารเช่นเดียวกับวัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 543) และมีการตกแต่งฝาผนังด้วยจิตรกรรมที่น่าจะเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเนื้อหาในจิตรกรรมฝาผนังนี้เล่าเรื่องพุทธประวัติตอนมารผจญ มหาชนกชาตกและพระพุทธฉาย (ภาพที่ 544) ถือเป็นครั้งแรกที่มีการพบพระพุทธบาท 4 รอยร่วมกับพระพุทธฉาย

ภาพที่ 543 ภายในวิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 544 จิตรกรรมรูปพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดคู่สนามจันทร์ จังหวัดสมุทรสงคราม

สำหรับวัดตรีจันทน์พัฒนาราม (ภาพที่ 541) แม้วิหารพระพุทธรูปจะผ่านการปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังแล้ว แต่จากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในวิหารนั้นสามารถกำหนดอายุอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 แต่สิ่งที่ต่างจากวิหารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่วัดบางกะพ้อมและวัด

คู่สนามจันทร์ คือ วิหารพระพุทธรบาทที่วัดตรีจันทราวัดพัฒนารามนี้ ใช้ด้านยาวเป็นด้านหน้าและรอยพระพุทธรบาท ภายในวิหารเป็นพระพุทธรบาทไม้ตั้งตะแคงพิงผนังโดยตะแคงด้านข้าง (ภาพที่ 545) ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับที่พบที่มณฑลพระพุทธรบาท วัดเขาแก้ว (ภาพที่ 535)

ภาพที่ 545 ภายในวิหาร วัดตรีจันทราวัดพัฒนาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พบหลักฐานวิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทขนาดใหญ่ที่วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี (ภาพที่ 546) ที่แม้ว่าตามประวัติจะกล่าวว่าวัดแห่งนี้ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่โดยนายเอม ชาวบางช้าง จังหวัดสมุทรสงครามตั้งแต่ในปี พ.ศ. 2403⁴⁵⁸ ในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่วิหารพระพุทธรบาทนี้ได้รับการสันนิษฐานว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. 2435 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตามที่ระบุไว้ในป้ายประวัติของวัด ภายในวิหารมีการยกขอบขึ้นมาเป็นรูปทรงของรอยพระพุทธรบาทขนาดใหญ่ (ภาพที่ 547) สันนิษฐานว่าแต่เดิมน่าจะมีการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทเอาไว้ภายในช่องดังกล่าวและน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาท 4 รอยเนื่องจากประวัติผู้ฟื้นฟูวัดนั้นเป็นชาวจังหวัดสมุทรสงครามที่ปรากฏหลักฐานของการสร้างวิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท 4 รอยขนาดใหญ่เช่น วัดบางกะพ้อม (ภาพที่ 539, 542)

⁴⁵⁸ กองพุทธศาสนสถาน, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 5, 528.

ภาพที่ 546 วิหารพระพุทธรบาท วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี

ภาพที่ 547 ภายในวิหารพระพุทธรบาท วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี

ผู้วิจัยเห็นด้วยว่าวิหารพระพุทธรบาทแห่งนี้ถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ตามที่ระบุ เนื่องจากมีความสอดคล้องกับภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารหลังนี้ ที่เขียนเรื่องพุทธประวัติและพระมาลัยที่สามารถ กำหนดอายุได้ว่าจะเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะมีการใช้สีที่เริ่มปรากฏสีน้ำเงิน และองค์ประกอบของภาพที่เริ่มปรากฏอาคารและเครื่องแต่งกายอย่างตะวันตกแล้ว (ภาพที่ 548) รวมถึงพระพุทธรูปของวัด (ภาพที่ 549) ที่มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูป วัดราชนันทารามที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 514)

ภาพที่ 548 จิตรกรรมพุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะปลงพระเกศาภายในวิหารพระพุทธบาท วัด
สุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี

ภาพที่ 549 พระพุทธฉาย วัดสุทธาวาส จังหวัดสิงห์บุรี

นอกจากวิหารพระพุทธบาทขนาดใหญ่แล้ว ในรัชกาลนี้ยังพบหลักฐานของวิหารพระพุทธบาทขนาดเล็ก ซึ่งวิหารกลุ่มนี้มีรูปแบบคล้ายคลึงกัน คือ เป็นวิหารขนาดเล็กที่ตั้งอยู่บนฐานยกสูงมีบันไดทางขึ้นด้านหน้า และภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบริเวณกึ่งกลาง ตัวอย่างของวิหารพระพุทธบาทในกลุ่มนี้ เช่น วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 550 - 551) ซึ่งรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานอยู่ภายในเป็นรอยพระพุทธบาท 4 รอยที่มีจารึกระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อ

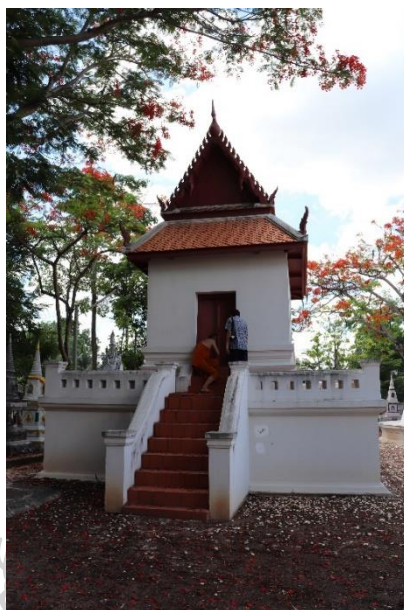
พ.ศ. 2418 และ วัดพยัคฆอินทาราม จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2424 ตามที่ระบุอยู่บนหน้าบันอุโบสถของวัด (ภาพที่ 552 - 553)

ภาพที่ 550 วิหารพระพุทธรูป วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 551 ภายในวิหารพระพุทธรูป วัดสว่างอารมณ์ สวนพริก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 552 วิหารพระพุทธรูป วัดพยัคฆอินทาราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

ภาพที่ 553 รอยพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดพยัคฆอินทาราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

วิหารพระพุทธรูปที่แสดงความเป็นบริโศคเจดีย์จำลอง

นอกจากวิหารพระพุทธรูปแบบทั่วไปแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 พบหลักฐานของวิหารพระพุทธรูปที่แสดงความเป็นบริโศคเจดีย์จำลองด้วยเช่นกัน โดยหลักฐานสำคัญพบที่วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 554)

ภาพที่ 554 วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร

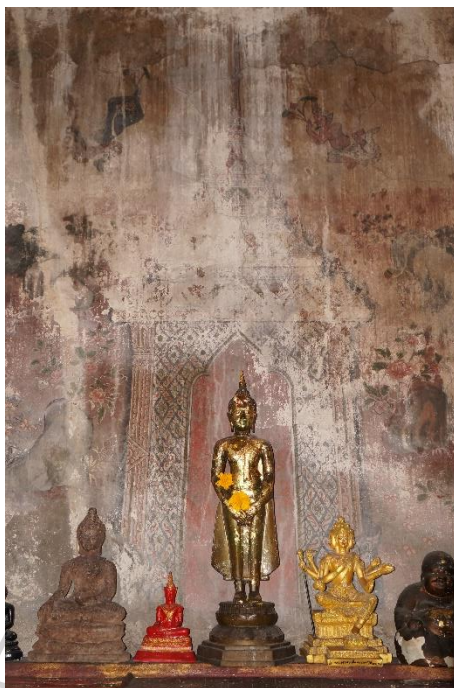
ภายในวิหารน้อยซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเจดีย์ทรงเครื่องหน้าพระอุโบสถของวัดอินทารามนี้ ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลองที่สร้างขึ้นบนภูเขาจำลอง (ภาพที่ 555) อันเป็นลักษณะที่พบกับรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปซึ่งเป็นบริโศคเจดีย์จำลองที่สร้างในรัชกาลเดียวกัน เช่น วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 489) อย่างไรก็ตาม รอยพระพุทธรูปภายในวิหารน้อยไม่ได้เป็นบริโศคเจดีย์จำลองของเขาสมนญญ์เนื่องจากภายในวิหารน้อยหลังนี้ปรากฏจิตรกรรมฝาผนัง โดยที่ผนังทางด้านหลังเหนือรอยพระพุทธรูปนั้นเขียนภาพมณฑปที่มีนักสิทธิ์กำลังเหาะมานมัสการ (ภาพที่ 556) ซึ่ง

น่าจะหมายถึงมณฑปที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี⁴⁵⁹ ส่วนผนังด้านอื่นๆ เขียนภาพกลุ่มบุคคลทั้งพระและฆราวาส กำลังเดินทางมาด้วยวิธีการต่างๆ เช่น เดินเท้า ชี่ม้า ชี่ช้าง (ภาพที่ 557) โดยภาพบุคคลทั้งหมดเดินไปในทิศทางเดียวกัน คือ ไปยังมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ดังนั้น ภาพจิตรกรรมในผนังด้านอื่นๆจึงน่าจะแสดงภาพการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรากฏต่อมาในจิตรกรรมฝาผนังภายในมณฑปพระพุทธรูป วัดโบสถ์การ้อง จังหวัดนครนายกที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นปริโภคเจดีย์จำลองของวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีเช่นกัน (ภาพที่ 523 - 525)

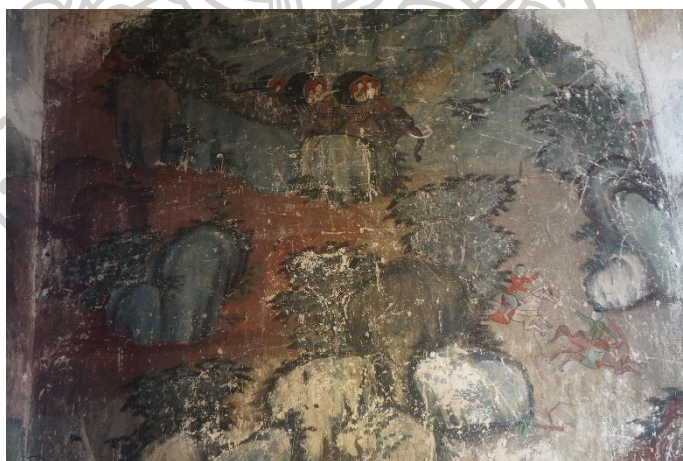

ภาพที่ 555 ภายในวิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร

⁴⁵⁹ เทคนิคการใช้ภาพจิตรกรรมฝาผนังมาขบขันประติมากรรมนี้เป็นเทคนิคที่ใช้กับพระพุทธรูปมาก่อน เช่น การเขียนจิตรกรรมฝาผนังตอนมารผจญไว้ด้านหลังพระประธาน เช่น วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี หรือ วัดบางขุน จังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 556 ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปมณฑปเหนือรอยพระพุทธรูปภายในวิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอิน
ทาราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 557 ภาพจิตรกรรมฝาผนังการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป วิหารน้อยหลังที่ 3 วัดอิน
ทาราม กรุงเทพมหานคร

แม้จะไม่ปรากฏประวัติว่าวิหารน้อยหลังนี้สร้างขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมชุดนี้ น่าจะวาดขึ้นในคราวที่มีการปฏิสังขรณ์วัดนี้ครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระยาศรีเทพ (ทอง

เพ็ญ)⁴⁶⁰ โดยกำหนดอายุจากภาพจิตรกรรมฝาผนังในวิหารน้อยหลังอื่นที่ตั้งอยู่ร่วมกันซึ่งปรากฏภาพเครื่องโต๊ะเครื่องตั้งอย่างจีน (ภาพที่ 558)

ภาพที่ 558 ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปเครื่องตั้ง วิหารน้อยหลังที่ 1 วัดอินทาราม กรุงเทพมหานคร

5.1.1.2.2. การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธาน

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธานเป็นอีกรูปแบบหนึ่งในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ที่สถานะของรอยพระพุทธรูปคล้ายกับพระพุทธรูปบริวารภายในอาคาร ดังนั้นตำแหน่งที่ตั้งรอยพระพุทธรูปในวิหารลักษณะนี้ จึงมักจะตั้งอยู่ร่วมกับพระประธานโดยไม่ได้บังหรือกีดขวางพระประธานแต่ช่วยส่งเสริมให้พระประธานมีความโดดเด่นมากยิ่งขึ้น และหากเรานำมาสการพระประธานก็เสมือนว่าเราได้นำมาสการรอยพระพุทธรูปไปด้วยในเวลาเดียวกัน คล้ายกับแนวความคิดเรื่องเจดีย์ประธานที่ตั้งอยู่หลังพระวิหารหลวง

หลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธานที่เก่าที่สุดในประเทศไทยพบในศิลปะล้านนาภายในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 559) ซึ่งแม้ว่าพระพุทธรูป

⁴⁶⁰ เนื้ออ่อน ขรัวทองเขียว, “จิตรกรรมฝาผนังวิหารน้อย วัดอินทาราม บางยี่เรือ,” วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, 5,1 (มกราคม – เมษายน 2565), 92.

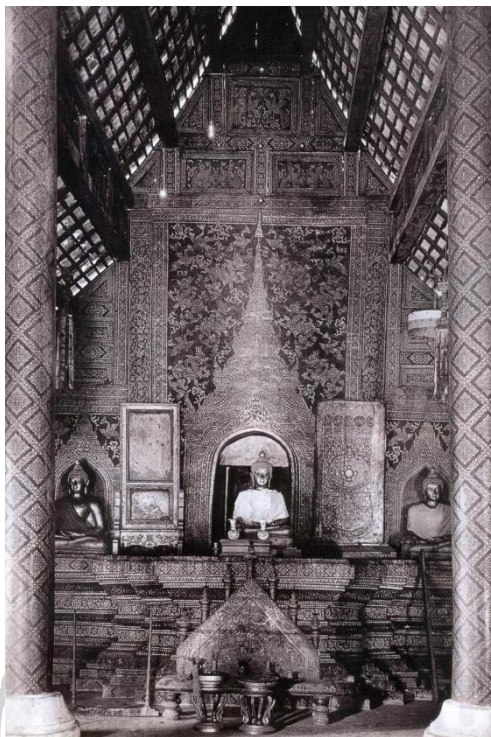
4 รอยไม้ที่นั่นน่าจะสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ตามที่ได้ศึกษาไปก่อนหน้านี้จะสร้างขึ้นหลังจากพระพุทธรูปที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 20⁴⁶¹ (ภาพที่ 56) แต่การประดิษฐานพระพุทธรูปที่ไม่ไว้บริเวณเบื้องซ้ายของพระพุทธรูปที่ค้นพบชุกชีเดียวกันนี้น่าจะมีมานานแล้ว ดังปรากฏหลักฐานในภาพถ่ายเก่าที่ถ่ายโดยชาวต่างชาติแสดงถึงพระพุทธรูปที่ประดิษฐานร่วมกับพระพุทธรูปปริวารและพระพุทธรูปไม้ก่อนที่พระพุทธรูปไม้จะไปจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ (ภาพที่ 560)

ภาพที่ 559 : วิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

⁴⁶¹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 274 – 275.

ภาพที่ 560 ภาพถ่ายเก่าภายในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ ถ่ายโดย ดร. โจเซฟ เอฟ. ร็อค เมื่อปี พ.ศ.

2464

(ที่มาภาพ: “รายงานพิเศษจากอดีต,” National Geographic ฉบับภาษาไทย (ตุลาคม 2545): 30 – 38.)

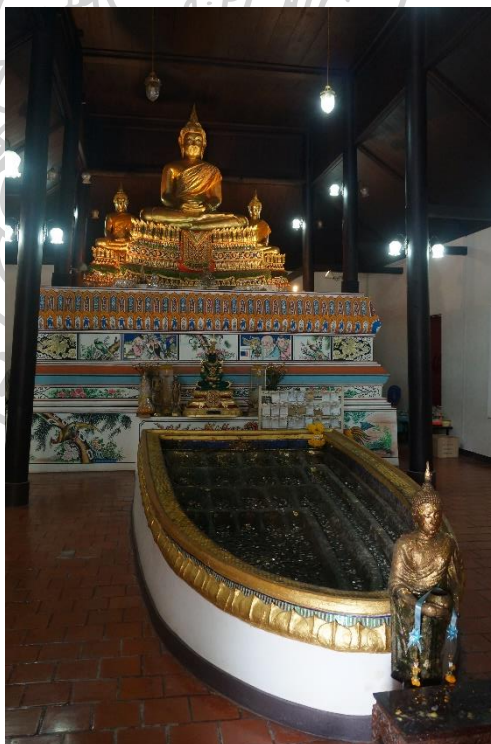
การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธานนั้นไม่ปรากฏในสมัยอยุธยาและกลับมาปรากฏอีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งหลักฐานที่เก่าที่สุดพบตั้งแต่ในช่วงปลายรัชกาลที่ 2 โดยลักษณะการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธานในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น จะประดิษฐานบนฐานด้านหน้าพระประธาน

หลักฐานวิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปพร้อมกับพระประธานที่เก่าที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์พบที่วิหารทรงธรรม วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 561) โดยรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในวิหารทรงธรรมนั้นเป็นรอยพระพุทธรูป 4 รอยที่หันนิ้วพระบาทเข้าหาพระประธาน และจากจารึกบนรอยพระพุทธรูปที่ระบุถึงปีที่สร้างรอยพระพุทธรูป คือ พ.ศ.

2361 (ภาพที่ 562) ดังนั้น การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปอยู่หน้าพระประธานที่วัดอัมพวันเจติยารามจึงน่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว คือ ปลายรัชกาลที่ 2

ภาพที่ 561 วิหารทรงธรรม วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 562 ภายในวิหารทรงธรรม วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏหลักฐานรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานร่วมกับพระประธานที่วิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป สระบุรี (ภาพที่ 563) ที่แม้ว่าตัวอาคารน่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาจากลวดลายซ่อหางโตนบนหน้าบัน แต่วิหารหลังนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังปรากฏหลักฐานบานหน้าต่างที่เป็นงานแกะสลักไม้รูปเครื่องตั้งอย่างจีน (ภาพที่ 564)

ภาพที่ 563 วิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 564 บานหน้าต่างวิหารพระพุทธบาท 4 รอย วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

ภายในวิหารหลังนี้ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 4 รอย หันนิ้วพระบาทไปยังพระประธาน อยู่ใต้มณฑปน้อย (ภาพที่ 565) ซึ่งถือเป็นหลักฐานที่น่าจะเก่าที่สุดของการสร้างมณฑปน้อยเอาไว้เหนือรอยพระพุทธบาทในศิลปะรัตนโกสินทร์ มณฑปน้อยนี้ไม่มีประวัติว่าสร้างขึ้นเมื่อใดแต่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นพร้อมกับการปฏิสังขรณ์วิหารหลังนี้และสร้างรอยพระพุทธบาท 4 รอยนี้ขึ้น โดยน่าจะได้แรงบันดาลใจจากมณฑปน้อยภายในมณฑปพระพุทธบาทของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี และเป็นต้นแบบของการสร้างอาคารขนาดเล็กครอบรอยพระพุทธบาทเอาไว้ในเวลาต่อมา

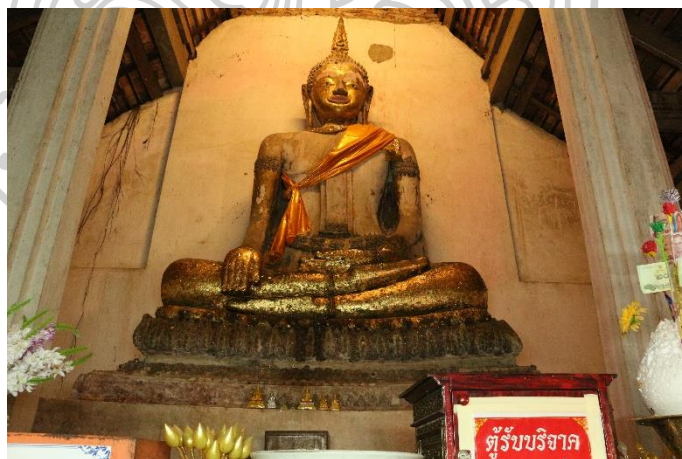

ภาพที่ 565 มณฑปน้อย วิหารพระพุทธบาท 4 รอย วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

นอกจากที่วัดพระพุทธบาทสระบุรี ในช่วงเวลาเดียวกันยังปรากฏหลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเอาไว้เบื้องหน้าพระประธานที่วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม (ภาพที่ 566) ซึ่งรอยพระพุทธบาทนี้น่าจะสร้างขึ้นหลังจากหลวงพ่อกแดง ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่ในสมัยอยุธยา (ภาพที่ 567) โดยรอยพระพุทธบาทที่วัดเขายี่สารนี้เป็นรอยพระพุทธบาท 4 รอยที่หันปลายนิ้วพระบาทไปยังพระประธานเช่นเดียวกับวัดอัมพวันเจติยาราม (ภาพที่ 562) แต่มีการเพิ่มศาลาขนาดเล็กที่สร้างครอบรอยพระพุทธบาทเอาไว้ (ภาพที่ 568) ซึ่งน่าจะได้แรงบันดาลใจจากมณฑปน้อยที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี โดยเหตุที่เปลี่ยนเป็นศาลานี้อาจเนื่องมาจากว่าวัดนี้เป็นวัดราษฎร์ การจะสร้างมณฑปน้อยแบบวัดหลวงอาจจะสร้างไม่ได้จึงเปลี่ยนเป็นศาลาแทน ซึ่งศาลานี้สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 – 4 กำหนดอายุจากลวดลายพันธุ์พฤกษาบนหน้าบันศาลา

ภาพที่ 566 วิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 567 หลวงพ่อปากแดง พระประธานในวิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม

ภาพที่ 568 ศาลาน้อยเหนือรอยพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดเขายี่สาร จังหวัดสมุทรสงคราม

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมาพบหลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบริเวณเบื้องหน้าพระประธานอยู่ประปราย โดยตัวอย่างของการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในรูปแบบนี้พบที่วัดทรงธรรม จังหวัดสมุทรปราการ (ภาพที่ 569) วัดบางมะฝ่อ จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 570) และวัดดวงแข กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 571)

ภาพที่ 569 วิหาร วัดทรงธรรม จังหวัดสมุทรปราการ

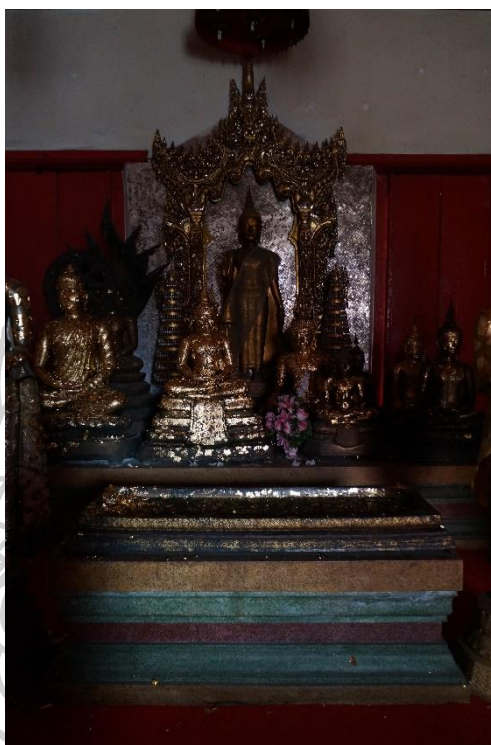

ภาพที่ 570 วิหาร วัดบางมะฝ่อ จังหวัดนครสวรรค์

ภาพที่ 571 วิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร

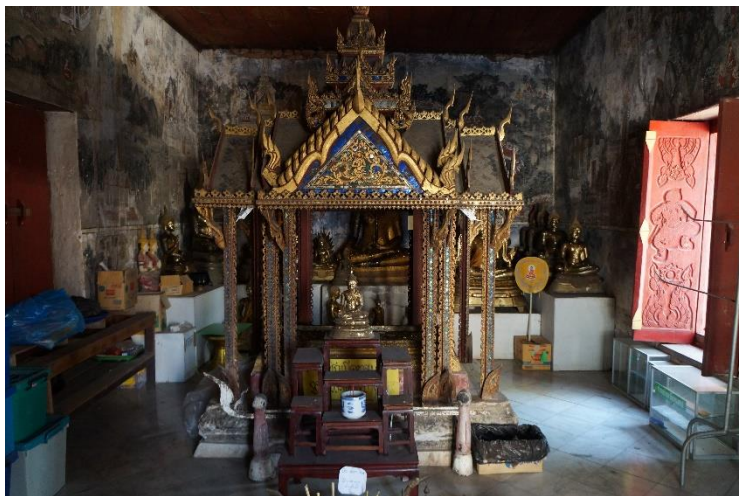
พระวิหาร วัดทรงธรรม (ภาพที่ 569) นี้แม้จะเป็นอาคารที่ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่รอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในพระวิหารนี้สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2456 ในสมัยรัชกาลที่ 5⁴⁶² โดยรอยพระพุทธรูปนี้แม้จะประดิษฐานอยู่ด้านหน้าพระประธานเช่นเดียวกับวัดอื่นก่อนหน้า แต่รอยพระพุทธรูปที่วัดนี้วางในแนวขวางขนานกับฐานชุกชีแตกต่างจากวัดอื่นที่จะหันหน้าพระบาทเข้าหาพระประธาน (ภาพที่ 572)

ภาพที่ 572 ภายในพระวิหาร วัดทรงธรรม จังหวัดสมุทรปราการ

ในขณะที่วิหาร วัดบางมะฝื่อนั้น (ภาพที่ 570) นั้นสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2458 ในสมัยรัชกาลที่ 6 ตามปีที่ปรากฏอยู่บนอาคาร โดยการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในวิหารหลังนี้มีลักษณะคล้ายกับวัดเขายี่สาร คือ มีการสร้างอาคารครอบรอยพระพุทธรูปแต่รูปแบบอาคารที่วัดบางมะฝื่อนั้นอยู่ในผังจตุรมุขมีหลังคาซ้อนชั้นทรงมณฑปอยู่กึ่งกลางหลังคา แต่การหันทิศทางของรอยพระพุทธรูปนั้นกลับเหมือนกับวัดทรงธรรม คือ หันขนานไปกับฐานชุกชี (ภาพที่ 573)

⁴⁶² กองพุทธศาสนสถาน, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 5, 364.

ภาพที่ 573 ภายในวิหาร วัดบางมะฝ่อ จังหวัดนครสวรรค์

สำหรับวิหาร วัดดวงแข (ภาพที่ 571) มีวิธีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่ต่างจากแบบแผนที่กล่าวถึงมาทั้งหมด เพราะตำแหน่งที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดดวงแขนั้น อยู่ใกล้กับผนังสกัดหน้าตรงข้ามกับพระประธานโดยประดิษฐานอยู่เบื้องหน้าพระพุทธรูปไสยาสน์ที่อยู่ภายในซุ้ม (ภาพที่ 574 – 575) และแม้ว่าวิหารของวัดดวงแขจะผ่านการปฏิสังขรณ์มาหลายครั้ง แต่การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในอาคารหลังนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยกำหนดอายุจากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในวิหาร (ภาพที่ 553) และในช่วงเวลาดังกล่าวยังเป็นช่วงเวลาที่วัดดวงแขได้รับการปฏิสังขรณ์โดยพระยาอินทราบดีสีหราชรองเมือง และภรรยา⁴⁶³

⁴⁶³ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2, 68.

ภาพที่ 574 รอยพระพุทธรูปภายในวิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร

ที่มาภาพ:

https://gis.finearts.go.th/DATAFILE/PICTURE/HISSITE/PICTURE/0005510_017.jpg?170913

3423185

ภาพที่ 575 พระพุทธไสยาสน์ภายในวิหาร วัดดวงแข กรุงเทพมหานคร

ที่มาภาพ:

https://gis.finearts.go.th/DATAFILE/PICTURE/HISSITE/PICTURE/0005510_020.jpg?170913

3423186

ดังนั้น การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในวิหารจึงเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในอาคารและเป็นรูปแบบที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในศิลปะไทย พบหลักฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดีเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยแบบแผนการประดิษฐานนั้นมีทั้งการประดิษฐานเป็นประธานของอาคาร ซึ่งรอยพระพุทธรูปทำหน้าที่เป็นปูชนียวัตถุหลักในอาคารสำหรับให้คนเข้ามานมัสการเช่นเดียวกับการประดิษฐานภายในมณฑป และการประดิษฐานร่วมกับพระประธานภายในอาคารซึ่งพบทั้งการประดิษฐานบริเวณด้านหน้าพระประธานเพื่อให้ผู้นมัสการได้กราบไหว้พร้อมกับพระประธาน และการประดิษฐานใกล้ผนังสกัดหน้า อย่างไรก็ตาม แบบแผนการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในวิหารนั้นไม่ได้รับความนิยมเท่ากับการประดิษฐานในมณฑป ดังนั้น จึงมีตัวอย่างให้ศึกษาไม่มากนักเมื่อเทียบกับรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในมณฑป

5.1.1.3. เจดีย์

สถูปเจดีย์เป็นอาคารที่โดยทั่วไปจะประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุหรือพระพุทธรูป ดังนั้น เจดีย์จึงสามารถใช้เพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรูปได้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม เจดีย์ที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปนั้นกลับพบเพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าแนวความคิดในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในเจดีย์น่าจะมีที่มาเดียวกันกับแนวความคิดในการประดิษฐานปูชนียวัตถุ 2 ประเภทร่วมกัน เช่น พระพุทธรูปภายในเจดีย์ หรือ พระพุทธรูปพร้อมกับพระพุทธรูป ซึ่งเป็นการนำปูชนียวัตถุที่ต่างกัน 2 ประเภทเพื่อหนุนเสริมซึ่งกันและกัน โดยมีรอยพระพุทธรูปเป็นปูชนียวัตถุเสริมให้กับปูชนียวัตถุหลัก ในกรณีนี้คือเจดีย์และรอยพระพุทธรูป ซึ่งตัวอย่างสำคัญของการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในเจดีย์นั้นคือ พุทธปรางค์ วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 576)

ภาพที่ 576 พุทธปราสาท วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

พุทธปราสาท วัดพิชยญาติการามนั้น (ภาพที่ 576) เป็นเจดีย์ทรงปราสาท 3 องค์ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3⁴⁶⁴ ภายใต้แนวความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัทรกัลป์ซึ่งประกอบด้วยพระอดีตพุทธเจ้า 4 พระองค์และพระอนาคตพุทธเจ้า 1 พระองค์⁴⁶⁵ โดยปราสาทประธานประดิษฐานพระพุทธรูป 4 พระองค์หันหลังชนกัน ในขณะที่ปราสาททิศตะวันออกนั้นประดิษฐานพระศรีอาริยมตไตรยที่หันพระพักตร์ไปยังปราสาทประธานที่ประดิษฐาน ส่วนปราสาททิศตะวันตกประดิษฐานรอยพระพุทธรูป 4 รอยที่วางเรียงขนานกันโดยมีการเรียงตามลำดับขนาดของพระบาทพระอดีตพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ (ภาพที่ 577)

⁴⁶⁴ พระมหาปรกณ กิตติธโร, วัดพิชยญาติการามวรวิหาร, 14 - 15

⁴⁶⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างพระนั่งเกล้า (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 160.

ภาพที่ 577 รอยพระพุทธรบาท 4 รอยภายในปราสาททิศตะวันตก วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

แนวความคิดในการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท 4 รอยภายในปราสาททิศตะวันตก วัดพิชยญาติการามจึงไม่เพียงเป็นการประดิษฐานเพื่อให้ผู้คนกราบไหว้ในฐานะของอุเทสิกะเจดีย์เท่านั้นเท่านั้นแต่ยังเป็นองค์ประกอบที่ส่งเสริมแนวความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าในภัทรกัลป์ทั้ง 5 องค์ซึ่งแนวคิดเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าและพระอนาคตพุทธเจ้านั้นถือเป็นแนวคิดที่พบในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งวัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานครที่มีเจดีย์รายล้อมรอบพระอุโบสถจำนวน 28 องค์เท่ากับจำนวนของพระอดีตพุทธเจ้า⁴⁶⁶ (ภาพที่ 578) หรือพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ภายในพระอุโบสถ วัดอัปสรสวรรค์ กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 579)

⁴⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 188.

ภาพที่ 578 เจดีย์ราย 28 องค์กรอุปพระอุโบสถ วัดราชคฤห์ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 579 พระพุทธรูป 28 พระองค์ วัดอัปสรสวรรค์ กรุงเทพมหานคร

5.1.1.4. ศาลา

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในศาลาถือเป็นรูปแบบที่ไม่ค่อยได้พบมากนัก โดยตัวอย่างสำคัญของศาลาประดิษฐานรอยพระพุทธรูปคือ ศาลารอยพระพุทธรูป วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 580)

ภาพที่ 581 รอยพระพุทธรูปภายในศาลารอยพระพุทธรูป วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

5.1.2 การประดิษฐานร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมนั้นถือเป็นการกระบวนกรประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่ไม่ได้มีความหมายในฐานะปูชนียวัตถุสำหรับกราบไหว้โดยตรง โดยการประดิษฐานร่วมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ลักษณะ ได้แก่ การประดิษฐานบนเพดานอาคาร การประดิษฐานเหนือประตูทางเข้า การประดิษฐานบนผนังอาคารและการประดิษฐานภายในซุ้ม

5.1.2.1 การประดิษฐานบนเพดานอาคาร

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบนเพดานนั้นเป็นรูปแบบที่ปรากฏมาก่อนในศิลปะพม่าสมัยพุกาม โดยจะพบอยู่บริเวณเพดานเหนือทางเข้าเจดีย์วิหาร สันนิษฐานว่าหลักฐานที่เก่าที่สุดคือเจดีย์วิหารโลกะเตคปาน เมืองพุกามซึ่งเชื่อว่าสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17⁴⁶⁸ ซึ่งแสดงด้วยภาพจิตรกรรมรูปรอยพระพุทธรูปคู่ (ภาพที่ 582) โดยแนวความคิดในการเขียนภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดานอาคารนั้นน่าจะมีที่มาจากแนวคิดเรื่องการบูชาฝ่าเท้าของปูชนียบุคคลที่ปรากฏมาก่อน

⁴⁶⁸ เสมอชัย พูลสุวรรณ, จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), 181 – 182.

ในอินเดียและลังกา รวมถึงแสดงออกถึงความเป็นโลกุตระของพระนิพพานและสภาวะแห่งพุทธ⁴⁶⁹
และอาจเป็นการให้พรแก่ผู้ที่ได้เดินผ่านใต้รอยพระพุทธรูปแบบนี้ด้วยก็ได้

ภาพที่ 582 รอยพระพุทธรูปบนเพดานเหนือทางเข้าเจดีย์วิหาร เมืองพุกาม ประเทศพม่า

อย่างไรก็ตาม การสร้างภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดานนี้ยังปรากฏต่อมาในศิลปะแบบน
ยองยานภายในถ้ำติโลกคुरु เมืองสะกาย (ภาพที่ 583) และยังพบในศิลปะพม่าสมัยอมรปุระ –
มณฑลเจดีย์ที่เจดีย์วิหารจอกตอจี เมืองอมรปุระ (ภาพที่ 584) ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าปกัณ
มินในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 24 โดยพระองค์โปรดฯให้สร้างขึ้นเลียนแบบอาสน์ทเจดีย์ เมืองพุกาม
⁴⁷⁰ โดยตำแหน่งของภาพนั้นยังคงเป็นภาพจิตรกรรมที่อยู่เหนือทางเข้าเช่นเดิมแต่รูปแบบได้
เปลี่ยนเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวแทน

⁴⁶⁹ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 32.

⁴⁷⁰ “สืบสานจิตรกรรมไทยในพม่า” ณ โบสถมหาเตงตอจี และ เจดีย์วิหารจอกตอจี (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2562), 185.

ภาพที่ 583 รอยพระพุทธรูปบนเพดาน ถ้ำติโลกคुरु เมืองสะเกยกาย ประเทศพม่า

ภาพที่ 584 รอยพระพุทธรูปบนเพดาน เจดีย์สถานเจ้าตอจี เมืองอมรปุระ ประเทศพม่า

ในขณะที่หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พบในศิลปะไทยปรากฏอยู่บนเพดานทางเดินภายในมณฑป วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 585) ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 20 โดยแนวความคิดนี้ น่าจะได้อิทธิพลมาจากศิลปะพุกามเช่นเดียวกับรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ได้ศึกษาไว้แล้วในบทก่อนหน้า และแม้ว่าภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดานมณฑป วัดศรีชุมนี้จะมีตำแหน่งที่ใกล้เคียงกับในศิลปะพุกาม คือ อยู่เหนือทางเดินเหมือนกัน แต่ที่วัดศรีชุมนี้เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่สร้างขึ้นจากหินชนวนซึ่งต่างจากในศิลปะพุกามที่เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปรอยพระพุทธรูปคู่ (ภาพที่ 582) ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับความนิยมการสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะ

สุโขทัยที่นิยมสร้างรอยพระพุทธรูปที่เตี้ยมากกว่ารอยพระพุทธรูปคู้ รวมไปถึงพื้นที่บนเพดานที่เหมาะสมแก่การสร้างรอยพระพุทธรูปที่เตี้ยมากกว่า หลักฐานที่วัดศรีชุมนี้ยังเป็นหลักฐานเพียงชิ้นเดียวของรอยพระพุทธรูปบนเพดานที่พบในศิลปะสุโขทัย ก่อนที่จะไม่ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรูปในลักษณะนี้อีกเลยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 585 รอยพระพุทธรูปบนเพดานทางเดินในมณฑป วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

การสร้างรอยพระพุทธรูปบนเพดานในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นพบหลักฐานเพียง 2 แห่ง คือ ศาลาการเปรียญ วัดถนนสุทธาราม จังหวัดอ่างทอง (ภาพที่ 586) และศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 587) ซึ่งแม้สถานที่จะเปลี่ยนไปจากมณฑปสู่ศาลาการเปรียญ แต่แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปบนเพดานน่าจะยังคงเดิม ทั้งนี้เนื่องจากศาลาการเปรียญนั้นเป็นอาคารที่สร้างขึ้นจากไม้ ดังนั้น รอยพระพุทธรูปบนเพดานศาลาการเปรียญ วัดถนนสุทธารามจึงเป็นรอยพระพุทธรูปเดียวที่สร้างขึ้นจากไม้แล้วนำไปประดิษฐานบนเพดาน (ภาพที่ 586) โดยรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการภายในตารางสามารถเทียบกับภาพลายเส้นในหนังสือของเฮนรี อลาบาสเตอร์ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 (ภาพที่ 275)

ในขณะที่ภาพรอยพระพุทธรูปบนเพดานศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 587) แม้จะเปลี่ยนเทคนิคการสร้างรอยพระพุทธรูปจากรอยพระพุทธรูปไม้ประดิษฐานบนเพดาน เป็นภาพจิตรกรรมบนเพดาน แต่ก็น่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวความคิดเดียวกันกับการสร้างรอยพระพุทธรูปบนเพดานอื่นๆ

ภาพที่ 586 รอยพระพุทธรูปบาทบนเพดาน ศาลาการเปรียญ วัดถนนสุทธาราม จังหวัดอ่างทอง

ภาพที่ 587 รอยพระพุทธรูปบาทบนเพดาน ศาลาการเปรียญ วัดบางอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี

ดังนั้น แนวความคิดเรื่องการประดิษฐ์ฐานรอยพระพุทธรูปทาบบนเพดานน่าจะเป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากศิลปะพม่า คือ เพื่อสะท้อนถึงแนวความคิดเรื่องการบูชาปูชนียบุคคล การแสดงความ เป็นโลกุตระของพระนิพพานและภาวะของพระพุทธรเจ้า รวมถึงให้พรแก่ผู้ที่ได้ผ่าน โดยรอยพระพุทธรูปทาบบนเพดานในศิลปะไทยมีลักษณะร่วมกันคือเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวซึ่งน่าจะมีที่มาจาก ความนิยมการสร้างรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยและลักษณะของพื้นที่ที่ใช้ในการประดับ แต่ ตำแหน่งการประดับในระยะแรกในศิลปะสุโขทัยนั้นจะมีความคล้ายคลึงกับที่พบในศิลปะพม่า เนื่องจากอยู่บนเพดานทางเดินเช่นเดียวกัน ก่อนที่ในศิลปะรัตนโกสินทร์จะเปลี่ยนไปเป็นภาพบน เพดานที่ไม่ได้อยู่เหนือทางเข้าซึ่งอาจเกิดจากรูปแบบของอาคารที่เปลี่ยนไปจากมณฑปสู่ศาลาการ เปรียญ อย่างไรก็ตาม แนวความคิดนี้ไม่ได้รับความนิยมมากเท่าใดนัก ซึ่งอาจมีผลมาจากความนิยมใน การตกแต่งเพดานในศิลปะไทย ซึ่งแม้ในสมัยสุโขทัยจะไม่ปรากฏหลักฐานใดใด แต่ตั้งแต่สมัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์นั้น การตกแต่งเพดานจะนิยมใช้ลายดาวเพดานไม่ว่าจะเป็นงานแกะสลักไม้ (ภาพที่ 586) หรือภาพจิตรกรรมบนเพดาน (ภาพที่ 587) รวมไปถึงความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรูปที่ ไม่ได้มีมากเมื่อเทียบกับประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาแบบอื่น เช่น พระพุทธรูปหรือพระสาวก จึง อาจส่งผลให้การสร้างรอยพระพุทธรูปทาบบนเพดานนั้นมีตัวอย่างอยู่ค่อนข้างน้อย

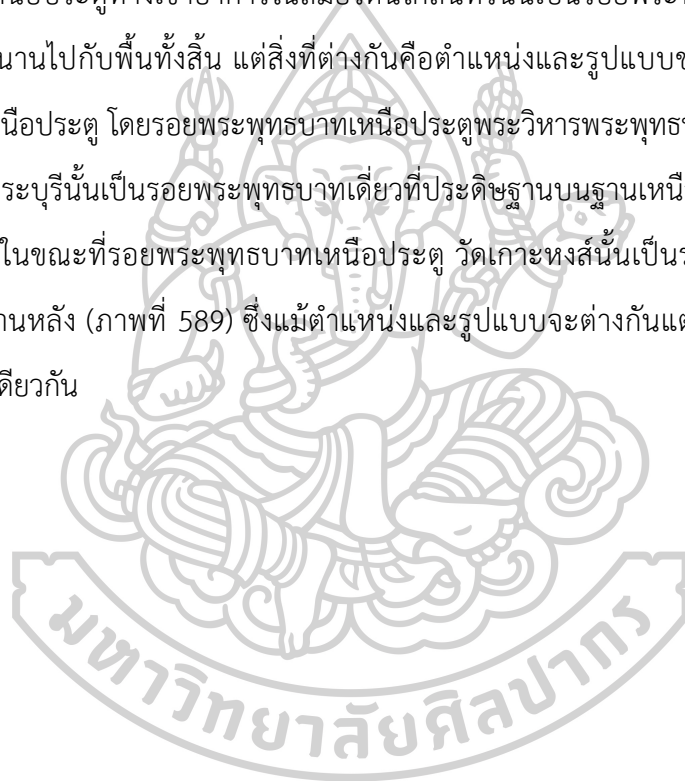
5.1.2.2 การประดิษฐ์ฐานเหนือประตูทางเข้า

การประดิษฐ์ฐานรอยพระพุทธรูปเหนือประตูทางเข้าเป็นรูปแบบการประดิษฐ์ฐานที่น่าจะ สร้างขึ้นภายใต้แนวความคิดเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปทาบบนเพดาน คือ แนวคิดเรื่องการบูชาผู้ทำ ของปูชนียบุคคล และแสดงออกถึงความเป็นโลกุตระของพระนิพพานและสภาวะแห่งพุทธรวมถึงให้ พรแก่ผู้ที่ได้ผ่าน แต่เปลี่ยนตำแหน่งมาอยู่เหนือประตูทางเข้าแทน และเป็นรูปแบบที่ปรากฏครั้งแรก ในศิลปะไทย

แนวความคิดการประดิษฐ์ฐานรอยพระพุทธรูปเหนือทางเข้านั้นสันนิษฐานว่าน่าจะมีมาแล้ว ตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ปรากฏหลักฐานภาพจิตรกรรมฝาผนังเหนือประตูทางเข้าด้านหลังพระ ประธาน วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 430) ซึ่งแสดงภาพรอยพระพุทธรูป ทักดีลีทธีบนเขาสัจจพันธคีรีและริมแม่น้ำนันทมาเอาไว้เหนือประตูทางเข้าด้านหลังฝั่งละ 1 รอย โดย รูปแบบของรอยพระพุทธรูปนั้นจะวางตะแคงขนานไปกับพื้น ดังนั้น การปรากฏภาพจิตรกรรมฝา

ผนังรูปรอยพระพุทธรูปในตำแหน่งนี้ก็อาจจะแสดงว่าน่าจะเคยมีการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปเอาไว้เหนือประตูด้วยเช่นกัน

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ หลักฐานการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปเหนือประตูทางเข้าอาคารนั้นในปัจจุบันปรากฏอยู่ 2 แห่ง⁴⁷¹ ได้แก่ พระวิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 588) ที่ได้ทำการศึกษาไปแล้วว่าน่าจะได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 และ วิหาร วัดเกาะหงษ์ จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 589) ซึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานเหนือประตูทางเข้าอาคารในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นเป็นรอยพระพุทธรูปปูนปั้นที่วางในแนวตะแคงขนานไปกับพื้นทั้งสิ้น แต่สิ่งที่ต่างกันคือตำแหน่งและรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานเหนือประตู โดยรอยพระพุทธรูปเหนือประตูพระวิหารพระพุทธรูป 4 รอย วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีนั้นเป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่ประดิษฐานบนฐานเหนือประตูทางเข้าด้านหน้า (ภาพที่ 588) ในขณะที่รอยพระพุทธรูปเหนือประตู วัดเกาะหงษ์นั้นเป็นรอยพระพุทธรูปสี่รอยเหนือประตูด้านหลัง (ภาพที่ 589) ซึ่งแม้ตำแหน่งและรูปแบบจะต่างกันแต่ก็น่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวความคิดเดียวกัน

⁴⁷¹ เดิมทีที่ศาลาซุ้มประตู วัดหนัง กรุงเทพมหานครนั้นเคยมีรอยพระพุทธรูปเหนือประตูทางเข้าเช่นกันแต่ปัจจุบันไม่ปรากฏแล้ว

ภาพที่ 588 รอยพระพุทธรบาทเหนื่อประตู วิหารพระพุทธรบาท 4 รอย วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี

ภาพที่ 589 รอยพระพุทธรบาทเหนื่อประตู วิหาร วัดเกาะหงส์ จังหวัดนครสวรรค์

นอกจากการสร้างรอยพระพุทธรบาทเอาไว้เหนือประตูทางเข้าอาคารแล้ว ยังปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรบาทเอาไว้เหนือประตูทางเข้าเขตพุทธาวาสที่วัดใหญ่ทักษิณาราม จังหวัดนครนายก (ภาพที่ 590) ด้วย ซึ่งมีรูปแบบที่ต่างออกไปจากรอยพระพุทธรบาทเหนือประตูทางเข้าอาคาร คือ แม้จะแสดงด้วยรอยพระพุทธรบาท 4 รอยแบบเดียวกับที่พบที่วัดเกาะหงส์ (ภาพที่ 591) แต่รอยพระพุทธรบาทเหนือประตูทางเข้าเขตพุทธาวาสที่วัดใหญ่ทักษิณารามนี้แสดงด้วยรูปรอยพระพุทธรบาทที่ตั้งฉากกับพื้นอยู่ภายในซุ้มขนาดเล็ก อย่างไรก็ตาม แนวความคิดในการสร้างน่าจะเป็นแนวความคิดเดียวกันกับรอยพระพุทธรบาทเหนือประตูทางเข้าอาคาร

ภาพที่ 590 ซุ้มประตู วัดใหญ่ทักษิณาราม จังหวัดนครนายก

ภาพที่ 591 รอยพระพุทธรูปหินอ่อนชุ้มประตู วัดใหญ่ทักษิณาราม จังหวัดนครนายก

เพราะฉะนั้น แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปหินอ่อนประตูทางเข้าไม่ว่าจะเป็นประตูทางเข้าอาคารหรือประตูทางเข้าเขตพุทธาวาสนั้นน่าจะเป็นแนวคิดที่พัฒนามาจากการสร้างรอยพระพุทธรูปบนเพดานเพราะการสร้างรอยพระพุทธรูปทั้งบนเพดานและเหนือประตูทางเข้านั้น ล้วนแล้วแต่ประดิษฐานอยู่เหนือหัวทั้งสิ้นและน่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวความคิดเดียวกัน คือ การบูชาฝ่าเท้าของปุษุณียบุคคล แสดงออกถึงความเป็นโลกุตระของพระนิพพานและสภาวะแห่งพุทธและการให้พรผู้ที่เดินผ่าน อย่างไรก็ตาม การตกแต่งเหนือประตูทางเข้าอาคารในศิลปะไทยนั้นนิยมออกแบบเป็นชุ้มประตูไม่ว่าจะเป็นทรงปราสาทหรือทรงบรรพแถลง ประกอบกับความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองที่ไม้ได้มีมากนักจึงอาจเป็นสาเหตุให้การสร้างรอยพระพุทธรูปหินอ่อนประตูนั้นพบไม่มากนัก

5.1.2.3 ประดิษฐานบนผนังอาคาร

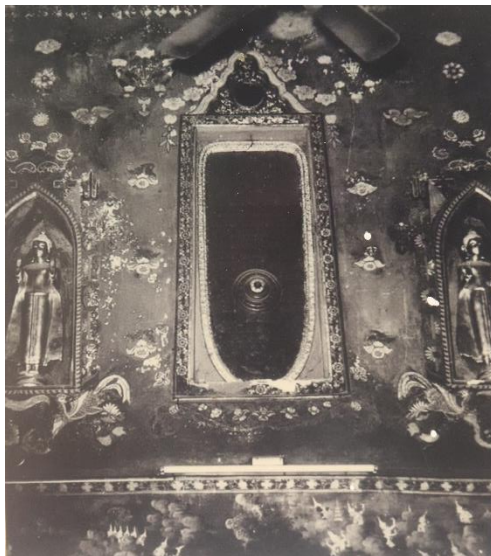
การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบนผนังอาคารถือเป็นแนวความคิดใหม่ที่เพิ่งจะปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะไทยเช่นเดียวกับการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปหินอ่อนประตูทางเข้า โดยการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในลักษณะนี้ปรากฏหลักฐานเพียง 3 วัดเท่านั้น แบ่งเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาจำนวน 2 วัด ได้แก่ บริเวณผนังทางเข้าภายใน मुखพระปรางค์ประธาน วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 592) ผนังสกัดหน้าพระอุโบสถ วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 593) และงานที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ 1 วัด คือ พระอุโบสถหลังเก่า วัดสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 594)

ภาพที่ 592 รอยพระพุทธรูปทางเดิน พระปรางค์ประธาน วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 593 รอยพระพุทธรูปที่ผนังสกัดหน้า อุโบสถ วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 594 ภาพถ่ายเก้ารอยพระพุทธรูปที่ผนังสกัดหน้า พระอุโบสถหลังเก่า วัดสัมพันธวงศ์
กรุงเทพมหานคร

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบริเวณผนังมุขทางเข้าพระปราสาท วัดพุทไธสวรรย์นั้น (ภาพที่ 592) ประดิษฐานขนาดทั้งสองฝั่งทางเข้า โดยรอยพระพุทธรูปเป็นรอยพระพุทธรูปปูนปั้น ประดิษฐานแบบตะแคงขนานกับพื้นบนฐานสิงห์ ซึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปและฐานสิงห์นั้น สามารถกำหนดอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ 595) การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในลักษณะนี้น่าจะเป็นการประดิษฐานไว้ในฐานะวัตถุสำหรับการเคารพบูชา เช่นเดียวกับพระพุทธรูปที่ประดิษฐานบนฐาน และพระบฏที่แขวนเอาไว้เพื่อใช้สำหรับนมัสการแทนที่พระพุทธรูปหรือพระพุทธรูป เพื่อให้คนที่เดินเข้าออกสามารถนมัสการก่อนจะเข้าไปนมัสการภายในพระปราสาท รวมถึงยังให้พรแก่ผู้ที่เดินผ่านเพียงเนื่องจากตำแหน่งการประดิษฐานที่อยู่ระดับเดียวกันกับผู้เดินผ่าน

ภาพที่ 595 รอยพระพุทธรูปขาบาททางเดินฝั่งซ้าย พระปราสาทประธาน วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา

ในขณะที่วัดค้างคาวนั้น (ภาพที่ 593) รอยพระพุทธรูปแสดงด้วยรอยพระพุทธรูปปูนปั้นวางตัวในแนวตะแคงขนานกับพื้นบนฐานสิงห์เช่นเดียวกับที่วัดพุทไธสวรรย์ ดังนั้นจึงสามารถกำหนดอายุได้อยู่ในสมัยอยุธยาเช่นเดียวกัน แต่ตำแหน่งของรอยพระพุทธรูปนั้นอยู่ที่ผนังสกัดหน้าอุโบสถของวัดในระดับเดียวกับผู้เข้ามานมัสการ ซึ่งการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในลักษณะนี้ส่วนใหญ่มักจะถูกใช้เป็นส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป เช่น วัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 335) หรือวัดกอก กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 396) ดังนั้น นอกจากจะมีสถานะเป็นวัดอุทิศสำหรับการเคารพบูชาเช่นเดียวกับวัดพุทไธสวรรย์ แต่เดิมรอยพระพุทธรูปที่วัดค้างคาวนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องมาก่อน แต่เนื่องจากภาพจิตรกรรมฝาผนังลบเลือนไปหมดจึงเหลือเพียงรอยพระพุทธรูปเท่านั้นก็เป็นได้

สำหรับวัดสัมพันธวงศ์ (ภาพที่ 594) รอยพระพุทธรูปบนผนังอาคารนั้นประดิษฐานที่ผนังสกัดหน้าเช่นเดียวกับที่วัดค้างคาว แต่ตำแหน่งที่ประดิษฐานนั้นอยู่สูงกว่าระดับสายตา คือ อยู่เหนือผนังระหว่างช่องประตู โดยเป็นรอยพระพุทธรูปโลหะที่ประดิษฐานในแนวตั้งภายในซุ้มที่ประดับด้วยงานปูนปั้นลายดอกไม้ ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปยืนภายในซุ้มซึ่งประดิษฐานอยู่ภายในอาคารโดยรอบ ซึ่งลักษณะการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในแนวตั้งบนผนังอาคารเช่นนี้คล้ายกับที่พบที่วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี (ภาพที่ 367 – 368) แต่ในกรณีของวัดสัมพันธวงศ์นี้น่าจะเป็นประดิษฐาน

ภายใต้เงื่อนไขเดียวกันกับที่พบที่วัดพุทไธสวรรย์และวัดคางคาว คือ เพื่อใช้เป็นวัตถุสำหรับการเคารพบูชาต่างจากที่วัดเสม็ดที่รอยพระพุทธรูปเป็นส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปทบนเขาสุมนกูฏ

ดังนั้น รอยพระพุทธรูปที่ตกแต่งบนผนังด้านในอาคารที่ปรากฏในศิลปะไทยจึงถือเป็นอีกหนึ่งรูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่พบเฉพาะในประเทศไทย โดยจากหลักฐานทั้ง 3 แห่งนั้นพบว่าแนวความคิดในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปทบนผนังอาคารในแต่ละที่นั้นล้วนแล้วแต่สร้างขึ้นเพื่อเป็นวัตถุสำหรับกราบไหว้บูชาทั้งสิ้น แต่ในบางแห่งอาจมีความหมายอื่นเพิ่มเติม เช่น วัดพุทไธสวรรย์นั้นน่าจะมีความหมายเพื่อให้พระแก่ผู้ที่เดินผ่านไปมา ส่วนที่วัดคางคาวนั้นไม่แน่ชัดว่ามีความหมายอื่นใดอีกหรือไม่เนื่องจากบริบทแวดล้อมไม่ชัดเจนมากนัก

5.1.2.4 ประดิษฐานภายในซุ้ม

การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในซุ้มถือเป็นรูปแบบที่เพิ่งปรากฏในศิลปะไทยเช่นกัน แต่พบเพียงแค่ 2 วัดและทั้ง 2 วัดล้วนแต่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น คือ พระวิหาร วัดไพชยนต์พลเสพย์ จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2357 โดยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์⁴⁷² (ภาพที่ 596) และพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 597) ซึ่งประดิษฐานอยู่ในบริเวณซึ่งสันนิษฐานว่าเคยใช้ประดิษฐานพระไสยามาก่อน⁴⁷³ โดยรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 วัด ประดิษฐานในซุ้มบริเวณกึ่งกลางผนังด้านหลังของอาคาร ซึ่งการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในตำแหน่งนี้สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในแนวคิดที่คล้ายกับการที่เจดีย์ประธานมักจะตั้งอยู่ด้านหลังพระประธาน คือ เพื่อให้ผู้ที่นมัสการพระประธานภายในอาคารสามารถนมัสการเจดีย์ที่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุซึ่งตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกันได้พร้อมๆกัน ดังนั้น หากรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ภายในซุ้มในตำแหน่งเดียวกันกับพระประธาน จึงสามารถนมัสการพระประธานและรอยพระพุทธรูปจำลองที่มีลวดลายมงคล 108 ประการไปด้วยในเวลาเดียวกัน

⁴⁷² ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 4 เล่ม 1, 595

⁴⁷³ ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมศาสนา, 2546), 17.

ภาพที่ 596 ซุ้มประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท พระวิหาร วัดโพชนต์พลเสพย์ จังหวัดสมุทรปราการ

ภาพที่ 597 ซุ้มประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

รูปแบบของซุ้มที่ปรากฏนั้นคล้ายคลึงกัน โดยที่วัดไพชยนต์พลเสพย์เป็นซุ้มโถงทรงไทย ประเพณีที่ตั้งบนฐานสิงห์ มีเสารองรับเครื่องบนที่ประกอบด้วยเครื่องลำยองที่มีหน้าบันเป็นลายเทพนมล้อมรอบด้วยลายกระหนก (ภาพที่ 596) ในขณะที่วัดบวรนิเวศวิหารนั้นเป็นซุ้มที่ได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังแล้วโดยรอยพระพุทธรูปภายในประดิษฐานบนฐานที่ยกขึ้นมา (ภาพที่ 597)

ดังนั้น การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่ภายในซุ้มเป็นรูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่ที่พบเพียง 2 แห่งโดยน่าจะถูกสร้างภายใต้แนวความคิดเดียวกันกับการมีเจดีย์ประธานอยู่ด้านหลังอาคารหลังคาคลุม คือ เพื่อให้ผู้นมัสการภายในอาคารเสมือนได้นมัสการพระประธานและพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคล 108 ประการในเวลาเดียวกัน ซึ่งมีความใกล้เคียงกับการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้บริเวณหน้าพระประธาน อย่างไรก็ตาม รูปแบบนี้ไม่ปรากฏความนิยมมากนัก

กล่าวโดยสรุป แนวความคิดการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยนั้นสามารถแบ่งได้เป็น 2 รูปแบบ คือ การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในอาคารซึ่งถือเป็นรูปแบบโดยทั่วไปของการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป เนื่องจากรอยพระพุทธรูปถือเป็นปูชนียวัตถุประเภทหนึ่งที่ไม่ได้มีความสำคัญในระดับเดียวกับพระพุทธรูปหรือเจดีย์แต่ก็ได้รับความเคารพนับถือมากพอสมควรในบางพื้นที่ และเมื่อรอยพระพุทธรูปแห่งหนึ่งถูกยกให้มีความสำคัญเป็นพิเศษและทุกคนปรารถนาที่จะเดินทางไปนมัสการก็มักจะมีการจำลองสร้างรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งนั้นขึ้นใหม่ในอีกสถานที่หนึ่ง โดยจำลองรายละเอียดบางประการมา เพื่อให้ผู้คนสามารถนมัสการรอยพระพุทธรูปที่ถูกจำลองขึ้นใหม่ เสมือนเป็นรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์จริงๆ ช่วยให้ผู้คนไม่จำเป็นต้องเดินทางไปยังสถานที่จริง เนื่องจากการเดินทางในอดีตนั้นเป็นเรื่องยากลำบาก โดยรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในอาคารอาจจะทำหน้าที่เป็นทั้งประธานของอาคารหรือทำหน้าที่เป็นบริวารของพระประธานก็ได้

ในขณะที่การประดิษฐานอีกรูปแบบหนึ่งคือการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในฐานะส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรม โดยหากรอยพระพุทธรูปนั้นประดิษฐานอยู่สูงกว่าระดับศีรษะ คือ อยู่บนเพดานหรืออยู่เหนือประตู รอยพระพุทธรูปนั้นน่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวความคิดเรื่องการบูชา รอยเท้ารวมถึงยังมอบความเป็นสิริมงคลให้แก่ผู้ที่เดินผ่าน ซึ่งแนวคิดเรื่องการอวยพรแก่ผู้เดินผ่านยัง

ใช้กับรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานขนานทางเดินด้วย ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในระดับเดียวกัน เช่น ประดิษฐานภายในซุ้ม หรือ ประดิษฐานบนผนังอาคารก็น่าจะมีสถานะเป็นปูชนียวัตถุสำหรับกราบไหว้พระพุทธรูปได้เสมือนพระพุทธรูป และหากรอยพระพุทธรูปนั้นประดิษฐานภายในซุ้มด้านหลังพระประธานก็จะสามารถกราบไหว้ไปในคราวเดียวกันกับพระประธานได้ ซึ่งเป็นแนวคิดที่คล้ายกับการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปเอาไว้หน้าพระประธาน นอกจากนี้ยังมีรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในตำแหน่งอื่นๆ เช่น การประดิษฐานภายในซุ้มบนผนังอาคารร่วมกับพระพุทธรูปที่น่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวคิดเรื่องพระอิตตพุทธเจ้า หรือ การประดิษฐานบนผนังทางเดินที่อาจมีแนวความคิดเรื่องสิริมงคลแก่ผู้เดินผ่านเพิ่มเติม เป็นต้น

ดังนั้น อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ารอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายใน เพราะแสดงถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่มีต่อผู้คนในช่วงเวลานั้นรวมถึงแนวความคิดในการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่มีทั้งเพื่อจำลองความศักดิ์สิทธิ์จากสถานที่ต้นกำเนิดมายังสถานที่แห่งใหม่ การประดิษฐานเพื่อใช้ในการกราบไหว้ตามความศรัทธาที่ผู้คนมีต่อรอยพระพุทธรูป และการประดิษฐานเพื่อเสริมให้สถานที่ซึ่งรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่นั้นมีความพิเศษและศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น

สรุป

รอยพระพุทธรูปคือสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้า ถือเป็นบริวารเจดีย์ประเภทหนึ่ง และเป็นเครื่องหมายแสดงสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาเยือน ทำให้ในเวลาต่อมาสถานที่ดังกล่าว กลายเป็นสถานที่สำคัญ หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่พุทธศาสนิกชนกราบไหว้แทนองค์พระพุทธรูป การปรากฏรอยพระพุทธรูปยังแผ่ไปด้วยความหมายทั้งทางโลกและทางธรรม ทางโลก คือ การประกาศชัยชนะ การมีอำนาจเหนือดินแดนแห่งนั้น แสดงถึงการเสด็จไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังสถานที่ต่างๆ และทางธรรม คือ การประทับคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าให้ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปด้วยลวดลายมงคลและตัวเลขที่บ่งบอกถึงหลักธรรมและคำสอนที่แผ่เอาไว้เพื่อให้บรรลุถึงการปฏิบัติอันนำไปสู่มรรคผลนิพพานในที่สุด รอยพระพุทธรูปสามารถแบ่งออกเป็นรอยพระพุทธรูปที่เกิดจากธรรมชาติที่พบบนภูเขา หิน หรือพื้นอื่นๆ ซึ่งเชื่อว่าเป็นรอยที่พระพุทธรูปได้มาประทับไว้ ณ ที่แห่งนั้นด้วยพระองค์เอง และรอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยวัสดุต่าง ๆ เพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าได้ทรงประทับไว้ หรือเพื่อใช้กราบไหว้แทนพระพุทธรูป

แนวความคิดการสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีที่จากคัมภีร์เนื่องในพุทธศาสนา โดยสามารถแบ่งคัมภีร์ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก คือ คัมภีร์ที่ว่าด้วยลวดลายมงคลบนฝ่าพระบาทที่เริ่มจากลวดลายธรรมจักร ก่อนจะมีการเพิ่มลวดลายมงคลในคัมภีร์สมัยหลังจนเกิดเป็นลวดลายมงคล 108 ประการ ซึ่งมีที่มาจากสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ เครื่องประกอบบารมีของพระมหาจักรพรรดิ และองค์ประกอบของจักรวาลรวมกัน โดยลวดลายมงคล 108 ประการในคัมภีร์แต่ละเล่มนั้น มีทั้งลวดลายมงคลที่ปรากฏขึ้นในคัมภีร์ทุกเล่มและลวดลายมงคลที่พบเฉพาะคัมภีร์บางเล่ม ซึ่งอาจที่มาจากการจดบันทึกในแต่ละยุคสมัยหรือความหมายเฉพาะของลวดลายมงคลบางประการที่สามารถแทนที่กัน ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่ง คือ คัมภีร์ว่าด้วยการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ซึ่งเป็นแนวคิดที่ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนในศรีลังกาช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 และส่งอิทธิพลไปยังดินแดนที่ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ทำให้เกิดการสถาปนารอยพระพุทธรูปขึ้นในดินแดนของตนเอง และหากรอยพระพุทธรูปใดที่มีความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ จะได้รับความนิยมและกลายเป็นสถานที่แสวงบุญ ส่งผลให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธรูปดังกล่าวขึ้นในดินแดนที่ห่างไกล และถือว่าเป็นการกราบไหว้ได้เสมอด้วยรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งนั้นๆ ซึ่งในศิลปะไทยยังปรากฏการจัดกลุ่มรอย

พระพุทธรูปห้าองค์ 5 แห่งขึ้น โดยคัดเลือกจากรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในภูมิศาสตร์จริง ทั้งรอยพระพุทธรูปที่ผนวกเข้ากับรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ และรอยพระพุทธรูปที่มีการแต่งตำนานว่าพระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมาในสมัยหลัง

รูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในศิลปะไทยนั้นสามารถแบ่งได้เป็น 3 รูปแบบตามจำนวนรอยพระพุทธรูป คือ รอยพระพุทธรูปเดี่ยว รอยพระพุทธรูปคู่ และรอยพระพุทธรูป 4 รอย ซึ่งการจัดเรียงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในระยะแรกมีที่มาจาก การจัดเรียงลวดลายมงคลในศิลปะลังกา ก่อนที่ในเวลาต่อมา เมื่อแนวคิดเรื่องรูปแบบและลวดลายมงคล 108 ประการจากศิลปะพุกามเข้ามาในศิลปะไทยในสมัยสุโขทัย รอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยที่สร้างขึ้นหลังจากนั้นล้วนแต่ตกแต่งฝ่าพระบาทด้วยลวดลายมงคล 108 ประการทั้งสิ้น โดยการจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการในศิลปะไทยสามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลาง เป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดที่ได้แรงบันดาลใจจากศิลปะพุกามและพบครั้งแรกในศิลปะสุโขทัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นการจัดเรียงลวดลายมงคลโดยเริ่มจากลวดลายมงคลในลำดับที่ 1 เรียงลำดับไปจนถึงลวดลายมงคลในลำดับที่ 108 วิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะนี้พบทั้งการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบตารางเต็มฝ่าพระบาทที่ได้แรงบันดาลใจจากศิลปะพุกามซึ่งจะเริ่มการจัดเรียงลวดลายมงคลบริเวณใต้พระอังคฺฐ จากนั้นเวียนไปตามด้านกว้างก่อนจะวกกลับไปตามด้านยาวของรอยพระพุทธรูปเข้าหาศูนย์กลาง ในขณะที่การจัดเรียงลวดลายมงคลภายในวงกลมแบ่งช่องบริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัยโดยลวดลายมงคลอาจจะเริ่มจากทางด้านในสุดออกไปยังวงนอกสุดหรือทางด้านนอกสุดวนเข้าหาวงในสุดก็ได้ การจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะนี้ต่อมาได้ส่งต่อไปยังศิลปะอยุธยา ก่อนจะค่อยๆ เสื่อมความนิยมลงจากความนิยมในการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลในแนวตั้ง และถูกฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งค่อยๆ เสื่อมความนิยมลงจากการเกิดขึ้นของแบบแผนการจัดเรียงรอยพระพุทธรูปแบบจักรวาลแนวตั้งที่ได้รับความนิยมขึ้นอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5

2. การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง เป็นรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เกิดขึ้นครั้งแรกในศิลปะไทย การจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะนี้เป็นการจัดเรียงโดยใช้สัณฐานของจักรวาลเป็นพื้นฐานจึงจัดเรียงลวดลายมงคลแบบบนลงล่างเริ่มจากพรหมโลกที่แถวบนสุด ไหลลงมา

เป็นเทวโลก และเรื่อยมาจนถึงมนุษย์โลก รูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลลักษณะนี้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะสุโขทัยราวพุทธศตวรรษที่ 20 เช่นเดียวกับการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลาง แต่ในระยะแรกไม่ได้รับความนิยมมากนัก พบทั้งการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบตารางเต็มฝ่าพระบาทและการจัดเรียงลวดลายมงคลภายในวงกลมแบ่งช่องบริเวณกึ่งกลางรอยพระพุทธรูปบาท การจัดเรียงลวดลายแบบจักรวาลแนวตั้งนี้ได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย และยังคงได้รับความนิยมสืบต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

3. การจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแนวขวาง เป็นรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะไทยเช่นเดียวกับการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง ปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะอยุธยาราวพุทธศตวรรษที่ 21 การจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะนี้เป็นรูปแบบการจัดเรียงลวดลายมงคลที่ใช้กับรอยพระพุทธรูปบาทที่ประดิษฐานในแนวขวางเท่านั้นซึ่งต่างจาก 2 แบบแรกที่ใช้กับรอยพระพุทธรูปบาทที่ประดิษฐานในแนวตั้ง โดยวิธีการจัดเรียงลวดลายมงคลจะมีการผสมผสานระหว่างการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางและการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบจักรวาลแนวตั้ง แต่การจัดเรียงลวดลายมงคลในลักษณะไม่มีแบบแผนที่ชัดเจนเมื่อเทียบกับการจัดเรียงลวดลายมงคล 2 กลุ่มแรก ทั้งยังไม่ได้รับความนิยมมากเท่าใดนักเมื่อเทียบกับการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบเวียนเข้าหาศูนย์กลางหรือแบบจักรวาลแนวตั้ง พบหลักฐานการจัดเรียงลวดลายมงคลแบบแนวขวางนี้อยู่บ้างประปรายเรื่อยมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทจะปรากฏมาตั้งแต่ในสมัยทวารวดี แต่ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปบาทกลับเพิ่งปรากฏขึ้นในสมัยอยุธยาราวพุทธศตวรรษที่ 20 และพบเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แนวความคิดในการเขียนภาพรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะไทยนั้นพบทั้งรอยพระพุทธรูปบาทที่มีที่มาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ได้แก่ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสิขังพันธ์และรอยพระพุทธรูปบาทริมแม่น้ำน่านมทา ร่วมกับรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริง ซึ่งรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงนั้นพบทั้งรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงที่ถูกผนวกเข้ากับรอยพระพุทธรูปบาทในคัมภีร์ เช่น รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ หรือ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขารังรุ้ง และรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงที่สถาปนาขึ้นใหม่ เช่น รอยพระพุทธรูปบาทเลดองยา หรือ รอยพระพุทธรูปบาทแก้วข้าว หากเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่มีที่มาจากคัมภีร์ทางศาสนาและรอยพระพุทธรูปบาทในคัมภีร์ที่ถูกผนวกเข้ากับรอยพระพุทธรูปบาทในภูมิศาสตร์จริงจะพบทั้งในจิตรกรรมฝาผนัง ภาพปูนปั้นเล่าเรื่องและ

ในสมุดภาพไตรภูมิ แต่ถ้าเป็นรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงที่ถูกสถาปนาขึ้นใหม่จะพบเฉพาะในสมุดภาพไตรภูมิเท่านั้น

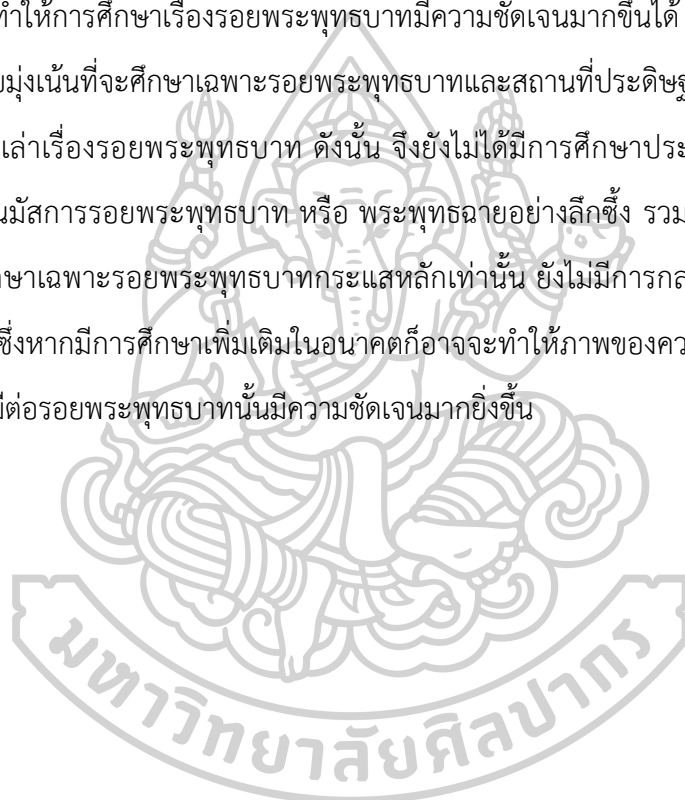
ในขณะที่ลักษณะทางประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งจะมีความแตกต่างกันออกไป หากเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญจะมีรูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยาที่ชัดเจน เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูฏกับบันไดสายโซ่ หรือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตกับมณฑปและถ้ำฤๅษีสัจจพันธ์ เป็นต้น แต่หากเป็นรอยพระพุทธรูปที่ไม่สำคัญมาก รูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยาจะไม่เสถียรและเปลี่ยนแปลงไปมา เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลีกี่รูปแบบจะเปลี่ยนไปเรื่อยๆไม่แน่นอน

อีกประเด็นสำคัญเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปคือการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้ในอาคาร ซึ่งถือเป็นรูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปแบบทั่วไป เนื่องจากรอยพระพุทธรูปถือเป็นปูชนียวัตถุเช่นเดียวกันกับพระพุทธรูป แม้จะไม่ได้รับความนิยมมากเท่ากับพระพุทธรูปก็ตาม รูปแบบของอาคารสำหรับประดิษฐานมีทั้งมณฑป วิหาร เจดีย์และศาลา โดยที่การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในวิหารถือเป็นรูปแบบที่เก่าที่สุดแต่การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปภายในมณฑปนั้นก็กลับได้รับความนิยมมากที่สุด แต่ถ้ายรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในอาคารนั้นเป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริโศกเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งใดแห่งหนึ่งก็จะมีผู้นำเอาลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญมาใช้ เช่น บริโศกเจดีย์จำลองของรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตมักจะมาพร้อมกับฤๅษีสัจจพันธ์ บันไดนาค ยักษ์ทวารบาล หรืออาจใช้รายละเอียดอื่นๆ เช่น รูปแบบทางสถาปัตยกรรม การตั้งชื่อภูเขา หรือจิตรกรรมฝาผนังมาร่วมด้วย

ในขณะที่การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปอีกรูปแบบหนึ่งคือการประดิษฐานรอยพระพุทธรูปในฐานะส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรม พบทั้งการประดิษฐานบนเพดาน การประดิษฐานเหนือประตูทางเข้า การประดิษฐานบนผนังอาคารและการประดิษฐานภายในซุ้ม โดยหากรอยพระพุทธรูปนั้นถูกประดิษฐานเอาไว้สูงกว่าระดับศีรษะ เช่น บนเพดานหรือเหนือประตู รอยพระพุทธรูปนั้นน่าจะสร้างขึ้นภายใต้แนวคิดเรื่องการบูชารอยพระพุทธรูป และสิริมงคลแก่ผู้เดินผ่าน แต่หากรอย

พระพุทธรูปที่ประดิษฐานในระดับเดียวกัน เช่น บนผนังหรือภายในซุ้ม รอยพระพุทธรูปที่นั้นจะมีสถานะเป็นปูชนียวัตถุสำหรับกราบไหว้เช่นเดียวกับพระพุทธรูปด้วย

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากรอยพระพุทธรูปเป็นปูชนียวัตถุ จึงส่งผลให้รอยพระพุทธรูปจำนวนหนึ่งได้รับการปิดทองคำเปลวทำให้ลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนั้นถูกบดบังและยากแก่การสังเกต ทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถใช้รอยพระพุทธรูปบางชิ้นในการศึกษาในครั้งนี้ ดังนั้น หากมีการทำความสะอาดรอยพระพุทธรูปและมีการบันทึกข้อมูลเอาไว้ทั้งในรูปแบบของเอกสารหรือภาพถ่ายก็จะทำให้การศึกษาเรื่องรอยพระพุทธรูปมีความชัดเจนมากขึ้นได้ และเนื่องจากการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งเน้นที่จะศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปและสถานที่ประดิษฐานหรือสถานที่ที่ปรากฏหลักฐานภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป ดังนั้น จึงยังไม่ได้มีการศึกษาประเด็นอื่นๆ แวดล้อม เช่น ประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูป หรือ พระพุทธรูปอย่างลึกซึ้ง รวมไปถึงในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่ระเทศหลักเท่านั้น ยังไม่มีการกล่าวถึงรอยพระพุทธรูปแบบพื้นบ้าน ซึ่งหากมีการศึกษาเพิ่มเติมในอนาคตก็อาจจะทำให้ภาพของความเชื่อและความศรัทธาของคนไทยที่มีต่อรอยพระพุทธรูปที่นั้นมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

รายการอ้างอิง

- A.B. Griswold. *Dated Buddha Images of Northern Siam*. Ascona. Artibus Asiae 1967.
- Bidyalankarna, H.R.H. Prince. "The Buddha's Footprint." *JSS* 28 (1935).
- Buddhadatta Thera, I.B. Horner, translate., *Madhuratthavilasini (the Clarifier of the Sweet Meaning)*. London. Pali Text Society 1978.
- The Cultural Triangle of Sri Lanka*. Colombo. 9th ed. Sri Lanka: UNESCO / Central Cultural Fund, Sri Lanka 2016.
- Donald Stadner. *Sacred Sites in Burma : Myth and Folklore in an Evolving Spiritual Realm*. Bangkok. River Books 2011.
- G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Kandy. Buddhist Publication Society 1973.
- Henry Alabaster. *The Wheel of the Law, Illustrated from Siamese Sources by the Modern Buddhist, a Life of Buddha and an Account of the Phrabat*. Taipei. Ch'eng Wen 1971.
- James Low. "On Buddha and the Phrabat." *Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 3, no. 1 (1831).
- Jean Boisselier. *Le Cambodge* Paris. Picard 1966.
- John Crawfurd. *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China* London. Oxford University Press 1967.
- Joyce Clark, editor. *Bayon: New Perspective*. Bangkok. River Books 2007.
- Pe Maung Tin and G. H. Luce, translate. *The Glass Palace Chronicle of the Kings of Burma*. Rangoon. Rangoon University 1960.
- Rao Bahadur Krishnaswami Aiyangar S. *Manimekhalai in Its Historical Setting* London. Luzac and company 1928.
- T.G. Kulatunge. *Abhayagiri Vihara at Anuradhapura* Colombo. Central Cultural Fund 1999.
- Taranatha. *History of Buddhism in India*. Simla. Indian Institute of Advanced Study 1970.
- Virginia Mckeen Di Crocco. *Footprints of the Buddhas of This Era in Thailand and the Indian Subcontinent, Sri Lanka, Myanmar*. Bangkok. Siam Society 2004.
- Virginia Mckeen Di Crocco, เขียน, สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล. รอยพระพุทธรบาทพระพุทธรเจ้า 5 พระองค์ใน ภัททกัปปีนี่ตามกรอบคิดแบบสิงหล – สยาม กรุงเทพฯ. มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2555.
- Wilhelm Geiger, translate. *Culavamsa: Being the More Recent of the Mahavamsa*. New Delhi. Vol. 1, Asian Educational Services 1990.
- . *Culavamsa: Being the More Recent of the Mahavamsa*. New Delhi. Vol. 2, Asian Educational Services 1992.
- "กกุสันธพุทธรวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระกกุสันธพุทธรเจ้า." สืบค้นจาก https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8347&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%E.

- กรมการศาสนา. ประวัติวัดที่ราชอาณาจักร เล่ม 4. กรุงเทพฯ. กองพุทธศาสนสถาน กรมศาสนา2528.
- . ประวัติวัดที่ราชอาณาจักร เล่ม 5. กรุงเทพฯ. กองพุทธศาสนสถาน กรมศาสนา2529.
- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่. กรุงเทพฯ. อมรการพิมพ์2543.
- กรมศิลปากร. ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา. กรุงเทพฯ. แพร่พิทยา2513.
- กรมหมื่นสมมอมรพันธุ์, พระเจ้าน้องยาเธอ. "ลายลักษณ์พระบาท." เมืองโบราณ 22, no. 3 (2539): 69-72.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนทร. ผู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 2). กรุงเทพฯ. ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย2529.
- . ผู้ลายทอง ภาค 2 (สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 3). กรุงเทพฯ. ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์อักษรไทย2529.
- "กัศปพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระกัศปพุทธเจ้า." สืบค้นจาก https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8446&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC.
- "การดำเนินงานทางโบราณคดีโบราณสถานวัดเขาพระบาทใหญ่." สืบค้นจาก <https://www.finearts.go.th/sukhothaihistoricalpark/view/22700>-การดำเนินงานทางโบราณคดีโบราณสถานวัดเขาพระบาทใหญ่.
- กำธร กระต่ายทอง และคณะ, ผู้เรียบเรียง. หนังสือที่ระลึกพระราชพิธียกฉัตรมณฑลและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2542. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง2542.
- "โกนาคมนพุทธวงศ์ที่ 22 ว่าด้วยพระประวัติพระโกนาคมนพุทธเจ้า." สืบค้นจาก https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8394&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%EC.
- ไกรนุช ศิริพูล. เทียววัดไทยในจังหวัดสมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ. นิวไทยมิตรการพิมพ์2547.
- คณะกรรมการจัดการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม 4 วัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2525.
- คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสืองานฉลองพระชนมายุ 90 พรรษา. ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ. กรมศาสนา2546.
- คำให้การชาวกรุงเก่า, พระยาเจริญราชชน (มีน เลหาเศรษฐี) พิมพ์แจกในงานศพ อิม จ.จ. ผู้มารดา. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์ไทย ณ สะพานยศเส2457.
- "โคตมพุทธวงศ์ที่ 25 ว่าด้วยพระประวัติพระโคตมพุทธเจ้า." สืบค้นจาก https://84000.org/tipitaka/pitaka_item/r.php?B=33&A=8517&w=%BE%D8%B7%B8%C7%A7%C8%E.
- จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ. ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2548.
- . สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2547.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 : อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17 - 18. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร2529.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19 - 24. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรม

ศิลปากร2529.

จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2529.

จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร2526.

จารุณี อินเจตฉาย, บรรณารักษ์. พุทธปาถกถุณและรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ. พรีสเกล2536.

จิรวารณ แสงเพ็ชร. การและการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ : เปิดหลักฐานกรุงในประเทศไทย อินเดีย และ
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2566.

ชลธีร์ ธรรมวารังกูร. จิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, พิมพ์ในโอกาสบำเพ็ญ
กุศลฉลองชนมายุครบ 80 ปี พระพรหมจริยาจารย์ (วันที่ 2 มิถุนายน 2543). กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง2543.

ชัยณรงค์ วิรุฬพัฒน์. "ภาพปูนปั้นบนฝาผนังในพระวิหารวัดบางกะพ้อม อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม."
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2554.

ชาญคณิต อวารณ. บันทึกการเดินทางไปไหว้พระบาท พระธาตุและพระพุทธรูปของพระคันธารวณ เมืองพะเยา
พ.ศ. 2410 – 2428. พะเยา. มหาวิทยาลัยพะเยา2566.

ชาติรี ประกิตนทการ. การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ. มติชน2558.

———. คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง2556.

เชษฐัง ดิงสัญชลิ. "พระพุทธบาทสองรอยในจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม." เมืองโบราณ 28, no. 4 (2545):
113-17.

———. สัตตมหาสถาน : พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ. เมือง
โบราณ2555.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. เทศกาลพระบาท. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2511.

———. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามในลังกาทวีป. กรุงเทพฯ. มติชน2546.

ตำนานพระพุทธบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และลิลิตทศพร, พิมพ์ในงานฉาบงานศพ พระภิกษุवास
พวงร้อย वासนะสมสิทธิ์ และนางมา พวงร้อย वासนะสมสิทธิ์ วันที่ 8 เมษายน 2511 พระนคร. กรม
ศิลปากร2511.

ตำนานมูลศาสนา. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2519.

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์กรมศาสนา, 2546.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 – 4 เล่ม 1 กรุงเทพฯ. ศรี
ปัญญา2555.

———. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2. พระนคร. คุรุสภา2504.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1. กรุงเทพฯ. องค์การค้าคุรุสภา
2504.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 6
ed. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง2548.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯ.

ไทยควอลิตีบู้คส์2560.

เทิม มีเต็ม. "จารีกรฐานพระพุทธรูปพระเจ้าอุชเชนทร์ อักษรธรรมล้านนา". ศิลปากร 31, no. 4 (2530): 80-82.

เทียมจิตร พ่วงสมจิตร, บรรณาธิการ. วัดพระรูปเมืองสุพรรณ: รวมข้อเขียนว่าด้วย เรื่องเล่า คน ข้าของ จาก

พิพิธภัณฑ์วัดคูหาแห่งเรียนรู้. กรุงเทพฯ. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์2565.

ชนภัทร์ ลิมห์สนัยกุล. ศิลปกรรมวัดราษฎร์ในย่านกรุงเทพฯ. นนทบุรี. มิวเซียมเพรส2561.

ชนิต อยู่โพธิ์. "จิตรกรรมฝาผนังในตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์." ศิลปากร 2, no. 6 (2502): 36-43.

ธีรชัย ลีสุพรรณานท์. "การศึกษาวัดในจังหวัดนครราชสีมาเพื่อการออกแบบวัดทุ่งสัมฤทธิ์ อำเภอพิมาย."

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

เชียรชาย อักษรดิษฐ์. ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินาม ตำนาน

ผู้คน. เชียงใหม่. ชารปัญญา2552.

น ฒ ปากน้ำ. วัดมหาพฤฒาราม. กรุงเทพฯ. เมืองโบราณ2526.

———. วัดสุทัศนเทพวราราม. กรุงเทพฯ. เมืองโบราณ2539.

นันทนา ชูติวงศ์. รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ. โบราณ2533.

นิโกลาส์ แซร์แวงส, ผู้เขียน, สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักร

สยาม : ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช. พระนคร. ก้าวหน้า2506.

นิยะดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ. ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง2544.

"นิราศเมืองเพชร." สืบค้นจาก <https://vajirayana.org/นิราศเมืองเพชร-ของสุนทรภู่>.

เนื้ออ่อน ขวัญทองเขียว. "จิตรกรรมฝาผนังวิหารน้อย วัดอินทาราม บางยี่เรือ." วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และ

สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี 5, no. 1 (2565): 90-105.

แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว., ไชแสง สุชะวะณะ และ ผุสดี ทิพทัส,. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ.

Vol. 2, สำนัก2531.

บัณฑิต ลีวัชชัย และ ภัทรพงษ์ เก้าเงิน. โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ. กรุงเทพฯ. สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี

สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร2548.

บัณฑิต ลีวัชชัย และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐ์ฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวีปในดินแดน

ประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. กรุงเทพฯ. สมาพันธ์2553.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5. กรุงเทพฯ. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร2542.

ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป. กรุงเทพฯ. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวง

วัฒนธรรม,2556.

ประพัฒน์ ตรีณรงค์. ประวัติวัดอรุณราชวราราม. กรุงเทพฯ. เวิร์ดเพลย์ คอมมิวนิเคชั่น2562.

"ประวัติโรงหล่อพัฒนาช่าง History of the Phatthana Chang Foundry." สืบค้นจาก

<https://www.facebook.com/media/set/?vanity=1517936548525672&set=a.20127490157110>

87.

ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2. กรุงเทพฯ. กองพุทธศาสนสถาน กรมศาสนา2525.

ประวัติวัดมหาสมณารามราชวรวิหาร. กรุงเทพฯ. ศรีเมืองการพิมพ์2530.

ประวัติวัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท. ม.ป.พ.2558.

ประเสริฐ ฒ นคร. การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย. นนทบุรี. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช2547.

———. สารนิพนธ์ ประเสริฐ ฒ นคร กรุงเทพฯ. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์2541.

"ปุ่นโณวาทสูตร." สืบค้นจาก <https://84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=14&i=754>.

ผ่อง ช่างกิ่ง, เรียบเรียง. ภาพพุทธประวัติวัดทองนพคุณ. กรุงเทพฯ. มติชน2526.

พนมกร นวเสลา. "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ วัดมหาสมณาราม." สืบค้นจาก

http://www.phranakhonkhiri.com/web/knowledge_detail/12.

พินดา บันเทียน. "จิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถ วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี." มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

พยุ่ง วงษ์น้อย. "วัดมหาสมณาราม." สืบค้นจาก

https://www.finearts.go.th/storage/contents/detail_file/yRKAkxfEVcydH3JswqcQseSoZutWEncs7hTS41XN.pdf.

พระคัมภีร์ที่ปวงศ : ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป. กรุงเทพฯ. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร2557.

พระธรรมกิตติ. คัมภีร์ทำฐาธาตวงศ์. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร2544.

พระธรรมวิมลโมลี. พระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมคำ ต.เวียง อ.เมืองพะเยา จ.พะเยา. พะเยา. นครนิเวศการพิมพ์2550.

พระประสิทธิ์วิริยคุณ. ประวัติวัดคูคदारาม. พระนคร. กรมศิลปากร2502.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 15 ed. จันทรเพ็ญ2550.

พระพุทธบริษัท, แต่ง, พระคันธารราษฎร์, แปล. ปรัชมธู คัมภีร์พรรณนาความอัศจรรย์และพุทธลักษณะ.

กรุงเทพฯ. ไทยรายวันการพิมพ์2550.

พระภิกษุฟ้าเหียน, เขียน, พระยาสุรินทรฤาชัย, แปล. จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร. พระนคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2506.

พระมหากวีศักดิ์ วาปีกุลเศรษฐ์. "วรรณกรรมบาลีเรื่องสมันตกุฎวณณา : การศึกษาวรรณศิลป์และสังคม."

มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2563.

พระมหาปรกณ กิตติธโร. วัดพิชยญาติการามวรวิหาร. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง2556.

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล. วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์. กรุงเทพฯ. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร2534.

พระยาสุรินทรฤาชัย, แปล. จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักรของพระภิกษุฟ้าเหียน. นนทบุรี. ศรีปัญญา2561.

พระรัตนปัญญาเถระ, แต่ง, แสง มนวิฑูร, แปล. ชินกาลมาลีปกรณ์. กรุงเทพฯ. จำไทย เพรส,2550.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวง

ประเสริฐ ทำให้การชาวกรุงเก่า ทำให้การขุนหลวงหาวัด, . นนทบุรี. ศรีปัญญา2553.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น. นนทบุรี. ศรีปัญญา2553.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน นครหลวงกรุงเทพ – ธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 5

ed. บรรณาการ2515.

พระอารามหลวง วัดอมรินทราราม ร.ร.วัดอมรินทราราม. กรุงเทพฯ. กรมสามัญศึกษา2514.

พวงชมพู หนึ่งสวัสดิ์. "ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดหน้าพระธาตุ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา." มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

พีรพน พิสนุพงศ์. รอยพระพุทธรูปบาทสมเด็จระมรดก. กรุงเทพฯ. หน่วยศิลปากรที่ 5 กองโบราณคดี กรมศิลปากร2529.

พุทธโฆษนิทาน เรื่องพระพุทธรูปโฆสาจารย์ไปแปลพระปริยัติธรรมในลังกาทวีป, พิมพ์แจกในการปลงศพแยมภรรยาพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย). ม.ป.ท. ม.ป.พ.2456.

พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก. เชียงใหม่. โครงการหนังสือธรรมะ ธรรมทาน คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่2553.

"พุทธวงศ์." สืบค้นจาก https://84000.org/tipitaka/read/pali_read.php?B=33&A=8274.

ภาณุพงษ์ เลหาสม. "พระพุทธรูปไม้ ประดับมุกวัดพระสิงห์: วัตถุกรรมด้านศิลปะในช่วงล้านนายุคทอง".

วารสารวิชาการศิลป์ พีระศรี 5, no. 2 (2561): 206-34.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เทวีย์เมืองพระร่วง. กรุงเทพฯ. คุรุสภา2526.

มนวิฑูร, แสง. คัมภีร์ลลิตวิศวะ พระพุทธรูปประวัติฝ่ายมหายาน ภาคภาษาไทย. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้ง2558.

มนัส โอภากุล. ศิลปกรรมท้องถิ่นสุพรรณบุรี "รอยพระพุทธรูปจำลอง," เล่ม 2 สุพรรณบุรี. คณะกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น2533.

"มหาปชาบดีโคตมีเถรียาปทานัง." สืบค้นจาก

https://84000.org/tipitaka/read/pali_read.php?B=33&A=5647.

"มหาปทานสูตร." สืบค้นจาก

<https://84000.org/tipitaka/read/bypage.php?book=10&page=16&pages=1&pagebreak=0&x=6&y=8>.

ยุทธนาวารกร แสงอร่าม และคณะ, ผู้เรียบเรียง. พระพุทธรูป ณ ผนังพระปฏิมาแห่งแผ่นดิน กราบบูชาพระพุทธรูปปฏิมาในพระมหากรุณาพระมหากษัตริย์ราชเจ้า. กรุงเทพฯ. เองศักดิ์มั่นคง2559.

"ราหูลวัตตฤกถาวณณา." สืบค้นจาก

<https://www.titidutorancea.com/z/rahulavattukathavannana tphtst0280.htm>.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. พระพุทธรูปปฏิมาสยาม. กรุงเทพฯ. มิวเซียมเพรส2553.

———. พุทธศิลป์ไทยสายสัมพันธ์ศรีลังกา. กรุงเทพฯ. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)2563.

———. พุทธศิลป์ลังกา. กรุงเทพฯ. มติชน2556.

———. ฐีเรื่องสถูปเจดีย์. นนทบุรี. มิวเซียมเพรส2565.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, บรรณาธิการ. ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์. กรุงเทพฯ.

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร2556.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ", มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

———. "ข้อเสนอเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของ "สังโฆก".", คำรงวิชาการ 12, no. 2 (2556): 85-102.

———. วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปบาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ. สาขาวิชาประวัติศาสตร์

ศิลปะ คณะโบราณคดี 2539.

"ลิลิตยวนพ่าย." สืบค้นจาก <https://vajirayana.org/ลิลิตยวนพ่าย/ยวนพ่าย>.

วรรณภา ณ สงขลา. จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 3 จิตรกรรมสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้ง 2535.

วราวุธ ศรีโสภาค. "พระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลองในกรุงเทพมหานคร." เมืองโบราณ 17, no. 3 (2534): 109-16.

วัดเกาะ ตำบลท่าราบ จังหวัดเพชรบุรี. เพชรบุรี. เพชรภูมิการพิมพ์ 2543.

"วัดหน้าพระธาตุ (วัดตะลุง)." สืบค้นจาก http://nm.sut.ac.th/koratdata/?m=detail&data_id=1463.

วัลลิโกดม, ศรีศักร. "พระพุทธรูปใหม่ที่สุพรรณ." เมืองโบราณ 17, no. 3 (2534): 75-82.

วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์. "ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24", มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

ศรีศักร วัลลิโกดม. "ข้อมูลใหม่ - ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับเมืองเชียงแสน - พะเยา." เมืองโบราณ 7, no. 2 (2524): 9-28. ศักดิ์ชัย สายสิงห์. งานช่างพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ. มติชน 2551.

———. เจดีย์ พระพุทธรูป สูปแต่ม สิม ศิลปะลาวและอีสาน. กรุงเทพฯ. มิวเซียมเพรส 2555.

———. พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย. กรุงเทพฯ. ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2556.

———. พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา. พะเยา. มหาวิทยาลัยพะเยา 2563.

———. พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน. กรุงเทพฯ. เมืองโบราณ 2556.

———. ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ. เมืองโบราณ 2562.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, มลฤดี สายสิงห์. ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ. วัดบวรนิเวศวิหาร 2556.

ศานติ ภักดีคำ. "จารึกเจ้าพระยาพระคลัง (หน) พบใหม่ : จารึกรอยพระพุทธรูปจำลอง ณ ภูเขาวัดราชคฤห์." ศิลปวัฒนธรรม 42, no. 1 (2563): 12-14.

ศานติ ภักดีคำ และ นวรัตน์ ภักดีคำ. ประวัติศาสตร์อยุธยาจากจารึก : จารึกสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ. สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 2561.

ศานติ ภักดีคำ, บรรณาธิการ. จดหมายเหตุ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ 1 - 4. กรุงเทพฯ. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง 2552.

ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และ ธณิกานต์ วรรณมานนท์. "วิเคราะห์ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดสวนดอก." วิจิตรศิลป์ 8 no. 1 (2560): 106-64.

ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) : ฉบับผลการสัมมนา พุทธศักราช 2523. กรุงเทพฯ. กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร 2527.

สงวน โชติสุขรัตน์. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. พระนคร. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี 2514.

———. ประชุมตำนานลานนาไทย เล่ม 2. กรุงเทพฯ. โอเดียนสโตร์ 2515.

สมคิด จิระทัศนกุล. รู้เรื่อง วัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย กรุงเทพฯ. มิวเซียมเพรส 2554.

- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. ปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพฯ. กองวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร2540.
- สมศักดิ์ แดงพันธ์, ผู้เรียบเรียง. จิตรกรรมฝาผนังวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ. รุ่งศิลป์การพิมพ์2551.
- สมุคภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ. กรมศิลปากร2542.
- สมุคภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย. กรุงเทพฯ กรมศิลปากร2552.
- สยามในตะนาวศรี. นนทบุรี. ต้นฉบับ2562.
- สวคมนตรีฉบับหลวง ของ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสุสเทว). กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 16 ed. โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย2538.
- สันติ เล็กสุขุม. รายงานผลวิจัยเรื่องวัตถุปูนปั้นคันไ้ได้จากวัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย ระหว่าง พ.ศ. 2528 –
2529. กรุงเทพฯ. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร2529.
- . ลวดลายแบบอยุธยาตอนปลาย. นนทบุรี. เมืองโบราณ2566.
- . ศิลปะสุโขทัย. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 2 ed. เมืองโบราณ2549.
- . ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 3 ed. เมืองโบราณ2550.
- สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวิวัฒนะ. จิตรกรรมสมัยอยุธยา : รายงานผลการวิจัยของสถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์2523.
- สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ. สำนักงานทรัพย์สินส่วน
พระมหากษัตริย์2555.
- สำเนียง เลื่อมใส. มหาวีศตอวทาน. Vol. 1, กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์, 2553.
- สินชัย กระบวนแสง. "รอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัย." วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 3, no. 1 (2522): 132-57.
- สิโรตม์ ภินันท์รัชต์ และคณะ. "สืบสานจิตรกรรมไทยในพม่า" ณ โบสถมหาเตงคอดี และ เจตยวิหารจอกคอดี.
กรุงเทพฯ. Edited by ิ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์2562.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 4 ed. บริษัท งานดี จำกัด2561.
- สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภ ทองอ่อน. พุทธภูมิกายาและตำนานประเทศ: อ่านตำนานพระเจ้าเลียบโลกผ่านระบบ
สารสนเทศภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ. อี.ที. พับลิชชิ่ง2564.
- สุธนา เกตุอร่าม. "การสร้างรอยพระพุทธรบาทสมัยพญาลิไท." มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.
- สุนนท์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ. รายงานการวิจัย "ศึกษาศิลปกรรมแบบประเพณีในจังหวัดเพชรบุรี".
กรุงเทพฯ. มหาวิทยาลัยศิลปากร2545.
- สุภัทรรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. "รอยพระพุทธรบาทคู่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ". เมืองโบราณ 12,
no. 3 (2529): 30-31.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุดต้นตอที่ปรากฏที่แต่งในประเทศไทย. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย2533.
- สุรัชย์ จงจิตงาม. "ลายคำประดับรอยพระพุทธรบาทไม้ภายในวิหารพระเจ้าศิลา วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอ
เกาะคา จังหวัดลำปาง". เมืองโบราณ 25, no. 1 (2542): 92-94.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์. เที้ยววัดเที้ยวว ชมปูนปั้นล้านนา. กรุงเทพฯ. สายธาร2545.

สุริยา รัตกุล และคณะ. พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 1. นครปฐม. มหาวิทยาลัยมหิดล2550.

สุวรรณ จินดารัตน์. ประวัติของตำบลเสม็ดและวัดเสม็ด ชลบุรี. ม.ป.ท.2547.

เสมอชัย พูลสุวรรณ. จิตรกรรมพุทธศาสนาศิลปะสมัยพุทธกาล : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา. กรุงเทพฯ.

Vol. 1, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์2559.

———. จิตรกรรมพุทธศาสนาศิลปะสมัยพุทธกาล : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรัทธา. กรุงเทพฯ. Vol. 2, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์2559.

———. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 – 24. กรุงเทพฯ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2529.

หนังสือราชพงษาวารกรุงเก่า. โรงพิมพ์บางคอแหลม2426.

อเนก นาวิกมูล. "ขอทานหาย." สืบค้นจาก

<https://www.blockdit.com/posts/60227de31e17da09f7ffa9a4>.

อภิวันท์ อุดลยพิเชษฐ. จิตรกรรมฝาผนังวัดคูหาธรรม. กรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 2 ed. เมืองโบราณ2556.

อมรา ศรีสุชาติ, บรรณาธิการ. การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ. เสงศักดิ์มั่นคง2559.

อรพินธุ์ การุณจิตต์. "สถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาในจังหวัดเพชรบุรี.". ศิลปากร 41, no. 2 (2541): 15-39.

"อรรถกถา พรหมายสูตร." สืบค้นจาก https://th.wikisource.org/wiki/อรรถกถา_พรหมายสูตร.

"อรรถกถา มหาปทานสูตร." สืบค้นจาก https://th.wikisource.org/wiki/อรรถกถา_มหาปทานสูตร.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. ทิพยนิยายจากปราสาทหิน. กรุงเทพฯ. เมืองโบราณ2555.

———. ทิพยปฏิมา. นนทบุรี. มิวเซียมเพรส2560.

อักษร ภาษา จารึก วรรณกรรม รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร. กรุงเทพฯ. มติชน2549.

อัญชลี ปิ่นรอด. "คัมภีร์พุทธบาทมงคล : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์." จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

อำพล คมขำ. "แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ", มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

อุทอง ประศาสน์วินิจฉัย. "วัดม่วง." สืบค้นจาก

<https://www.bloggang.com/viewdiary.php?id=muralsay&month=12-2018&date=08&group=9&gblog=50>.

ฮันส์ เพนซ์ และ คณะ. จารึกพระเจ้ากาวิละ พ.ศ. 2334 – 2357. เชียงใหม่. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2541.

ภาคผนวก

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ชนภัทร์ ลิ้มหัตถ์สนัยกุล
วุฒิการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ (เกียรตินิยมอันดับ 1) คณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ผลงานตีพิมพ์	ศิลปกรรมวัดราชบูรณะในย่านเก่ากรุงเทพฯ (2561)

